

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**İQTİSADİYYATIN İNVESTİSİYA POTENSİALINDAN
EFFEKTİV İSTİFADƏ PROBLEMLƏRİ**

İxtisas: 5308.01 – Ümumi iqtisadiyyat

Elm sahəsi: 53 – İqtisad elmləri

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

DİSSERTASIYA

İddiaçı: Təranə İsa qızı Kərimova

Elmi məsləhətçi: iqtisad elmləri doktoru, professor
Əvəz İslam oğlu Bayramov

BAKI - 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	4
I FƏSİL. MİLLİ İQTİSADİYYATDA İNVESTİSİYA POTENSİALININ FORMALAŞMASI VƏ İSTİFADƏSİNİN TƏDQIQININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI	
1.1. Milli iqtisadiyyatda məcmu qənaətin və investisiya potensialının formalaşması və tədqiqinin konseptual əsasları.....	17
1.2. İnvestisiya potensialı və onun formalaşdırılmasını müəyyən edən amillər və şərtlər.....	35
1.3. İnvestisiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi metodikası.....	47
1.4. İnvestisiya risklərinin tədqiqinə nəzəri-metodoloji yanaşmalar.....	65
II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA İNVESTİSİYA POTENSİALINDAN İSTİFADƏ SƏVIYYƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN SİSTEMLİ TƏHLİLİ	
2.1. İnvestisiya mühiti və onun investisiya potensialından istifadəyə təsirinin qiymətləndirilməsi.....	78
2.2. İnvestisiya fəallığı investisiya potensialından səmərəli istifadənin mühüm istiqamətidir.....	94
2.3. İnvestisiya potensialının reallaşdırılmasının büdcə-vergi mexanizminin təhlili.....	107
2.4. İnvestisiya potensialından istifadənin mikroiqtsadi səviyyədə qiymətləndirilməsinin xarakterik cəhətləri	120
III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA İNVESTİSİYA POTENSİALININ MALİYYƏ, XARİCİ İNVESTİSİYALAR VƏ SAHƏVİ KONTEKSTDƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	
3.1. İnvestisiya potensialının maliyyə aspektlərinin tədqiqi.....	132
3.2. Ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb olunmasının mövcud vəziyyətinin kompleks təhlili və dəyərləndirilməsi.....	143
3.3. Milli iqtisadiyyatın sahəvi bölümdə investisiya imkanlarının qiymətləndirilməsi.....	154

**IV FƏSİL. AZƏRBAYCANDA REGIONAL SƏVİYYƏDƏ
İQTİSADİYYATIN İNVESTİSİYA POTENSİALINDAN İSTİFADƏNİN
SƏMƏRƏLİLİK MƏSƏLƏLƏRİ**

4.1. İnvestisiya potensialının formalaşmasının regional aspektləri.....	178
4.2. Regionlarda investisiya risklərinin sistemli idarəetmə modeli.....	199
4.3. Qarabağ regionunda investisiya potensialından istifadənin səmərəlilik məsələləri.....	208

**V FƏSİL. AZƏRBAYCANDA İNVESTİSİYA POTENSİALINDAN
SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN VƏ ONUN REALLAŞDIRILMASI
MEXANİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ**

5.1. Ölkədə investisiya imkanlarından istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsi prioritetləri.....	216
5.2. Yeni çağırışlar şəraitində milli innovasiya siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi – investisiya potensialından effektiv istifadənin vacib istiqaməti kimi.....	227
5.3. İnvestisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi və investisiya potensialının effektivliyinin artırılması istiqamətləri.....	242
NƏTİCƏ.....	256
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	267

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Əsaslı ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası onun layiqli davamçısı, ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir, dövlətimizin iqtisadi qüdrəti günbəgün yüksəlir. Azərbaycan beynəlxalq səviyyədə özünə xas olan milli iqtisadi inkişaf modeli ilə fərqlənən, qlobal maliyyə böhranı şəraitində belə makroiqtisadi dayanıqlığı təmin edən sərmayədar ölkə kimi tanınmışdır. Ölkə Prezidentinin rəhbərliyi altında son onilliklərdə Azərbaycan Respublikası dünyada güclü, müstəqil, müasir tələblərə cavab verən mütərəqqi texnologiyaların əsasında inkişaf edən ölkələrdən biri kimi nüfuz qazanmışdır.

Prezident İlham Əliyevin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də milli inkişaf prioritetləri düzgün müəyyənləşdirilərək ölkə iqtisadiyyatının bütün mövcud potensialı intellektual resursları, insan kapitalını gücləndirmək istiqamətində istifadə olunmağa səfərbər edilmişdir. Ötən müddət ərzində keçid dövrünü arxada qoymuş respublikanın iqtisadi inkişafı son dövrlərdə keyfiyyət baxımından artıq öz yeni mərhələsinə yaşamaqdadır. Bu mərhələnin əsas məqsədlərdən biri milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinə və beynəlxalq iqtisadi sistemə səmərəli inteqrasiyanı əldə etməklə uzunmüddətli perspektiv üçün ölkənin dinamik sosial-iqtisadi inkişafının davamlılığını təmin etməkdir. Belə ki, hazırda Azərbaycanın hərtərəfli inkişafında yeni bir mərhələ yaşanır. Dövlət başçısının apardığı iqtisadi siyasətin başlıca səciyyəvi xüsusiyyətləri onun sosial yönümlü olması, eləcə də , problemlərin həllində iqtisadi aspektlərin mövcudluğunun ön plana çəkilməsidir. Ölkədə iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinin uğurlu təminatında, özəl sektorun payının və rolunun davamlı şəkildə artırılmasında dövlət proqramlarının, fərman və sərəncamların icrası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həmin sənədlərdən də göründüyü kimi, dövlət başçısının həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin ana xəttini ölkə iqtisadiyyatında özəl sektorun üstünlüyünə nail olunması, neft hasilatı və gəlirlərinin məqsədyönlü idarəçiliyi ilə bərabər, qeyri-neft sahələrinin inkişafına xüsusi diqqət

yetirilməsi təşkil edir.

Müasir şəraitdə Azərbaycanda sosial-iqtisadi islahatların reallaşması və strateji inkişaf məqsədlərinin uğurla həyata keçirilməsi makroiqtisadi sabitliyi daha da möhkəmləndirmiş və iqtisadi artımı təmin etmişdir. Bununla belə, ümumi daxili məhsulun artımının əhəmiyyətli hissəsi neft və qaz hasilatı sahəsi hesabına baş vermişdir. Ölkədə neft hasilatının həcmninə sabitləşməsi şəraitində gələcəkdə iqtisadi artımın təmin edilməsi əsasən qeyri-neft sektoru hesabına mümkün olacaqdır. Bu isə, ölkədə qeyri-neft sektoru sahəsində mövcud investisiya potensialının şaxələnməsi və bu potensialın artırılması istiqamətində sosial-iqtisadi tədbirlərin təşkilinin həyata keçirilməsini tələb edir.

Ölkəmizdə ardıcıl və düşünülmüş şəkildə həyata keçirilən layihə və proqramların nəticəsidir ki, 2004-cü ildə valyuta ehtiyatlarımız cəmi 1,8 milyard dollar olduğu halda, hazırda 54 milyard dollara çatdırılmışdır. Valyuta ehtiyatları həm böyük sərvətdir, həm də iqtisadi müstəqillik üçün müəyyən bir qarantdır, təhlükəsizlik yastığıdır. Bundan əlavə, regional inkişafın prioritet kimi seçilməsi və ölkədə əlverişli sosial-iqtisadi sabitliyin təmin olunması sayəsində 2004-cü ildən bəri ölkə iqtisadiyyatına 280 milyard dollar həcmində sərmayə qoyulmuşdur. Adambaşına düşən sərmayələrin həcminə görə Azərbaycan hazırda dünya miqyasında aparıcı dövlətlər sırasındadır. İnvestisiyaların 50 faizdən çoxu xarici investisiyaların payına düşür. Bu da hər şeydən əvvəl müstəqil Azərbaycanın investisiya mühitinin əsas göstəricisidir. İnvestisiya mühiti zəif olan ölkələrə təbii ki, heç bir sahibkar, heç bir dövlət və heç bir şirkət investisiya qoymaz.

Məhz Azərbaycanda aparılan məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində ölkəmizdə 2014-2018-ci illərdə 657,8 mini daimi olmaqla 960 min yeni iş yeri açılmışdır. Bütövlükdə 2003-2018-ci illər ərzində ölkədə 2,2 milyon yeni iş yeri yaradılıb ki, onlardan 1,6 milyona qədəri daimi iş yeridir. Yeni yaradılmış iş yerlərinin əsas hissəsi, yəni 65 faizi qeyri-dövlət sektorunun payına düşür, 2019-cu ildə 192 min, 2020-ci ildə isə 129 min yeni iş yerləri yaradılmışdır.

Aparılmış islahatlar beynəlxalq hesabatlarda da təqdir edilir. Belə ki, son illərdə “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”na görə Azərbaycan MDB məkanında liderlik

mövqeyini möhkəmləndirmişdir. Dünya ölkələri üzrə biznes mühitinin əlverişliliyini qiymətləndirən Dünya Bankının 190 dövlət arasında “Doing Business 2020” hesabatında Azərbaycan 34-cü yerdən 28-ci pilləyə yüksəlmişdir. Hesabata əsasən, respublikamız Çin, Hindistan və Türkiyə kimi ölkələrin də yer aldığı dünyada ən çox islahat həyata keçirən 10 ölkədən biridir.

İnvestisiya qoyuluşlarının səmərəli təşkili milli iqtisadiyyatın gələcək inkişafının mühüm amillərindən biri olmaqla real sektora yönələn kapitalın artırılmasında, iqtisadi effektivliyin yüksəldilməsində, bütövlükdə real iqtisadiyyatın formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Ölkənin real investisiya potensialından səmərəli istifadə istehsalın genişlənməsinin və yeni sahələrinin yaradılması və inkişafının əsas nüvəsi olmaqla milli sərvətin artırılmasının zəruri şərti kimi çıxış edir. Ölkənin investisiya potensialı həm investisiya resurslarının mövcudluğu, həm də bu resurslardan səmərəli istifadə imkanları ilə ölçülür. Bu baxımdan investisiya potensialının araşdırılması həm ölkənin iqtisadi resurslarla təminat səviyyəsini, həm də bu resursların təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb edilməsinin mövcud vəziyyətini, bu resurslardan istifadə imkanlarını və onların artırılmasına zəruriliyi müəyyən etməyə imkan verir. Bunlar isə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi imkanlarının formalaşması dinamikası ilə idarə edilir. Buna görə də müasir dövrdə qeyd edilən məsələlərin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması milli iqtisadiyyatın inkişafının maliyyələşdirilməsi üçün zəruri olan vəsaitlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, 2000-ci ilə nisbətən məcmu qənaətin nominal həcmi 2010-cu ildə 13,7 dəfə, 2015-ci ildə isə 20 dəfəyə yaxın artmışdır. 2000-2010-cu illərdə sərəncamda qalan cəmi gəlirlərin 60,3 faizi, 2011-2020-ci illərdə isə 41,1 faizi qənaət edilmişdir. Bununla belə, bu mənbələrdən istifadə səviyyəsi ölkədə formalaşan investisiya mühitindən, investisiya qoyuluşlarını həyata keçirmək qabiliyyətində olan müəssisələrin mövcudluğundan və təşkilatı amillərdən asılıdır. Bu baxımdan, hazırda ölkənin investisiya resursları ilə təminatı səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və bunlardan ölkə daxilində səmərəli istifadə imkanlarının müəyyən olunması dissertasiyanın məqsədi və vəzifələrindən biridir.

Hökumət xərclərə, risk və rəqabət səviyyəsinə təsir göstərməklə fəaliyyət üçün imkanlar yaradır və stimullar formalaşdırır. Bu baxımdan, dövlət ölkənin investisiya potensialının formalaşması və reallaşdırılmasında əsas təsirə malikdir. İntestisiya prosesinə təsir edən bir sıra amillər (məsələn, təbii resurslarla təminat, ölkənin coğrafi mövqeyi və s.) hökumətin rolundan asılı olmasa da, vergi rejimi, infrastruktur obyektlərinin yaradılması, maliyyə və əmək bazarlarının fəaliyyəti və digər məsələlər dövlətin tənzimlənmə mexanizminin mükəmməlliyindən asılıdır. Buna görə də, ölkədə investisiya fəaliyyətinin tənzimlənmə mexanizminin qiymətləndirilməsi və onun iqtisadi inkişafın mərhələsinə uyğunluğunun tədqiqinin mühüm elmi və praktiki əhəmiyyəti vardır.

Dövlət xərclərinin artması ondan səmərəli istifadə məsələsini qarşıya qoyur. Ölkədə investisiya fəaliyyətinin səmərəli stimullaşdırılması bu xərclərin strukturundan asılıdır. Bu baxımdan, hazırda ölkədə özəl bölmənin investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində dövlətin iştirakı mexanizminin təkmilləşdirilməsinin əhəmiyyəti artır. Məlumdur ki, son onillikdə İqtisadiyyat Nazirliyinin tərkibində investisiyaların təşviqi üzrə ixtisaslaşmış “AzPromo” – Azərbaycanda İxracın və İntestisiyaların Təşviqi Fondu fəaliyyət göstərir. Ölkə Prezidentinin 7 avqust 2020-ci il Fərmanı ilə “Azərbaycan İntestisiya Holdinqi” yaradılmışdır. Bu Holdinqin Nizamnaməsində qeyd edilir ki, burada başlıca məqsəd həyata keçirilən investisiya proqramlarının şəffaflığının və iqtisadi səmərəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir.

Manat sabitliyini itirdiyi üçün 2015-ci ildə hökumətin fevral və dekabr devalvasiyalarından sonra dövlət başçısının tapşırığı ilə ilk növbədə, manatı möhkəmləndirmək istiqamətində qabaqlayıcı tədbirlərin aparılması və real sektorda qənaətcillik mexanizmini təkmilləşdirmək yolunda təxirəsalınmaz işlər aparılmaqdadır. Bu mənada regionların sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilmiş proqramlarda hədəflər müəyyənləşdirilmiş və perspektivdə bölgələr üzrə real sektorun inkişafı məqsədilə zəruri maliyyə resurslarını cəlb etmək istiqamətində tədbirlərə baxılmışdır. Respublika üzrə ayrı-ayrı strateji məhsulların idxaldan asılılığını minimuma endirmək və ölkədə rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalını artırmaqla onları xarici bazarlara çıxarmaq yönümündə respublika və onun regionlarının inkişafı

potensialından maksimum dərəcədə istifadə olunması məqsəduyğun hesab edilmişdir.

“Azərbaycan Respublikasında milli iqtisadiyyatın perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”nə uyğun olaraq 2021-2025-ci illərdə iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların dərinləşdirilməsi proseslərində investisiyaların roluna və investisiya amilinə prioritetlik xeyli artmışdır. Ən mühüm məqam isə, respublika iqtisadiyyatının fundamental əsasını formalaşdıran səkkiz prioritet sektoru diqqətdə saxlamaqdan ibarətdir. Bunların arasında dördü istehsalat sektoruna, neft-qaz kompleksinə, aqrar sahəyə, istehlak malları istehsalına, ağır sənaye və maşınqayırmaya, ikisi xidmət sektoruna, turizm sənayesinə, logistika və ticarətə , ikisi isə sosial sektora, əlçatan qiymətlə mənzillərə və peşə təlimlərinin inkişafı sahələrinə aiddir. Yol xəritəsinə uyğun tədqiqatçı kimi demək doğru olar ki, həmin sektorların inkişafı üzrə zəruri araşdırmalar aparmaq, bu sahələrdə mövcud investisiya potensialından səmərəli istifadəni şərtləndirən müvafiq təklif və tövsiyələr vermək şübhəsiz, elmin inkişafıdır, eyni zamanda nəzəri-praktiki məsələlərdə yeni fikir və ideya tələb edir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən dinamizm və meyillər ölkədə investisiya potensialının formalaşması və ondan istifadə problemlərinə həsr olunmuş tədqiqat işinin elmi və praktiki əhəmiyyət kəsb etdiyini və bu mövzunun Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının müasir mərhələsində aktual olduğunu göstərir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi göstərir ki, sosial-iqtisadi xarakterli tədqiqatlarda investisiya fəaliyyətinin nəzəri və praktiki məsələləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Göstərilən istiqamətdə istər yerli, istərsə də xarici alimlər tərəfindən elmi-nəzəri və praktiki tədqiqat işləri aparılmışdır. Azərbaycanlı iqtisadçı alimlərdən – akademik Z.Ə.Səmədzadə, AMEA-nın müxbir üzvləri Ş.M.Muradov, A.F.Musayev, professorlar Ə.C.Muradov, N.M.Müzəffərli, Ə.Ə.Ələkbərov, M.A.Əhmədov, A.Ş.Şəkərəliyev, Ə.Q.Əlirzayev, Ə.P.Babayev, Ü.Q.Əliyev, Q.N.Manafov, R.A.Quliyev, E.M.Sadiqov, X.M.Hüseynova, B.X.Ataşov, S.H.Pürhani, S.V.Salahov, E.Y.Məmmədov, Ş.S.Qafarov, Ş.T.Əliyev, V.T.Novruzov, T.H.Hüseynov, Ə.İ.Bayramov, Z.F.Məmmədov, T.N.Əliyev, Y.A.Kəlbəliyev və başqaları tərəfindən Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi və bu proseslərdə iqtisadiyyatın

investisiya potensialının artırılması, ondan səmərəli istifadə olunması, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, investisiya potensialının və cəlbədıciliyinin artırılması məsələləri tədqiq edilmişdir.

Klassik iqtisadi məktəbin yaradıcıları və nümayəndələri də daxil olmaqla xarici ölkə iqtisadçılarından A.Smit, A.Marşall, C.Keyns, P.Samuelson, V.Nordhaus, C.Şumpeter, R.Solou, P.Druker, F.Kotler, M.Porter, N.Menkyu və digərlərinin elmi baxışlarında, nəzəriyyələrində və elmi əsərlərində kapitalın hərəkəti, pul-maliyyə axınları, investisiyaların formalaşması və ondan səmərəli istifadə edilməsi məsələləri yer almışdır. Rusiyalı, həmçinin digər rusdilli alim və tədqiqatçılardan V.K.Sençaqov, N.İ.Antipina, V.S.Balabanov, A.İ.Basov, V.V.Boçarov, P.S.Vaxrin, Y.V.Voloqdin, V.K.Lomakin, İ.Y.Lukaseviç, A.B.Malışevski, L.Y.Piterskaya, A.S.Pronin, İ.V.Sergeyev, Y.S.Stoyanova, V.S.Şerbakov və başqaları öz tədqiqat işlərində investisiya fəaliyyəti və prosesləri, investisiyaların formalaşması, investisiya-innovasiya layihələrinin səmərəliliyi, ortaya çıxan risklərlə bağlı, həmçinin investisiya potensialının artırılmasında mövcud problemlərin aradan qaldırılmasının tədqiqinə daha geniş yer ayırmışlar.

İnvestisiya problemlərinə dair Azərbaycanda bir sıra tədqiqatlar və dissertasiyalar yerinə yetirilmişdir. İnvestisiyanın sahələr üzrə xüsusiyyətləri və istifadə mexanizmlərinə baxılmışdır. Amma investisiyaya potensial yanaşma, onun formalaşması mənbələri, dinamikası və meyillərinə sistemli baxılmamışdır. Bizim dissertasiyanın mövzusu iqtisadiyyatın formalaşması və perspektiv dəyişmələrinin inkişaf hədəflərinə uyğun sistemləşməsi və tənzimlənməsindən ibarətdir.

Azərbaycanın iqtisadçı alimlərindən prof. E.M.Sadıqov investisiyaların maliyyələşdirilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, prof. C.B.Namazova investisiya mühitinin təhlili və onun vergi siyasətinin rolu, prof. Ə.P.Babayev təkrar istehsal baxımından investisiyanın nəzəri problemlərinə, prof. T.H.Hüseynov və prof. G.A.Əzizova investisiya siyasətinə, prof. R.A.Quliyev milli iqtisadiyyat baxımından investisiya problemlərinə, prof. T.N.Əliyev neft-qaz sənayesində investisiya layihələrinin iqtisadi əsaslarına, layihələrin investisiya problemlərinə, dos. S.Z.İsayev investisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələlərinə, tədqiqatçı

alim P.A.Vəliyev iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının maliyyə-investisiya mənbələri ilə bağlı məsələlərə baxmışlar.

İnvestisiya fəaliyyəti ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar aparılsa da, investisiyaya potensial yanaşma problemləri və onun həlli yolları, sahə və ərazi funksional xüsusiyyətləri iqtisad elminin mübahisəli və təzadlı məsələlərindən biri olaraq qalmaqdadır. Belə hal investisiyanın daha çox iqtisadiyyatın struktur dəyişiklikləri, səmərəli təşkili, eləcə də perspektiv qərarların qəbulunu tələb edir. Xüsusilə, ölkədə investisiya potensialının formalaşdırılması və ondan istifadəsi ilə bağlı nəzəri və praktiki məsələlər, xüsusiyyətlər sistemli araşdırılmamışdır. Bu aspektdən yanaşdıqda, Azərbaycanda investisiya potensialının qiymətləndirilməsi, ondan istifadənin təkmilləşdirilməsi yollarına aid elmi araşdırmaların aparılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bundan əlavə, investisiyanın təşviqi və investisiya mühitinin təkmilləşdirilməsi ilə bağlı dövlət səviyyəsində xarici və daxili investisiya yönümlü geniş tədbirlərin əsaslandırılması praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan tədqiqatçılarının iqtisadi araşdırmalarında sahələrin inkişafına dair investisiyaya tələbat və onun səmərəli istifadə istiqamətləri funksional sahə elmi kimi qiymətləndirilir. Biz bu sahə xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla və istifadə etməklə yanaşı, potensialın qiymətləndirilməsi imkanlarına baxırıq. İnvestisiyanın idarə edilməsi bir sıra amillərdən asılıdır. Təbii ki, bu amillərin tədqiqi və onların təsirini qiymətləndirmək üçün aparat kimi istehsal və faydalılıq baxımından bir sıra funksiyalardan istifadə olunur.

Beləliklə, ölkədə qeyd edilən problemin aktuallığı və kifayət qədər araşdırılmaması dissertasiya mövzusunun seçilməsini səciyyələndirir. Tədqiqatın gedişində investisiya potensialının formalaşması və istifadəsinin nəzəri metodoloji və praktiki aspektləri kompleks şəkildə araşdırılmışdır. Bu da tədqiqatın elmi yeniliyini müəyyənləşdirir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatda məqsəd Azərbaycan Respublikasında investisiya potensialının formalaşması və ondan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir. Müəyyən edilmiş məqsədə uyğun şəkildə qarşıda aşağıdakı vəzifələrin həlli nəzərdə tutulmuşdur:

- milli iqtisadiyyatda məcmu qənaətin formalaşması və dinamikasının tədqiqinin nəzəri-metodoloji aspektləri və investisiya prosesinin xüsusiyyətlərinin araşdırılması;
- investisiya potensialının mahiyyətinin açıqlanması və onu formalaşdıran amillərin tədqiqinin metodiki cəhətlərinin verilməsi;
- investisiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi, risklərinin müəyyən edilməsi və idarə edilməsinin nəzəri-metodiki məsələlərinin tədqiqi;
- ölkədə mövcud investisiya potensialının ölçülməsi və onun amillərinin qiymətləndirilməsi;
- ölkədə investisiya potensialından makroiqtisadi və mikroiqtisadi səviyyədə istifadənin tədqiqi və təşkili mexanizmlərinin araşdırılması;
- investisiya mühitinin səmərəlilik səviyyəsinin qiymətləndirilməsində meyar və göstəricilər sisteminin tərtib edilməsi;
- ölkənin qeyri-neft sektorunda investisiya imkanlarından istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsi amillərinin müəyyənləşdirilməsi;
- investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarının əsaslandırılması;
- ölkədə investisiya potensialından istifadə səmərəliliyini artırmaq məqsədilə milli innovasiya sisteminin formalaşdırılmasında təşkilatı-iqtisadi quruluşun müəyyən edilməsi;
- regionlarda investisiya risklərinin sistemli idarəetmə modelinin verilməsi;
- yeni çağırışlar şəraitində işğaldan azad olunmuş ərazilər də nəzərə alınmaqla investisiya potensialından istifadənin, səmərəlilik problemlərinin həlli yollarının verilməsi;
- ölkədə investisiya potensialının artırılmasına dair təklif və tövsiyələrin işlənib hazırlanması.

Tədqiqatın obyektini kimi Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən investisiya potensialı və onların formalaşması xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın predmetini milli iqtisadiyyatda investisiya potensialının formalaşması və istifadəsi problemlərinin həllində sosial-iqtisadi münasibətlər təşkil

edir.

Tədqiqatın metodologiyası. Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını iqtisadiyyat elminin klassikləri və aparıcı iqtisadçı alimlərin tədqiqatları, onların investisiya proseslərinə, bu proseslərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi mexanizminə dair yanaşmaları, iqtisadi artım nəzəriyyələrinin sistemli yanaşma müddəaları təşkil edir. Tədqiqatın gedişində Azərbaycan Respublikası üzrə müvafiq qanunvericilik və normativ hüquqi aktlardan, mühüm sosial-iqtisadi problemlər barədə qərar və sərəncamlardan, Nazirlər Kabinetinin, İqtisadiyyat Nazirliyinin, Maliyyə Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın normativ sənədlərindən, ölkənin elmi-tədqiqat müəssisələrinin tövsiyə və metodiki xarakterli materiallarından, sosial-iqtisadi inkişaf, o cümlədən investisiya xarakterli proqramlardan və digər bu kimi normativ-hüquqi sənədlərdən istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işində müqayisə, iqtisadi-statistik təhlil, elmi abstraksiya, sistemli yanaşma, səbəb-nəticə asılılığı, məqsədli proqram yanaşma, iqtisadi-riyazi və s. tədqiqat üsullardan istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işinin elmi yenilikləri əsas götürülməklə, bir sıra mühüm müddəalar müdafiyyə çıxarılır:

1. Müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın inkişafının intensivləşdirilməsi və dayanıqlılığın təmin olunması tədbirlərinin reallaşdırılması üçün investisiya potensialından səmərəli istifadə olunması yolları əsaslandırılmışdır;
2. Milli iqtisadiyyatda məcmi qənaətin formalaşması və investisiya potensialının yaradılması ilə bağlı xüsusiyyətlərin əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi zərurəti sübut olunmalıdır;
3. İqtisadiyyatda investisiya potensialının mahiyyəti və rolunun qiymətləndirilməsi üçün konseptual yanaşmaların formalaşdırılmasına ehtiyac duyulur;
4. İinvestisiya fəaliyyətinin uğurlu olmasında investisiya layihələrinin riskləri ilə bağlı və onların idarə edilməsinə yeni yanaşmaların formalaşdırılması və əsaslandırılması vacibdir;
5. Ölkə iqtisadiyyatının neft amilindən asılılığının azaldılması istiqamətində qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişaf proseslərinin sürətləndirilməsi, yeni

investisiyalarının yatırılması və onların mənbələrinin müəyyənləşdirilməsini şərtləndirir;

6. Ölkədə investisiya potensialının qiymətləndirilməsinə müasir dövrün çağırışlarından yanaşmaq gərəkdir, belə ki, investisiya potensialının formalaşdırılması mənbələrinin genişləndirilməsi və mövcud mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi məsələləri aktual olaraq qalır;
7. İntestisiya fəaliyyətinin mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması, sahə və regional inkişaf hədəfləri üzrə uzlaşdırılması, regionların investisiya fəallığının artırılması üzrə strategiyanın hazırlanması zərurəti yaranmışdır;
8. Qeyri-neft sektorunun perspektiv istiqamətləri üzrə hədəflərin reallaşdırılmasında investisiya axınlarının təmin olunması mexanizmlərinin yaradılması gərəkdir;
9. Ölkədə investisiya mühitinin cəlbediciliyinin yüksəldilməsi, əhatəsinin genişləndirilməsinə və investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması mexanizmlərinin yenilənməsinə ehtiyac yaranmışdır;
10. Ölkədə investisiya potensialından səmərəli istifadə mexanizmlərinin hazırlanmasına, dünya təcrübəsindən yanaşmaqla investisiyaların səmərəliliyinə ciddi təsir göstərən amillərin araşdırılmasına və qiymətləndirilməsinə zərurət vardır;
11. Regionlarda investisiya potensialının formalaşdırılması və investisiya risklərinin sistemli idarəetmə modelinin-mexanizmlərinin yaradılması aktualıq təşkil edir;
12. Milli iqtisadiyyatın artım tempinin və dayanıqlılığının təmin edilməsi məqsədilə, investisiya fəaliyyətinə dövlət dəstəyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi tədbirlərinə diqqət yetirilməsi gərəkdir;
13. İşğaldan azad olunmuş ərazilər də nəzərə alınmaqla, ölkə regionlarında investisiya fəallığının artırılması və investisiya mühitinin cəlbediciliyinin yüksəldilməsi, risklərinin sistemli idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması vacibdir;
14. Hazırkı reallıqlardan və perspektivlərdən yanaşmaqla, milli iqtisadiyyatın investisiya potensialının gücləndirilməsi, investisiya resurslarından səmərəli istifadə edilməsi mexanizmlərinin hazırlanması və tətbiqi kifayət qədər aktualdır və s.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin əsas elmi yeniliyi hazırkı dövrdə

iqtisadiyyatın investisiya potensialının qiymətləndirilməsi və ondan səmərəli istifadə olunması problemləri üzrə konseptual yanaşmaların nəzəri-metodoloji əsaslarının formalaşdırılmasından ibarətdir. Digər mühüm yeniliklərə növbətililər aiddirlər:

- milli iqtisadiyyatda məcmu qənaətin formalaşması və dinamikasının tədqiqinin nəzəri-metodoloji aspektləri, investisiya prosesinin xüsusiyyətləri, investisiyanın iqtisadi artımda rolu aşkarlanmış və qiymətləndirilmişdir;
- funksional təyinatları və meyarları nəzərə alınmaqla, investisiyaların təsnifatı, milli iqtisadiyyatda məcmu qənaətin və investisiya potensialının formalaşmasına müəllif yanaşmalarının prinsipal-sxemi hazırlanmışdır;
- investisiya potensialının mahiyyəti açıqlanaraq, onun tədqiqinin metodoloji cəhətlərini formalaşdıran amillər qiymətləndirilməklə, investisiya layihələrində risklərinin müəyyən edilməsi, onların idarə edilməsinin nəzəri-metodiki məsələlərinə müəllif yanaşmaları əsaslandırılmışdır;
- ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda mövcud investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirməsi və bu vəsaitlərdən istifadə səviyyəsi qiymətləndirilmişdir;
- sahə və regional inkişaf baxımdan ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşunun imkanları milli iqtisadiyyatın və onun sahələrinin inkişafı mərhələsi ilə üzə çıxarılmış və regionların investisiya strategiyasının hazırlanması mexanizmi təklif edilmişdir;
- ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda investisiya potensialından istifadə sahəsində mövcud problemlərin həlli yolları tədqiq edilmiş və bunlarla bağlı fəaliyyət istiqamətlərinin təkmilləşdirilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır;
- respublikada investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, investisiya-innovasiya fəaliyyətinin təşviqi və cəlbediciliyinin artırılması istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş və fəaliyyət mexanizmləri hazırlanmışdır;
- investisiya potensialının artırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi mərhələləri müəyyənləşdirilmiş və investisiya layihələrinin hazırlanmasında tələb olunan mərhələlərin ardıcılığı əsaslandırılmışdır;
- milli innovasiya mərkəzinin formalaşdırılması proseslərinin başa çatdırılmasının

vacibliyi açıqlanmış, iqtisadiyyatın investisiya potensialının gücləndirilməsi, investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinin obyektiv reallıq kimi çıxış etməsi əsaslandırılmışdır;

- ölkədə regional səviyyədə iqtisadiyyatın investisiya potensialından istifadənin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə, investisiyalar üzrə risk-menecmentin təşkilində riskin idarəedilməsi bölməsinin əsas funksiyalarının və regionlarda investisiya risklərinin sistemli idarəetmə modelinin prinsipial-sxemi və regional investisiya strategiyasının elmi konsepsiyasının mühüm müddəaları hazırlanmışdır;
- yeni çağırışlar, pandemiyanın təsiri və işğaldan azad olunmuş ərazilərlə bağlı obyektiv reallıqlar kontekstində, investisiya fəaliyyətinin mövcud mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və iqtisadiyyatın investisiya potensialının səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərinin prinsipial-sxemi verilmişdir;
- ölkədə investisiya mühitinin maksimum yaxşılaşdırılması, xarici investisiyaların cəlbinin fəal şəkildə stimullaşdırılması üçün “Azərbaycan Dövlət İnvestisiyalar Agentliyi”nin yaradılması və iqtisadiyyatın investisiya potensialının gücləndirilməsi və ondan istifadənin optimal modelləşdirilməsi məqsədilə “Azərbaycan Respublikasında 2021-2030-cu illərdə milli iqtisadiyyatın investisiya potensialından istifadənin səmərəliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın hazırlanması və həyata keçirilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işində təqdim edilmiş nəzəri müddəalar, metodoloji yanaşmalar milli iqtisadiyyatın investisiya potensialının formalaşması və istifadəsi sahəsində mövcud elmi bilikləri zənginləşdirməyə, Azərbaycanda investisiya prosesinin xüsusiyyətlərini qiymətləndirməyə, investisiya proseslərinin dövlət tənzimlənməsinin nəzəri və praktiki problemlərini aradan qaldırmağa imkan verir. Tədqiqatın başlıca müddəalarından, işdə verilən təklif və tövsiyələrdən müvafiq dövlət proqramlarında istifadə edilməsi Azərbaycanda investisiya potensialının artırılması və bu potensialın fəallaşdırılmasına, investisiya qoyuluşlarının prioritet istiqamətlərini müəyyənləşdirilməyə, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasına, investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə

kömək edə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələri müəllifin yazdığı 10-u xaricdə nəşr olmaqla 47 elmi əsərdə, o cümlədən, 2 monoqrafiyada, həmçinin respublikanın elmi məcmuə və jurnallarında, eləcə də, Rusiyanın Moskva, Sankt Peterburq, və s. şəhərlərində, Şərqi və Mərkəzi Avropada dərc olunmuş 7-si xaricdə dərc olunmaqla, 26 məqalədə öz əksini tapmış, 3-ü xaricdə olmaqla, 19 beynəlxalq və respublika miqyaslı elmi-praktiki konfranslarda məruzə edilmişdir. Bundan başqa, dissertasiyanın əsas müddəalarından Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində tədris prosesində “Maliyyə və investisiyalar”, “Maliyyə”, “Maliyyə bazarları” və s. fənlər üzrə mühazirələrin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş (25124 işarə), I fəsil (115199 işarə), II fəsil (104900 işarə), III fəsil (95367 işarə), IV fəsil (75848 işarə), V fəsil (79071 işarə), nəticə (23308 işarə) və 345 adda ədəbiyyat siyahısı ilə birlikdə 295 səhifəni əhatə edir. Dissertasiyanın həcmi işarə sayı şəkillər, cədvəllər, qrafiklər, ədəbiyyat siyahısı istisna edilməklə 518800 işarədən ibarətdir.

I FƏSİL. MİLLİ İQTİSADİYYATDA İNVESTİSİYA POTENSİALININ FORMALAŞMASI VƏ İSTİFADƏSİNİN TƏDQIQININ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Milli iqtisadiyyatda məcmu qənaətin və investisiya potensialının formalaşması və tədqiqinin konseptual əsasları

Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişaf etməsi və rəqabətqabiliyyətli olması üçün bir çox mühüm şərtlər vardır ki, onlardan da strateji əhəmiyyəti ilə fərqlənənlər sırasında investisiya potensialının rolu kifayət qədər böyükdür. İntestisiya potensialının formalaşdırılması və bununla bağlı zəruri addımların atılması, dövlət investisiya siyasətinin təkmlil olması vacib şərtlərdəndir. Belə ki, investisiya həm bütövlükdə iqtisadiyyat, həm də ayrı-ayrı sahə və müəssisələrin fəaliyyətində baş verən əsaslı iqtisadi proseslərdə başlıca rol oynayır. İntestisiyanın kəmiyyət və keyfiyyət parametrlərindən ölkənin istehsal potensialı, istehsal fəaliyyətinin səmərəliliyi, istehsalın sahəvi, regional, texnoloji və təkrar istehsal quruluşu, iqtisadi artım tempi bilavasitə asılıdır [68, s.14]. Hələ klassik iqtisadi məktəbin baniləriniin yanaşmalarında investisiyalardan bəhs olunmasa da, kapitalın roluna, onun iqtisadiyyatdakı funksiyalarına və əhəmiyyətinə böyük önəm verilmişdir. Təbii sərvətlərdən millətlərin rifahı naminə istifadə edilməsinin vacibliyi bildirilmişdir Digər tərəfdən, Adam Smitə görə: *“Hər hansı bir şəxsin öz gəlirlərindən etdiyi qənaəti o özünün kapitalına əlavə edir. Ayrı-ayrı şəxsin kapitalının yalnız illik gəlir və ya mənfəətdən qənaət edilən məbləğ qədər artdığı kimi, ayrı-ayrı şəxslərin kapitalının cəminə bərabər olan bütün cəmiyyətin kapitalı da bu yolla artırıla bilər”* [283, s.421]. A.Smit qənaətə, yığıma böyük önəm göstərmişdir və məcmu halda qənaətin, yığımın iqtisadiyyatda rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Məhz kapitallaşma və resursların yenidən bölüşdürülməsi sayəsində ictimai istehsal proseslərinin fasiləsizliyi, iqtisadiyyatın səmərəli təşkili üçün ciddi əsaslar yaradılmış olur. Klassik iqtisadi məktəbin digər görkəmli bir nümayəndəsi A.Marşalla görə isə: *“Real həyatda kapitala aid olan hallarla, kapitala aid olmayan*

hallar arasında dəqiq fərq yoxdur” [257, s.48]. Başqa sözlə, kapitalın ümumi yığılı, məcmu dəyəri ilə bağlı sərhədləri və əhatəni müəyyən etmək bütün hallarda mürəkkəbliyi ilə diqqət çəkir. Bu baxımdan kapitalın formalaşması, hərəkəti və istifadəsi üzrə proseslərin daha dərinə izlənməsi, optimal fəaliyyət mexanizmlərinin formalaşdırılması vacib məsələlər kimi xarakterizə olunur. Xüsusilə, müasir dövrdə maliyyə bazarlarının inkişaf etdirilməsi, onların dinamikliyinin təmin olunması tələb olunur. Professor B.X. Ataşov qeyd edir ki: *“Bazar iqtisadiyyatının formalaşması dövründə ölkə iqtisadiyyatına intensiv və dinamik cəlb olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində bir tərəfdən maliyyə resurslarına ehtiyac yaranır, digər tərəfdən isə pul artıqlığı olan şəxslər öz sərbəst vəsaitlərini əlverişli şərtlərlə yerləşdirməklə ondan əlavə gəlir əldə etməyə çalışırlar. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə bazarlarının ən geniş yayılmış növlərindən biri - kapital bazarıdır. Bununla belə, daxili və xarici investisiyaların intensiv olaraq iqtisadiyyata yönəldilməsini təmin edən sivil maliyyə bazarının formalaşması zərurətə çevrilmişdir”* [10, s.62]. İnvestisiya, gəliri, mənfəəti və ya sosial səmərəni əldə etmək üçün biznesin bu və digər fəaliyyət növlərinin obyektlərinə yatırılan maliyyə vəsaitlərindən, eləcə də maddi və intellektual xarakterli sərvətlərdən ibarətdir [113]. Geniş mənada, investisiya - gələcək naminə bugünkü qurban verməkdir. İndiki məlumdursa, gələcək həmişə müəmmalıdır. Buna görə də, investisiya qeyri-müəyyən faydaların əldə olunması üçün sərf edilən müəyyən xərcləri əks etdirir. İnvestisiya yatırımının həyata keçirilməsi nəticəsində qoyulan xərclər gələcəkdə fayda gətirməyə başlayır ki, bu faydanın həcmi də qabaqcadan məlum olmur. Əmtəələrin alınması baxımından, investisiyaya gələcəkdə istifadə edilməsi üçün əldə edilən əmtəələrin dəyəri daxildir. Bu baxımdan, investisiya həmişə gələcək istehlakla bağlı olur. Yəni investisiya qoymaq dedikdə, gələcəkdə daha böyük məbləğ əldə etmək məqsədilə indi puldan imtina edilməsi nəzərdə tutulur. İnvestisiyaya kapitalın dəyərinin saxlanılması və ya artırılması, eləcə də gəlir əldə edilməsini qarşılamalı olan kapital qoyuluşu üsulu kimi baxırlar. Fikrimizcə, gələcək istehlakla əlaqədar cari istehlakdan imtina və imtina edilmiş sərvətin gələcək faydaların əldə edilməsi və ya sərvətin dəyərinin saxlanması məqsədilə istifadəsi «investisiya» anlayışının məzmununu müəyyən edir. Bu qeyd

edilənlər baxımından, investisiyaların cəlb edilməsi, tənzimlənməsi və dövlət tərəfindən bu proseslərlə bağlı adekvat tədbirlərin görülməsi vacibdir. “İnvestisiyaya dövlətin təsiri, həm də maliyyə və kredit siyasətinin, qiymətəmələgəlmə siyasətinin, amortizasiya siyasətinin aparılmasında ifadə olunur. Dövlətin investisiya siyasətinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, tələb edilən investisiyaların maliyyələşdirilməsi özəl qurumların, əsasən də xarici investisiyaların cəlb olunması yolu ilə həyata keçirilir” [184, s.121].

İnvestisiya qoyuluşları real və maliyyə investisiyalarına bölünürlər. Real investisiya, müəssisələrin yaradılmasına, fəaliyyət göstərən müəssisələrin yenidən formalaşmasına, texnika ilə yenidən təchiz olunmasına, dövriyyə vəsaitlərinin yaradılması və artırılmasına və s. qoyuluşlardır. İqtisadi ədəbiyyatda real investisiyaların bir sıra əsas qruplarda birləşdirilməsi təklif olunur: 1) istehsalın genişləndirilməsinə investisiyalar; 2) yeni istehsalların, eləcə də yeni texnika və texnologiyaların yaradılmasına investisiyalar və 3) istehsalın səmərəliliyini yüksəldən investisiyalar [236, c.87]. İnvestisiyaların iqtisadi mahiyyətindən və təbiətindən yanaşdıqda bir sıra amillər daha çox diqqət çəkirlər: 1) investisiyalar milli iqtisadiyyatın qlobal xarakterlərlə inteqrasiyasında aparıcı rol oynayır və milli iqtisadiyyat beynəlmilləşir; 2) milli iqtisadiyyatın dayanıqlılığı güclənir; 3) milli şirkətlər və digər sahibkarlıq subyektləri beynəlxalq səviyyədə əməkdaşlıq proseslərinə daxil olurlar; 4) iqtisadiyyatın və biznesin yeni sahələrinə investisiyalar yönəldilməklə, diversifikasiyalaşdırma prosesləri sürətlənir və s. Bunlarla bərabər, investisiyalar ölkənin iqtisadi sistemində bir qrup funksiyaları yerinə yetirirlər: “1) *İnvestisiyalar tənzimləyici funksiyalar daşıyırlar – yəni istehsala kapital qoyuluşu etməklə, artım tempini tənzimləyir, mühüm iqtisadiyyat sahələrinin inkişafını sürətləndirir, elmi-texniki nəticələrinin tətbiqini tezləşdirir; 2) investisiyalar bölgü funksiyasına malikdirlər – başqa sözlə, investisiya potensialı yaradılır, maliyyə resursları təmərküzləşdirilir və yenidən müxtəlif mülkiyyət hüququna malik sahibkarlar, biznes subyektləri arasında bölüşdürülür və 3) investisiyalar indikativ funksiya daşıyır – bu halda iqtisadi sistemin tarazlığı ilə bağlı tənzimləmələr aparılır*” [230, s.61].

Qeyd edək ki, maliyyə investisiyaları isə kağızda yazılan kontraktları, o cümlədən, adi səhmləri və istiqrazları özündə birləşdirir. Onu da qeyd edək ki, investisiyaların real və maliyyə investisiyalarına ayrılması və bu formada nəzərə alınması dövlət tərəfindən investisiya siyasəti işləyib hazırlamaq, maliyyə sektorunun real sektorla qarşılıqlı əlaqələrini öyrənmək və investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi mənbələrini qiymətləndirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İntestisiya qoyuluşu bir sıra amillərə müvafiq olaraq təsnifləşdirilir: 1) sahə quruluşuna (sənaye, nəqliyyat, aqrar); 2) təkrar istehsal quruluşuna (yeni tikintiyə, yenidənqurmaya, istehsalın yeni texnika ilə silahlandırılmasına, fəaliyyət göstərən müəssisələrin genişləndirilməsinə) və 3) texnoloji struktura (tikinti quraşdırma işlərinə, maşın və avadanlıqların alınmasına, digər kapital məsrəflərinə). Struktur təhlil mövqeyindən investisiyaya bir qrup elementlərin: subyektlərin, obyektlərin və iqtisadi münasibətlərin vəhdəti kimi baxmaq gərəkdir. İntestisiya subyektləri investitorlarla investisiya obyektlərinin istifadəçiləridirlər. Məhz investitorlar gələcəkdə tələbatı qarşılamaq məqsədilə resurslarını real və maliyyə alətlərinə, eləcə də qeyri- maddi alətlərə qoyurlar. Məlumdur ki, obyekt kimi investisiyaların ikili xarakteri mövcuddur. Onlar həm investisiya resurları olaraq, həm də sərmayə (xərclər) olaraq çıxış edirlər. İntestisiya resurlarına səmərə əldə etmək üçün biznes və ya digər bu kimi fəaliyyət obyektləri üçün qoyulan mülki və intellektual qiymətlilər aiddir. Bundan əlavə, investisiya resurları malik olduğu formaya rəğmən, onlar öz iqtisadi mahiyyəti etibarilə eynidir və əsasən qənaət edilmiş gəlirin istifadəsini ifadə edir. Xərc nöqtəyi-nəzərindən investisiyaları yatırım istiqamətləri kimi səciyyələndirmək olar və onlar investisiya obyektləri (real və maliyyə aləti) olaraq çıxış edirlər.

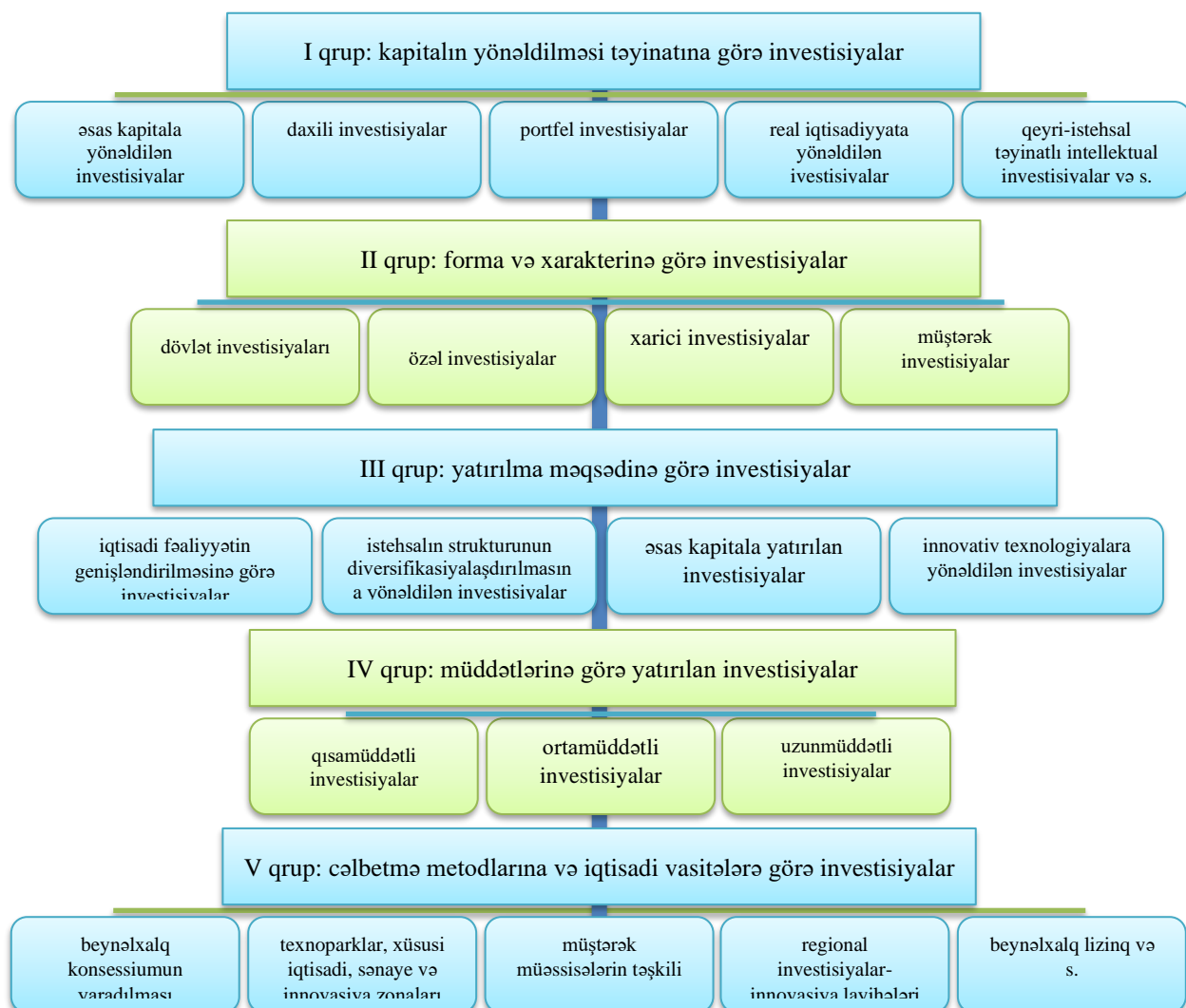
İntestisiya prosesində başlıca məqsəd maksimum mənfəət əldə etmək və ya sosial effektə nail olmaq məqsədilə daha cəlbedici obyektlərə əsaslı vəsait qoyuluşlarını yatırmaqdan ibarətdir. İntestisiya prosesi dedikdə maliyyə, əmək, maddi-texniki, habelə innovasiya resurslarının ayrılmaz vəhdəti və qarşılıqlı əlaqəsi başa düşülür. Belə hallarda investisiya prosesi müəssisənin maliyyə tərəfinin bir hissəsi olaraq çıxış edir. Beləliklə, müəssisə səviyyəsində investisiya prosesi zəruri investisiya resurslarının axtarılıb tapılması, səmərəli investisiya obyekti və vasitələrinin seçimi, investisiya

proqramının müəyyən parametrlər üzrə formalaşması və reallaşmasının qarşılınması üzrə məqsədyönlü şəkildə yerinə yetirilən tədbirlər kompleksi kimi təsəvvür edilə bilər. İnvestisiya geniş təkrar istehsal prosesinin gedişatında aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: 1) əsas kapital artımının və onun keyfiyyətə təkmilləşdirilməsini makro və mikroiqtsadi səviyyələrdə təmin etmək; 2) iqtisadiyyatın mühüm mövcud proporsiyalarına (təkrar istehsal və sahəvi strukturuna) uyğun mütərəqqi struktur dəyişikliklərini həyata keçirmək və 3) elmi-texniki tərəqqinin ən son uğurlarını reallaşdırmaq, bununla da istehsalın sosial-iqtisadi səmərəliliyini yüksəltmək. Bu qeyd olunan funksiyalardan təkrar istehsal prosesinin makroiqtisadi proporsiyalarının optimallaşdırılması, başqa sözlə desək, milli gəlirin tərkibində məcmu istehlak və məcmu qənaət arasında nisbətənlərin gözlənilməsi daha böyük əhəmiyyətə malikdir [183, s. 13]. Əsas fondların formalaşmasına və təkrar istehsalına, eləcə də maddi istehsalın digər formalarda inkişafına investisiya qoyuluşları sərmayə yatırımları şəklində həyata keçirilir [113]. Qeyd etmək lazımdır ki, əsas fondlar dedikdə, bir çox hesabat dövründə (bir ildən artıq) istehsalda təkrarən və ya davamlı şəkildə istifadə edilən istehsal edilmiş aktivlər (maşınlar, avadanlıqlar, binalar və digərləri) nəzərdə tutulur. Kapital qoyuluşları real investisiyalarda əsas hissəyə malik olur və ona tikinti-quraşdırma işlərinə, ayrı-ayrı maşın və avadanlığın, əsas fondlara aid edilən alət və inventarların əldə edilməsinə, tikinti obyektlərinin layihələndirilməsi ilə bağlı geoloji-kəşfiyyat, axtarış və perspektiv tikintinin əsaslandırılmasına, tikintiyə torpaq sahəsinin ayrılmasına, inşa olunan müəssisədən ötrü kadrların hazırlanmasına, habelə onun idarə heyətinin saxlanılmasına məsrəf olunan xərclər daxil edilir. Bu konsepsiyayı əsas götürsək, onda dövriyyə vəsaitlərinə yatırılan investisiyanı kapital qoyuluşu hesab etmək olmaz. Ona görə də, investisiya qoyuluşunun daha geniş mənə kəsb etməsi anlamına gəlmək olar. İnvestisiya qoyuluşlarının fəaliyyət mexanizmlərinin səmərəlilik problemlərinə yanaşmalar ardıcıl olmalı və reallığı əks etdirməli, iqtisadi qanunauyğunluqlardan qaynaqlanmalıdır. İnvestisiyalar cəlb olunması, maliyyə resurslarından istifadənin daha faydalı nəzarət mexanizmlərinin tətbiq edilməsi, resursların hərəkəti üzrə idarəetmə həlqələrinin işləkliyində nail olunması, investisiya potensialının formalaşması və gücləndirilməsi vacib tədbirlər kimi qiymətləndirilməlidir.

İqtisadiyyatın investisiya potensialının formalaşdırılması və səmərəli istifadə mexanizmlərin hazırlanması məsələlərinə konseptual yanaşmalar təmin olunmalıdır [123, s. 89]. Investisiyaların cəlbi və istifadəsi ilə bağlı məsələlərə sistemli şəkildə baxılması və onların mahiyyətinin tələb olunan qədər dərk edilməsi maraq doğurur. Belə ki: “İnvestisiya dəyərinin saxlanması və ya artırılması, gəlirlərin müsbət kəmiyyətinin təmin edilməsi məqsədilə istənilən alətlər pul vəsaitləri qoyuluşudur. Bu baxımdan, pul vəsaitləri gəlir və ya sosial səmərəyə gətirmək məqsədilə müxtəlif alətlərə və ya obyektlərə qoyulduqda investisiyaya çevrilirlər” [70, s. 73].

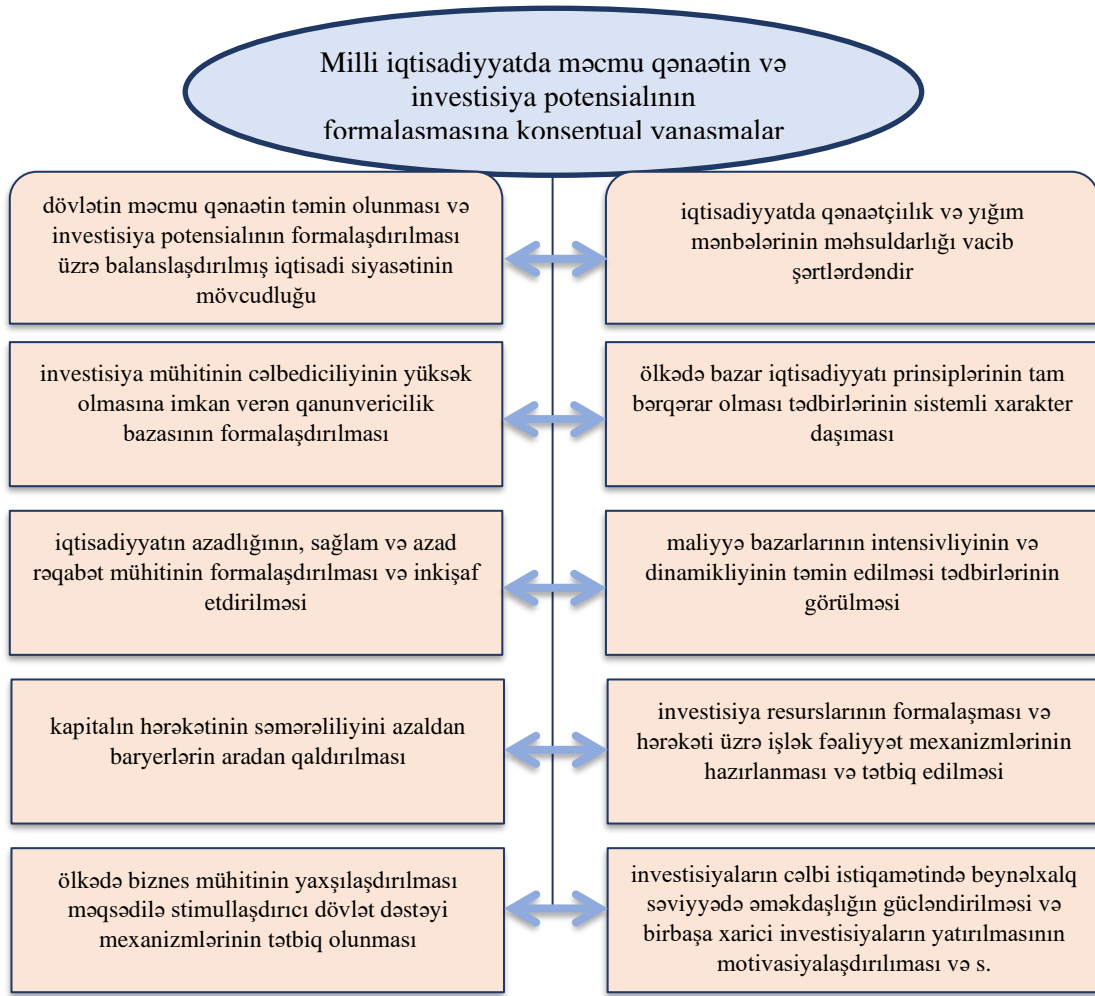
İqtisadiyyatın daha sabit formada və səmərəli olaraq inkişaf etməsinə, onun dayanıqlılıq elementlərinin gücləndirilməsində investisiyaların rolu və funksiyaları kifayət qədər çoxşaxəlidir. İqtisadiyyatın strateji hədəflər kontekstində modelləşdirilməsində investisiyalara tələbat xeyli artır. Buna görə də dövlətin investisiya siyasətinin manevrlik və çoxfunksiyalılığının olması vacib şərtlərdəndir [258, s. 57]. Eyni zamanda, iqtisadi proseslərin səmərəliliyinin artırılması və ölkə subyektlərinin beynəlxalq əmtəə bazarlarında, ölkənin işə beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində möhkəmlənməsi və ixtisaslaşması prioritetlərinin həyata keçirilməsinə investisiyalar tələb olunur. Belə ki, iqtisadiyyatın texnoloji yenilənməsi və modernləşməsi üçün böyük həcmdə investisiyalar gərəkdir və dünya ölkələrinin əksəriyyəti bu resurslara malik deyillər. Investisiyaların ixracı sahəsində, xüsusilə birbaşa investorlar statusunda əsasən aparıcı sənaye ölkələri və iqtisadi cəhətdən güclü inkişaf etmiş super dövlətlər – ABŞ, Yaponiya, Almaniya, Böyük Britaniya və Fransa daha çox fəallığı ilə diqqət çəkirlər [259, s. 218]. Hesab edirik ki, bu siyahıya Çin də daxil edilməlidir, çünki son onilliklərdə bu ölkə tərəfindən dünyanın onlarla ölkəsinə davamlı investisiyalar yatırılır, xüsusilə, iqtisadi cəhətdən inkişaf etməkdə olan ölkələrin investisiyalara olan tələbatının heç də az olmayan hissəsi Çin tərəfindən ödənilir. Tədqiqatçı V.S. Şerbakov investisiyaların müxtəlif qruplarını və növlərini araşdırarkən, investisiyaların əksəriyyətinin strateji funksiyaları sırasında iqtisadi prioritetlərin dayanmasını və məqsədli şəkildə kapital qoyuluşunun reallaşdırılmasından ibarət olduğunu bildirmişdir [298, s. 22]. Müxtəlif növ əlamətləri, funksional təyinatları və meyarları nəzərə alınmaqla investisiyaların təsnifatının blok-

sxemini şək.1.1.1-dəki kimi vermişik.

Şək.1.1.1. Müxtəlif növ əlamətləri, funksional təyinatları və meyarları nəzərə alınmaqla investisiyaların təsnifatının blok-sxemi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şək. 1.1.1-dən yanaşsaq müxtəlif növ əlamətləri, funksional təyinatları və meyarları əsas götürülməklə, investisiyaların təsnifatında mühüm qruplar kimi kapitalın yönəldilməsi, forma və xarakterinə görə, yatırılma məqsədinə, müddətlərinə görə, həmçinin cəlb etmə metodlarına və iqtisadi vasitələrinə görə investisiyalar daha çox önəm kəsb edirlər və investisiya fəaliyyəti proseslərində geniş istifadə olunurlar. Şək.1.1.2.-də isə milli iqtisadiyyatda məcmu qənaətin və investisiya potensialının formalaşmasına konseptual yanaşmaların blok-sxemini vermişik.

Şək.1.1.2. Milli iqtisadiyyatda məcmu qənaətin və investisiya potensialının formalaşmasına konseptual yanaşmalar (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şək. 1.1.2-nin təhlilindən yanaşsaq, milli iqtisadiyyatda məcmu qənaətin və investisiya potensialının formalaşmasına konseptual yanaşmalar baxımından daha çox ölkə iqtisadiyyatında qənaətçilik və yığım mənbələrinin məhsuldarlığına daha çox önəm göstərilməsi, investisiya mühitinin cəlbediciliyinin artırılması, maliyyə bazarlarının intensivliyi və s. vacib şərtlər və yanaşmalar kimi xarakterizə olunurlar.

Makroiqtisadi baxımdan, ölkənin ümumi investisiya xərcləri əsas kapitalla investisiya, mənzil tikintisi üçün investisiya və ehtiyatların artırılmasına investisiya qoyuluşları alt qruplarına bölünürlər. Ümumi qaydaya əsasən, ayrı-ayrı insanlar arasında mövcud olan aktivlərin yenidən bölüşdürülməsinə səbəb kimi satınalmalar heç də iqtisadiyyat üçün investisiya sayılmır. Makroiqtisadiyyat sahəsinin mütəxəssislərinin istifadə etdikləri mənada investisiya, yeni kapitalın formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Ehtiyatların kəmiyyətinin dəyişməsinin investisiya

kimi nəzərdə tutulması onunla bağlıdır ki, onların artması öz mahiyyəti baxımından «istehlak olunmamış məhsulu» ifadə edir. Ölkədəki ehtiyatların həcmində azalma varsa, onda bu göstəricinin qiymətində mənfi işarə nəzərdə tutulur və investisiya qoyuluşlarının azalması qeydə alınır. Ümumi investisiya xərcləri dedikdə istehlak edilmiş kapitalın dəyəri ilə kapitalın artımı başa düşülür. Ölkədə istehlak edilmiş kapital həcmi qədər investisiya yatırımı sadə təkrar istehsalın həyata keçirilməsinə səbəb olur. Geniş təkrar istehsalın olması üçün isə istehsal prosesi zamanı istehlak olunmuş kapitaldan əlavə xərclərin qoyulması vacibdir. Həmin əlavə investisiya xərclərini xalis investisiya kimi adlandırmaq qəbul edilmişdir. Xalis investisiyanın həcmi (I_t^x) verilən düstur əsasında müəyyən olunur:

$$I_t^x = I_t^{um} - \delta K_{t-1} \quad (1.1.1)$$

Burada, I_t^{um} – t ilində ümumi investisiyanın həcmi;

K_{t-1} – kapitalın t dövrünün əvvəlindəki faktiki həcmi.

δ – kapitalın illik istehlak norması.

(1.1.1) düsturundan görüldüyü kimi, əgər investisiya dövrü cari ildə bitirsə, onda xalis investisiya kapitalın həcmnin artımını əks etdirir. Yəni ümumi investisiyanın həcmi kapital istehlakından az olarsa, onda kapitalın həcmi azalır.

Ölkədə xalis investisiyanın həyata keçirilməsi kapital artımına və nəticədə iqtisadi artımın qarşılmasına səbəb olur [153, s. 103]. Beləliklə, makroiqtisadi baxımdan ölkədə həyata keçirilən investisiya qoyuluşları kapital artımına səbəb olur. Kapital müəyyən bir situasiyada ehtiyatı, investisiya isə konkret dövrdə axını göstərir. Həyata keçirilən investisiya qoyuluşları son nəticədə kapitalın formalaşmasına səbəb olur. Bir proses kimi investisiya prosesi kapitalın yaradılması prosesidir. Bu baxımdan, investisiyaya tələbat kapitalın optimal həcmi və faktiki həcmi arasında yaranan fərqdən formalaşır. Müəyyən dövr üzrə investisiyanın optimal həcmi hesabmaq məqsədilə kapitalın həmin dövrün sonunda optimal həcmindən bu dövrün əvvəlində mövcud olan həcmi çıxmaq və həmin dövr ərzində istehlak edilən kapitalın həcmi əlavə edilməlidir. Deməli, müəyyən t dövründə investisiya axınlarının (I_t^{op}) optimal həcmi növbəti düsturla müəyyən edilə bilər: [71, s. 70].

$$I_t^{op} = K_t^{op} - K_{t-1} + \delta K_{t-1} \quad (1.1.2)$$

Burada: K_t^{op} - kapitalın t dövrünün sonunda optimal həcmi.

Beləliklə, ölkədə investisiyanın həcminə təsir edən amillər kapitalın optimal həcminə təsir edən amillərlə əlaqədardır. Kapitalın həcmnin artması ölkənin istehsal imkanlarını artırır və iqtisadi artımı təmin edir. Kapitalın optimal həcmi, yəni əlavə investisiya qoyuluşlarına tələb aşağıdakı amillərin təsiri hesabına formalaşır [74, s. 49]:

-ölkədə mövcud iqtisadi konyuktura, investisiya qoyuluşlarını maliyyələşdirmə imkanları, qənaətin investisiyaya çevrilməsi kanallarının təkmilliyi və s.;

- buraxılışın həcmi (tələb həcmi), istehsal gücləri üzrə istifadə səviyyəsi;
- kapitaldan istifadə qiyməti (amortizasiya normasını daxil etməklə), əmtəə və məhsulların qiymətləri, əmək haqqı səviyyəsi;
- bölüşdürülməmiş mənfəət, amortizasiya, vergi öhdəlikləri;
- faiz dərəcəsi, səhmlərin gəlirliliyi;
- firmanın malik olduğu xüsusi və borc vəsaitləri arasında nisbət və bununla əlaqədar riskin səviyyəsi;
- firmanın fond bazarı tərəfindən qiymətləndirilməsi, kapitalın bərpa dəyəri.

İnvestisiyanın sadə modelində firma kapital artımını son hədd gəlirlərini kapitalın icarə haqqına (istifadə qiymətinə) bərabər olana qədər artırır. Bu baxımdan, kapitalın optimal həcmnin şərti kimi aşağıdakı bərabərlik çıxış edir:

$$\pi_K(K, X_1, X_2, \dots, X_n) = r_K \quad (1.1.3)$$

Burada, $\pi_K(K, X_1, X_2, \dots, X_n)$ - kapitalın son hədd gəlirliliyi;

r_K – kapitalın icarəhaqqı (kapitaldan istifadə xərcləri);

X_1, X_2, \dots, X_n - 1,2,...n dəyişənləridir (məsələn, istehsal edilən məhsulun qiyməti, kapitaldan başqa digər amillərin qiyməti və s.) ki, bunları da firma verilmiş (eqzogen) kimi qəbul edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, X dəyişənləri kapitalın optimal həcminə təsir göstərən yuxarıda qeyd edilən amillərin əksəriyyətini əhatə edir. Bu amillərdən birinin dəyişməsi kapitalın son hədd gəlirliyinin dəyişməsinə gətirib çıxarır ki, bu da ölkədə

kapitalın optimal həcmnin yeni səviyyəsini müəyyən edir. Məsələn, kapitaldan istifadə xərcləri sabit qaldıqda, ölkədə tələbin artması əlavə gəlirlərin əldə edilməsinə səbəb olur ki, bu da investisiya qoyuluşlarına əlavə tələb yaradır.

Kapitalın əhəmiyyətli hissəsi icarəyə götürülmür, firmaların özlərinə məxsus olur. Bu zaman ondan istifadə xərcləri bütün alternativ xərcləri əhatə etməlidir. Kapitaldan istifadə xərcləri aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$r_K(t) = r(t)p_K(t) + \delta p_K(t) - \dot{p}_K(t) = \left[r(t) + \delta - \frac{\dot{p}_K(t)}{p_K(t)} \right] p_K(t) \quad (1.1.4)$$

Burada, $p_K(t)$ - t zaman anında kapitalın real bazar dəyəri;

$r(t)$ – real faiz dərəcəsi;

δ – kapitalın köhnəlmə (iqtisadi amortizasiya) norması;

$\dot{p}_K(t)$ - t zaman anında kapitalın qiymətinin dəyişməsi.

(1.1.4) düsturundan görüldüyü kimi, firma kapitaldan istifadə haqqında qərar qəbul edərsə, bu zaman üç növ xərcə rastlaşır. Birincisi, firma kapitalı sataraq əldə edilən vəsaitə görə faiz gəliri qazana bilər. İkincisi, zaman keçdikcə kapital köhnəlir (istehlak olunur) və onun dəyəri azalır. Üçüncüsü, kapitalın qiyməti müəyyən zaman dövründə dəyişə bilər. Belə ki, kapitalın qiyməti müəyyən zaman keçdikdən sonra aşağı düşürsə, onda bu kapitaldan istifadə xərclərini artırır (belə ki, firma əgər satışı təxirə salırsa, onda t zaman anında onun satışından əldə ediləcəyi məbləğ azalır), qiymət artırsa, onda istifadə xərcləri azalır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu amil həm də firmanın fəaliyyətinin səmərəliliyinə bilavasitə təsir göstərən amillərdən biridir. Belə ki, əsas kapitalın qiyməti azalırsa, əvvəllər fəaliyyətə başlayan firmalara nisbətən yeni fəaliyyətə başlayan firmalar əsas kapitalı ucuz alması hesabına məhsulun maya dəyərinə daxil edilən amortizasiya ayırmalarını azaltmaq və bununla da istehsal edilən məhsulu ucuz satmaq imkanına malik olurlar. Nəticədə, əvvəllər fəaliyyətə başlayan firmaların mənfəət normaları sonra fəaliyyətə başlayanlara nisbətən aşağı olur. Kapitalın qiyməti artdıqda isə tərs proses baş verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, (1.1.4) düsturunda verginin səviyyəsi nəzərə alınmamışdır. Bununla belə, vergilərin səviyyəsi həm kapitaldan istifadə qiymətinə, həm də kapitalın son hədd gəlirliyinə təsir göstərən əsas amillərdən biridir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən amillərin təsiri nəticəsində kapitalın son hədd gəlirliyində (məsələn, tələbin həcmində, istehsal edilən əmtəə və xidmətlərin qiymətinin dəyişməsi və s.) və kapitaldan istifadə xərclərində (məsələn, faiz dərəcəsinin dəyişməsi) baş verən dəyişikliklər kapitalın həcmində optimallıq şərtini əks etdirən (1.1.3) bərabərliyinin pozulmasına səbəb olur. Nəticədə, (1.1.3) bərabərliyinin təmin olunması üçün kapitalın faktiki həcmində dəyişikliklərin baş verməsi üçün zərurət yaranır. Kapitalın yeni optimal həcmi ilə faktiki həcmi arasındakı fərq investisiya qoyuluşlarına tələbi müəyyən edir və bu (1.1.2) düsturu ilə müəyyən olunur. Bu qeyd edilənlər təkmil rəqabətli bazarda investisiyaya tələbin formalaşmasının qanunauyğunluğunu müəyyən edir.

İqtisadi proseslərin iştirakçıları qənaət etməzlərsə, onda investisiya qoyuluşlarını da həyata keçirmək mümkün olmur. Bu baxımdan, qapalı iqtisadiyyatda məcmu qənaətin həcmi iqtisadi artımın təmin olunmasını müəyyən edən əsas amillərdən biridir [75, s. 148]. Qənaət olmadan investisiya qoyuluşlarını həyata keçirmək və müvafiq olaraq iqtisadi artıma nail olmaq olmaz. Bununla belə, açıq iqtisadiyyatda investisiyanın həyata keçirilməsində məcmu qənaətlə yanaşı, xarici investisiyanın cəlb edilməsi də mühüm rol oynayır. Amerika iqtisadçıları M.Feldsteyn və K.Horioka göstərmişlər ki, qapalı iqtisadiyyatda məcmu qənaət və investisiya arasında birbaşa şəkildə qarşılıqlı korrelyasiya asılılığı mövcuddur. Kapitalın səfərbər olduğu açıq iqtisadiyyatlarda isə göstərilən asılılıq məhdud olur, ona görə ki, qənaət beynəlxalq səviyyədə daha çox gəlirli sahələrə yönəldilməyə meyilli olur [313, s. 1093]. Bununla belə, açıq iqtisadiyyatlarda kapitalın tam mobilliyini təmin etmək imkanları məhdud olur. Nəinki kapital, məhsul və xidmətlərin də ölkələr arası hərəkəti, ölkə daxili hərəkətinə nisbətən daha böyük xərc tələb edir. Buna görə də, məcmu qənaətin həcmi milli iqtisadiyyatda investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi baxımından mühüm rol oynayır.

Həm neoklassik, həm də keynis nəzəriyyələrində məcmu qənaətin investisiyaya çevrilməsi məsələsi, yəni məcmu qənaətin investisiyaya bərabərləşməsi makroiqtisadi tarazlığı müəyyən edən əsas amildir. Klassik iqtisadi nəzəriyyəyə əsasən məcmu qənaətə təsir göstərən əsas amil real faiz dərəcəsidir. Müəyyən gəlir səviyyəsində

əgər real faiz dərəcəsi artırsa, onda digər şərtlər sabit qaldıqda ev təsərrüfatları qənaəti artırır, istehlakı azaldırlar. Əgər real faiz dərəcəsi azalırsa, müvafiq olaraq qənaət azalır, istehlak isə artır. Eyni zamanda, real faiz dərəcəsi artdıqda, firmanın gələcək mənfəətlərinin diskontlaşdırılmış dəyəri azalır və firmalar investisiyanı azaldırlar, əks halda isə onlar investisiyanı artırırılar. Beləliklə, real faiz dərəcəsi məcmu qənaətlə investisiyanı bərabərləşdirir və nəticədə, məcmu tələblə məcmu təklif bərabərləşir.

Keynsin nəzəriyyəsində əsas bərabərliklər aşağıdakılardan ibarət olmuşdur [239, s. 423]:

1. gəlir (Y) = əmtəələrin dəyəri = istehlak (C) + investisiya (I).

2. Qənaət (S) = gəlir – istehlak.

Buradan da, qənaət = investisiya.

Keyns nəzəriyyəsində real faiz dərəcəsi məcmu istehlakın və məcmu qənaətin səviyyəsinin əsas determinantı hesab edilmir. Klassik iqtisadçılardan fərqli olaraq, Keynsin fikrincə, qənaət faiz dərəcəsindən çox, gəlirlərdən asılıdır. Bu nəzəriyyəyə əsasən məcmu istehlak və məcmu qənaətin həcmi real gəlirlərin həcmindən asılıdır və real faiz dərəcəsi qənaət və istehlakın səviyyəsini müəyyən edən əsas amil deyildir [320, s. 138]. C.M.Keyns qeyd edirdi ki, klassik iqtisadçılar hesab edirdilər ki, fərdi qənaət etmə aktı istər-istəməz onunla paralel akt olan investisiya qoyuluşuna gətirib çıxarır... Səhvin mahiyyətini o ehtimal təşkil edir ki, guya cari istehlakdan imtina haqqında qərarla gələcək istehlakın qayğısına qalmaq qərarı arasında zəruri əlaqə vardır. Həqiqətdə isə sonuncunu müəyyən edən motivlər birincini müəyyən edən motivlərlə əlaqəli deyildir. Keynsçilərin fikrincə, investorların planları ilə ev təsərrüfatlarının qənaətlə bağlı planları uyğun gəlməyə bilər. Məhz bunun nəticəsi kimi, ola bilsin ki, pul bazarları və onların tərkib ünsürlərindən biri olan faiz dərəcəsi məcmu qənaəti tam olaraq investisiya kimi iqtisadiyyat sahəsinə yönəldə bilməsin. Klassik nəzəriyyəyə əsasən iqtisadiyyat tam məşğulluq səviyyəsinə çatdığına görə real gəlirlər sabitdir. Belə halda real gəlirlərin qənaət və istehlakı müəyyən etməsi qeyri-mümkündür. Keyns nəzəriyyəsi bu müddəanı qəbul etmir. Bu nəzəriyyəyə əsasən real gəlirlər dəyişir və bu da məcmu qənaəti müəyyən edir. Keynsə görə, istehlakın (C) və qənaətin (S) həcmi insanların psixoloji meylliliyi ilə

müəyyənləşdirilir. İstehlaka meyllilik şəraitində bir qayda olaraq gəlirlər nisbətən ləng artır. $\Delta C/\Delta Y$ nisbəti özündə "istehlaka son hədd meylliyi", $\Delta S/\Delta Y$ nisbəti isə "qənaətə son hədd meylliyi" əks etdirir. Bununla yanaşı, Keynes investisiya qoyuluşlarının həcmnin faiz dərəcəsinə və gözlənilən mənfəət normasından asılılığını qəbul edirdi. Belə ki, digər şərtlər sabit qaldıqda investisiya qoyuluşlarının həcmi ilə faiz dərəcəsi arasında əks asılılıq mövcuddur. Həmçinin gözlənilən mənfəət normasının dəyişməsi investisiyanın həcminə də təsir göstərir. Bu baxımdan, Keynes nəzəriyyəsində bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadiyyatda qeyri-tarazlığın yaranmasının əsas səbəb kimi əsasən investisiyanın həcmnin dəyişməsi qəbul edilirdi. Multiplikatorun təsiri nəticəsində investisiyanın həcmində tərəddüd istehsalın həcmində və məşğulluğun səviyyəsində böyük dəyişikliyə səbəb olur. Qənaətin investisiyaya çevrilməsi istehsalın həcmi, habelə məşğulluğu artırır. Bunun nəticəsi kimi yenidən gəlirlər artır, onlarla birgə yenidən qənaət və investisiya çoxalır. Məcmu qənaətin investisiyaya transformasiya edilmədiyi hallarda, ümumi daxili məhsulun artımında ləngimə baş verir, beləliklə də gəlirlər azalır, tələb məhdudlaşır. Əksinə investisiya məcmu qənaətdən çoxdursa (qapalı iqtisadiyyatda), inflyasiya təhlükəsi yaranır.

Keynes nəzəriyyəsində faiz dərəcəsi monetar siyasətin transmisiya mexanizminin əsas aləti hesab edilir. Belə ki, pul kütləsinin artımı nəticəsində faiz dərəcəsi aşağı düşür, bu isə öz növbəsində investisiya həcmnin artmasına, son nəticədə gəlirlərin və məşğulluğun yüksəlməsinə səbəb olur. Keynes tərəfindən faiz dərəcəsinin investisiya siyasətinə təsiri monetar siyasətin iqtisadi artıma təsir vasitəsi kimi qiymətləndirilirdi. Odur ki, pul bazarının təhlili, yəni pula olan tələblə təklif arasındakı qarşılıqlı fəaliyyət nəticəsində faiz dərəcəsinin formalaşması Keynes nəzəriyyəsinin əsas tərkib hissələrindən biri kimi çıxış edir. Keynes faiz dərəcəsinin dəyişməsi mexanizmini açıqlamaqla pula tələbin klassik miqdar nəzəriyyəsindən imtina etmiş və öz baxışlarını formalaşdırmışdır. Keynsin iddiasına əsasən, pul sərvətin növlərindən biri olmaqla təsərrüfat subyektləri üzrə aktivlərin bir hissəsinin pul formasında saxlanması arzusu, onların likvidliyə üstünlük verməsi ilə müəyyənləşdirilir.

Beləliklə, həm investisiya, həm də məcmu qənaət ölkədə makroiqtisadi tarazlığı müəyyən edən əsas parametrlərdir. Təkmil bazarlarda məcmu qənaətin investisiyaya çevrilməsi ani baş verir. Bu baxımdan, həm Keyns, həm də neoklassik iqtisadi artım modellərinin əsasında məcmu qənaətin həcmi iqtisadi artımı müəyyən edən əsas amil hesab edilir. Bu baxımdan, qapalı iqtisadiyyat üçün həm Harrod-Domar, həm də Solou modellərində iqtisadi artımı müəyyən edən əsas amil qənaət norması olmuşdur. Neokeyns modeli olan Harrod-Domar modelində növbəti şərtlər qəbul edilir [310]:

1. Modeldə qapalı iqtisadiyyata baxılır ($NX=0$);
2. İqtisadiyyatda dövlət sektoru yoxdur;
3. İntestisiya laqı yoxdur, yəni investisiya qoyuluşu kapital yığımına ani olaraq çevrilir ($\Delta K_t = I_t$), kapital aşınmır;
4. Texniki tərəqqi yoxdur;
5. Zamana görə marjinal kapital tutumu (r) və ya marjinal kapital verimi ($1/r$) dəyişmir.

Harrod modelində investisiya hər bir t zaman dövründə gözlənilən buraxılışın artımından asılıdır [311, s. 19]:

$$I_t = r\Delta Y_t^* \quad (1.1.5)$$

Burada, ΔY_t^* - gözlənilən gəlir.

(1.1.5) düsturu faktiki olaraq akselerator mexanizmini əks etdirir.

Qeyd edilənlə yanaşı, t dövründə qənaətin həcmi aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

$$S_t = sY_t$$

$S_t = I_t$ olduğunu nəzərə alsaq, onda

$$sY_t = r\Delta Y_t^* \quad (1.1.6)$$

Əgər gözlənilən gəlir artımı faktiki gəlir artımına bərabər olarsa, onda iqtisadiyyatda tarazlı iqtisadi artım tempinə nail olunur. Yəni,

$$\Delta Y_t = \Delta Y_t^*$$

Onda (1.1.6) düsturuna əsasən tarazlı iqtisadi artım tempi aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

$$\frac{\Delta Y_t}{Y_t} = s/r \quad (1.1.7)$$

Bu model əsasında ölkədə arzu edilən iqtisadi artım tempi üçün zəruri olan qənaətin həcmi müəyyən etmək olar. Belə ki, ölkədə əgər iqtisadi artımın arzu edilən tempi γ^* müəyyən edilibsə, onda bu tempi təmin etmək üçün zəruri olan investisiya qoyuluşlarının həcmi aşağıdakı kimi müəyyən olunur:

$$S_z = \gamma^* r Y \quad (1.1.8)$$

(1.1.7) düsturuna əsasən $\gamma^* = s/r$, buradan da, $s = r \times \gamma^*$. Qənaət normasını müəyyən etməklə zəruri qənaətin həcmi müəyyən edirik.

Ölkədə məcmu qənaətin həcmi (1.1.8) düsturu ilə müəyyən olunmuş məbləğdən az olduğu şəraitdə xarici investisiyanın cəlb edilməsinə ehtiyac yaranır. Bu ehtiyacın həcmi zəruri olan qənaətin həcmi ilə faktiki qənaət həcmi arasındakı fərqə ($\gamma^* r Y - S_f$) bərabər olur.

Harrod-Domar modeli tarazlı iqtisadi artım tempinin bilavasitə qənaət norması və marjinal kapital tutumundan asılılığını qəbul edir. Bununla belə, real həyatda iqtisadi artım tempi təkcə qənaət normasını yüksəltməklə təmin edilmir. Belə ki, Harrod-Domar modeli əsasında iqtisadi artımın müəyyən olunmuş tempinə nail olmaq zəruri olan investisiyanın maliyyələşdirilməsində mövcud kəsrin xarici mənbələr hesabına təmin edilməsi sahəsində 88 ölkənin təcrübəsinin təhlili göstərmişdir ki, bunlardan yalnız 6 ölkədə gözlənilən nəticə əldə edilmişdir [91, s. 174]. Həmçinin Harrod-Domar modeli əsasında iqtisadi artımı proqnozlaşdırmaq cəhdləri uğurla nəticələnməmişdir. Belə ki, tədqiqatçılar bu nəticəyə gəlmişlər ki, bu model iqtisadi artımın əsas determinantlarını izah etmir.

Hazırda iqtisadi artımın determinantlarının izahı zamanı neoklassik modellərdən geniş istifadə edilir. Neoklassik model olan Solou modelinə əsasən iqtisadi artım kapitalın stasionar həcmi təmin olunmasına qədər baş verir və bu aşağıdakı düsturla müəyyən olunur [334, s. 67]:

$$sf(k^*) = (n + g + \delta)k^* \quad (1.1.9)$$

Burada, s – qənaət norması;

$f(k)$ – bir işçiyə düşən istehsalın həcmi;

k^* – bir işçiyə düşən kapitalın stasionar həcmi;

- n – əhalinin artım tempi;
- g – elmi-texniki tərəqqinin tempi;
- δ – kapitalın sıradançıxma əmsalı.

(1.9) düsturuna əsasən milli iqtisadiyyatda bir işçiyə düşən kapital sabit qaldıqda, iqtisadi artım tempi $(n + g)$ -ə bərbər olur, yəni əhalinin sayının artması və elmi texniki tərəqqinin tempi iqtisadi artımı müəyyən edən əsas amil olur.

Bununla belə, ölkədə kapitalın həcmi optimal səviyyəyə çatmayana qədər kapitalın nisbətən yüksək artımı hesabına iqtisadi artım tempi də yüksək olur. Solou modelinə əsasən qənaət normasının artması əməyin kapitalla silahlanma səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur ki, bu da iqtisadi artım tempinin artması ilə nəticələnir. Aydın ki, bir işçiyə düşən kapitalın artması digər şərtlər sabit qaldıqda istehsal gücünün artmasına gətirib çıxarır.

Belə şəraitdə bir işçiyə düşən kapitalın qənaət normasından asılı olan sabit vəziyyətlərə uyğun olan müxtəlif həcmələri olur. Bu həcmərdən optimal olanı məcmu istehlakın həcmi ilə məcmu qənaət arasındakı seçimə əsaslanır. Belə ki, kapitalın son hədd məhsuldarlığı $(n + g + \delta)$ kəmiyyətindən azdırsa, onda kapitalın sabit vəziyyətdəki həcmi təmin etmək üçün həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarına sərf edilən qənaət istehlakın azalmasına səbəb olacaqdır. Bu baxımdan, iqtisadi siyasət tədbirləri işləyib hazırlayarkən istehlakı maksimumlaşdıran qənaət normasının təmin olunmasına çalışmaq lazımdır.

Bu zaman, aşağıdakı bərabərlik ödənilməlidir:

$$f'(k) = (p + g + \delta) \quad (1.1.10)$$

Kapitalla silahlanmanın mümkün sabit (stasionar) səviyələrindən (10) şərtini ödəyən səviyyə, ölkədə ən yüksək istehlakı təmin edir. Bu, kapital yığımının «Qızıl Qanunu» adlanır.

Bu zaman, maksimal istehlakı təmin edən qənaət norması aşağıdakı kimi hesablanır [287, s. 57]:

$$s = f'(k) \frac{k}{f(k)} \quad (1.1.11)$$

Qeyd etmək lazımdır ki, Solou modelinin kiçik ölkə iqtisadiyyatına tətbiq

imkanları məhduddur. Bundan başqa, bu modeldə qənaət norması ekzogen faktor kimi götürülür ki, bu da Solou modelinin çatışmazlıqlarından biridir. Bununla belə, Solou modeli iqtisadi artımın baş vermə qanunauyğunluqlarını və onu müəyyən edən determinantları öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, həm keyns nəzəriyyəsi, həm də neoklassik nəzəriyyəsi məcmu qənaət və investisiyanı ölkədə makroiqtisadi tarazlığın və iqtisadi artımın əsas determinatlarından biri kimi qəbul edir.

Yuxarıdakı yanaşmalardan göründüyü kimi, ölkədə məcmu istehlak və məcmu qənaət arasındakı nisbət iqtisadiyyatın, eləcə də onun səmərəliliyinin artım imkanlarını göstərir və təkrar istehsalın başlıca və həlledici şərti kimi çıxış edir. Bundan əlavə, ölkədə qənaət normasının yüksək olması iqtisadi artım tempinin də yüksəlişinə səbəb olur. Bununla belə, Solou modelindən göründüyü kimi, qənaət normasının müəyyən səviyyədən böyük olması istehlakın azalmasına səbəb ola bilər.

Buna görə də, iqtisadi siyasət tədbirləri işlənilib hazırlanarkən cəmiyyətin maddi rifah halını yüksəldən qənaət normasının müəyyən olunması və məcmu qənaətin investisiyaya çevrilmə imkanlarının nəzərə alınması zəruridir. İnkişaf etmiş ölkələrdə məcmu qənaət milli gəlirin 15-20 faizini təmin edir.

Məsələn, Yaponiyada müxtəlif illərdə qənaət norması 30 faizdən də artıq olmuşdur. XX əsrin 80-ci illərində Rusiya Federasiyasında mövcud olan qənaət norması 30-40 faizdən bu əsrin axırlarına doğru 20 faizə qədər azalmışdır. Cənubi Koreya və Sinqapur kimi inkişaf tempi yüksək olan bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə qənaət norması 30-40 faiz civarında, ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya Fransa kimi orta və aşağı tempə malik inkişaf etmiş ölkələrdə qənaət norması 10-25 faiz həddlərində tərəddüd etmişdir.

Lakin onu da qeyd edək ki, inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə yüksək iqtisadi artım dövründə qənaət normasının daha yüksək səviyyəsi müşahidə olunmuşdur. Məsələn, Almaniyada XX əsrin 50-60-cı illərinə doğru qənaət normasının ÜDM-də payı 60%-ə bərabər olmuşdur. Müqayisə üçün göstərək ki, keçmiş İttifaq respublikalarında qənaət normasının ÜDM-də payının 30-40 faizi civarında olması qeydə alınmışdır.

Beləliklə, ölkədə məcmu qənaətin həcmi və onun investisiyaya çevrilməsi iqtisadi artımı təmin edən əsas amildir [154, s. 38]. Bundan əlavə, investisiya qoyuluşları kapitalın artımına, yəni istehsal güclərinin artırılmasına səbəb olur, iqtisadiyyatın dayanıqlılığını təmin edir və milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini yüksəldir.

1.2. İnvestisiya potensialı və onun formalaşdırılmasını müəyyən edən amillər və şərtlər

İnvestisiya potensialı və onun formalaşmasına təsir edən amillərin və şərtlərin daha obyektiv araşdırılması və qənaətlə bağlı proseslərin investisiya fəallığına təsirini müəyyənləşdirilməsi vacib məsələlər kimi xarakterizə olunur. Belə ki, real həyatda qənaət normasının artırılması ölkədə investisiya fəallığının avtomatik olaraq yüksəlməsinə səbəb olmur. Bunun üçün ölkənin investisiya potensialı formalaşmalıdır. Məcmu qənaət mövcud gəlirlərin bir hissəsini əks etdirir. O, məhz sərəncamda qalan gəlirlərin qənaət edilmiş hissəsidir. Məcmu qənaət ölkədə istehsal olunmuş məhsul və xidmətlərin bir hissəsi hesabına formalaşsa da, onun sahibləri qənaətə dəyər formasında malik olurlar. Bu baxımdan, müəyyən gəlir hesabına formalaşan məcmu qənaətin investisiyaya çevrilməsi üçün əlavə şərtlər tələb olunur. Qənaətin məhsuldar investisiyaya çevrilməsi üçün istehsal, texnoloji və bazar biliklərinə malik olmaq lazımdır. Digər tərəfdən, kapital qoyuluşlarına maşın və avadanlıqların alınması, tikinti-quraşdırma işlərinin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, istehsal obyektlərinin yaradılması üçün lazımi ixtisasdan olan kadrlara, texnologiyaya, investisiya layihəsinin tərtibi üçün zəruri təcrübə və konkret ideyaya malik olmaq lazımdır. Bundan başqa, ölkədə milli iqtisadiyyatın strukturu və əlaqədar sahələrin inkişaf səviyyəsi də investisiya fəallığına birbaşa təsir göstərir. Bütün bunlar isə ölkədə məcmu qənaətin investisiyaya çevrilməsi imkanları üçün zəruri potensialın mövcudluğunu müəyyən edir. Bu baxımdan, ölkədə formalaşan məcmu qənaətin fiziki və maliyyə kapitalına bölünməsi investisiya imkanlarının mövcudluğundan asılıdır [202, s.4]. İnvestisiya potensialının məhdudluğu şəraitində ölkədə formalaşan

məcmu qənaətin bir hissəsi adətən xarici aktivlərin alınmasına, yəni xarici iqtisadiyyatların maliyyələşdirilməsinə yönəldilir.

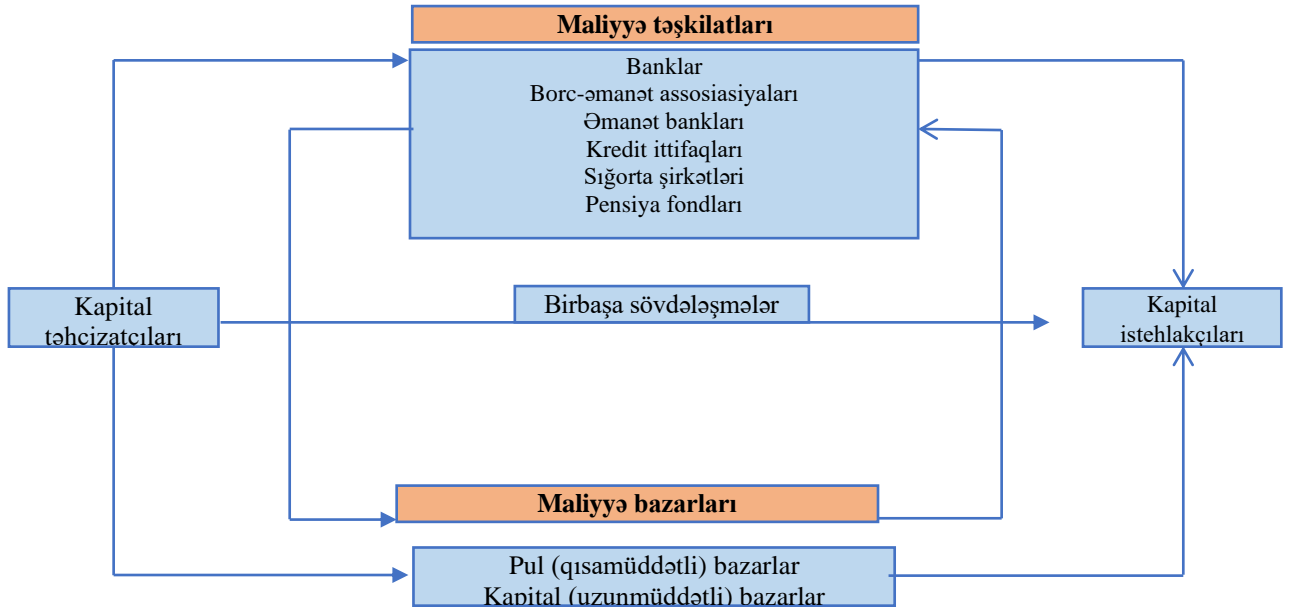
«İnvestisiya potensialı» anlayışı iqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif yanaşmalardan şərh olunur. İnvestisiya potensialını kapital yığımının investisiya bazarında kapitalın təkrar istehsalı üzrə maddi, maliyyə və intellektual ehtiyaclarını qarşılayan, real investisiya tələbinə çevrilmək imkanlarına qabil və malik potensial investisiya tələbi formasında səfərbər edilən investisiya resurslarının məcmusu kimi səciyyələndirilir. Bundan başqa, bəzi mənbələrdə "investisiya potensialı" anlayışı investisiya qoyuluşları üçün müxtəlif sferaların və obyektlərin mövcud olması, yəni ölkənin "investisiya tutumluluğunun" olması kimi izah edilir ki, sonuncu göstəricidən də dünya təcrübəsində ölkə regionları üzrə investisiya cəlbədicililiyinin illik reytingini müəyyənləşdirərkən istifadə olunur. İnvestisiya potensialı üzrə əsas parametrlərdən biri olaraq işlənməsi başa çatmış və hazırlıq mərhələsində olan investisiya layihələrinin sayını müəyyən etmək də daha optimal bir amildir [124, s. 56]. XX əsrin 90-cı illərinə doğru Rusiyada işlənmə mərhələsində 50 mlrd. ABŞ dollarından çox məbləğdə 10 minə kimi investisiya layihələri var idi. Rus iqtisadçısı A.İ Basov da "investisiya potensialı" anlayışına bu mövqedən yanaşır [198, s. 41]. Bununla belə, onun fikrincə, «investisiya potensialı» anlayışı əvəzinə "investisiya tutumluluğu" anlayışının işlədilməsi daha düzgündür. Göründüyü kimi, bu yanaşmalarda investisiya potensialı kəmiyyət baxımından xarakterizə olunur. İnvestisiya potensialı həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət xarakteristikalarına malikdir və o, maddi-texniki, maliyyə və qeyri-maddi aktivlərin daxil olduğu investisiya resurslarının məcmusunu əks etdirir. Bəzi müəlliflər investisiya potensialına investisiya resurslarının təklifi kimi baxırlar. Məsələn, rus iqtisadçısı A.Y.Dvoretzkaya ölkənin investisiya potensialını investisiyanın bütün mümkün mənbələrinin məcmusu kimi müəyyən edir [223, c. 182]. İnvestisiya potensialını kapital qoyuluşu formasında həyata keçirilə bilən maksimal investisiyanın həcmi kimi müəyyən edilir. P.A.Karmovun fikrincə isə, investisiya potensialı yığımla əlaqədar nəzərdə tutulan və istifadə prosesində gözlənilən nəticənin əldə edilməsinə imkan yaradan xüsusi resursların məcmusudur [231, c. 73]. Fikrimizcə, "investisiya potensialı" anlayışının bu cür izahı heç də onun

mahiyyət və məzmununu tam əks etdirmir. İlk növbədə, “nəzərdə tutulmuş” resurs real resursdur, investisiyalar üçün faktiki ayrılmış vəsait kimi çıxış edir. Əslində potensial sözü imkan və ya mümkün olanı ifadə edir. İkincisi, “yığım anlayışı” əsas kapitalın yaradılmasına yönəldilən vəsaitləri, eləcə də portfel investisiyalarını əks etdirir. Üçüncüsü, yığım həm daxili, həm də xarici investisiyalar hesabına baş verir. Başqa sözlə desək, xarici investisiyalar milli iqtisadiyyatının yaratdığı investisiya resursu sayılmır. Ölkənin investisiya potensialı müəyyən dövr ərzində istehsal edilmiş ÜDM-in və milli gəlirin həcmindən asılıdır, onun bir hissəsidir. Ona görə də, tədqiqatı ölkənin milli hesablar sistemi əsasında qurmaq lazımdır. Bununla yanaşı, investisiya potensialından istifadə problemi ölkənin tədiyyə balansının müvafiq bölmələrini, iqtisadiyyatda yaranan gəlir və investisiyaların repatriasiyasını araşdırmağı tələb edir.

Fikrimizcə, “investisiya potensialı” iqtisadi kateqoriyası onun ikili xarakteri ilə izah olunmalıdır. Belə ki, investisiya potensialı bir tərəfdən bütün mənbələr üzrə imkanın mövcudluğu ilə, digər tərəfdən, həmin imkanın reallaşdırılması ilə xarakterizə olunmalıdır [131, s. 94]. Birinci halda investisiya potensialı, müəyyən vaxt anında ölkənin malik olduğu investisiya resurslarının həcmindən ibarətdir, imkanın reallaşdırılması isə investisiya fəaliyyəti hesabına həyata keçirilir. Beləliklə, investisiya potensialı əlverişli bazar konyunkturunda investisiya prosesi iştirakçılarının iqtisadi maraqlarını və stimullarını reallaşdırmaqla real, maliyyə və intellektual kapitalın təkrar istehsalını və artımını təmin etməyə qabil investisiya resurslarının məcmusu ilə müəyyən olunur.

Fikrimizcə, bu tərif bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiya potensialının iqtisadi məzmunu daha tam əks etdirir ki, bu da investisiya fəaliyyətinin bütün tərəflərinin: resursların toplanması, istifadə edilməsi və nəticənin alınmasının əlaqələndirilməsindən ibarətdir.

«İnvestisiya potensialı» anlayışının məzmunu investisiya prosesinin məzmunundan irəli gəlir və ümumilikdə investisiya prosesinin sxematik hərəkəti Şək. 1.2.1-də əks olunmuşdur.

Şək. 1.2.1. İnvestisiya prosesinin nümunəvi sxemi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır)

Şəkil 1.2.1-dən göründüyü kimi, ölkədə investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi üçün həm investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi mənbələri, həm də investisiyanı həyata keçirən subyektlərin olması zəruridir. Bir çox hallarda ikinci amil investisiya potensialının formalaşmasında daha önəmli rol oynayır. Belə ki, ölkədə investisiya qoymaq imkanlarının mövcud olduğu şəraitdə belə investisiyanı həyata keçirmək iqtidarında olan subyektlərin olmaması ölkənin investisiyanı həyata keçirmək imkanlarını ciddi şəkildə məhdudlaşdırır [130, 98]. İnvestisiya prosesinin əsas iştirakçıları dövlət, firmalar və fiziki şəxslərdir ki, bunlar da həm tələb, həm də təklif baxımından investisiya prosesində iştirak edə bilirlər [92]. Dövlət investisiya resurslarına tələbi dövlət investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Ölkədə məktəblərin, xəstəxanaların, yolların və s. tikintisi üçün dövlət tərəfindən investisiyalar qoyulur. Dövlətin gəlirləri xərclərini üstələyirsə, onda dövlət bu gəlirlərin bir hissəsini digər iştirakçılar üçün təklif edə bilər. Əksinə olduqda isə, dövlət maliyyə bazarından borc vəsaitləri cəlb edə bilər. Biznes fəaliyyəti ölkənin investisiya potensialını formalaşdıran əsas subyektlərdir. Əgər investisiya resurslarının təklifi investisiya prosesinin hər üç subyekt tərəfindən edilə bilərsə, investisiyaya resursların əsas tələbi firmalar tərəfindən yaranır. Ölkədə fəaliyyət göstərən firmaların rəqabət qabiliyyəti, onların öz fəaliyyətlərini genişləndirmək imkanları iqtisadi inkişafın zəruri şərtlərindən biridir. Ev təsərrüfatları (fiziki şəxslər)

mili iqtisadiyyatda əsasən investisiya resurslarını təklif edən tərəf kimi çıxış edir.

Ölkədə qənaət olmadan iqtisadi artıma nail olmaq olmaz. Bununla belə, açıq iqtisadiyyatda investisiya resurslarının formalaşmasına məcmu qənaətlə yanaşı, digər amillər də təsir göstərir [182, s. 14] Bu amilləri də nəzərə almaqla ölkədə ümumi yığımin təmin edilməsinin potensial mənbələrinə N.A.Novitskiy bunları aid etmişdir: “1) məcmu qənaət; 2) xalis kapital transferləri və 3) xarici ölkələrə münasibətdə xalis öhdəliklərin və ya xalis kreditlərin yaranması” [266, c. 22]. Milli iqtisadiyyatda investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsinin daxili mənbəyini məcmu qənaət təşkil edir. Ölkədə iqtisadi artımın təmin olunması üçün məcmu qənaətin həcmi kapitalın istehlakından artıq olmalıdır, yəni xalis investisiyaların həyata keçirilməsini təmin etməlidir [218, s.79]. Lakin istənilən ölkədə məcmu qənaətin formalaşmasına bir sıra amillər təsir göstərir və bunlardan biri də milli iqtisadiyyatın struktur ilə əlaqədardır. Amerika iqtisadçısı S.Kuznetsin inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artımı məhdudlaşdıran amilləri təhlil edərkən, bu amilin önəmli olduğunu qeyd etmişdir. O, göstərmişdir ki: “*Inkişaf etməkdə olan ölkələrdə investisiya fəallığını məhdudlaşdıran amilləri üç əsas qrupa ayırmaq olar*” [321, s. 98]:

1. Maliyyə vəsaitləri kimi ümumi milli məhsulda qənaət həcmnin azlığı. Belə ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qənaətə meylik o qədər zəifdir ki, iqtisadi inkişaf məqsədilə zəruri olan fondların formalaşmasını qarşılıdır;

2. Reallıq baxımından qənaət olunmuş vəsaitlərin çatışmazlığı. Belə halın mövcudluğu əhalinin istehlak malları istehsalı ilə məşğul olan resursların konkret hissəsinin məhsuldar investisiyaların yatırılması üçün istifadə etmək meylinin azlığı ilə bağlıdır;

3. Xarici resursların əldə edilməsi üçün xarici valyutanın çatışmazlığı.

S.Kuznetsin qeyd etdiyi birinci amil ümumi milli gəlirin azlığı hesabına istehlakın yüksək paya malik olması ilə əlaqədardır. Belə ki, adətən gəlirləri az olan ölkə gəlirləri çox olan ölkələrə nisbətən həm mütləq, həm də nisbi baxımdan az qənaət etmək imkanına malik olurlar. Xüsusilə, gəlirlərin aşağı səviyyəsində əhalinin artım tempinin yüksək olduğu şəraitdə gəlirlərin istehlaka gedən hissəsi artır. Bu baxımdan, gəlirlərin aşağı səviyyəsində ölkədə investisiya qoyuluşlarını maliyyələşdirməyin

daxili mənbəyi məhdud olur. İkinci amil investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, yalnız istehlak şeyləri istehsal edən qapalı iqtisadiyyatda iqtisadi artım tempini təmin etmək imkanları məhdud olur. Əlavə istehsal güclərinin yaradılması gəlirlərin bir hissəsinin xalis investisiya xərclərinin maliyyələşdirilməsinə sərf olunmasını tələb edir. Bu isə istehlakın azalması ilə nəticələnir və nəticədə istehsal edilən məhsullara tələb aşağı düşür. Belə tələbin aşağı düşməsi isə mövcud istehsalın azalmasına səbəb olur. Bunu isə iqtisadi fəaliyyətin iştirakçıları istəmirlər. Əsasən kənd təsərrüfatı məhsulları və bu məhsulların emalına əsaslanan iqtisadiyyatlarda xalis investisiya qoyuluşlarını həyata keçirmək imkanları məhz bu amillə əlaqədar olaraq məhdud olur. Bu baxımdan, milli iqtisadiyyatda investisiya məhsulları istehsal edən və ixrac yönümlü sahələrin inkişafı iqtisadi inkişafı maliyyələşdirmək imkanlarını artırır. Üçüncü amil də, milli iqtisadiyyatın strukturu ilə əlaqədardır. Belə ki, istehsal edilən məhsullar əsasən daxili bazarda satılırsa və investisiya məhsulları istehsal edən sahələr zəif inkişaf edibsə, onda yeni istehsal güclərinin yaradılması üçün maşın və avdanlıqların, texnologiyanın və s.-nin idxalına ehtiyac yaranır. Bu isə ölkənin xarici valyuta ehtiyatlarına malik olduğu halda mümkündür. Tədiyyə balansının, xüsusilə cari əməliyyatlar balansının saldosu bunu məhdudlaşdırdıqda, milli iqtisadiyyatda investisiya qoyuluşlarını həyata keçirmək imkanları da məhdudlaşır.

Ölkəyə kapital transferləri adətən məhdud olur. Belə transferlərə xarici ölkələrin və beynəlxalq təşkilatların investisiya qoyuluşları ilə əlaqədar əvəzsiz verdikləri subsidiyalar, qrantlar və s. daxildir. Artıq qeyd olunduğu kimi, ölkədə məcmu qənaətin həcmi az olduqda iqtisadi artıma nail olmaq üçün xarici investisiyanın cəlb olunmasına çalışırlar. Məsələn, Harrod-Domar modelində kapital tutumunu (r) 3-ə bərabər olduğunu qəbul etsək, onda ölkədə illik iqtisadi artım tempinin 5 faizə bərabər olması üçün qənaət norması 15 faizə bərabər olmalıdır. Qənaət norması 9 faizə, əhalinin artım tempi isə 3 faizə bərabər olduqda, ölkədə adambaşına düşən ümumi daxili məhsul sabit qalır. Belə halda, faktiki qənaət normasının məqsədə uyğun bilinən qənaət normasına çatdırılması üçün xarici investisiyanın cəlb olunması tələb olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici investisiya təkcə kapitalın təchizat

mənbəyi kimi deyil, həm də kapital istehlakçısı kimi xüsusiyyətlərindən istifadə məqsədilə də cəlb edilir. Belə ki, investisiya maliyyə resurslarından fərqli olaraq istehsal və kommersiya biliklərinin daşıyıcısıdır. Bu biliklərə, yəni bazar haqqında məlumatlara, istehsalın və əməyin təşkili üsullarına, texnologiyaya və s. malik olmadan nisbətən mürəkkəb sahələrə investisiya qoymaq mümkün olur. Bir çox hallarda xarici investisiya xarici təcrübənin, texnologiyanın və s. əldə edilməsi məqsədilə cəlb edilir.

Ölkənin investisiya potensialına maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir [78, s. 32]. Belə ki, ölkədə adətən, sərbəst pul vəsaitləri olanlarla bu vəsaitlərə ehtiyacı olanların arasındakı fərqlər nəzərə çarpır. Maliyyə bazarı sərbəst pul vəsaitinə malik olanlar ilə pula ehtiyacı olanlar arasındakı maliyyə alətləri vasitəsilə, habelə maliyyə qurumlarının iştirakı ilə münasibətlər quran mexanizmdir [61, s. 139]. Onun təyinatı – məcmu qənaətin son istehlakçılar arasında bölgüsündən ibarətdir. İqtisadi subyektlərin özləri maliyyə vəsaitlərinə qənaət etməklə investisiya yatırımları həyata keçirənlər, onda iqtisadi inkişafın maliyyə bazarları olmadan da qarşılınması mümkün olardı. Lakin iqtisadi subyektlərin investisiya yatırımları ilə onların qənaətləri arasındakı fərq nə qədər çoxdursa, ölkədə yaranan yığım vəsaitlərini son istehlakçılar arasında bölüşdürmək üçün səmərəli maliyyə bazarları üzrə fəaliyyətin mövcudluğuna bir o qədər artıq zərurət yaranır.

İqtisadi subyektlərin qənaət etdikləri qədər investisiya yatırımları həyata keçirməsi, onların bir sıra investisiya layihələrindən imtina etməsinə gətirib çıxarar. Bu baxımdan, maliyyə bazarlarının inkişafı iri miqyasda maliyyə vəsaitlərinin səfərbər edilməsinə əsasən iri investisiya layihələrinin reallaşdırılmasına imkan verir və ölkənin investisiya potensialının formalaşmasına əhəmiyyətli şəkildə töhfə verir. Bundan başqa maliyyə bazarlarının inkişafı nəticəsində daha səmərəli investisiya qərarlarının verilməsi üçün şərait yaranır. Belə ki, maliyyə vasitəçiləri özgə pulları səfərbər edərək onların idarə edilməsini həyata keçirən mütəxəssislərdir.

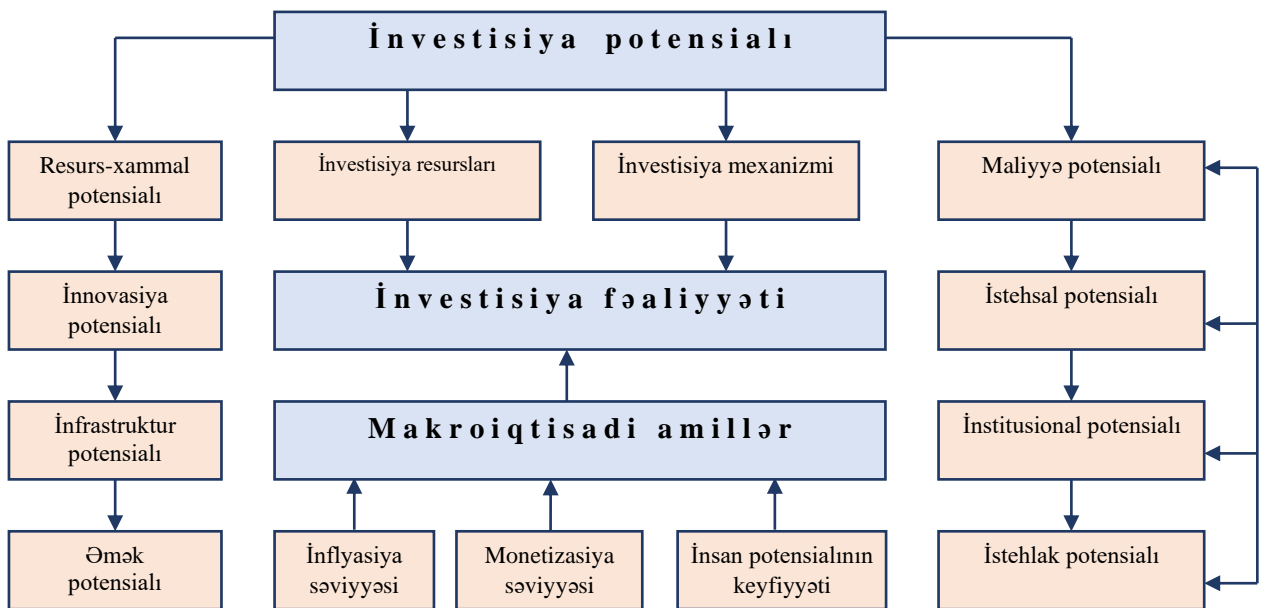
Bu baxımdan, fərdi investorlara nisbətən onların potensial investisiya obyektləri haqqında informasiyanın toplanması və emalının həyata keçirilməsi əsasında daha düzgün investisiya qərarları vermək imkanları böyükdür. Belə şəraitdə ölkənin

məhdud iqtisadi resurslarının səmərəli bölgüsü və daha səmərəli investisiya layihələrinin reallaşdırılması ehtimalı artır. Bütövlükdə, maliyyə sisteminin bir qrup əsas funksiyalarını ümumiləşdirmək olar: 1) ticarət və diversifikasiya proseslərini, riskdən qorunma tədbirlərinin reallaşdırılmasını asanlaşdırır; 2) resursların bölgüsünü nizamlayır; 3) menecerlər üzərində nəzarəti həyata keçirir və korporativ nəzarəti qarşılıyır; 4) qənaəti səfərbər edir və 5) mal və xidmətlərlə mübadiləni asanlaşdırır.

Beləliklə, ölkədə maliyyə bazarlarının inkişaf etməsi investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üçün zəruri vəsaitləri səfərbər etmək imkanlarını, bununla əlaqədar risk və xərclərin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasına səbəb olur. Bu amillər isə, investisiyanın maliyyələşdirmə mənbələrini genişləndirir, cəlb edilən vəsaitlərin qiymətini azaldır və investisiya qoymaq imkanlarını artırır.

Qeyd olunduğu kimi, ölkədə investisiyaya tələb bir sıra amillərin təsiri əsasında formalaşır. Bu amillər əsasən kapitalın optimal həcmi ilə əlaqədardır. Belə ki, ölkədə tələbin həcmnin artması, faiz dərəcəsinin aşağı düşməsi və digər amillərin dəyişməsi kapitalın optimal həcmnin dəyişməsinə, bu da əlavə investisiya qoyuluşlarına ehtiyac yaradır.

Şəkil 1.2.2 – də iqtisadi sistemin investisiya potensialının tərkib hissələrinin blok-sxemi verilmişdir.

Şəkil 1.2.2. İqtisadi sistemin investisiya potensialının tərkib hissələrinin blok-sxemi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

İnvestisiya potensialını reallaşdırarkən investisiya prosesinin texnoloji parametrlərinin müəyyənləşdirildiyi investisiya potensialının strukturunu nəzərdə saxlamaq vacibdir. İnvestisiya potensialının strukturuna səkkiz element daxildir (şəkil 1.2.2): 1) resurs-xammal potensialı; 2) istehsal potensialı; 3) əmək (intellektual) potensialı; 4) maliyyə potensialı; 5) istehlak potensialı; 6) infrastruktur potensialı; 7) innovasiya potensialı və 8) institusional potensial. Qeyd edilən elementlər ölkənin investisiya potensialını formalaşdırır. Belə ki, istənilən investisiya layihəsi tərtib edilərkən nəzərdə tutulan ideyanın reallaşdırılması üçün zəruri olan kadrların sayı, xammal və materiallarla, maşın və avadanlıqlara təminat imkanları, əldə ediləcək xidmətlərin həcmi və dəyəri və s. məsələlər araşdırılır. Bütün bu amillər investisiyanın həyata keçirilməsi imkanlarını müəyyən edir. Həmçinin investisiya potensialının formalaşması və istifadəsi prosesində müəssisə investisiya fəaliyyətinin ayrı-ayrı subyektləri ilə sosial-iqtisadi münasibətlər yaradır. Bu cür münasibətlər müəssisələrlə dövlət arasında, müəssisələrin öz arasında, müəssisə daxili işçilərlə mülkiyyətçilər arasında yarana bilər [320, s. 64-65].

Açıq iqtisadiyyatda kapital istifadəçilərinin, yəni təsərrüfat subyektlərinin rəqabət qabiliyyəti investisiya potensialı baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, ölkənin rəqabət qabiliyyəti iqtisadi resurslardan səmərəli istifadəyə əsaslanır. Amerika iqtisadçısı M.Porter qeyd edir ki, məhsuldarlıq ölkəyə, yüksək əmək haqqını, sabit valyutanı, kapitalın əlverişli şəkildə ödənməsini və bununla da yüksək həyat səviyyəsini təmin etməyə imkan verir [329, s. 76; 272]. Göründüyü kimi, iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə imkanları kapitalın gəlirliyinin artımına və bununla da, milli iqtisadiyyatda investisiyaya əlavə tələbin yaranmasına gətirib çıxarır.

Açıq xarakterli və kapitalın nisbi mobilliyinə malik iqtisadiyyatlarda investisiya qoyuluşlarının həcminə investisiya cəlbediciliyi birbaşa təsir göstərir. İnvestisiya baxımından cəlbedici istehsallara malik olmayan ölkələrdə nəinki xarici investisiyanı cəlb etmək mümkün olur, hətta milli kapitalın xaricə axını baş verir. Ölkənin investisiya qanunvericiliyində mövcud olan çatışmazlıqlar, bank sisteminin qeyri-təkmilliyi, mülkiyyətçilərin hüquqlarının lazımi səviyyədə müdafiə olunmaması, idarəetmə strukturlarının potensial yerli investoru maraqlandırmaq arzusunda

olmaması və ya bunu bacarmaması və s. bu kimi amillər ölkənin investisiya cəlbediciliyinə mənfi təsir göstərir.

Elmi ədəbiyyatda və normativ sənədlərdə "investisiya potensialı", "investisiya mühiti" və "investisiya cəlbediciliyi" anlayışlarını geniş işlədilir və bir çox hallarda bunlar arasındakı fərq düzgün müəyyən edilmir. Ölkənin investisiya cəlbediciliyinin investorlara pozitiv və ya neqativ təsir göstərməklə formalaşan investisiya mühitinin vəziyyəti ilə müəyyən edildiyini qeyd edən İ.A.Lyutıyın və R.A.Quliyevin fikrincə, ölkənin investisiya mühitinə təsir edən amillər sırasına siyasi sabitliyi, bazar münasibətlərinin inkişaf səviyyəsini, qanunvericilik bazasını, təbii resursları; heyətin ixtisaslaşmasını, işçi qüvvəsinin qiymətini və daxili bazarın tutumunu aid edirlər [253, s. 126]. «İnvestisiya mühiti» anlayışı araşdırılarkən investisiya fəaliyyətinin elə şərtlərinin mövcudluğu aşkarlanır ki, onlar bu və yaxud digər investisiya obyektinin müəyyən edilməsində investorun üstünlük vermə qabiliyyətinə öz təsirini göstərir. «İnvestisiya mühiti» anlayışı öz mürəkkəbliyi və kompleksliliyi ilə fərqlənir, ona həm makro, həm də mikro səviyyədə baxıla bilər.

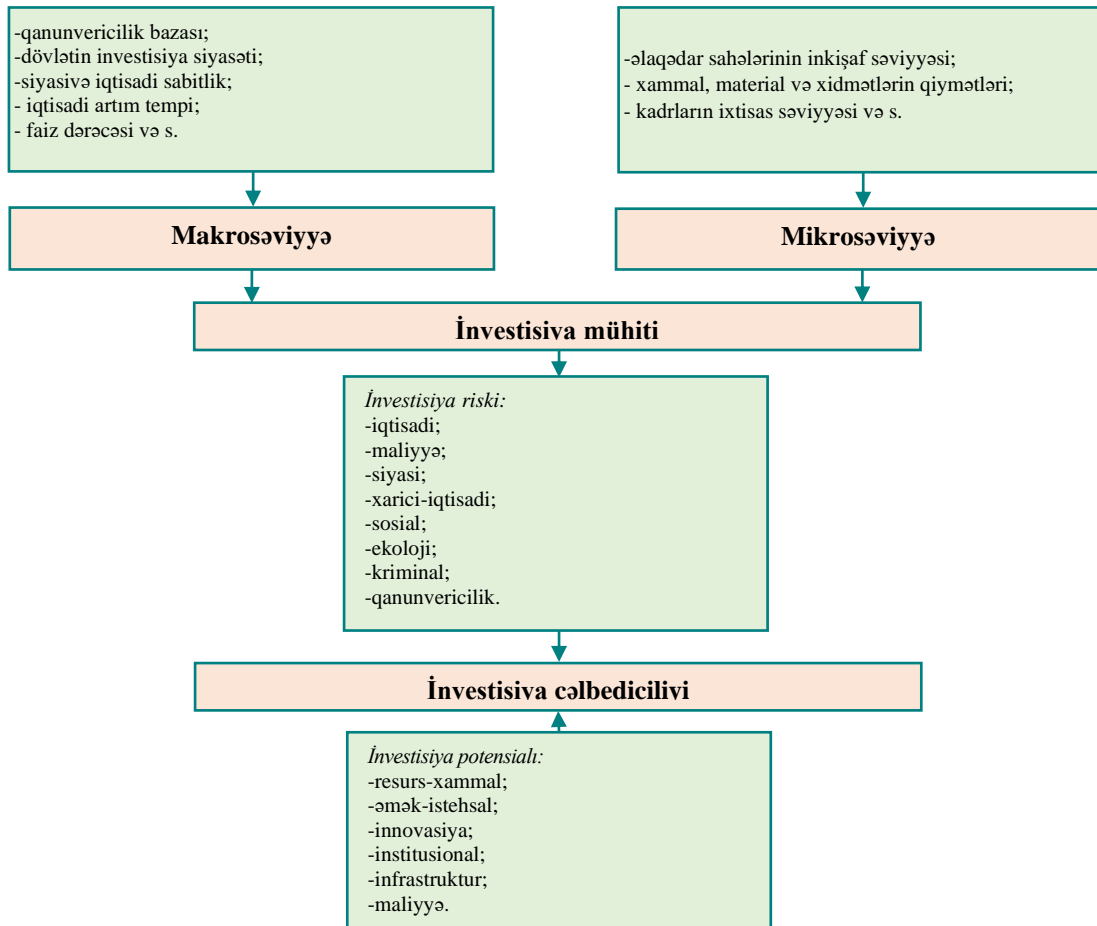
Makrosəviyyədə bu anlayış özündə investisiya fəaliyyətinin siyasi (o cümlədən qanunvericilik daxil olmaqla), sosial-iqtisadi göstəricilərini ehtiva edir ki, bu da prosesin bütün iştirakçılara layihələrə investisiya qoyuluşunun reallaşma şərtləri üzrə potensial sərmayədarların, dövlətin və yerli hakimiyyət orqanlarının münasibətləri vasitəsilə meydana çıxır. Mikrosəviyyədə investisiya mühiti özünü sərmayədar və subyektlərin: mal təchizatçıların, istehlakçıların, bankların, bank olmayan maliyyə strukturlarının, habelə təşkilatların həmkarlar ittifaqları və əmək kollektivləri üzrə ikitərəfli münasibətlər vasitəsilə göstərir. Beləliklə, investisiya mühiti – investisiya obyektinə üzrə investisiya cəlbediciliyini şərtləndirən ayrı-ayrı makro, mezo və mikro xüsusiyyətlərin toplusudur.

Bu zaman investisiya obyektinə olaraq istər konkret investisiya layihəsi, istər ölkə, region, sahə, şəhər, şirkət, firma, istərsə də iqtisadi sistem, onun investisiya potensialını və investorları üzrə fəaliyyət amillərini səciyyələndirən investisiya fəallığının inkişafı və genişləndirilməsinə real imkanların əksi kimi çıxış edir. İnvestisiya mühiti əsasən investisiya obyektinə ilə birbaşa əlaqəli deyildir. Belə ki, istənilən firma müəyyən xarici

mühitdə fəaliyyət göstərir. Firmanın xarici mühiti dedikdə, onun fəaliyyətinə təsir göstərən amillərin – istehlakçılar, rəqiblər, dövlət orqanları, təchizatçılar, maliyyə təşkilatları, əmək resurslarının mənbələri və s.-nin məcmusu nəzərdə tutulur [261, s. 114]. Amerika iqtisadçısı A.Elbinq xarici mühiti təşkil edən amilləri birbaşa və dolaylı amillərə bölmüşdür. Firmanın fəaliyyətinə birbaşa təsir edən amillərə təchizatçılar, əmək resursları, mövcud qanunlar və dövlət tənzimlənməsini həyata keçirən idarələr, istehlakçılar və rəqiblər, dolaylı təsir edən amillərə isə ölkədə iqtisadiyyatın vəziyyəti, elmi-texniki tərəqqi, sosial-mədəni və siyasi dəyişikliklər, qrup mənafeələrinin təsiri və xarici ölkələrdə firmanın fəaliyyəti baxımından əhəmiyyətli olan hadisələrin baş verməsi aiddir [303, s. 549]. Bütün bu amillər həmçinin investisiya qərarlarının formalaşmasına təsir göstərməklə investisiya mühitini formalaşdırır. Investisiya mühiti investisiyanın səmərəliliyini müəyyən etməklə yanaşı, investisiya riskini formalaşdıran amillərin məcmusunu əks etdirir. Bununla belə, investisiya mühiti ölkədə mövcud potensial investisiya obyektlərinin məcmusunu əhatə etmir. Rus iqtisadçısı D.V.Dejinovun fikrincə, investisiya cəlbədiciyi üç şərtədən: əlverişli investisiya şəraitindən, investisiya mühitindən, investora gəlir gətirən müəyyən üstünlüklərin mövcudluğundan asılıdır [224, s. 68]. A.S.Pronin hesab edir ki, ölkənin, regionun və s. investisiya cəlbədiciyi – ölkədə, regionda, sahədə investisiyaya ödəniş qabiliyyətli potensial tələbi formalaşdıran müxtəlif obyektiv əlamətlərin, vasitələrin, imkanların sistemi və birləşmiş dəstidir [273, s. 103]. E.V.Voloqdin isə qeyd edir ki: *“İnvestisiya cəlbədiciyi dedikdə, müəyyən regionda mövcud olan obyektlərə investisiya qoyuluşunun məqsədəuyğunluğu və səmərəliliyi haqqında investorun təsəvvürlərini formalaşdıran təbii-coğrafi, sosial-iqtisadi, siyasi və digər amillərin məcmusu başa düşülür”* [210, s. 14]. Fikrimizcə, «cəlbədici» ifadəsi müəyyən bir nəticəni göstərir. Bu nəticə bir sıra amillərin təsiri əsasında formalaşa bilər.

Aydın ki, son nəticədə investisiya qərarlarına investisiyanın səmərəliliyi və investisiya riski təsir göstərir. Bu baxımdan, «investisiya cəlbədiciyi» anlayışını müəyyən ölkədə, regionda, sahədə təbii-coğrafi, sosial-iqtisadi, siyasi və digər amillərin təsiri nəticəsində mövcud olan obyektlərə investisiya qoyuluşunun məqsədəuyğunluğu və səmərəliliyi haqqında investorun təsəvvürlərini əks etdirir.

Yəni, investisiya cəlbediciliyi investora mənfəət gətirən və investisiya riskini azaldan əlverişli investisiya şərtləri və üstünlüklərinin mövcudluğu ilə əlaqədardır. Bu baxımdan, məhz investisiya mühitinin əlverişlilik səviyyəsi və investisiya potensialının mövcudluğu ölkənin, regionun, sahənin və s.-nin investisiya cəlbediciliyini müəyyən edir (Şəkil 1.2.3).

Şəkil 1.2.3. İnvestisiya cəlbediciliyinə təsir göstərən amillərin blok-sxemi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Beləliklə, investisiya potensialı çox müxtəlif amillərin təsiri əsasında formalaşır. Bu zaman, ölkədə investisiya potensialını həm investisiyanın maliyyələşdirmə mənbələrinin məhdudluğu, həm mövcud mənbələrin səfərbər edilməsi imkanlarının zəifliyi, həm də mövcud iqtisadi subyektlərin rəqabət qabiliyyətinin az olması və investisiya qoyuluşu üçün investisiya baxımından cəlbedici sahələrin azlığı məhdudlaşdırıla bilər.

Bu məsələlər keçmiş SSRİ-yə daxil olan respublikalara, o cümlədən, Azərbaycan üçün də xarakterikdir və investisiya potensialının obyektiv olaraq

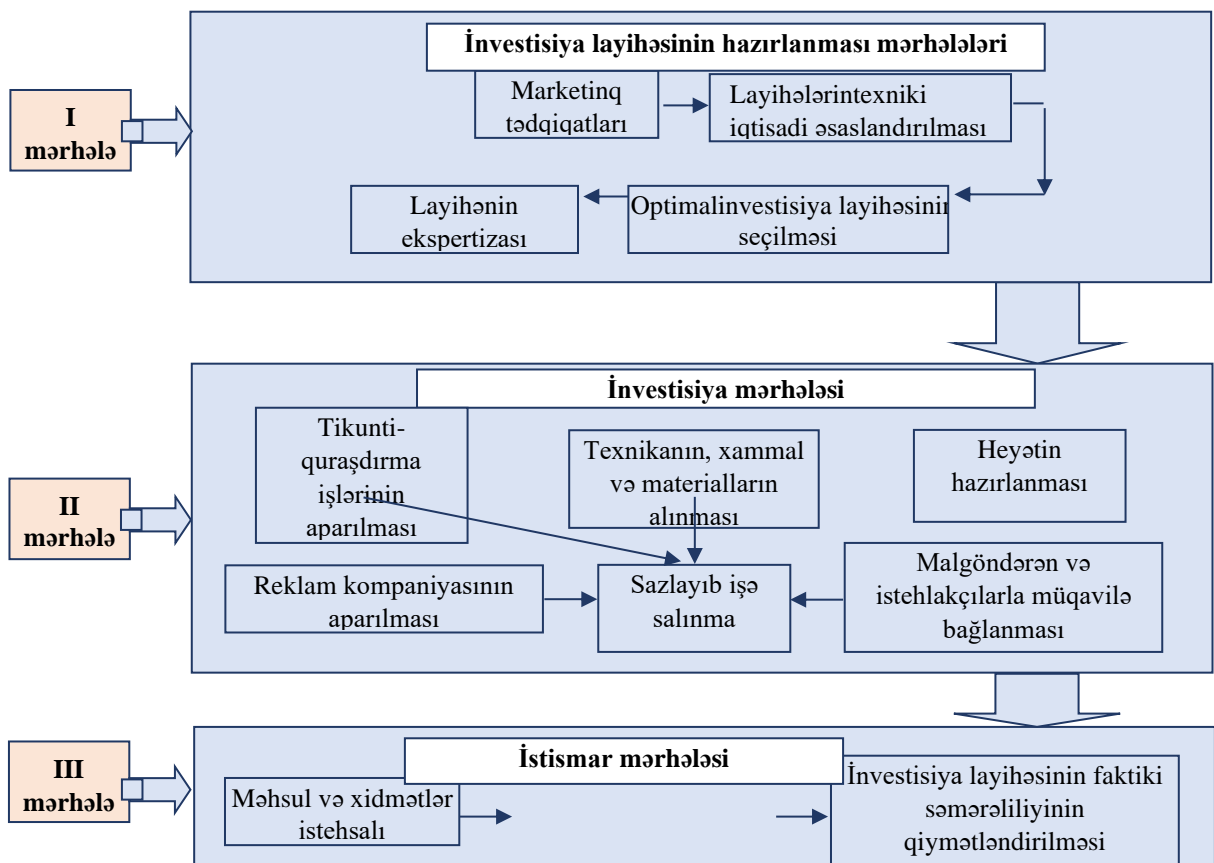
qiymətləndirilməsi, onun formalaşdırılmasını müəyyən edən amillər və şərtlərin sistemləşdirilməsi, dəyərləndirilməsi vacib hesab olunur [324]. Xüsusilə, müasir dövrdə investisiya potensialından maksimum bəhrələnmək məqsədilə, həlledici və aparıcı amillərin daha dərinlən dəyərləndirilməsi məsələləri aktuallığı ilə diqqət çəkirlər.

1.3. Investisiya layihələrinin hazırlanması və qiymətləndirilməsi metodikası

İnvestisiyaların məqsədli şəkildə və təyinatı üzrə istifadə edilməsi, hazırlanan investisiya layihələrinin səmərəlilik hesablarının optimallığına nail olunması obyektiv qiymətləndirməni şərtləndirir və bunun üçün işlək metodika tələb olunur. İnvestisiya qoyuluşu ilə bağlı qərarlar əsas etibarilə milli iqtisadiyyatda resursların bölüşdürülməsinə səbəb olduğundan, onun həyata keçirilməmişdən qabaq belə qərarların əsaslandırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu mərhələdə buraxılmış olan səhv sonradan investorların böyük itkilərlə üzləşməsinə şərtləndirə bilər. İnvestisiya fəaliyyəti investisiya strategiyasının müəyyən olunması, strateji planlaşdırmanın həyata keçirilməsi, investisiya layihəsinin hazırlanması və onun həyata keçirilməsini əhatə edir. İnvestisiya strategiyası – mövcud maliyyələşmə üzrə öz mənbələrini və borc vəsaitlərini əldə etmək şəraitində uzunmüddətli perspektivlər üçün inkişaf yollarını seçməkdir [255, s. 64-65]. Bu zaman hansı mal və xidmətlər üzrə istehsalın məqsədəuyğun olduğu, hansı regionların investisiya qoyuluşu baxımından cəlbəediciliyi müəyyənləşdirilir, yəni məqbul investisiya layihələrinin axtarış istiqamətləri üzə çıxarılır. Bir şirkətin strategiyasını yüksək texnologiyalar sferasında sürətli artım tempinə nail olmaq imkanının, digər şirkətin strategiyasını ənənəvi texnologiyaya əsasən istehlak mallarının istehsalı xərclərinin azaldılması üsullarının axtarışı təşkil edə bilər, üçüncü şirkət isə, çox ehtimal ki, müəyyən növ malların istehsalı üçün özünün xüsusi biliklərindən istifadə etmək istəyir. İnvestisiya strategiyası investisiya layihəsinin tərtibi əsasında dəqiqləşdirilir. Aydın ki, investisiya strategiyasının formalaşdırılması ayrı-ayrı investisiya layihələrinin əlaqələndirilməsinə şərait yaradır. Bundan əlavə, hər iki fəaliyyətin birini tamamlaması halı mövcuddur. Belə ki, layihələrin təhlil olunması strateji

planın düzgünlüyünü yoxlamaq üçün əks əlaqəni yaradır. İnvestisiya strategiyasının müəyyənləşdirilməsi bir çox amillərlə bağlıdır. Hər şeydən öncə investisiya qərarlarının qəbul edilməsinin səmərəsi bir neçə il ərzində yarana və öz təsirini göstərə bilər ki, bu da müəyyən məhdudiyyətlərə gətirib çıxarır. Eyni zamanda, investisiya qərarları tələbin həcmi, satış qiyməti, əmək haqqının səviyyəsi, xammal və materialların qiyməti və s. üzrə əsaslandırılmış proqnozların olmasını tələb edir. Daxilində risk və yaxud qeyri-müəyyənliyi əks etdirən bu informasiyalar investorun məqsədlərinə əsaslanan investisiya meyarları vasitəsilə qiymətləndirilir. Qiymətləndirmə nəticəsində qəbul olunmuş qərarın əsasında investisiya qoyuluşu həyata keçirilir [227, s. 11].

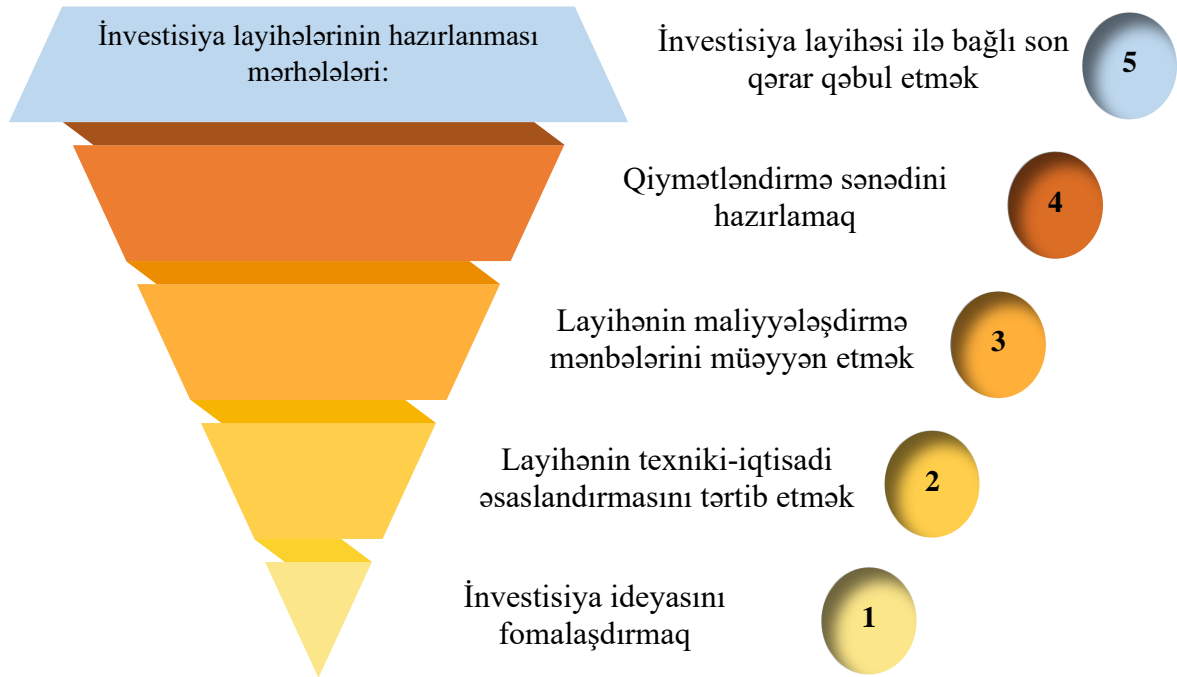
İnvestisiya layihəsi investisiya qoyuluşu üzrə texniki, iqtisadi, hüquqi, habelə bu kimi digər məsələ və tədbirləri planlaşdırılmaq, habelə reallaşdırmaqla nizamlanan sənədlər külliyyatıdır. İnvestisiya layihəsinin inkişaf mərhələləri şəkil 1.3.1-də verilmişdir.

Şəkil 1.3.1. İnvestisiya layihəsinin qiymətləndirilməsi mərhələləri

Şək.1.3.1.-dən yanaşsaq, investisiya layihəsinin qiymətləndirilməsində əsas mərhələlər kimi bunları fərqləndirmək olar: 1) layihənin işlənilib hazırlanması mərhələsi; 2) investisiya mərhələsi və 3) istismar mərhələsi.

Fikrimizcə və praktikada özünü doğrultmuş metodiki yanaşmalardan çıxış etsək, ümumilikdə investisiya layihələri hazırlanarkən mərhələlərin ardıcılığına şək. 1.3.2.-dəki kimi riayət etmək daha münasib ola bilər:

Şək. 1.3.2. İnvestisiya layihələrinin hazırlanmasında tələb olunan mərhələlərin sxematik ardıcılığı (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Müasir şəraitdə investisiya layihələrinin hazırlanması zamanı investisiyaların səmərəliliyinə təsir edəcək ayrı-ayrı xarici və daxili amillərin təhlili gərəkdir. Layihə ideyasını reallaşdırmaq imkanları ilə bağlı olan həmin amillərə maliyyə, iqtisadi, texniki, sosial, kommersiya, ekoloji, institusional xarakterli amillər daxildir. Layihənin nəticələrini müəyyənləşdirən bu amillərin tədqiqi zərurəti istifadə ediləcək resurs məsrəflərinin və qarşıda duran məqsəd və vəzifələrə çatmaq yönündə müxtəlif alternativ variantların olması ilə bağlıdır. İnvestisiya layihəsinin texniki-iqtisadi əsaslandırılması təyin edilmiş rentabellik səviyyəsində investisiyanın reallaşdırılması üzrə maliyyə, iqtisadi, texniki və ekoloji imkanların tədqiqidir [268, s. 194]. Texniki-iqtisadi əsaslandırma özündə geoloji tədqiqatlara, bina və qurğuların texniki layihələrini, istehsalın texniki hazırlığını, ətraf mühitə təsirin ekoloji tədqiqini, marketinq tədqiqatlarını, maliyyə-iqtisadi göstəricilərin hesablanması birləşdirir. Layihə çərçivəsində reallaşdırılan ilkin tədqiqatları marketinq tədqiqatlarına aid edirlər [243, s. 318]. Marketinq tədqiqatları layihənin reallaşdırılması nəticəsində

istehsal ediləcək mallar və göstəriləcək xidmətlər üzrə tələb həcmi proqnozlaşdırmağa imkan yaradır [244, s.407]. Nəticədə bazarda tələb həcmi ilə yanaşı qiymət və rəqabətin səviyyəsi kimi məsələlər üzə çıxarılır. İqtisadi təhlil üçün zəruri olan məlumatların xeyli hissəsi layihənin texniki hissəsindən əldə olunur. Belə ki, texniki hissədə qurulacaq obyektin istehsal gücü, tələb edilən işçilərin sayı, istifadə olunacaq xammal və materialların həcmi kimi məlumatlar öz əksini tapır. Bu məlumatlara əsasən layihə çərçivəsində investisiya xərcləri, istehsal olunacaq məhsulların maya dəyəri və s. bu kimi məlumatları əldə etmək imkanı yaranır. Son nəticədə layihənin maliyyə, eləcə də iqtisadi təhlilini aparmaq üçün layihə dövrü müddətində illik mədaxil və məxaric axınlarına əsasən xalis nağd pul axınları müəyyənləşdirir. Onu da qeyd edək ki, texniki-iqtisadi əsaslandırılma bir qədər artıq xərc tələb edir. Odur ki, investisiya layihəsi ilə bağlı texniki-iqtisadi əsaslandırılma hazırlamadan öncə ilkin texniki-iqtisadi əsaslandırılma aparılır. Bu əsaslandırmaya görə investisiya layihəsinin reallaşdırılması ilə bağlı müsbət qərar qəbul olunduqdan sonra, əsaslı texniki-iqtisadi əsaslandırılma aparılır, bu isə investisiya ideyasının gerçəkləşdirilməsinin müfəssəl planını ifadə edir.

İnvestisiya layihələri müxtəlif maliyyələşdirmə mənbələrinin hesabına maliyyələşdirilir. Həmin mənbələrdən cəlb olunan vəsaitlərin qiymətləri nəticə etibarilə diskont dərəcəsini müəyyənləşdirir. Diskont dərəcəsi ayrı-ayrı mənbələrdən cəlb olunmuş vəsaitlərin dəyərinin orta çəkili kəmiyyəti kimi təyin olunur. Bu mənada, nəticə etibarilə investisiya layihəsinin maliyyələşmə mənbələrinin və bu mənbələrdən ayrı-ayrılıqda cəlb olunan vəsaitlərin dəyərinin müəyyənləşdirilməsi investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin üzə çıxarılması baxımından çox vacibdir.

Layihənin qiymətləndirmə sənədi sərmayədarlar tərəfindən tərtib edilməklə əsasən iri layihələr üçün nəzərdə tutulur. Hər bir sərmayədar investisiya layihəsinə vəsait qoyuluşu barədə qərar qəbul etmək məqsədilə layihənin qiymətləndirilməsini reallaşdırır. Bu qiymətləndirmə ya sərmayədarın özü tərəfindən, yaxud da onun tapşırığına əsasən bu sahədə ixtisaslaşmış peşəkar qurumlar tərəfindən aparılır. İnvestisiya layihəsinin obyektiv və əsaslandırılmış şəkildə qiymətləndirilməsi reallaşdırma prosesində daha çox iqtisadi səmərənin əldə edilməsinə imkan verir. Bu

cür yanaşma isə investisiya layihələrinin təyinatı üzrə planlaşdırılmasında və həyata keçirilməsinə vacib şərtlərdəndir. İntestisiyaların başlıca məqsədi – iqtisadi inkişaf proseslərinə təkan verməkdən ibarətdir. *“İntestisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyi hər şeydən əvvəl öz əksini tapır. Bu aspektdən yanaşdıqda investisiyaların səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsinin iqtisadiyyatın hər bir inkişaf mərhələsində mühüm məsələ olduğunu qeyd etmək mümkündür. Perspektiv inkişafın təmin olunmasında investisiyaların əhəmiyyəti onların yaratdığı sosial-iqtisadi effektlə sıx bağlıdır. İntestisiyalar nə qədər səmərəlidirsə, milli gəlirin artımı da o qədər yüksəkdir”* [109, s. 7]. Layihənin icrasına başlamaq barədə son qərar layihəni maliyyələşdirən sərmayədarların müəyyənləşdirilməsi və onlar tərəfindən öz vəsaitlərini layihənin reallaşmasına yönəltmək barədə qərar vermələri əsasında qəbul olunur.

İntestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi metodlarını tətbiq edərkən onların asılı və ya asılı olmayan layihələrə aid edilməsini müəyyənləşdirmək zəruridir. Bir investisiya layihəsi başqa bir investisiya layihəsindən o zaman asılı olmur ki, birinci layihə üzrə gözlənilən pul axınları ikinci layihənin reallaşdırılmasından asılı olaraq dəyişmir. Belə investisiya layihələri asılı olmayan layihələr hesab edilir [235, s. 1058]. X layihəsinin Y layihəsindən asılılığının olmaması üçün iki şərt təmin edilməlidir. Birincisi, Y layihəsinin qəbulundan asılı olmayaraq X layihəsinin qəbulu üçün texniki imkanlar olmalıdır. Yəni, bir yerdə məktəb tikilsə, onda həmin yerdə artıq ticarət şəbəkəsi yaratmaq mümkün olmur. İkincisi, X layihəsindən gözlənilən xalis mənfəətə Y layihəsinin qəbul edilib, edilməməsi təsir etməməlidir [214, s. 51]. Əgər X layihəsinin qəbul olunması və ya qəbul olunmaması barədə qərar Y layihəsindən gözlənilən pul axınlarına təsir göstərsə, onda onları asılı layihələr hesab etmək olar. Belə ki, çay üzərində pullu körpünün inşası layihəsi ilə çayın hər iki sahili arasında bərə əlaqələrinin yaradılması layihəsi asılı layihələr adlanır, ona görə ki, birinin qəbulu o birinin mənfəətinə təsir edir. Asılı layihələrdən birinin qəbulu başqa birisinin gəlirlərini artırarsa, onda X layihəsi Y layihəsini tamamlayır. Bundan əlavə, iki asılı layihədən birinin qəbulu ikinci layihənin gəlirlərini azaldarsa, onda birinci layihə ikincinin əvəzində çevrilir. Asılı layihələrdən birinin

reallaşdırılması digərinin reallaşdırılmasını istisna edirsə, onda belə layihələr bir-birini istisna edən layihələr adlanır. Bundan başqa, investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi zamanı onların statistik asılılığını da nəzərə almaq lazımdır. İki layihə o zaman statistik asılı hesab edilir ki, onlardan hər birinin pul axınları ehtimal xarakterli eyni bir hadisədən asılıdır. Məsələn, firma bahalı yaxta və avtomobil istehsal edə bilər. Bu iki məhsulun istehsalı üzrə investisiya qərarları bir-birindən asılı deyil, lakin hər iki fəaliyyətin müvəffəqiyyəti varlı insanların gəlirlərindən və onların biznesinin inkişafından asılıdır. Aydın ki, statistik baxımdan asılı layihələrin risk səviyyəsinin bu cür asılılığa malik olmayan layihələrlə müqayisədə yüksək olması heç bir şübhə doğurmamalıdır.

İnvestisiya layihələrinin səmərəlilik göstəricilərini müəyyən edərkən müxtəlif üsullardan istifadə edilir. İnvestisiya layihələrini qiymətləndirərkən adətən zaman amilinin hansı səviyyədə nəzərdə tutulmasından asılı olaraq qiymətləndirmə üsullarının iki qrupda birləşdirilməsi təklif olunur: 1) Diskontlaşdırılmaya əsasən aparılan qiymətləndirmə üsulları və 2) Mühasibat uçotuna əsasən tətbiq edilən qiymətləndirmə üsulları. Birinci qrup üsullara cari xalis dəyər, daxili rentabellik norması və rentabellik indeksi kimi parametrləri, digər qrup üsullara isə investisiya üzrə ödəniş müddətini və investisiya üzrə üçot gəlirliliyi kimi göstəriciləri daxil etmək lazımdır. Diskontlaşdırılmaya əsasən aparılan qiymətləndirmə üsullarında pulun zaman kontekstindən hesablanmış dəyərində istinad edilir. Müasir dövrdə maliyyə vəsaitlərindən istifadə olunması vaxt amilini nəzərə almağı obyektiv zərurətə çevirir. Bu gün qazanılan konkret məbləğə malik nağd pulun dəyəri perspektivdə qazanılması məqbul bilinən bu ölçüdəki pul dəyərləri ilə paritet deyildir və ilkin pul məbləği sonrakı pul məbləğinə nisbətən daha dəyərlidir. Belə ki, cari nağd pul vəsaitlərindən istifadə, bir qayda olaraq, konkret məbləgdə gəlirin əldə olunmasını şərtləndirir. Başqa sözlə, pulun zaman kontekstindən qiyməti bu prinsipə əsasən hələ ki, gəlirə nail olunmasının alternativ imkanları mövcuddursa, onda pulun dəyəri həmin vəziyyətdə onun əldə ediləcəyi vaxt anından asılı olacaq. Bu isə o deməkdir ki, nağd pul vəsaitinə sahib olaraq, onun ən azı banka depozit kimi yerləşdirilməsinə nail olmaqla faiz gəlirinə nail olmaq mümkündür. Gələcək nağd pul axınlarını

qiymətləndirmə prosesinə diskontlaşdırılmış nağd pul axınlarının təhlili deyilir. İnvestisiya yatırımları barədə qərarların qəbulu kifayət qədər proqnozlaşdırılan nağd pul axınlarını qiymətləndirməklə bağlı olduğuna görə diskontlaşdırılan nağd pul axınlarının təhlili daha çox əhəmiyyətə malikdir. Cari dəyərin qiymətləndirilməsi qaydası ilə bağlı nəzəri müddəalara gəlincə isə, investisiyanın səmərəliliyini qiymətləndirmə üsulları fərdin cari istehlaka nisbətən gələcəkdəki istehlaka üstünlük verməsi ilə əlaqəli deyildir. Odur ki, menecerlər tərəfindən səhmdarların fərdi zövqlərini anlamaları, habelə onların üstünlük verdiyi problemlərə uyğun fəaliyyət göstərmələri heç də vacib deyildir. Belə problemlər sırasında əsas məsələ cari xalis dəyərin maksimum səviyyəsini qarşılamaqdır. Əgər bu sahədə menecerlər uğur qazanarlarsa, onda daha əlverişli surətdə öz səhmdarlarının mənafeələrinə uyğun hərəkət edəcəklər [314, s. 293]. Bununla yanaşı, iqtisadi ədəbiyyatda diskontlaşdırılan nağd pul axınlarının təhlili konsepsiyası vardır. Diskontlaşdırılan nağd pul axınlarının təhlili adətən aşağıda göstərilən mərhələlər üzrə həyata keçirilir:

- proqnozlaşdırılan nağd pul axınlarının hesablanması. Aktivlərin bir çox növləri, o cümlədən istiqrazlar üçün proqnozlaşdırılan axınları hesablamaq bir o qədər çətinlik yaratmır. Ona görə ki, pul vəsaitlərinin hərəkəti müqavilələrlə müəyyən edilir və emitentin öz öhdəliklərini icra etməsi şəraitində real pul axınları nəzərdə tutulmuş illə uyğun gəlir. Lakin başqa aktivlər üçün nağd pul axınlarının hesablanması xeyli çətin ola bilər. İnvestisiya layihələri üzrə ilbəl nağd pul axınları istər mədaxilə (gəlirə), istərsə də məxaricə (xərclərə) görə hesablanır, nəticədə alınan fərq xalis nağd pul axınlarını göstərir;
- nağd pul axınları üçün risk dərəcəsini qiymətləndirmək. Nağd pul axınları proqnozların qiymətləndirilməsi prosesində bu axın üçün səciyyəvi olan risk dərəcəsi mütləq diqqətdə saxlanılmalıdır. Belə ki, layihə dövrü müddətində gəlir və xərc axınları uzunmüddətli proqnozlar əsasında aparılır və bu proqnozların reallaşması ehtimalının müəyyənləşdirilməsinə əsasən risklərin qiymətləndirilməsinə böyük ehtiyac yaranır;
- riskin qiymətləndirilməsini təhlil prosesinə daxil etmək. Diskontlaşdırılmış nağd pul axınları üzrə təhlilin növbəti mərhələsi risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsini

təhlilə daxil etməkdir. Risk dərəcəsinə nəzərə alarkən iki metoda istinad edilməsi tövsiyə olunur: 1) risksiz ekvivalent metodu; 2) diskont dərəcəsinin riskə əsasən təshihə metodu. Risksiz ekvivalent metodundan istifadə edilərkən gözlənilən nağd pul axınları bilavasitə risk dərəcəsi nəzərdə tutulmaqla dəqiqləşdirilir: riskin yuxarı olması dəqiqləşdirilmiş nağd pul axını elementləri məbləğinin aşağı olması anlamına gəlir. Diskont dərəcəsinin riskə əsasən təshihə metodunun tərbiqi zamanı risk dərəcəsi nağd pul axınının dəqiqləşdirilməsi ilə deyil, diskont dərəcəsinə dəyişmək yolu ilə nəzərə alınır: riskin yüksək olması dəqiqləşdirilmiş diskont dərəcəsinin də böyük olmasından xəbər verir;

- nağd pul axınlarının cari dəyərini müəyyənləşdirmək. Təhlilin son mərhələsi nağd pul axınlarının cari dəyərinin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

İnvestisiya layihəsində nağd pul axınlarının cari dəyəri diskont dərəcəsinə əsasən təyin edilir. İnvestisiya qərarları əsaslandırılarkən istifadə edilən diskont dərəcəsi aşağıdakı amillər kontekstində formalaşır:

- konkret nağd pul axınları üzrə risk dərəcəsi. Diskont dərəcəsi təhlil edilən pul axınına xas olan risk dərəcəsinə əks etdirməlidir – riskin yuxarı olması diskont dərəcəsinin böyük olmasına dəlalət edir. Məsələn, istənilən situasiyalarda şirkətlərin istiqrazlarını qiymətləndirmək üçün istifadə edilən diskont dərəcəsi dövlət istiqrazlarının qiymətləndirilməsi zamanı tətbiq edilən diskont dərəcəsinə, şirkətlərin adi səhmlərinin buraxılışı ilə bağlı nağd pul axınlarının diskontlaşdırılmasında tətbiq edilən diskont dərəcəsi isə bu şirkətlərin istiqrazları üzrə hesablamalarda istifadə edilən diskont dərəcəsinə üstün olacaqdır;
- gəlirlilik göstəricilərinin üstün olduğu dəyəri əks etdirən səviyyə. Diskont dərəcəsi iqtisadiyyatda yaranan orta gəlirliliyə uyğun olmalıdır;
- nağd pul axınlarının dövriliyi. Diskont dərəcəsinə pul axınları nəzərdən keçirilərkən intervalın dövriliyi də diqqətdə saxlanılmalıdır. Adətən, diskont dərəcəsi, eləcə də nağd pul axınları ilə görə müəyyən olunur və bu cür hallarda dövriliyə hansısa düzəlişlər etməyə ehtiyac qalmır. Lakin pul axınlarının təhlilində zaman intervalı ildən fərqli olarsa, bu fakt diskont dərəcəsinə öz əksini tapmalıdır.

Diskont dərəcəsinə hesablamaq üçün, ilk öncə, investisiyanın maliyyələşdirilməsi

mənbələri, habelə bu mənbələrdən cəlb olunan kapitalın dəyəri (qiyməti) müəyyənləşdirilməlidir. İnvestisiya qərarları qəbul edilərkən şirkət (habelə investisiya yatırıran hər hansı qurum) təkcə vəsaitlərin harada yerləşdirilməsi barədə deyil, həm də onların maliyyələşmə mənbəyi ilə bağlı qərar qəbul etməlidir. Ona görə ki, şirkət üzrə xüsusi vəsaitlərin həcmi, habelə xarici borclanmanın əlyətərliliyi həmin qərarlara təsir edə bilər. Maliyyə diskont dərəcəsi qeyd edilən mənbələrdən cəlb olunan vəsaitlərin dəyərinin orta çəkili kəmiyyəti kimi müəyyən edilir. Dövlət investisiyaları üzrə bu göstərici fərqli ola bilər. Odur ki, maliyyə diskont dərəcəsi ilə müqayisədə dövlət investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi zamanı istifadə olunan iqtisadi diskont dərəcəsi bazar kənarlaşmaları və dövlətin tənzimləmə vasitələrinin təsiri nəzərə alınmaqla hesablanmalıdır.

Alternativ investisiya layihələrini müqayisə etmək məqsədilə nəzəriyyədə və təcrübədə daha geniş istifadə olunan göstəricilər sırasına xalis cari dəyəri (XCD), eləcə də daxili rentabellilik normasını (DRN) aid etmək olar. Bu meyarlar bir-birlərini qarşılıqlı surətdə tamamlamaqdadır: DRN – layihənin gəlirliliyini, XCD isə pulun real dəyərini nəzərə almaqla gəlirlərin məbləğini göstərir. Xalis cari dəyər göstəricisi aşağıdakı düstura əsasən müəyyən edilir [209, s. 350]:

$$XCD = \sum_{t=0}^T (G_t - X_t) \frac{1}{(1+r)^t} \quad (1.3.1)$$

Burada, t – layihənin reallaşmasına başlandığı vaxtdan hesabat dövrünə kimi ayrı-ayrı illər;

T – layihə dövrü, yəni investisiyanın reallaşdırılmasına başlandığı andan yaradılan obyekt üzrə fəaliyyətin başa çatdığı ana qədər olan dövr;

G_t – t ilindəki gəlir;

X_t – t ilində xərclər;

r – diskontlaşma dərəcəsi.

XCD göstəricisi investisiya yatırımı haqqında qərarın qəbulu məqsədilə istifadə olunan əsas meyar sayılır və bu göstərici sıfırdan yuxarı olduqda, layihə qəbul olunur. Bununla yanaşı, alternativ layihələrdə XCD göstəricisi (sıfırdan yuxarı olmaq şərti ilə) yüksək hesab edilən layihələrə üstünlük verilir. XCD-nin kəmiyyətinə təsir edən

əsas amil olaraq diskont dərəcəsi götürülür.

XCD göstəricisi məntiqi cəhətdən kifayət qədər aşkar görünür. XCD göstəricisi sıfıra bərabərdirsə, o, layihə nəticəsində yaranan nağd pul axınları layihəyə qoyulmuş kapitalın ödənişini və bu kapitalın lazımi gəlirliliyinin təmin olunmasını göstərir. XCD göstəricisi sıfırdan yuxarı olduqda nağd pul axınları mənfəət gətirir və kreditlərlə hesablaşmalardan sonra gəlir əldə olunur. Beləliklə, şirkət XCD göstəricisi sıfır olan layihəni qəbul edərsə, onda bu hal səhmdarların mövqeyinə təsir göstərmir, istehsalın miqyası artır, amma səhmlərin dəyəri sabit qalır. Şirkət XCD göstəricisi müsbət olan layihəni həyata keçirərsə, onda səhmdarlar əlavə dividend qazanacaqlar.

Bizə görə, investisiya layihələrini seçərkən bunları nəzərə almaq lazımdır:

1. Kapitalın alternativ dəyərində əsasən diskontlaşdırılarkən müsbət xalis cari dəyər olmayan istənilən layihə qəbul edilməzdir;
2. Konkret büdcə çərçivəsində ən yüksək xalis cari dəyərə malik olan layihələr dəsti qəbul ediləndir;
3. Büdcə məhdudiyyəti qoyulmayan, amma bir-biri ilə istisnalıq təşkil edən alternativ layihələr arasında ən yüksək xalis cari dəyərə malik olan variantda üstünlük verilməlidir.

DCF təhlilini apararkən alternativ xərclər və yaxud başqa sözlə, alternativ dəyər konsepsiyası mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şirkət tərəfindən müxtəlif investisiya alternativləri nəzərdən keçirildikdə aydın olur ki, istənilən alternativ variant digər başqa layihələrdə iştirakdan imtinanın nəticəsi kimi məqbul qazancın itgisi ilə başa çatır. Konkret vəsaitləri istənilən layihəyə investisiya edən şirkət onları digər bütün layihələr üçün sərmayə etmək imkanını itirir. Bununla da, yatırılan kapital dəyərini alternativ xərclər dəyərində qəbul etmək olar. Bu dəyər bəzən, ilkin kapital dəyərini yaranması şirkətin birbaşa xərclərinin nəticəsi olmadığı təqdirdə də mövcud olur. İntestisiyalar üzrə DCF təhlili zamanı istifadə edilən diskont dərəcəsinin səviyyəsi öz-özlüyündə alternativ məsrəfləri əks etdirməlidir. Vəsaitlərin eyni risk dərəcəsinə malik olduğu mümkün alternativ layihələrdən daha yaxşısına investisiya olunduqda diskont dərəcəsi əldə edilə bilən gəliri əks etdirəcəkdir. Məsələn, əgər, təhlil edilən layihənin xalis cari dəyəri şirkətin kapital dəyərində bərabər diskont dərəcəsinə əsasən

hesablanarsa, bu zaman belə bir qənaətə gəlinir ki, belə şəraitdə alternativ xərclər konsepsiyasından istifadə edilməlidir: vəsaitin bu layihəyə yatırılması əvəzində şirkət onları layihə ilə bərabər risk dərəcəsi və şirkətin kapitalının dəyərində uyğun gəlir əldə etməyə imkan yaradan qiymətli kağızlara, məsələn, səhmlərə və yaxud istiqrazlara yatıra bilərdi.

İnflyasiyanı investisiya büdcəsinin formalaşması və investisiya layihələrinin təhlili prosesində nəzərə alınması çox vacib olan amillərdən hesab etmək olar. Qiymətlərin əhəmiyyətli şəkildə tərəddüd etdiyi şəraitdə nominal gəlirlilik səviyyəsi investorun nail olduğu faktiki gəlirin səmərəlilik göstəricisi olmaya bilər. Ona görə ki, investisiya yatırılmasından əldə olunan nominal gəlirin bir hissəsi yatırım müddətində sərmayədar tərəfindən itirilmiş alıcılıq qabiliyyətinə görə kompensasiya xərclərinə yönəldilir. Odur ki, real gəlirləri müəyyənləşdirmək məqsədilə nominal gəlirlərə infl-yasiya təsirinin aradan qaldırılmasını təmin edən düzəlişlər (dəqiqləşdirmələr) aparılmalıdır. Nominal qiymətləri real qiymətlərə çevirmək üçün istehlak qiymətləri indeksi tətbiq edilir. investisiyadan real gəlirləri təyin etmək üçün Fişer modeli tətbiq olunur. Bu modelə əsasən investisiyadan real gəlirlilik səviyyəsi aşağıdakı düsturla tapılır [209, s. 351]:

$$i_r = (1 + i_n)(1 + IR) - 1 \quad (1.3.2)$$

Burada, i_r – real gəlirlilik norması;

IR – infl-yasiya səviyyəsi;

i_n – nominal gəlirlilik norması.

Real gəlirlilik normasını daha asan və təxmini hesablamaq üçün nominal gəlirlilik səviyyəsi ilə infl-yasiya səviyyəsinin fərqi tapmaq tələb olunur:

$$i_r \cong i_n - IR \quad (1.3.3)$$

İnflyasiya olmayan iqtisadiyyat şəraitində kapitalın real dəyəri (r_r) və kapitalın nominal dəyəri (r_n) bir-birinə bərabər olurlar. Bundan əlavə, gözlənilən (NCF_t) və real (RCF_t) xalis nağd pul axınları da bir-birinə bərabərdirlər (real pul axınlardan fərqli surətdə nominal dəyər və nominal pul axınlarında infl-yasiyanın təsirini nəzərə alınır). İnflyasiya olmadığı şəraitdə layihənin XCD-nin aşağıdakı kimi hesablanması təklif edilir:

$$XCD_{\text{inflyasiyasız}} = \sum_{t=0}^n \frac{RCF_t}{(1+r_r)^t} \quad (1.3.4)$$

Belə bir ehtimal edək ki, müəyyən səviyyədə inflyasiya templəri proqnozlaşdırılır, odur ki, layihənin bütün pul axınları, amortizasiya da daxil olunmaqla, i templəri ilə artacaqdır. Başqa bir ehtimal edək ki, inflyasiyanın qeyd edilən səviyyəsi kapitalın bazar dəyəri kəmiyyətinə inflyasiya mükafatı şəklində $İP=i$ daxil olunmuşdur. Bu zaman nominal xalis pul axınları ilbəil i faizi tempi ilə artacaqdır. Nəticədə:

$$NCF_t = RCF_t \times (1+i)^t \quad (1.3.5)$$

kimi olacaqdır. Məsələn, əgər nəzərdə tutulurdu ki, inflyasiya olmadıqda xalis nağd axın beşinci ildə 100 manat təşkil edəcək, illik 5 faizlik inflyasiyanın olduğu təqdirdə isə $NCF_5 = 100 * 1,05^5 = 127,63$ manat olacaqdır.

Beləliklə, əgər xalis nağd axınlar ildə i tempə artırsa və bu inflyasiya tempi kapitalın dəyərində daxil edilmişdirsə, bu halda XCD hesablanması aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$XCD_{\text{inflyasiya ilə}} = \sum_{t=0}^n \frac{RCF_t (1+i)^t}{(1+k_r)^t (1+i)^t} \quad (1.3.6)$$

Sadələşdirmələrdən sonra yenidən bundan əvvəlki düstur alınacaqdır.

Ümumən, bütün məsrəflər və reallaşdırma qiyməti, habelə müvafiq illərə görə nağd pul axınları kapitalın dəyərində nəzərdə tutulan inflyasiya səviyyəsi ilə eyni tempə artması gözlənilərsə, onda inflyasiya nəzərə alınaraq və nəzərə alınmadan hesablanmış XCD-nin kəmiyyəti bərabər olur.

Buna rəğmən, bəzi hallarda təhlilin aparılması zamanı kapitalın bazar dəyərinin nəzərə alındığı sabit alıcılıq qabiliyyətli pul vahidlərinə istinad olunur. Bunun düzgün olmadığına şübhə yoxdur, ona görə ki, kapitalın dəyərində inflyasiya üzrə əlavə mükafat daxil edildiyi vəziyyətdə, axınların real qiymətlər əsasında hesablanması XCD-nin azalmasına səbəb olur.

İnvestisiya qoyuluşlarının iqtisadi səmərəliliyinin hesablanmasında inflyasiyanın təsiri iki üsuldan istifadə etməklə nəzərə alınır [243, s. 56-58]. İlk üsulda pul axınları üzrə inflyasiya düzəlişi olmadan proqnozlaşdırma aparılır. Bu halda müvafiq surətdə inflyasiya ilə bağlı mükafat kapital dəyərindən çıxılır. Bu üsulun bir qədər

sadəliyi nəzərə çarpır, lakin onun köməyi ilə XCD-nin sürüşkənsiz qiymətinə nail olmaq məqsədilə:

- amortizasiya da daxil olmaq şərtilə inflyasiyanın layihənin bütün pul axınlarına eyni cür təsir etməlidir;
- kapitalın rentabelliği göstəricisinə sərmayədarların daxil etdiyi inflyasiyaya görə edilən təshih inflyasiya tempinə uyğun olmalıdır. Bir qayda olaraq, təcrübədə bu şərtlər qarşılanmadığından bu üsul geniş yayılmayıb.

Digər üsulda kapitalın dəyəri nominal surətdə saxlanılır, ayrı-ayrı pul axınlarında inflyasiyanın tempinə uyğun dəqiqləşdirmə aparılır. Hər bir halda inflyasiyanın səviyyəsi pul axınlarının təhlilinə müəyyən təshihlərlə daxil edilməli və daha çox ehtimal edilən şərait mümkün qədər dəqiq əks olunmalıdır. Onu da qeyd edək ki, inflyasiyanın səviyyəsi əsasən makroiqtisadi amillərlə əlaqədar olub, qiymətlərin ümumi səviyyəsini təyin edir. Belə olan hallarda istehlak qiymətləri indeksi göstəricisi tətbiq olunur. Eyni zamanda, layihədə xərc və gəlirləri əmələ gətirən ünsürlərin qiymətləri müxtəlif templərlə dəyişə bilər. Ona görə də onların qiymətlərinin real artımını da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. İnflyasiya pulun alıcılıq qabiliyyətinin enməsinə göstərsə, onda məhsulun qiymətinin real artımı bunun qiymətinin digər məhsulların qiymətlərinə nisbətən nə qədər artdığını ifadə edir, yəni nisbi qiymətlərin dəyişməsinə əks etdirir.

Odur ki, nominal qiymətləri hesablayarkən aşağıdakı düsturdan istifadə olunur:

$$P_i^{t+1} = P_i^t (1 + IP_{iR}^{t+1})(1 + IP^{t+1}) \quad (1.3.7)$$

burada, P_i^{t+1} – i məhsulunun t+1 ilində nominal qiyməti;

P_i^t – i məhsulunun t ilində nominal qiyməti;

IP_{iR}^{t+1} – i məhsulunun t+1 ilində t-ci illə müqayisədə qiymətin nisbi artımı;

IP^{t+1} – t+1 ilində t-ci illə müqayisədə inflyasiya səviyyəsi.

İnflyasiya səviyyəsinin maliyyə nəticələrinə əhəmiyyətli təsir göstərdiyi qəbul edilməli, habelə onu investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsində nəzərə almaq zəruridir.

Digər tərəfdən, investisiya qoyuluşları zamanı büdcə formalaşmasına

inflyasiyanın təhrifedici təsirlərini aradan qaldırmaqda ən səmərəli yol pul axınları ünsürlərinin qiymət dəyişmələrinə həssaslıqdan asılı olaraq dəqiqləşdirilməsidir. Bununla yanaşı, inflyasiya səviyyəsinin gələcək templərini dəqiq proqnozlaşdırmaq mümkünsüz olduğundan səhvlər də qaçılmazdır. Odur ki, belə qənaətə gələ bilərik ki, inflyasiya qeyri-müəyyənlik ehtimalını daha da artırır, habelə büdcənin formalaşmasını daha da mürəkkəbləşdirir və inflyasiya qoyuluşunun risklərini yüksəldir.

İnvestisiya qərarlarının verilməsində tətbiq olunan digər bir göstərici daxili rentabellik norması hesab olunur. Bu göstəricisinin qiymətini (r_x) tapmaq məqsədilə investisiya layihəsi üzrə xalis cari dəyər göstəricisinin sıfıra bərabər olduğu r_x müəyyənləşdirilməlidir:

$$\sum_{t=0}^T (G_t - X_t) \frac{1}{(1+r_x)^t} = 0 \quad (1.3.8)$$

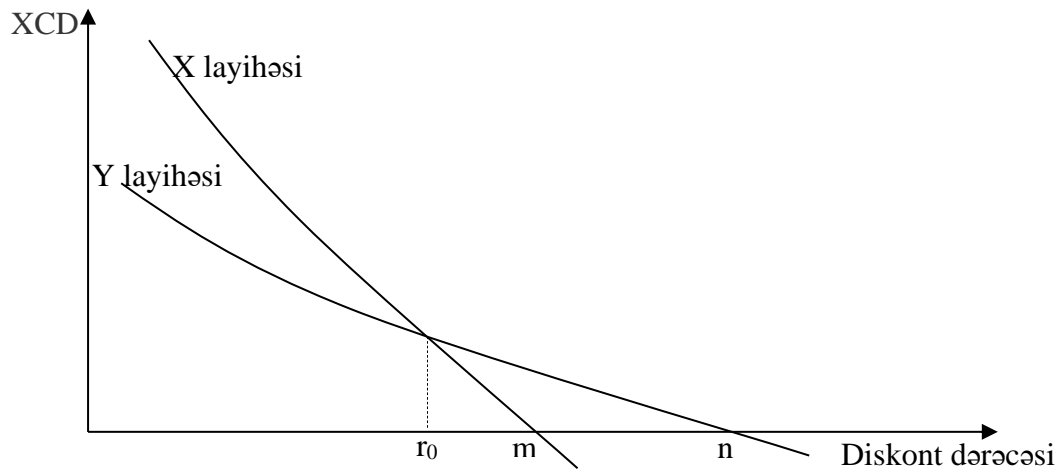
Asılı olmayan layihələr üzrə daxili rentabellik norması əgər diskont dərəcəsiindən böyükdürsə, onda investisiya layihənin reallaşdırılması barədə qərar müsbət, bunun əksi olduqda isə mənfi olacaqdır. Bir-birlərini istisna edən layihələr üzrə isə daxili rentabellik norması daha yüksək olan layihə seçiləcəkdir. Daxili rentabellik normasının üstün cəhəti onun yalnız layihə informasiyalarından istifadəsi ilə əlaqədardır. Amma bu göstəricinin hesablanması və tətbiqi ilə əlaqəli bir sıra problemlər mövcuddur. Hazırda belə qənaətə gəlinib daxili rentabellik norması standart (tipik) maliyyə axınlarına görə təyin edilir. Bu kimi pul axınlarında, (1.3.8) tənliyinin daxili rentabellik normasının iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış aralıqda yeganə həlli vardır.

Standart maliyyə axınları hesablama dövrünün ilk addımlarında ancaq xərclər, sonrakı addımlarda isə gəlirlərin baş verdiyi axınlar nəzərdə tutulur. Təcrübədə xərclərin layihənin təkcə əvvəlində deyil, ortasında və ya sonunda həyata keçirilə bildiyi layihələrlə rast gəlinir. Qeyri-standart maliyyə axınlarına malik layihələrdə daxili rentabellik norması bir neçə qiymət də ala bilər [252, s. 86]. Bununla yanaşı, həmin layihələrin daxili rentabellik normasına əsasən aparılan qiymətləndirmə üsulu XCD-yə əsasən aparılan qiymətləndirmə üsulu ilə uyğun gəlməyə bilər. Bu səbəb üzündən bəzi

mütəxəssislər daxili rentabellik normasına əsasən investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsi üsulunu yanlış hesab edirlər.

Xalis cari dəyər göstəricisinin daxili rentabellik norması ilə qarşılıqlı əlaqədə olması danılmazdır. İntestisiya qoyuluşu haqqında müsbət qərarın verilməsi üçün xalis cari dəyərin sıfırdan, daxili rentabellik normasının isə gözlənilən gəlirlik normasından yüksək olması gərəkdir.

Bu göstəricilər arasında mövcud olan əlaqəni sxematik olaraq Şəkil 1.3.3-dəki kimi vermək olar.

Şəkil 1.3.3. Xalis cari dəyər və daxili rentabellik normasının qarşılıqlı əlaqəsi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şəkil 1.3.3-dən görünür ki, X layihəsində diskont dərəcəsinin m -ə bərabərliyinə kimi xalis cari dəyər sıfırdan böyükdür, xalis cari dəyərin sıfıra bərabərliyini ifadə edən m isə daxili rentabellik norması ilə bərabərdir. Bu göstəriciləri bir-birindən asılı olmayan layihələr üzrə hesabladıqda eyni nəticəyə gəlmək mümkündür. Yəni əgər X və Y layihələri bir-birləri ilə asılılıqda olmayan layihələrsə, onda daxili rentabellik normasının X layihəsi üzrə m -dən, Y layihəsi üzrə n -dən böyük olduğu halında, layihələr qəbul edilən hesab olunur. Bununla yanaşı, bu şərtlər daxilində layihələrin hər ikisində xalis cari dəyər sıfırdan yuxarı olur.

İki alternativ investisiya layihəsini müqayisə edərkən, xalis cari dəyərlə və daxili rentabellik norması üst-üstə düşməyə də bilər. Belə ki, 1.5 sayılı şəkildə verilən layihələr alternativ layihələrdisə, onda bu zaman diskont dərəcəsi r_0 -dən aşağı olduqda X layihəsinin xalis cari dəyəri Y layihəsi ilə müqayisədə böyük, r_0 -dən

böyükdürsə, onda tərsinə olur. Bununla yanaşı, X layihəsi üzrə daxili rentabellik norması m -ə, Y layihəsi üzrə isə n -ə bərabər olacaqdır, başqa sözlə, birinci ikincidən böyükdür. Belə hallarda, adətən xalis cari dəyəri yuxarı olan investisiya layihələri üstünlük qazanırlar.

Xalis cari dəyər və daxili rentabellik norması göstəricilərində əks nəticələrin alınmasının əsasən iki səbəbi mövcuddur. Birinci səbəb layihənin miqyası ilə bağlıdır. Belə ki, müxtəlif layihələr onların tələb etdikləri investisiyaların həcminə görə fərqlənirlər. İkinci səbəb isə pul vəsaitinin (xalis pul axınının) daxilolma intensivliyi ilə bağlıdır. Belə ki, layihələrin bəzilərində bu axınların böyük hissəsi layihə dövrünün başlanğıcında, bəzilərində isə sonlarında daxil olur.

Əgər layihələrin təhlili prosesində belə fərqlər yaranarsa, onda hansı layihəni seçməkdən asılı olaraq ayrı-ayrı illərdə investisiya qoyuluşu üçün azad resursların həcmi də fərqli olur. Məsələn, əgər hər hansı bir layihə digər biri ilə müqayisədə daha iri sərmayə tələb edirsə, onda biz ikinci layihəni seçərək, $t=0$ zamanında əlavə layihəni maliyyələşdirmək üçün sərbəst pul vəsaitlərinə malik oluruq. Eyni zamanda, əgər layihələr eyni həcmli yatırımlar tələb edərsə və onlardan birinə xalis pul axınları digəri ilə müqayisədə daha sürətlə daxil olarsa, onda biz yeni layihənin maliyyələşdirilməsinə əlavə imkanlara nail oluruq. Bu zaman əlavə daxil olan pul vəsaitlərini yatırmaq üçün kapitalın dəyəri mühüm əhəmiyyətə malikdir. Hər iki vəziyyətdə artan pul axınları meydana çıxır. Odur ki, alternativ layihələrin təhlilində başlıca məsələlərdən biri pul vəsaitləri axınının cari dəyərini müəyyənləşdirməkdir. Pul vəsaitlərinin dəyəri keçmiş illərin artan pul daxilolmalarının yenidən investisiyası üzrə mümkün gəlirlilik səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Xalis cari dəyər göstəricisinin istifadəsi onu nəzərdə tutur ki, şirkətə daxil olan pul vəsaitləri üzrə reinvestisiya edilən faiz dərəcəsi kapitalın dəyəri kimi çıxış edir, daxili rentabellik norması göstəricisinin tətbiqi isə şirkətin daxili rentabellik normasına bərabər faiz dərəcəsi ilə yatırım imkanlarının mövcudluğunu göstərir. Göründüyü kimi, XCD göstəricisi ilə diskontlaşdırılma kapitalın dəyərində əsasən, DRN göstəricisinin tətbiqində isə DRN-ə bərabər olan faiz dərəcəsi ilə aparılır. Nəzərdən keçirilən ayrı-ayrı ehtimallar xalis cari dəyər, eləcə də daxili rentabellik norması göstəricilərinin vəsait yatırımı təklifləri

ilə bağlı müxtəlif cür nəticələrin alınmasını şərtləndirir. Bununla yanaşı, daxil olan vəsaitlərin yenidən investisiyasından əldə edilə bilən, habelə mümkün dərəcəsi XCD göstəricisində tətbiq edilən kapitalın dəyərində bərabər olur. Buradan da XCD göstəricisinin üstünlüyü təyin edilir [203, s. 25].

Əgər daxili rentabellik norması göstəricisi vəsait yatırımı nəticəsində əldə ediləcək illik gəlirlilik səviyyəsini əks etdirirsə, xalis cari dəyər göstəricisi indiki şəraitdə yatırım etməklə həmin vəsaitlərin cari dəyərinin hansı səviyyədə artdığını göstərir. Qeyd olunan göstəricilər qarşılıqlı surətdə əlaqədar olsalar belə, kapitalın alternativ dəyəri xalis cari dəyərin kəmiyyətinə birbaşa təsir göstərir. İqtisadi kontekstdən yanaşdıqda xalis cari dəyər hazırkı situasiyada cəmiyyətdə sərvətin hansı səviyyədə artmasını, daxili rentabellik norması isə qurulan obyektin gələcəkdə hansı həcmdə gəlir gətirəcəyini ifadə edir.

Layihələrin qiymətləndirilməsi prosesində istifadə edilən əsas göstəricilərdən biri də rentabellik indeksi və yaxud gəlir-xərc nisbəti (RI) hesab olunur. Bu göstəricini hesablamaq üçün gəlirlərin cari dəyəri ilə xərclərin cari dəyəri arasındakı nisbəti tapmaq lazımdır:

$$RI = \frac{\sum_{t=0}^n G_t / (1+r)^t}{\sum_{t=0}^n X_t / (1+r)^t} \quad (1.19)$$

Rentabellik indeksinin vahiddən böyük olması layihənin qəbul olunmasını təmin edir. Bir-birindən asılılığı olmayan layihələr üzrə xalis cari dəyər, diskontlaşdırılmış gəlir norması və rentabellik indeksi göstəriciləri riyazi cəhətdən qarşılıqlı əlaqəyə malikdirlər, daha doğrusu, investisiya ilə əlaqəli eyni nəticəyə gətirib çıxarır. Ona görə ki, xalis cari dəyərin sıfırdan böyük olması halında rentabellik indeksi vahiddən, daxili rentabellik norması isə diskont dərəcəsiindən böyük olacaqdır. Bununla belə, alternativ və ya bir-biri ilə istisnalıq təşkil edən layihələr üçün qeyd edilən meyarlar ziddiyyətli nəticələrlə şərtlənə bilər. Bir çox situasiyalarda rentabellik indeksi meyarının tətbiqi imkanları azalır.

Onu da qeyd edək ki, bu üsulların tətbiq olunması diskont dərəcəsinin hesablanmasını tələb edir ki, bu göstəricinin də bir qədər dəqiq müəyyən edilməsi maliyyə

bazarlarının inkişafı şəraitində mümkündür. Başqa sözlə, maliyyə bazarlarının qeyri-təkmilliyi şəraitində pulun dəyərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi mürəkkəbdir. Həmçinin risk səviyyəsinin qiymətləndirilməsində meydana çıxan çətinliklər diskont dərəcəsinin dəqiqləşdirilməsinə əngəl olur. Bununla yanaşı, amerikan iqtisadçı alimləri Q.Birman və S.Şmidtin fikirlərinə görə: *“Pul axınlarının diskontlaşdırılması üsulları qərarların qəbulu məqsədilə tətbiq edilən ən yaxşı üsullardır”* [199, s. 158].

İnvestisiya layihələrində istifadə olunan göstəricilər arasında investisiyanın uçot gəlirliliyi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu göstərici nağd pul axınlarından daha çox, xeyli dərəcədə xalis mənfəət göstəricisinə əsaslanır. Sözügedən göstərici hesablanarkən gözlənilən orta illik xalis mənfəətin həcmi investisiyanın həcminə bölmək lazımdır. Bu göstərici də bəzi ciddi çatışmazlıqlara malikdir. Amortizasiya məbləğinin nəzərə alınmaması bu metodun çatışmayan ilk cəhətidir. Çünki, gəlirin həcmi düzgün kəmiyyəti amortizasiyanın hesablanması üsulu ilə bağlıdır. Amortizasiya normasının artması ilk dövrlərdə mənfəətdən verginin azalması səbəbindən şirkətin işinin səmərəliliyinə müsbət təsir etsə də, onun mənfəətinin azalması səbəbini şərtləndirir. Bu isə qeyd olunan üsulun tətbiqinin nəticəsi olaraq düzgün qərar çıxarmaq imkanlarını azaldır. Digər bir tərəfdən, investisiyanın uçot gəlirliliyi üsulunda pulun zaman dəyəri nəzərə alınmır. Lakin həmin göstəricinin tətbiqi ilə investisiya layihəsinin səmərəliliyi dəqiq müəyyən edilməsə də, investisiya üzrə uçot gəlirliliyi göstəricisi daha sadə və asan anlaşılan göstəricidir.

Ödəniş müddəti göstəricisi investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən ilkin meyar olmaqla başlanğıc investisiyaların layihədən daxil olan gəlirlərə bərabərliyi üçün tələb edilən müddəti göstərir. Alternativ layihələrin digər göstəricilərinin bərabərliyi şəraitində ödəniş müddəti daha az olan layihə qəbul olunur. Əgər ödəniş müddəti konkret müddətlə məhdudlaşarsa, belə halda göstərilən şərti qarşılayan layihələr digər göstəricilərdən istifadə etməklə qiymətləndirilir. Məsələn, hər hansı şirkət bankdan kredit hesabına investisiya layihəsini maliyyələşdirsə və bu halda kreditin ödənişi əsasən layihədən daxil olan xalis pul axınları hesabına qarşılanırsa, onda ödəniş müddəti kreditin verilməsi müddətinə uyğun olan layihələr qəbul edilmiş olur.

Bəzən bu göstəricinin modifikasiya olunmuş variantından, yeni diskontlaşdırılmış ödəniş müddətindən istifadə olunur. Bu halda nağd pul axınları diskont dərəcəsi əsasında diskontlaşdırılır və diskontlaşdırılmış investisiyanın ödənişi üçün zəruri olan müddət müəyyənləşdirilir.

Standart ödəmə müddətinin hesablanmasında xüsusi və borc kapitalının dəyəri nəzərə alınmır, əksinə, diskontlaşdırılmış ödəniş müddəti layihənin maliyyələşdirilməsinə xüsusi və borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi üzrə xərclərin ödəniş vaxtını xarakterizə edir. Hər iki göstəricidə ciddi çatışmazlıqlar mövcuddur, onlar ödəniş müddətindən kənarada olan nağd pul axınlarını və onların əldə olunma vaxtlarını nəzərə almır. Bütün bunlara rəğmən, bu göstəricilər ilkin maliyyə resurslarının hansı müddətə layihədə qaldığını ifadə edir. Beləliklə, bütün digər şərtlər bərabər olduqda ödəniş müddəti nə qədər az olursa, layihə də o qədər likvid xarakter daşıyır. Həmçinin, ödəmə müddəti göstəricisinə əsasən layihənin riskliliyini təxmini olaraq qiymətləndirmək mümkündür.

Beləliklə, ödəniş müddəti, eləcə də uçot gəlirliliyi göstəriciləri layihənin şirkətin bazar dəyərinin artımına töhfəsi barədə gerçək məlumatı çatdırmır və yalnız onlardan istifadə olunması investisiya siyasəti sahəsində səhv qərarların qəbul olunması ilə nəticələnmiş olar.

1.4. Investisiya risklərinin tədqiqinə nəzəri-metodoloji yanaşmalar

İnvestisiya layihələrinin reallaşdırılması proseslərində və investisiya resurslarının hərəkəti ilə bağlı əməliyyatlarda müxtəlif risklər ortaya çıxır, bu baxımdan həmin risklərin öyrənilməsi, müəyyənləşdirilməsi və müvafiq tədbirlərin görülməsi vacib şərtlərdəndir. İqtisadi ədəbiyyatda bəzən risk dedikdə, hər hansı təbiət hadisələri və insan cəmiyyətinin fəaliyyət növləri üzrə spesifik xüsusiyyətlərdən doğan itkilərin mümkün təhlükəliliyi anlaşılır [197, s. 27]. Bəzi hallarda riskə dövrün sonuna investisiya dəyəri ilə əlaqəli qeyri-müəyyənlik, bəzən isə təsadüfi əlverişsiz hadisələrin yaranmasından doğan mümkün itki kimi yanaşılır

[250, c. 302]. İntestisiyalarla bağlı risklərin müxtəlif yaranma amillərindən və təzahür əlamətlərindən yanaşsaq, bunları qeyd etmək mümkündür, yəni, risklər bu formada özlərini büruzə verirlər:

- bəzi daxili və xarici amillərin təsirindən yaranan gəlirliliyin azalmasında (plan kəmiyyətlərinə nisbətən məhsul satışı həcmnin aşağı düşməsi, kreditə görə faiz dərəcələrinin dəyişməsi);

- iqtisadi səmərənin əldən çıxmasında (investisiya layihəsi digər alternativ layihələrlə müqayisədə daha az gəlir əldə etmək imkanlarını buraxır);

- tərəfdaşların iflası uğraması, bazar konyukturunun tərəddüd etməsi ilə şərtlənən birbaşa təsərrüfat itkilərində.

Fikrimizcə, «risk» anlayışının verilən təriflərində bütövlükdə bu kimi nöqsanlar diqqət çəkir:

1. «Risk»lə «qeyri-müəyyənlik» anlayışları arasında qarşılıqlı əlaqələr və fərqlər kifayət qədər araşdırılmamışdır.

2. Riskin fərdi xüsusiyyətləri, özünü büruzə vermə subyektivliyi nəzərə alınmamışdır.

3. Riskin səviyyəsinin qiymətləndirilməsi meyarları üzrə istifadə edilən komponentləri əksər hallarda bir göstərici ilə verilir.

Digər tərəfdən, «Risk» və «qeyri-müəyyənlik» anlayışlarına sinonim ifadələr kimi baxılmasına dair müxtəlif yanaşmalar da mövcuddur. Bəzi müəlliflər bu anlayışları eyni anlayışlar hesab etmirlər [211, s. 132; 294, s. 13 c.]. Onlar riskə mümkün hadisələrin ehtimal edilən qiymətləndirilməsi kimi yanaşırlar. Qeyri-müəyyənlik şərtləri hadisələrlə əlaqəli mümkün nəticələrin ehtimallarını qiymətləndirməyə imkan yaratmır. Adətən bu anlayışların eyni olmaması bir sıra amillərlə şərh olunur [289, s. 109]: 1) Risk yalnız qərar qəbul etməyin zəruri olduğu halda əhəmiyyət kəsb edir. Əgər belə deyirsinizə, onda risk etməyin heç bir mənası yoxdur. Daha doğrusu, qeyri-müəyyənlik şəraitində məhz qərarın qəbul olunması zəruriliyindən risk yaranır. Amma bu cür zərurilik yaranmadıqda, riskin də olması ehtimalı sıfırdır və 2) Riskin subyektivliyi, qeyri-müəyyənliyin isə obyektivliyi daim müşahidə edilir. Məsələn, istehsal edilən məhsula tələbin potensial həcmi

barədə etibarlı məlumatların obyektiv yoxluğu investisiya layihəsi iştirakçılarını bir çox risklərlə üz-üzə qoyur. Nümunə olaraq göstərə bilərik ki, investisiya layihəsini reallaşdırarkən marketing tədqiqatının olmaması üzündən qeyri-müəyyənlikdən yaranan risk sərmayədar üçün kredit riskinə çevrilmiş olur, kredit qaytarılmadığı halda isə likvidlik itkisi riski və daha sonra iflas riski peyda olur.

Riskin keyfiyyət təhlilinin nəticələri bir qayda olaraq riskin kəmiyyət təhlilinin aparılmasında ilkin informasiya kimi istifadə edilir. Riskin kəmiyyət təhlili zamanı risk hadisələrinin başlanması ehtimalı və bunun səbəbi olaraq çıxış edən mümkün itki həcmi üzrə miqdar kəmiyyətləri müəyyən edilir. Riskin kəmiyyət təhlili üsullarını (imitasiya modelləşdirilməsini, həssaslığın təhlilini, etibarlı ekvivalentlər metodunu və s.) təhlil edərək belə qənaətə gələ bilərik ki, konkret təhlil metodunun tətbiqi bir qrup amillərlə müəyyən edilir:

- risklərin təhlilində ilkin məlumatların həcmi, habelə keyfiyyəti əhəmiyyətli rola malikdir. Bu isə o deməkdir ki, əgər risk yaradan amillərin dinamikası üzrə zəruri məlumatlar bazası mövcuddursa, imitasiya modelləşdirilməsi metodlarının tətbiqi məqsədəuyğundur. Əks halda ekspert qiymətləndirmə metodları tətbiq ediləcəkdir;
- risklərin təhlili prosesində riskin səviyyəsinə təsir edən göstəricilərin dinamikasını nəzərə almaq çox vacibdir. Yəni, şok vəziyyətini yaşayan bazarlarda risklərin təhlili məqsədilə bir çox metodların tətbiqi mümkünsüz olur;
- təhlil metodlarını seçərkən təkcə riskin səviyyəsinə təsir edən hesablama məlumatlarının dərinliyi deyil, həmçinin müvafiq göstəricilərin proqnozlaşdırılması həddləri diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır;
- riskin təhlili metodlarının tətbiqi səmərəliliyini yüksəltmək üçün iqtisadi sübyektlər üzrə fəaliyyətlərin nəticələrinə riskin təsirini riyazi modelləşdirmədən istifadə etməklə müəyyən etmək lazımdır və s.

Layihənin reallaşdırılması şəraitində məlumatların müxtəlifliyi layihənin qeyri-müəyyənlik parametrlərinə yalnız təsadüfi hal olaraq baxmağa imkan yaratmır. Arzu edilməyən hadisənin başlanma mümkünlüyü kimi riski yalnız fərziyyəyə şamil etmək olmaz. Onu həm də bəzi müxtəlif meyarların köməyiylə səciyyələndirmək

mümkündür: 1) Hadisənin başlanma ehtimalı; 2) Proqnozlaşdırılan dəyərdən kənarlaşma kəmiyyəti və 3) Riyazi gözləmə; orta kvadratik kənarlaşma; dispersiya; assimetriya əmsalı [251, s .213].

Beləliklə, hesab etmək olar ki, risk, investisiya layihəsini reallaşdırmasında əlverişsiz vəziyyətlərin ortaya çıxması, habelə qabaqcadan görünməyən mənfi nəticələrin başlanılması mümkünlüyü ilə əlaqəli qeyri-müəyyənlik səviyyəsinə adekvat səciyyəsidir. Bu mənada, investisiya layihəsi ilə bağlı riski - layihə qərarının qəbuluna uyğun şəkildə onun iştirakçıları tərəfindən qabaqcadan planlaşdırılan son nəticənin (məsələn, ekoloji, iqtisadi, sosial, maliyyə,) alınmaması ehtimalı kimi başa düşmək lazımdır.

Hesab edirik, ki investisiya layihələrində riskin təhlilini iki əsas istiqamətdə aparmaq olar:

1. Riskin qiymətləndirilməsi. Bu istiqamətə risk mənbələrinin aşkarlanması və təhlili, investisiya layihəsini reallaşdırmanın müxtəlif şəraitlərində risklərin səviyyəsini müəyyən etmək daxildir;
2. Riskin idarə olunması. Bu istiqamətə investisiya layihəsi ilə əlaqəli risklərin qəbul edilən səviyyəyə kimi aşağı salınmasına yönəlmiş situasiyaların təhlili, tövsiyə və ya tədbirləri işləyib hazırlanması daxildir. Riskin idarə edilməsini layihənin reallaşdırılma zəruriliyi haqqında prinsiplə qərar qəbulu prosesində, habelə onun həyata keçirilməsi ilə bağlı strategiya və taktikanın formalaşmasında riskin mövcudluğunun nəzərə alınması kimi başa düşmək lazımdır.

Beləliklə, layihə risklərinin araşdırılması kompleks xarakter daşıyır və onların təhlilinin vacibliyi təkcə risklərin tədqiqi zəruriliyi ilə deyil, həm də aşkarlanmış layihə riskləri səviyyəsini aşağı salmaqla əlaqəli tədbirlərin işləyib hazırlanması və dəyərcə qiymətləndirilməsi, başqa sözlə, risklərin idarə edilməsi sisteminin yaradılması ilə xarakterizə olunur. Qərarların təhlilinə gəldikdə demək lazımdır ki, fərdi riski qiymətləndirərkən kapital qoyuluşunda o, büdcə formalaşmasının əsas hissəsini təşkil edir. Bununla belə, menecer riski ölçməkdən də artıq, onun azaldılması üçün maraqlıdır. Çox zaman layihə reallaşdırılması üçün qoyulan məsrəflər az bir zamanda yox, konkret dövr ərzində, məsələn, bir neçə il ərzində, həyata keçirilir.

Bununla da, menecerə layihələrlə bağlı qərarlara yenidən baxılması, daha doğrusu layihə üçün əlavə vəsaitlərin yatırılması və yaxud layihənin reallaşmasının dayandırılması imkanını yaradır. Strukturun bəzi illər dövründə kapital qoyuluşları etməyə imkan verən layihələri qiymətləndirmək, qərarlar üzrə şaxələrin araşdırılması üsulundan yararlanmaqla reallaşdırılır. Buna nümunə olaraq ehtimal edək ki, A şirkətinin həyata keçirmək istədiyi televizor buraxılışı ilə bağlı layihənin pul axınlarının variantları şəkil 1.4.1 verilən olduğu kimidir.

Zaman							Kumlyativ ehtimal	XCD	Ehtimal *XCD
t = 0	t = 1	t = 2	t = 3	t = 4	t = 5	t = 6			
		-10000	10000	10000	10000	10000	0.144	15250	2196
	-1000		0.3 4000	4000	4000	4000	0.192	436	84
			0.4 -2000	-2000	-2000	-2000	0.144	-14379	-2071
-500			0.6 0.3				0.320	-1397	-447
			0.4				0.200	-500	-100
							1.000	Gözlənilən XCD	-338

Şəkil 1.4.1. Qərar şaxələrinin təhlili (min manatla)

1-ci mərhələdə - yaxın gələcəkdə t=0 olduqda televizor istehsalının bazar potensialı araşdırılır (bunun üçün 500 min manat vəsait tələb edilir);

2-ci mərhələdə - televizorun satışı məqsədilə kifayət qədər bazarlar mövcud olduğu halda, t=1 anında bir qədər az sayda televizor istehsalı üçün 1 milyon manat vəsait sərf ediləcəkdir. Daha sonra şirkətin mütəxəssisləri televizor istehsalını və satışını qiymətləndirir, bu qiymətləndirməyə əsasən layihənin davam etdirilməsi barədə qərar verir;

3-cü mərhələdə - əgər 2-ci mərhələdəki təhlilə əsasən istehsalın davam etdirilməsi barədə qərar verildikə, 2-ci il ərzində yeni televizor şirkətinin inşasına 10 mln. manatlıq investisiya yatırımı həyata keçirilir. Menecerlər tərəfindən proqnozlaşdırılır ki, sonrakı dörd il ərzindəki xalis pul axını məhsula olan tələbdən asılı sürətdə dəyişə bilər.

Yuxarıda verilən nümunədə qərarlar arasındakı müddət bir ildir. Şəkil 1.4.1-dəki hər bir dairə hansısa qərarın qəbul edilməsini göstərir. Qərarın qəbulu anından sol tərəfdə yerləşən manatla ifadə edilən məbləğ bu qərarın qəbul olunması anında zəruri olan xalis investisiyanın kəmiyyətini göstərir. 3-6-cı illər ərzində şirkətə layihənin

reallaşdırılması ilə bağlı xalis pul axınları daxil olur. Şəkildə göstərilən hər bir diaqonal xətt öz-özlüyündə qərar şaxələrini göstərir və hər bir şaxənin hesablanmış ehtimalı mövcuddur. Bu misalda şirkətin kapitalının dəyəri (cəlb olunan vəsaitlərin dəyəri) 11,5 faiz təşkil edir. Bununla yanaşı hesab olunur ki, layihə orta səviyyəli risklərə malikdir. Layihənin ehtimal olunan variantlarının XCD-i, habelə onların kumlyativ ehtimallarına əsasən gözlənilən XCD göstəricisi hesablanır. Bu misala görə gözlənilən XCD kəmiyyəti mənfi 338 min manat təşkil edir. Buradan görüldüyü kimi, layihənin XCD-i mənfi kəmiyyətdir və layihədən imtina edilir, lakin bunu qabaqcadan verilmiş qərar kimi qəbul etmək olar. Çünki rəhbərlik tərəfindən bu layihə orta riskli hesab edildiyindən onun qiymətləndirilməsi zamanı kapitalın təshih edilməmiş dəyərindən istifadə olunmuşdur. Odur ki, hər şeydən əvvəl, şirkət bu layihənin riskini yenidən təyin etməlidir və üzə çıxarmalıdır ki, bu layihənin risklilik dərəcəsi necədir. Layihə üzrə gözlənilən XCD-in kvadratik orta kənarlaşması 7991 min manat olmaqla variasiya əmsalı yüksək sayılır. Fərdi risk mənasında yanaşsaq, layihənin çox riskli olması nəzərə çarpır. İtkiyə məruz qalma ehtimalını aşağıdakı kimi hesablamaq olar: $0,144+0,32+0,2=0,664$. Bunların əsasında belə qənaətə gəlmək olar ki, layihə qəbul olunmazdır, onun icrası dayandırılı da bilər.

Yuxarıda göstərilən nümunədən aydındır ki, üçüncü mərhələnin üçüncü şaxəsində şirkət illik 2 mln manatlıq məbləğdə ziyana düşür. Belə şəraitdə şirkət 3-cü ildən sonrakı dövrdə layihədən imtina edərək sonrakı üç illikdə zərəri azalda bilər. Belə bir şəraitdə şirkət qərarların qəbulu üçün əlavə olaraq 4-cü şaxəni müəyyənləşdirə bilər. Bu şaxənin 4-cü ilində layihəni dayandırmaqla layihə üzrə gözlənilən XCD-ni mənfi 338 min manatdan təxminən müsbət 1 milyon 666 min manata kimi artırmaq olar, orta kvadratik kənarlaşma isə 7 milyon 991 min manatdan 7 milyon 157 min manata kimi azalmış olacaqdır. Beləliklə, bu XCD-ni müsbət göstəriciyə çevirərək layihənin fərdi riskini aşağı salacaqdır.

Layihədən imtina imkanını nəzərdə tutaraq qərarların şaxələnməsi metodunu tətbiq edərkən bir sıra amilləri nəzərə almaq vacibdir:

1. Firma menecerləri investisiya üzrə qərar qəbulu prosesində bir mərhələni deyil, bir sıra mərhələlərin əhatə edilməsini təmin edə bilsələr, onda layihə riskini azalda bilərlər.

2. Əgər layihəni istismar edərkən zərurət olduqda firma ondan bir qədər və ya tam imtina edə bilərsə, onda layihə riski xeyli dərəcədə azalar. Bu baxımdan, investisiya büdcəsini formalaşdırmaq barədə qərar verilərkən belə idarəetmə imkanlarının nəzərə alınması vacibdir.

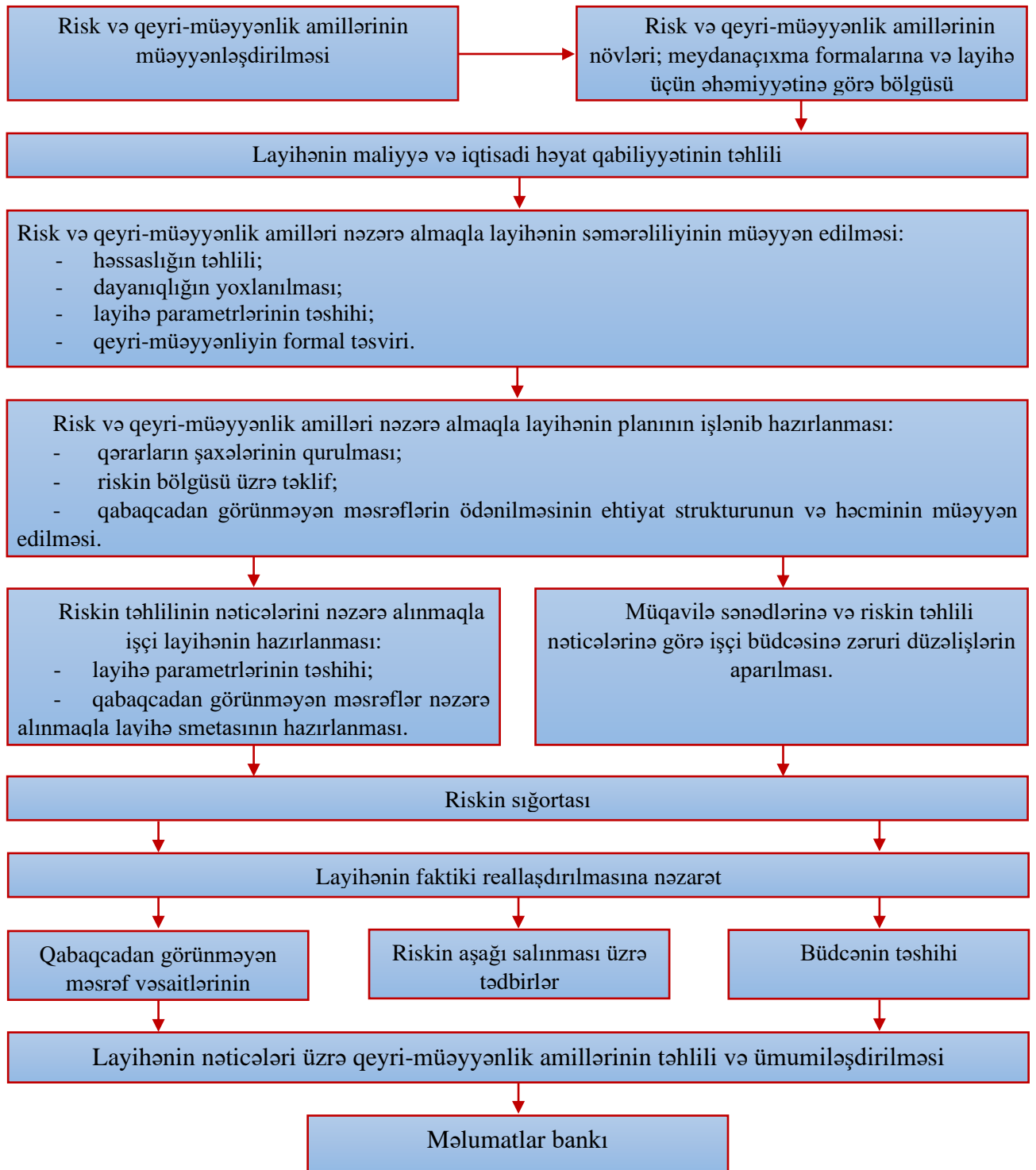
3. İntestisiya büdcəsini formalaşdırmaq prosesinin dinamik proses olduğu qəbul edilmişdir. Adətən investisiya qoyuluşu barədə qərarlara təsir edən amillər vaxt keçdikcə dəyişir. Odur ki, firmalar investisiya proqramlarını, eləcə də həyata keçirilən layihələri dövrü şəkildə yenidən nəzərdən keçirməlidirlər. Əgər investisiya qərarlarına təsir göstərən amillərdə dəyişikliklər olarsa, onda yeni informasiya ehtimal və pul axınlarının hesablanmasında nəzərə alınır.

İntestisiya layihələndirməsinin ilkin mərhələsində tətbiq edilən sistemli yanaşma və üsulların hərtərəfli tədqiqi sadəcə olaraq riskləri təhlil etmək məqsədilə aparılmır. Təhlildən əldə edilən nəticələr menecerə layihəni reallaşdırmaqda kömək edir. Buradan məqsəd heç də risklərin tapılıb onları biznes-planlarda əks etdirməkdən ibarət deyil, həmçinin onları layihələnmə dövründə idarə etməkdir. Biznes-planı layihənin məlumat-analitik modeli kimi idarə etməyin aktiv aləti olaraq qəbul etmək lazımdır. Çünki biznes-plan özündə riskləri idarə etməklə əlaqəli konkret tədbirlər planını ifadə edir. Risklərin idarə olunması isə, onları əlverişli səviyyəyə kimi azaltmaq istiqamətində əsaslı surətdə tövsiyə və tədbirlərin həyata keçirilməsidir.

İqtisadi ədəbiyyatda riskin idarəçiliyi üsullarını aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar [247, s. 177; 217, s. 54; 295, s.78; 291, s. 153]: I. Riski ixtisar etmək: 1) çoxnövlü fəaliyyət və iqtisadi xarakterli zonalara keçmək; 2) alış-satış yerlərinin miqdarını artırmaq; 3) investisiyanın əhatə dairəsini daim genişləndirmək; 4) məsuliyyəti istehsalat heyətinin əməkdaşları arasında bölüşdürmək və 5) vaxt amili nəzərə alınmaqla riskləri bölüşdürmək. II. Risklərdən qaçmaq: 1) etibarsız tərəfdaşlardan uzaqlaşmaq; 2) təminat axtarışında olmaq; 3) iqtisadi riskləri sığortalamaq və 4) riskli layihələrdən uzaq qaçmaq. III. Riskləri ləğv etmək: 1) vençur müəssisələrin yaradılması; 2) riskli layihələri yerinə yetirmək üçün xüsusi bölmə təşkil etmək. IV. Riskləri kompensasiya etmək: 1) sosial-iqtisadi, habelə hüquqi-normativ mühitin

monitorinqi; 2) xarici şəraitin planlaşdırılması; 3) ehtiyat sistemlərin yaradılması; 4) fəaliyyətin strateji planlaşdırılması və 5) məqsədyönlü fəal marketinqin hazırlanması və həyata keçirilməsi.

İnvestisiya sferasında iqtisadi mənafeələrin uyğunsuzluğu əsasən daxili və xarici səbəblərə görə baş verir. Xarici səbəblər investisiya fəaliyyətinin subyektlərindən asılı deyil və daha çox dövlət səviyyəsində (zəruri qanunvericilik aktlarının olmaması) və ya makroiqtisadi səviyyədə (maliyyə-kredit mexanizminin səmərəliliyinin aşağı olması, yüksək inflyasiya səviyyəsi, investisiya tələbinin azalması) neytrallaşdırılmalıdır [288, s. 32]. Belə hallarda riski aradan qaldırmaq və ya aşağı salmaq üzrə daha işlək metod və layihələrin idarə edilməsi prinsipi, daha doğrusu, investisiya sisteminin yaradılması olacaqdır ki, bunun da əsasında həmin sistemə daxil edilən subyektlərin səmərəliliyi təmin ediləcəkdir. Burada söhbət kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri arasında balansın yaradılmasından, daha doğrusu, investorların və tərəfdaşların iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış maraqlarından gedir. Riskin idarə olunmasının ümumi modelini aşağıdakı sxemdə olduğu kimi təsvir etmək olar (Şəkil 1.4.2).

Şəkil 1.4.2. İnvestisiya riskinin idarə olunması modelinin blok-sxemi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Layihələrin idarə edilməsi təcrübəsində riskin aşağı salınmasının üç üsulu daha çox ön plana çıxır [241, s. 190]: 1) layihə iştirakçıları arasında riskləri bölüşdürmək; 2) sığorta və 3) qabaqcadan bilinməyən məsrəflərin örtülməsi məqsədilə vəsaitləri ehtiyatda saxlamaq. Digər tərəfdən, bir qrup iqtisadçılar riskin azaldılmasında bəzi məqamlara diqqət çəkirlər: 1) systemsiz riskləri seçmək; 2) riskləri layihə iştirakçıları

arasında paylaşmaq; 3) sığortalanmanı və sığortalamağı reallaşdırmaq; 4) müfəssəl, zəruri və bitkin informasiyalar əldə etmək; 5) kapitalları məhdudlaşdırmaq və 6) ehtiyat vəsaitləri yığmaq [213, s. 2499] Riskin idarə edilməsinin bir qrup digər üsulları da göstərilir: 1) layihənin iştirakçıları arasında riskin bölüşdürülməsi; 2) sığorta; 3) qabaqcadan görünməyən məsrəflərin örtülməsinə vəsaitlərin ehtiyatda saxlanması; 4) xüsusi risklərin neytrallaşdırılması və 5) maliyyələşdirmə planında risklərin aşağı salınması [271, s. 141]. Riskin idarə edilməsi strategiyasının və taktikasının işlənilib hazırlanması risk-menecmentin vacib komponenti sayılır. Risk-menecmentin əsasında risk dərəcəsinin müəyyən edilməsi və aşağı salınmasının təşkili durur. İdarəetmə sistemi kimi risk-menecment iki alt sistemdən: idarə olunan altsistemdən, yəni idarəetmə obyektindən, eləcə də idarə edən altsistemdən, yəni idarəetmə subyektindən ibarətdir. Risk-menecmentdə idarəetmə obyektini kimi kapitalın riskli qoyuluşu və investisiya layihələrinin reallaşdırılması prosesində təsərrüfat subyektləri arasında iqtisadi münasibətlər çıxış edir. Bu cür iqtisadi münasibətlərə sığorta edən və sığorta olunan, borc götürən və kreditor, sahibkarlar, rəqiblər və s. arasındakı əlaqələr aiddir. Risk-menecment sistemində idarəetmə subyektini – özünün müxtəlif təsir variantları vasitəsilə idarəetmə obyektinin məqsədyönlü fəaliyyətini həyata keçirən rəhbər qrupudur (maliyyə meneceri, sığorta mütəxəssisi və s.). Bu proses yalnız idarəetmə obyektini və subyektini arasında zəruri informasiyanın qarşılıqlı mübadiləsi şəraitində həyata keçirilə bilər. İdarəetmə prosesi həmişə zəruri informasiyanın alınmasını, ötürülməsini, emalını və əməli istifadəsini nəzərdə tutur. Konkret şəraitdə kifayət qədər etibarlı informasiyaların əldə olunması başlıca rol oynayır. Çünki bu, risk şəraitində iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış investisiya qərarı qəbul etməyə kömək edir. İnformasiya təminatı statistik, iqtisadi, kommertiya, maliyyə və s. kimi müxtəlif informasiya mənbələrindən ibarətdir. Göstərilən informasiyaya bu və ya digər sığorta hadisəsinin ehtimalı haqqında, əmtəyə, kapitala tələbin mövcudluğu və kəmiyyəti haqqında, öz müştərilərinin, tərəfdaşlarının, rəqiblərinin maliyyə dayanıqlığı və tədiyyə qabiliyyəti haqqında məlumatlar daxildir.

İnformasiyanı kim əldə edirsə, bazarın da sahibi odur. İnformasiyanın bir çox növləri kommertiya sirrinin predmetini təşkil edir və intellektual mülkiyyətin növlərindən biri ola

bilər. Maliyyə menecerində etibarlı informasiyanın olması ona kifayət qədər tez və əsaslandırılmış investisiya və kommersiya qərarları qəbul etməyə imkan verir. Bu, nəticədə itkilərin aşağı salınmasına və mənfəət həcminin artımına gətirib çıxarır. İstənilən idarəedici investisiya qərarı həcminə və tərkibinə görə zəruri informasiyanın istifadəsinə əsaslanır. Bununla yanaşı, informasiyanın keyfiyyəti böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da onun verilməsi deyil, alınması mərhələsində qiymətləndirilməlidir. İnformasiya çox tez öz aktuallığını itirir, onu operativ istifadə etmək lazımdır.

Risk-menecmentinin təşkili riskin idarə edilməsi bölməsinin yaradılmasını nəzərdə tutur ki, bu da maliyyə meneceri, risk üzrə menecer və yaxud müvafiq idarəetmə aparatı, məsələn, kapitalın riskli qoyuluşu şöbəsi ola bilər. İnvestisiyalar üzrə risk-menecmentin təşkilində riskin idarəedilməsi bölməsinin əsas funksiyalarının blok-sxemini şəkil 1.4.3.-dəki kimi vermişik.

Şəkil 1.4.3. Investisiyalar üzrə risk-menecmentin təşkilində riskin idarəedilməsi bölməsinin əsas funksiyalarının blok-sxemi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

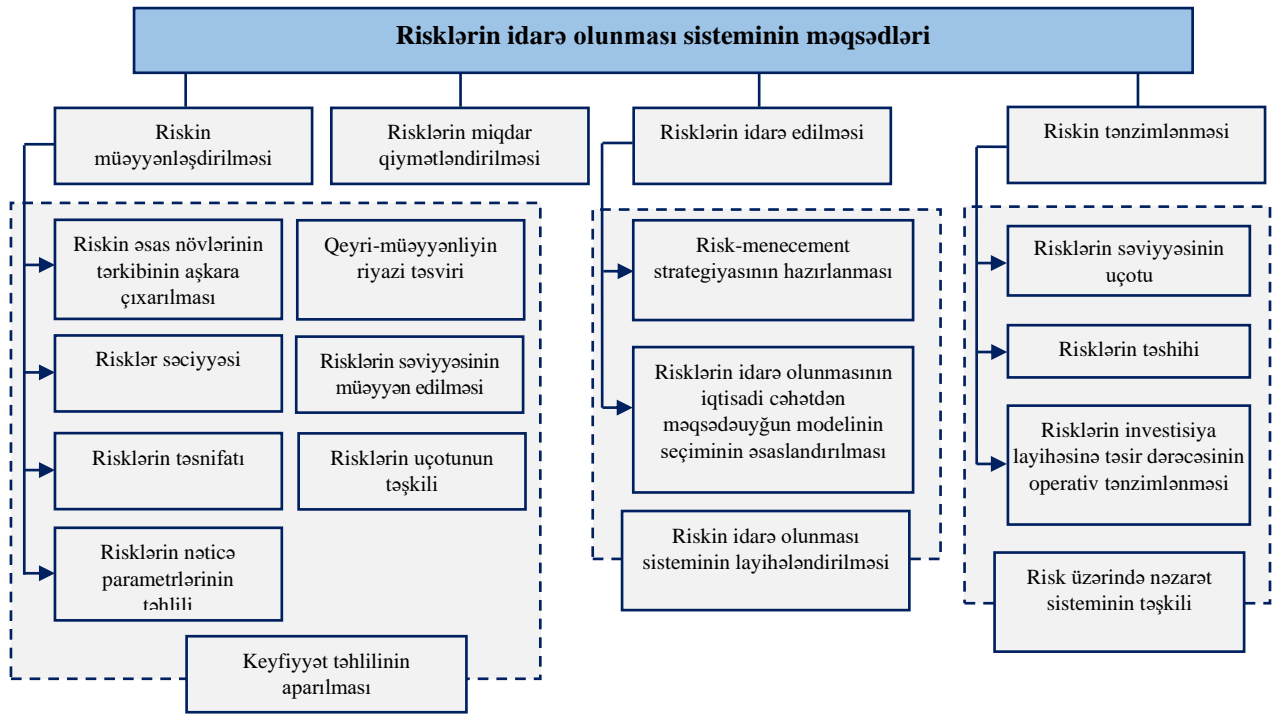
Risk-menecment strategiyası - bu, riskin proqnozlaşdırılmasına və onun aşağı salınması üzrə daha uğurlu üsulların istifadəsinə əsaslanmaqla qeyri-müəyyən

təsərrüfat şəraitində riskin idarə olunması sənədidir. Bu strategiyaya elə qaydalar daxildir ki, onların əsasında riskli investisiya qərarları qəbul olunur və ən yaxşı variant seçimi üsulları müəyyən edilir. Risk-menecment strategiyasında təcrübədə əsasən bunlar nəzərdə tutulur: 1) Maksimal gəlir (mənfəət) əldə edilməsi; 2) Proqnozlaşdırılan son iqtisadi nəticənin daha böyük ehtimala malik olmasının təmin edilməsi; 3) Son nəticənin iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun tərəddüdlüyünün müəyyənləşdirilməsi və 4) Risklə gəlirin (uduşun) kəmiyyətinin daha səmərəli uzlaşdırılması.

Belə ki, kapitalın riskli qoyuluşlarının mümkün variantlarından o variant seçilir ki, gəlirliyin müəyyən səviyyəsində riskin minimal səviyyəsi, və ya riskin müəyyən səviyyəsində gəlirliyin maksimal səviyyəsi təmin edilsin [221, s. 59]. Proqnozlaşdırılan son nəticənin daha böyük ehtimala malik olmasının təmin olunması ondan ibarətdir ki, nəticənin ehtimalı investor tərəfindən qəbul edilməsi mümkün olan qərarlardan ən böyük ehtimal olunanı seçilir. Təcrübədə bu qaydanın tətbiqi adətən son nəticənin iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun sayılan tərəddüdlük qaydasının istifadəsi ilə uzlaşır.

Son nəticənin iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun sayılan tərəddüdlük qaydasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, mümkün qərarlardan o qərar seçilir ki, bu qərar zamanı kapitalın eyni bir riskli qoyuluşu üçün udmaq və uduzmaq ehtimalları arasında daha az uyğunsuzluq olsun. Risklə gəlirin (uduşun) kəmiyyətinin səmərəli əlaqələndirilməsinə cəhd ondan ibarətdir ki, menecer gəlirin (uduşun) gözlənilən kəmiyyətini və riskin səviyyəsini qiymətləndirir və gözlənilən gəliri almağa və böyük riskdən qaçmağa imkan verən tədbirləri müəyyənləşdirir [322, s.243].

İnvestisiya layihələndirilməsi sistemində risklərin idarə edilməsi ilə bağlı yerinə yetirilən əsas funksiya və işlərin tərkibi şəkil 1.4.4-də verilmişdir.

Şəkil 1.4.4. İnvestisiya layihələndirilməsi prosesində risklərin idarə olunması sisteminin blok-sxemi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Şəkil 1.4.4-dən çıxış etsək, investisiya risklərinin idarə edilməsinə idarəetmə obyektini mövqeyindən və idarəetmə subyektinin xarakteristikası nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq lazımdır. Bundan başqa, investisiya riskinin idarə olunmasının spesifik cəhəti ondan ibarətdir ki, investisiya riski idarəetmə obyektini kimi («investisiya riskinin idarə olunması» anlayışından irəli gəlməklə) nəzərdən keçirilir, digər tərəfdən, investisiya riski iqtisadi sistemin ayrılmaz hissəsini özündə ehtiva edir.

II FƏSİL. AZƏRBAYCANDA İNVESTİSIYA POTENSİALINDAN İSTİFADƏ SƏVİYYƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN SİSTEMLİ TƏHLİLİ

2.1. İntestisiya mühiti və onun investisiya potensialından istifadəyə təsirinin qiymətləndirilməsi

Strateji yol xəritəsinin əsas istiqamətlərində aparıcı rolu ölkədə investisiya fəallığının təmin olunmasının və investisiya potensialından istifadənin mühüm amilləri kimi əlverişli investisiya mühitinin yaradılması təşkil edir [36; 40]. Mövcud investisiya potensialı ilə yanaşı, investisiya mühiti, ölkənin investisiya cəlbediciliyini müəyyən edən əsas amillərdən biridir. İntestisiya mühiti - investisiyanın cəlb edilməsini və axınını müəyyənləşdirən sosial-iqtisadi və maliyyə, habelə təşkilati-hüquqi, siyasi, sosial-mədəni amillərin məcmusudur. Bu amillərin təsiri nəticəsində investisiya riski formalaşır ki, bu da investisiya qoyuluşu haqqında qərarlara təsirsiz ötüşür. İntestisiya mühitinin əlverişlilik səviyyəsindən asılı olaraq formalaşan risk sistem riskinə aiddir [43]. Belə riskləri investisiyanın diversifikasiyası hesabına aşağı salmaq qeyri-mümkündür.

Aparılmış qiymətləndirmələrə görə, riskin olmadığı və uğur əldə edilməsi üçün bütün imkanların olduğu şəraitdə kapitalın tələb edilən gəlirlik səviyyəsi 4 il ərzində 20% olmalıdır. Riskin mötədil dərəcəsi və müvəffəqiyyət əldə etmək şanslarının 80 faizlik ehtimal olunduğu şəraitdə tələb edilən gəlirlik norması 31 % ola bilər. Maksimum risk dərəcəsinə (50%) tələb edilən gəlirlik norması 66 %-ə qədər artır. Layihə riskinin həddindən artıq yüksək və uğur qazanmaq şansının 20 %-dən də az olduğu şəraitdə, investisiyanın tələb olunan gəlirlik norması demək olar ki, 90%-ə çatmalıdır [196, s. 53]. Bu qiymətləndirmələr nisbi olsa da, riskin səviyyəsinin tələb edilən gəlirlik normasına təsiri haqqında təsəvvür yaradır. Bu baxımdan, investisiya mühitinin əlverişlilik səviyyəsi ölkədə investisiya fəallığını müəyyən edən əsas amillərdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, MDB ölkələrində, həmçinin AR-da iqtisadi (mübadilə məzənnəsi, inflyasiya və s.), hüquqi, siyasi, sahibkarlıq amilləri və

digərlərinin təsiri nəticəsində riskin səviyyəsi ayrı-ayrı dövrlərdə fərqli olmuşdur. Əgər müstəqillik dövrünün əvvəllərində ölkədə investisiya risklərinin səviyyəsi xeyli yüksək idisə, müasir dövrdə AR-da investisiya mühitinin yaxşılaşması hesabına investisiya riskləri azalmışdır. Bakıda 2007-ci il iyun ayının 5-də keçirilmiş "Xəzər neft, qaz, neftayırma və neft kimyası - 2007" XIV beynəlxalq sərgi və konfransının açılış mərasimində dövlət başçımız İlham Əliyev vurğulamışdır ki, son 13 ildə AR-nın neft-qaz sahəsinə 30 milyard dollar məbləğində xarici sərmayənin gətirilməsinə nail olunub. Prezidentin dediklərinə görə, bu, AR-da çox gözəl investisiya mühitinin olduğunu göstərir. 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi" bağlanarkən əsas məqsədin AR-nın milli maraqlarının ən yüksək dərəcədə təmin edilməsi ilə bərabər, xarici şirkətlər üçün də münbit şəraitin yaradılmasından ibarət olduğunu vurğulayan dövlət başçısı bütün xarici investorları inandırır ki, qoyulan hər cür vəsait burada dövlət tərəfindən mahafizə edilir, dövlət bu məsələdə üzərinə düşən funksiyasını icra etməyə hazırdır. Ümumiyyətlə, müstəqillik bərpası dönməndə ölkə iqtisadiyyatına ümumilikdə 280 mlrd. ABŞ dollarından çox investisiya yönəldilmişdir.

1992-2020-cu illərdəki dövrdə Azərbaycan Respublikasının, demək olar ki, makroiqtisadi göstəricilərinin hamısında pozitiv istiqamətdə dəyişikliklər baş verib. ÜDM-in həcmi 2020-cu ildə ABŞ dolları ilə ifadədə 1992-ci ilə nisbətən 95 dəfədən çox olmaqla 0,4 milyard ABŞ dollarından 42,6 milyard ABŞ dollarına çatıb[56]. 1992-cı il baza ili kimi qəbul etsək, müvafiq dövr ərzində ÜDM-in həcmi 3 dəfə çoxalıb. Həmin müddətdə adambaşına ÜDM-in həcmi cari ABŞ dolları ilə ifadədə 60,5 ABŞ dollarından 4214 ABŞ dollarına kimi yüksəlməklə 70 dəfə artıb. 1996-cı ildən başlayaraq Azərbaycanda siyasi və iqtisadi sabitliyə nail olunmuş, mütəmadi iqtisadi tərəqqi təmin olunmuşdur. Belə ki, 1996-cı ildən ümumi daxili məhsul davamlı olaraq artmağa başlamışdır. 2000-2005-ci illər ərzində ölkədə iqtisadi artımın orta illik tempi 15 %-ə, 2005-ci ildə 26,3 %-ə, 2006-cı ildə isə 34,4 %-ə, 2007-ci ildə 25 faizə bərabər olmuş, 2008-2015-ci illərdə isə 10,8 faizlə 2,8 faiz arasında dəyişmişdir. Nəticədə, 2010-cu ildə ölkədə ÜDM 1990-cı ilə nisbətən 2,4 dəfə, 2000-ci ilə nisbətən isə təqribən 4 dəfə artmışdır. 2015-cü ildə bu göstərici 2010-cu illə müqayisədə 28,0 faiz, 2020-ci ildə 2015-ci ilə nisbətən 33,2 faiz artmışdır. Ölkədə iqtisadi artımın yüksək

tempinin təmin edilməsində büdcə xərcləri və əhalinin pul gəlirlərinin artması, həmçinin əlverişli xarici- iqtisadi konyukturun mövcudluğu nəticəsində məcmu tələbin həcmnin artmasında vacib rol oynamışdır. Ümumi tələbin artması investisiya fəallığının artmasına birbaşa təsir edir. Tələbin artımı əlavə istehsal güclərinin yaradılmasına ehtiyac yaradır ki, bu da əlavə investisiya qoyuluşları hesabına mümkün olur. 2020-ci ildə son istehlak xərcləri 2005-ci illə müqayisədə 8,4 dəfə, dövlət istehlak xərcləri 10,1 dəfə, əsas kapitalla investisiya qoyuluşları 3 dəfəyə yaxın artmışdır.

Ölkə daxilində makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması investisiya mühitinin əlverişliliyini müəyyən edən zəruri şərtlərdən biridir. Biznes subyektlərinin və investorların qeyri-müəyyənlik və yüksək risk şəraitində səmərəli əməliyyatlar aparmaq imkanları məhdud olur. Bundan başqa, makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi iqtisadi subyektlərin ölkənin mövcud iqtisadi və siyasi sisteminə inamına təsir göstərir. Ölkədə yüksək inflyasiya bir sıra xərclərin yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da investisiya fəallığının aşağı düşməsinə gətirib çıxarır [195, s. 41]. Ümumilikdə, inflyasiyanın yaratdığı xərclərə bunları aid etmək mümkündür:

1. «Əyilmiş ayaqqabılar» xərci. Bu onunla əlaqədardır ki, pul vəsaitlərinin real ehtiyatı azalır ki, buna görə insanlar banklara tez-tez getmək məcburiyyətində qalırlar, bu gedişlərlərlə əlaqədar xərclər də artır;

2. Menyü ilə əlaqədar xərclər. İnflyasiya ilə əlaqədar kataloqlarda, qiymət cədvəllərində, menyuda və s. qiymətlərin dəyişdirilməsinə ehtiyac yaranır ki, bu da əlavə xərclər yaradır;

3. Nisbi qiymətlərin qeyri-sabitliyi. Bəzi firmalar qiymətləri tez-tez, digərləri isə nisbətən gec-gec dəyişirlər ki, bu da nisbi qiymətlərin qeyri-sabitliyinə gətirib çıxarır. Belə hal isə iqtisadi resursların səmərəli bölgüsünü çətinləşdirir ki, bu da iqtisadiyyatın fəaliyyətinin səmərəliliyini azaldır;

4. Vergilər ədalətsiz olur. Yüksək inflyasiya şəraitində qanunvericiliyi inflyasiyaya uyğunlaşdırmaq çətinləşir. Bunun nəticəsində bir çox hallarda şəxslərin və firmaların ödədikləri, vergilərin həcmi artır.

5. Dəyişən qiymətlər həyatda narahatlıq yaradır. Yüksək inflyasiya şəraitində pul, dəyərin ölçüsü funksiyasını itirməyə başlayır. Bu zaman qiymətlərin dəyişməsi

şəraitində əsaslandırılmış iqtisadi qərarlar qəbul etmək çətinləşir.

Qeyd etmək lazımdır ki, firmaların fəaliyyətinə inflyasiyanın təsiri formalarından biri amortizasiya ayırmalarının dəyərdən düşməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, hazırda Azərbaycanda mövcud qaydalara əsasən amortizasiya ayırmaları əsas fondların ilkin qalıq dəyərində görə hesablanır [47]. Belə halda, inflyasiya baş verdikdə, əsas fondların bərpa dəyəri artır, hesablanmış amortizasiya ayırmaları isə dəyərdən düşür. Bu itkini aradan qaldırmaq üçün müəssisələr istehsal etdikləri məhsulun qiymətini artırırılsa, belə halda mənfəətin həcmi artır və nəticədə, mənfəətdən ödənilən verginin məbləği böyüyür. Bu amil isə müəssisənin real pul axınlarını aşağı salmaqla investisiyanın səmərəliliyini azaldır. Buna görə də, ölkədə inflyasiyanın səviyyəsinin müəyyən hədlər daxilində tənzimlənməsi imkanının mövcudluğu investisiya mühitinin əlverişliliyini artırır [72].

Azərbaycanda son illərdə inflyasiya tempi nisbətən yüksək olmuşdur. Belə ki, inflyasiya səviyyəsi 2004-cü ildə 6,7 %, 2005-ci ildə isə 9,6 %, 2006-cı ildə isə 8,3 %, 2007-ci ildə 16,7 %, 2008-ci ildə 20,8 %, 2010-cu ildə 5,7 %, 2011-ci ildə 7,9 %, 2012-ci ildə 1,1 %, 2013-cü ildə 2,4 %, 2014-cü ildə 1,4 %-ə qədər azalsa da, 2015-ci ildə 4,0%, 2016-cı ildə 12,4%, 2017-ci ildə 12,9%-ə yüksəlmişdir. Son illərdə bu göstərici xeyli azalmış, 2018-ci ildə 2,3%, 2019-cu ildə 2,6% və 2020-ildə isə 2,8% təşkil etmişdir. Bu meyl tələb, təklif, həm də xarici amillər hesabına baş vermişdir. Belə ki, artıq qeyd olunduğu kimi, ölkədə istehlak və investisiya xərclərinin artması həm yerli məhsullara, həm də idxal məhsullarına tələbi artırır. Yerli məhsullara tələbin artması bu məhsulların qiymətlərinin yüksəlməsinə təsir göstərir. Bununla yanaşı, son illərdə dünya bazarında qiymətlərin artımı baş vermişdir ki, bu da idxal edilən məhsulların qiymətinin artması hesabına inflyasiya tempinin sürətlənməsinə səbəb olur. Həmçinin idxal olunan məhsulların qiymətlərinin artması yerli məhsulların qiymətlərinə idxalın məhdudlaşdırıcı təsirini məhdudlaşdırır. Bundan başqa, son illərdə enerji daşıyıcılarının, kommunal xidmətlərin, əmək haqqının artırılması da xərc inflyasiyasına səbəb olur. Məsələn, 2021-ci ilin oktyabr ayının 16-da elektrik enerjisinin tarifi, təbii qazın pərakəndə qiymətlərinin əhəmiyyətli artımı inflyasiyanın da yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Bundan başqa, 2020-ci ildə ölkədə orta aylıq əmək

haqqının nominal məbləği 2005-ci ilə nisbətən 5,7 dəfə artmışdır. Fikrimizcə, bu artım gələcəkdə də davam edəcəkdir. Çünki ölkədə əmək haqqının səviyyəsi əhalinin sosial inkişafını təmin edəcək səviyyədə deyildir. Belə şəraitdə əmək məhsuldarlığının artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin araşdırmalar göstərir ki, ölkədə əmək məhsuldarlığının səviyyəsi çox aşağıdır. Məsələn, 2010-cu ildə emal sənayesində bir işçiyə düşən əlavə dəyərin məbləği 23,7 min manata, elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi sahələrində 13,1 min manata, kənd təsərrüfatı sahəsində 56,9 min manata bərabər olmuşdur. Emal sənayesində əmək məhsuldarlığının artımına əsasən neft emalı sahəsi təsir göstərmişdir. 2020-ci ildə bu sahədə bir işçiyə düşən əlavə dəyərin məbləği 28,7 min manata bərabər olmuşdur. Qeyd edilən ildə emal sənayesinin əksər sahələrində bir işçiyə düşən əlavə dəyərin məbləği 1,2 min manatla 7,5 min manat arasında dəyişmişdir. Əlavə dəyərin tərkibinə mənfəət, amortizasiya ayırmaları və əmək haqqının daxil olduğunu və müəssisənin əlavə dəyərdən artıq əmək haqqı ödəmək imkanının olmadığını nəzərə alsaq, onda əmək haqqının qeyd edilən sahələrdə artırılması imkanlarının məhdud olduğu qənaətinə gəlirik. Bununla belə, inflyasiyanın mövcud tempində qeyd edilən sahələrdə investisiya fəallığının azalması və bu sahələrdə istehsalın dayanması baş verə bilər ki, bu da milli iqtisadiyyatın strukturuna, məşğulluğun və əhalinin həyat səviyyəsinə mənfi təsir göstərir. Bununla belə, fikrimizcə, iqtisadi artım tempinə və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə (məsələn, əmək haqqının artımının məhdudlaşdırılması) xələl gətirə bilən üsullarla inflyasiyanın məhdudlaşdırılması məqsəduyğun deyildir. Ölkədə inflyasiyanın baş verməsində əhəmiyyətli pay xarici amillərlə və milli iqtisadiyyatda baş verən struktur dəyişiklikləri ilə əlaqədardır.

Hazırda bu amillərin təsiri nəticəsində yaranan inflyasiyanın nəticələrinin neytrallaşdırmaq və iqtisadiyyatda baş verən prosesləri tənzimlənmək üçün dövlətin imkanları böyükdür. Belə ki, 2021-ci ilin sonuna Azərbaycanın malik olduğu ümumi valyuta ehtiyatları 53 mlrd. ABŞ dollarını ötmüşdür ki, bunun da 7 mlrd. ABŞ dollarını Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları, 46 mlrd. ABŞ dollarını Neft Fondunun vəsaitləri təşkil etmişdir [18]. Belə hal Mərkəzi Banka valyuta bazarını, Maliyyə Nazirliyinə isə Neft Fondunun vəsaitləri hesabına dövlət büdcəsinin kəsirini tənzimləməyə imkan

verir. Bütün bunlar isə, hökumət tərəfindən milli iqtisadiyyatda baş verən prosesləri məqsəduyğun şəkildə tənzimləməyə imkanlar yaradır. Məhz qeyd edilən amillərin nəticəsidir ki, son illərdə büdcə kəsrinin ÜDM-də xüsusi çəkisi 1 faizdən az olmuşdur. Bundan başqa, hazırda büdcə kəsrini inflyasiya yaratmayan mənbələr nəticəsində maliyyələşdirmək imkanları vardır. 2020-ci ildə dövlətin daxili borclarının miqdarı çox kiçik və xarici borcu isə ÜDM-in 19,0 faizinə bərabər olmuşdur. Beləliklə, hazırda ölkədə formalaşmış makroiqtisadi şərait investisiya fəallığına müsbət təsir göstərir.

Ölkə daxilində əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasında mövcud hüquqi sistemin inkişaf səviyyəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ölkədə optimal normativ-hüquqi tənzimlənmə bazar mexanizmində məhsuldar investisiyaların reallaşdırılmasını məhdudlaşdıran çatışmazlıqların yaranması problemini həll etməklə şirkətlərin mənafeələrini daha geniş sosial-iqtisadi vəzifələrlə uzlaşdırmağa imkan yaradır [246, s. 12-13].

Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun gələn qanunvericilik sisteminin yaranması prosesi gedir. Hər büdcə ilində vergi dəyişiklikləri sahibkarlığa stimül yaradır. İntestisiya mühitini yaxşılaşdırır. Belə şəraitdə qanunvericilikdə mütəmadi olaraq yeniliklər tətbiq edilir. Məsələn, 2000-2020-ci illərdə ölkənin vergi qanunvericiliyində on dəfələrlə yenilik edilmişdir. Belə dəyişikliklər investisiya fəaliyyətində qeyri-müəyyənliyin artmasına və investisiya riskinin yüksəlməsinə səbəb olur. Ölkədə bazar münasibətlərinin prinsiplərinə əsaslanan və nisbətən uzun müddət sabit qalan hüquqi bazanın yaradılması investisiya riskinin azaldılmasına gətirib çıxarar. İntestorların hüquq və mənafeələrinin müdafiə edilməsi, mülkiyyətin toxunulmazlığı, yerli və əcnəbi sahibkarlara bərabər iş şəraitinin yaradılması, qazanılmış mənfəətdən maneəsiz istifadə edilməsi ilə bağlı qanunlar qəbul olunmuşdur. İntestisiya fəaliyyətinin hüquqi bazası digər iqtisadi qanunlarla təmin olunur. Sahibkarlıq haqqında ixracat yönümlü fəaliyyət, investisiyanın təşviqi və daxili bazarın təşkili mexanizmləri bu prosesi tənzimləyir. Burada beynəlxalq qanunlara, konsepsiyalara istinad edilir və normativlərə əsaslanaraq nəzarət mexanizmləri və prinsiplər əsaslandırılır. Büdcə haqqında qanunda və dövlət büdcəsində əsas investisiya mənbələri və istiqamətləri öz əksini tapır.

AR-da investisiya fəaliyyətini qaydaya salan “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” və “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” qanunlar vardır [99; 105]. Ancaq qanunların özlərində, eləcə də onların işləmə mexanizmlərində bəlli boşluqlar vardır. Bundan başqa, bu qanunların bir çox maddələri bir-birini təkrarlayır. Buna görə də, qeyd edilən qanunların birləşdirilməsi, investisiya fəaliyyətini tənzimləyən yeni və daha təkmil qanunların hazırlanması məqsədəuyğundur. Qanunlarda daxili investisiyanın stimullaşması üçün investisiya mühitünün tənzimlənməsi vacibdir. Araşdırmalardan məlum olur ki, əgər müharibədən sonrakı dövrlərdə birbaşa xarici investisiyalara münasibətdə aparıcı siyasət vektoru, ilk növbədə, məhdudiyyətlərlə, habelə nəzarət tədbirləri ilə müəyyən olunurdusa, hazırda investorların cəlb olunması hökumətlərin diqqət mərkəzindədir.

Ötən əsrin 90-cı illərində birbaşa xarici investisiyaların dövlət tənzimlənməsində əsas təmayül onların liberallaşdırılması olmuşdur. İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması aparılır, bundan öncəki məhdudiyyətlər silinir, bazar rəqabəti artır. Birbaşa xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmasının liberallaşdırılması, müdafiəsi və stimullaşdırılması vəzifələri bu proseslərin müxtəlif dövlətlər kontekstində tənzimlənməsindən regional, habelə çoxtərəfli səviyyəyə çıxarılmasını şərtləndirdi. Müasir dövrdə investisiyaların milli norma və qaydalarında konvergensiya (eyniləşdirilmə) prosesi baş verməkdədir. Bütün iştirakçıların maraqlarını tanımağa əsaslanan və qarşılıqlı faydanın təmin edilməsinə yönəldilən bu yanaşma, nəticə etibarilə, daha səmərəli yanaşma sayılır. AR-da bu yöndə vacib işlər görülmüşdür. Belə ki, xarici investisiyaya malik müəssisələr üçün milli rejim təqdim edilmiş və onlar ölkədə qanuni şəkildə qadağan edilməyən istənilən fəaliyyət növləri ilə məşğul ola bilirlər. “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” qanunla ölkədə cəmiyyətin və dövlətin mənafeyinə zərər vura bilən halları istisna etməklə, xarici investisiya milliləşdirilmir, təbii fəlakət, epidemiya, epizotiya, qəza və fəvqəladə xarakterli hallar istisna edilməklə, xarici investisiya rekvizisiya edilmir. Bu cür hallar baş verdikdə, xarici investorlara təxirə salınmadan münasib kompensasiyalar ödənilir. “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” qanunda xarici investorlara öz əmlakı, gəlirləri üzərində müstəqil sərəncam verməklə bağlı təminatlar verilir. Həmçinin,

Azərbaycan Respublikası Türkiyə, Böyük Britaniya, ABŞ, Fransa, Almaniya, Avstriya, Norveç və s. ölkələrin də daxil olduğu 30-dan çox dünya ölkələri ilə investisiya yatırımlarına qarşılıqlı təminatı və ikiqat vergitutmanı aradan qaldırmaq barədə müqavilələr bağlamış, bu sahədə mövcud olan bəzi beynəlxalq sazişlərə qoşulmuşdur.

Son illərdə ölkədə bürokratik əngəllərin və sahibkarlığın inkişafına mane olan mənfi halların aradan qaldırılması istiqamətində dövlət tərəfindən mühüm tədbirlər görülmüşdür. Belə ki, ölkə Prezidenti tərəfindən "Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətində "bir pəncərə" prinsipinin təşkilini təmin etmək tədbirləri haqqında" 2007-ci il 25 oktyabrda imzalanmış sərəncama əsasən ölkədə biznesə başlama prosedurlarını sadələşdirən "bir pəncərə" prinsipinin tətbiqi reallaşmışdır [175].

Hazırda " bir pəncərə"nin tətbiqində vahid dövlət qeydiyyat orqanı Vergilər Nazirliyidir. Bu prinsipə əsasən biznes subyektlərinin dövlət qeydiyyatından keçirilmə müddəti əvvəllər olduğutək ən azı 30 gün yox, 3 gün təyin edilmiş və tələb edilən prosedurların miqdarı 15-dən 5-ə endirilmişdir.

Cədvəl 2.1.1.

AR-da biznes fəaliyyətinə başlamaq şərtlərinin asanlıq səviyyəsi

	DB200 4	DB200 5	DB200 6	DB200 7	DB200 8	DB200 9	DB201 0	DB201 1	DB201 2
Prosedurlar, ədədlə	14	13	13	12	12	6	6	5	6
Tələb edilən müddət, gün	105	121	113	51	35	10	10	8	7
Məsrəflər, adambaşına düşən gəlirlərə görə, %-lə	16,8	14,4	12,3	9,3	6,8	3,2	2,9	3,1	2,6
Minimum nizamnamə kapitalına tələblər, adambaşına düşən gəlirlərə görə faizlə	0	0	0	0	0	0	0	0	0

Cədvəl 2.1.1-dən məlum olur ki, « bir pəncərə» prinsipinin tətbiq edilməsi biznesə başlamaq şərtlərinin əhəmiyyətli şəkildə yaxşılaşmasını təmin etmişdir. Dünya Bankının «Doing Business» layihəsi kontekstində etdiyi araşdırmalar göstərir ki, «bir pəncərə» prinsipinin tətbiq edilməsi müəssisələrin qeydiyyatı prosedurunun, bunun üçün lazım olan müddətin və xərclərin əhəmiyyətli dərəcədə ixtisarına gətirib çıxarmışdır. Son illərdə bu məsələlər daha da təkmilləşdirilmiş və sadələşdirmişdir, xidmətlərin əksəriyyəti isə elektronlaşdırılmışdır.

Ölkədə sahibkarların hüquqlarının qorunması, sahibkarlıq fəaliyyətinə yersiz müdaxilələrin qarşısının alınması və şəffaflığın təmin olunması məqsədilə “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında” (20 oktyabr, 2015-ci il) qəbul edilən AR Qanunu ilə 1 noyabr 2015-ci il tarixindən 1 yanvar 2021-ci il tarixinədək AR Baş Prokurorluğunun apardığı yoxlamalar istisna olmaqla ölkə ərazisində sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar dayandırıldı. Nəticədə bu qanunun tətbiqindən sonrakı 62 ay ərzində vergi yoxlamaları istisna olmaqla sahibkarlıq subyektlərində cəmi 19,4 min yoxlama (o cümlədən 2020-ci ildə 17,1 min yoxlama), qanunun tətbiqindən əvvəlki 62 ay ərzində isə 260 mindən artıq yoxlama keçirilib [21, s.205].

Qəbul edilmiş “Qrant haqqında” AR Qanununa (5 iyun, 2015-ci il) uyğun olaraq, ölkədə 2019-cu ildə 20 grant müqaviləsi və 1 grant verilməsi barədə qərar, 2020-ci il ərzində isə 21 grant müqaviləsi qeydə alınıb. Ayrılacaq grant vəsaiti təhsil, innovasiya, qida sənayesi və s. sahələrin inkişafı üçün nəzərdə tutulub[21, s.205].

«Azərbaycan Respublikası dövlət sərhəddinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən mal və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılması prosesində «bir pəncərə» prinsipinin tətbiq edilməsi haqqında» ölkə Prezidenti tərəfindən 11 noyabr 2008-ci ildə verdiyi Fərmanına əsasən Dövlət Gömrük Komitəsi sədrinin 2009-cu ilin 22 dekabr tarixli əmri ilə «Dövlət sərhəddinin buraxılış məntəqələrində «bir pəncərə» prinsipini tətbiq etməklə bağlı mal və nəqliyyat vasitələrinin üzərində gömrük, baytarlıq, fitosanitar və sanitariya-karantin nəzarətinin həyata keçirilməsini və beynəlxalq avtomobil daşımalarını icra edən nəqliyyat vasitələrinə «icazə» blanklarının verilməsi ardıcılığını müəyyənləşdirən müvəqqəti texnoloji sxem» təsdiq olunmuşdur [19].

2015-ci ilin 19 oktyabr tarixli Prezident Fərmanına (“Sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunan növlərinin sayının azaldılması, xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi prosedurlarının sadələşdirilməsi və şəffaflığın təmin olunması haqqında”) əsasən 2015-ci ilin 2 noyabr tarixindən 1 yanvar 2021-ci il tarixinədək 10,3 min, 2020-ci il ərzində isə 1,2 min lisenziya verilib[21, s.205].

Texnoloji sxemdə dövlət sərhəddinin buraxılış məntəqələrində qanunvericilikdə müəyyənləşdirilmiş qaydada gömrük, baytarlıq, fitosanitar və sanitar karantin nəzarəti

və dünya avtomobil daşımalarını həyata keçirən nəqliyyat vasitələrinə «İcazə» blanklarının təqdimatı işlərinin bu məsələlərə görə məsul olan gömrük əməkdaşlarının qarşılacağı müəyyənləşdirilmişdir. Bununla yanaşı vergi idarəçiliyi təkmilləşdirilmiş, yoxlamaların miqdarı əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmış, sahibkarlığın inkişafı üçün əngəl olan müdaxilələr məhdudlaşdırılmışdır. Müasir dövrdə sahibkarlığın vergi yükünü azaltmaq üçün mənfəət vergisinin hesablanması progressiv metodundan proporsional metoduna qədəm qoyulmuş və onun səviyyəsi tədricən 35 faizdən 20 faizə qədər endirilmiş, əlavə dəyər vergisi əvvəlki 28 faizdən 18 faizə, hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıqla məşğul olan fiziki şəxslərin gəlir vergisinin dərəcəsi 35 %-dən 20 %-ə endirilmiş, həmçinin fiziki şəxslərdən gəlir vergisi dərəcəsinin yuxarı həddinin 55 faizdən 30 faizə, sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi hüququna nail olmaq məqsədilə hüquqi şəxslərin vergiyə cəlb edilən əməliyyatların illik həcmi 90 mindən 150 min manatadək artırılmış, 2023-cü ilədək aqrar sahə məhsullarının istehsalında fəaliyyət göstərən sahibkarlar torpaq vergisi istisna edilməklə digər vergilərdən, ödənişli məktəbə qədər müəssisə və təşkilatların xidmətləri əlavə dəyər vergisi ödənilməsindən azad edilmiş, sosial sığortaya ayırmalar 40 faizdən 22 faizədək azaldılmışdır.

Ölkədə investisiya fəallığına təsir göstərən mühüm amillərdən biri sahələrarası əlaqələrin formalaşma mexanizmi və əlaqədar sahələrin tərəqqi səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Ölkədə iqtisadi təsərrüfat subyektlərinin orta inkişaf səviyyəsinin aşağı olması iqtisadi artımı məhdudlaşdıran əsas amillərdən biri hesab edilir. İnkişaf etmiş əlaqədar sahələrin olması investisiya xərclərini azaltmağa, qeyri-müəyyənliyi məhdudlaşdırmağa imkan verir. Belə ki, ölkədə istehsalın həcmi artırılması, məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi, istehsal xərclərinin aşağı salınmasının bir müəssisə daxilində həll olunması imkanları məhdud olur. Nisbətən mürəkkəb məhsulların istehsalı ayrı-ayrı sahələr üzrə çox sayda müəssisələrin iştirakı ilə reallaşdırılır. Bu müəssisələrdən istehlak olunan xammalın, materialların, dəstəyədirici məmulatların və xidmətlərin keyfiyyəti və qiyməti, istifadə olunan maşın və avadanlıqların texniki əlamətləri və s. istehsal edilən məhsulların qiymətinə və keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Ölkədə rəqabət qabiliyyətli əlaqəli sahələrin

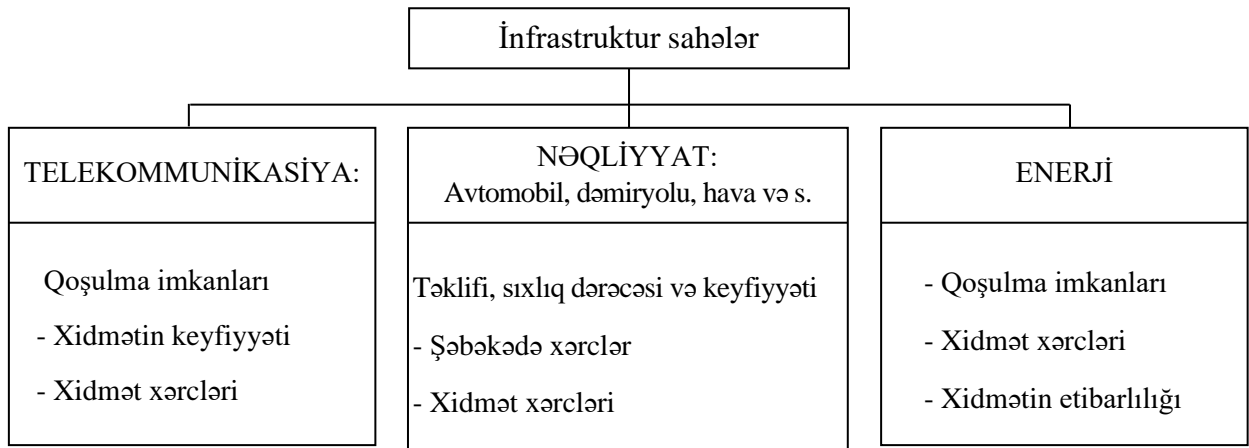
mövcud olmadığı müstəvidə yeni müəssisələrin yaradılması müəyyən qədər böyük investisiya qoyuluşları tələb edir. Nisbətən sadə məhsullar istehsal edən yeyinti müəssisəsinin yaradılması üçün aqrar sahə xammalının tədarükü, qablaşdırma məmulatları, habelə başqa materialların və xidmətlərin alınması mütləqdir. Ölkədə aqrar sahə xammalını tədarük edən, qablaşdırma məmulatlarını istehsal edən firmalar yoxdursa, belə halda qeyd olunan fəaliyyəti göstərmək üçün yaradılan firmadan əlavə investisiya qoyuluşları həyata keçirmək tələb edilir. Bu sahələrdə təcrübənin və texnologiyanın olmaması bir çox hallarda əsas fəaliyyət üzrə firmanın yaradılmasına ciddi şəkildə maneçilik törədir. Azərbaycanın da kiçik ölkələrə aid olduğundan, belə ölkələrdə iqtisadiyyatın bütün sahələrini tərəqqi etdirmək imkanları məhdud olur. Ölkədə istehsal prosesinin minimal səmərəli ölçüsü ilə, böyük olan sahələrin inkişafını təmin etmək çətin olur. Bu cür şəraitdə daxili bazar əksər sahələrin tərəqqi etməsi üçün böyük stimullar yaratmır. Günümüzdə qeyd olunan mövcud amillərin investisiya fəallığına məhdudlaşdırıcı təsiri yaranır. Bir çox hallarda ixtisaslı kadrların səfərbər olunması, təhcizat-satış kanallarının müəyyən edilməsi və başqa məsələlərin müəyyən olunması ilə bağlı çətinliklər investisiya layihələrinin reallaşdırılmasını məhdudlaşdırır, bəlli investisiya risklərinin yüksəlməsini şərtləndirir. Müasir dövrdə firmalar arasında uzunmüddətli kommertiya müqavilələrinin imzalanması təcrübəsi zəifdir.

AR-da investisiya mühitinin əlverişlilik səviyyəsinə neqativ təsir göstərən amillərdən biri iqtisadi subyektlərin valyuta və maliyyə risklərindən mühafizə imkanlarının məhdud səviyyədə olmasıdır. Maliyyə bazarlarının zəif inkişafı investisiya yatırımlarının maliyyələşdirilməsi üçün vacib vəsaitlərin cəlb olunması ilə əlaqədar xərcləri artırır, kapitalın sahələrarası hərəkətini məhdudlaşdırır, əmlakın likvidliyini ixtisar edir, eləcə də onun real dəyərinin müəyyən olunmasını xeyli çətinləşdirir. Belə şəraitdə firmaların səmərəli mülkiyyətçinin sərəncamına keçmək şansları azalır. Eyni zamanda, qiymətli kağızlar bazarının, məsləhət-xidmət sahələrinin tərəqqi səviyyəsinin aşağı olması investisiyalaşma fəallığını məhdudlaşdıran əsas amillərdən biridir [88, s. 16]. Müasir dövrdə ölkədə müəssisələr arasındakı kommertiya əlaqələrində veksellərdən demək olar istifadə olunmur. Veksellərin yayılması

kommersiya kreditləri üzrə likvidliyi yüksəltməyə, müəssisənin sahib olduğu aktivlərin dövriyyəsinin intensivləşməsinə gətirib çıxarır.

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2017-ci il 15 sentyabrda imzaladığı Fərmanla Azərbaycanda sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi məqsədilə AR-nın Kredit Zəmanət Fondu yaradılmışdır [37]. Həmin Fərmanı verməklə “Azərbaycan Respublikasının Kredit Zəmanət Fondu” ASC-nin sahibkarların kommersiya banklarından milli valyuta ilə aldıkları kreditlərə təminat verən, habelə həmin kreditlərə hesablanmış faizlərin bəlli qismini subsidiyalaşdıran hüquqi şəxs kimi çıxış etməsi nəzərdə tutulur. Həmin tədbir “Kiçik və orta sahibkarlıqda istehlak məhsullarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə öz əksini tapmış islahatlardan biridir.

Kredit Zəmanət Fondunun yaradılması real sektorla maliyyə sektoru arasındakı iqtisadi tarazlığın bərpa edilməsi, maliyyə risklərinin bölünməsi, bankların dayanıqlığının artması və əks-dollarlaşmanın stimullaşdırılması üçün ciddi bir addımdır. Fond maliyyə inklüzivliyinin artırılması, maliyyə xidmətlərinin çatdırılması kanallarının diversifikasiyası, habelə sahibkarların maliyyə mənbələrinə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və maliyyə xidmətlərindən istifadənin yaxşılaşdırılmasını təmin edəcək. Ölkədə maliyyə inklüzivlik artımının əldə edilməsi iqtisadi fəaliyyətin dəstəklənməsinə, sahibkarlığın tərəqqisinə, məşğulluğun artırılmasına, ev təsərrüfatlarının istehlak imkanlarının genişlənməsinə və gəlir bərabərsizliyinin aradan qaldırılmasına dəstək ola bilər. İnvestisiya mühitinə təsir göstərən amillərdən biri də ölkə daxilində infrastrukturun inkişafıdır. İnfrastruktur xidmətlər (məsələn, nəqliyyat, elektrik, telekommunikasiya) iqtisadiyyatın əlverişliliyi, rəqabət qabiliyyətliliyi və yüksəlməsi üçün xüsusi rola malikdir. Bundan başqa, infrastruktur dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın açarındır.

Şəkil 2.1.1. İnvestisiya layihəsi çərçivəsində infrastrukturun inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi [288, s.215. Jon Wakeman-Linn, Paul Mathieu, Bret van Selm. Oil Funds and Revenue management in transition economies: The case of Azerbaijan and Kazakhstan. IMF, 2003.]

İnfrastruktur sahələrin kəmiyyət və keyfiyyət indeksləri investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinə birbaşa təsir edir. Belə təsir istiqamətləri şəkil 3.1-də göstərilmişdir. İnfrastruktur sahələr arasında istehsal olunan məhsulların qiymətinə təsir göstərən başlıca sahələrdən biri nəqliyyatdır. Nəqliyyat öz fəaliyyətini əsasən maddi əşyaların yerdəyişməsi üzrə apardığından bu sahənin inkişafı maddi axının dəyərində və sürətinə bilavasitə təsir edir. Nəticədə, ölkədə nəqliyyat şəbəkələrinin keyfiyyəti və miqyası xammalların və materialların, istehsalatın və bölgünün dəyərində, beləliklə də, milli rəqabətqabiliyyətliliyə təsir edir. Son illər ərzində ölkənin sosial-iqtisadi inkişafı, iqtisadi fəallığın artımı şəraitində nəqliyyat sahəsində də müsbət keyfiyyət və kəmiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir.

Cədvəl 2.1.2

AR-da nəqliyyat növlərindən istifadə etməklə yüklərin daşınması (min tonla)

Göstəricilər:	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020-2000
Cəmi	105005	160976	222638	221 991	222 370	222461	226419	230144	235288	188629	1,8 dəfə
Dəmir yolu	15876	26522	22349	21 795	17 088	15479	14558	13954	15222	14631	- 7,8%
Dəniz	8779	13680	11714	9 934	6 626	5807	8344	8236	5969	5982	- 31,9%
Hava	37	74	40	125	128	160	173	208	183	458	12,38 dəfə
Boru kəməri	20436	29597	66442	61 534	60 923	59556	58490	58402	58596	56040	2,74 dəfə
neft kəməri	11774	11692	49982	45 784	45 672	44129	42559	41491	38787	34720	2,95 dəfə
qaz kəməri	3280	6842	12476	15 750	15 251	15427	15931	16911	19809	21320	6,5 dəfə
Avtomobil	40434	69518	99891	128 603	137 605	141459	144854	149344	155318	111518	2,76 dəfə

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmiş və hesablanmışdır.

Cədvəl 2.1.2-in məlumatlarından göründüyü kimi, 2020-ci ildə AR-da yükdaşımaların həcmi 2000-ci illə müqayisədə 1,8 dəfə artmışdır. Beləliklə, belə artım əsasən boru kəmərlərinin sayəsində olmuşdur. Nəticədə, qeyd olunan dövr ərzində ölkədə yükdaşımaların ümumi həcmində boru kəmərlərinin payı 19,4 %-dən 29,7 faizə qədər yüksəlmişdir. 2020-ci ildə dəmir yolu nəqliyyatında yükdaşımaların həcmi 2000-ci illə müqayisədə 7,8 faiz azalmış, hava nəqliyyatında 12,38 dəfə, avtomobil nəqliyyatında isə 2,76 dəfə artmışdır. Məlumdur ki, ölkədə son zamanlarda əsasən boru və avtomobil nəqliyyatı tərəqqi etmişdir. AR-da yük dövriyyəsi göstəricisinin təhlili qeyd olunan nəticəni almağa imkan verir. Belə ki, 2020-ci ildə respublikada yük dövriyyəsi 2005-ci illə müqayisədə təqribən 2,9 dəfə artmışdır. Beləliklə, bu artımın 74,7 %-i boru kəmərlərinin, 11,5 %-i isə avtomobil nəqliyyatının payına düşmüşdür. Bu da neft-qaz hasilatı ixracının artması, habelə daxili bazarın genişlənməsi hesabına baş vermişdir. 2020-ci ildə isə ölkəmizdə yük dövriyyəsi 76328 mln. ton-km. təşkil etmişdir ki, bu da 2010-cu illə müqayisədə 21,7 faiz azdır. 2005-2020-ci illərdə ölkəmizdə daşınan yüklərin dövriyyəsində boru kəmərlərinin payı 6-75 % civarında dəyişmişdir.

Təhlil göstərir ki, boru kəmərlərinin, habelə avtomobil yollarının uzunluğu artmış olsa da, dəmir yollarının uzunluğunda azalma müşahidə edilib. Boru kəmərlərinin uzunluğunun artımı ölkədə neft-qaz hasilatının artması ilə bağlı olmuşdur. Bundan başqa, dəmir yollarının uzunluğu azalmışdır. Son dövrlərdə avtomobil yollarının yenidən qurulmasına iri həcmli investisiya yatırımlarının reallaşdırılması, avtomobil yollarının keyfiyyətinin yüksəlməsinə şərait yaratmışdır.

Ölkədə ayrı-ayrı sahələrin inkişafı onlara müvafiq infrastrukturun yaradılmasını tələb edir. Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsullarını adi şəraitdə uzun müddətdə saxlamaq mümkün olmadığından ölkədə belə məhsulların saxlanması məqsədilə müvafiq anbar şəbəkəsini yaratmaq tələb olunur. Ölkədə anbar şəbəkəsinin inkişafı kənd təsərrüfatı istehsalının səmərəliliyinə və müvafiq olaraq bu sahənin investisiya cəlbediciliyinə birbaşa təsir göstərir. Araşdırmalar göstərir ki, 20 ton yükləri daşıma tutumları olan soyuducu yük maşınları ilə Xaçmazdan Moskva şəhərinə yüklərin daşınması mövsüm ərzində 8 min dollara başa gəlirdi halda, həmin qiymət mövsümdən kənar vaxtda 2,5

və ya Rusiyadan geri yük maşını ilə daşınma 1 min dollara başa gəlir. Bu mənada, anbar təsərrüfatlarının olmadığı halda mövsüm zamanı aqrar sahə məhsullarının qiymətlərinin aşağı, satış məsrəflərinin isə yüksək olmasına gətirib çıxarır. Son illər ərzində regionlarda aqrar istehsal üzrə infrastruktur yaratmaq yönündə tədbirlər kompleksi həyata keçirilməkdədir. Belə ki, 2010-2020-ci illər ərzində Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun dəstəyi ilə Azərbaycanın regionlarında məcmu dəyəri 100,6 mln. manat (bundan 51 mln. manata qədər Fondun güzəştli kreditləri olmuşdur) məbləğində ümumi tutumu 80 min tona qədər olan 25 soyuducu anbar kompleksləri, ümumi dəyəri 40 mln. manat (bundan 21,4 mln. manatı Fondun güzəştli kreditləri olmuşdur) məbləğində ümumi tutumu 267 min tonadək olan taxıl məhsullarını təmizləmək və saxlamaq üçün müasir tələblərə cavab verən 17 taxıl anbar kompleksləri tikilib istifadəyə verilmişdir. Bununla belə, regionlarda istehsalın inkişafı üçün infrastrukturun yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

İnvestisiya fəallığına təsir edən başlıca amillərdən biri də ölkənin elektrik enerjisi ilə təhcizatının kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləridir. Ölkədə elektrik stansiyalarının cəmi gücü 1990-cı ildə 5051 meqavattan 2000-ci ildə 4912 meqavata qədər azalmış, 2010-cu ildə 6396 meqavata, 2015-ci ildə isə 7160 meqavata qədər artsa da, 2020-ci ildə 6808 meqavata enib. Ölkədə elektrik sistemi güclərinin artırılması istiqamətində tədbirlər davam etdirilir. Nəzərdə tutulmuşdur ki, Azərbaycan İES-ndə aparılan yenidənqurma işləri ölkənin enerji sistemində ümumi gücü 450 meqavata, Şirvan şəhəri üzrə «Cənub» elektrik stansiyasını istifadəyə verməklə 780 meqavata, Füzuli su elektrik stansiyasını istismara buraxmaqla 25 meqavata, Varvara və Mingəçevir su elektrik stansiyalarını yenidən qurmaqla isə 90 meqavata qədər artıracaqdır. Bununla yanaşı, ölkədə elektrik enerjisi istehsalı 1990-cı ildə 231542 mln. kilovat saatdan 2000-ci ildə 18699 mln. kilovat saata qədər azalmış, 2015-ci ildə 22,9 mlrd. kilovat saata, 2020-ci ildə isə 25,8 mlrd. kilovat saata qədər artmışdır. Göründüyü kimi, son illərdə qurulmuş güclərdən istifadə səviyyəsi artmışdır. Son illər ərzində yeni, müasir tələblərə cavab verən elektrik stansiyalarının inşası, mövcud olanların yenidən qurulması, elektrik stansiyalarının istismar rejimlərinin təkmilləşdirilməsi hər kilovat-

saatlıq elektrik enerjisinə yanacaq sərfini əhəmiyyətli dərəcədə ixtisar etməyə gətirib çıxarmışdır. Belə ki, 1 kilovat-saatlıq elektrik enerjisinə şərti yanacaq sərfinin 2000-ci ildəki 411 qramdan 2010-cu ildə 318 qrama, 2015-ci ildə 292,0 qrama, 2020-ci ildə 263,8 qrama qədər azalması müşahidə edilmişdir. Bununla yanaşı, ölkənin enerji sisteminin idarə olunması və elektrik enerjisinin paylanması sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində də tədbirlər icra olunmaqdadır. Bununla belə, müəssisələrin enerji sistemlərinə qoşulması, onların elektrik enerjisi ilə təminatında fasiləsizliyin təmin edilməsi sahəsində problemlər indi də mövcuddur. Bəzən elektrik enerjisi ilə təminatda yaranan fasilələr, şəbəkədə baş vermiş açılmalar və gərginliyin artıb-azalması təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətlərində konkret itkilərin yaranmasına gətirib çıxarır ki, bu da iqtisadi səmərəliliyi xeyli aşağı salır. Son illərdə Azərbaycanda bu istiqamətdə vahid pəncərə sisteminin tətbiq olunması nəticəsində biznes subyektlərinin elektrik sistemə qoşulması sahəsində problemlər aradan qalxmış və ölkəmizin reytingi yüksəlmişdir. Bu və digər bizneslə bağlı amilə görə, Dünya Bankının «Doing Business» layihəsi çərçivəsində apardığı araşdırmalara əsasən Azərbaycan bu göstəriciyə görə dünyanın 190 ölkəsi arasında 28-ci yerdədir. Hesab edirik ki, ölkənin sahibkarlıq subyektlərinin enerji sistemlərinə qoşulması prosedurlarının sayının və müddətinin azalması, bu işlərin əhəmiyyətli hissəsinin “ASAN” xidmət vasitəsilə görülməsi təqdirəlayiqdir. Bundan əlavə, ölkənin təsərrüfat subyektləri arasında öhdəliklərin yerinə yetirilməsində məsuliyyəti artırmaq istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Fikrimizcə, ölkədə müqavilə əsasında təminatı qarşılayan və xidmət göstərən təsərrüfat subyektlərinin, xüsusən də, elektrik təminatını həyata keçirən şirkətlərin öz öhdəliklərini icra etdikdə müəssisəyə dəyən ziyanın müəyyənləşdirilməsinə və ödənilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsinə də zərurət yaranır. Beləliklə, ölkədə son illərdə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və texnoparkların yaradılması bu sahədə tədbirlərin davam etdirilməsinə şərait yaradır [186].

2.2. İnvestisiya fəallığı investisiya potensialından səmərəli istifadənin mühüm istiqamətidir

Azərbaycanda investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi imkanlarının artması və siyasi-iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi investisiya fəallığının yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. 1990-2005-ci illər ərzində daxili imkanların məhdudluğu milli iqtisadiyyatın bir sıra sahələrinin inkişafının lazım olan səviyyədə maliyyələşdirilməsinə imkan verməmişdir. Nəticədə, bir çox sahələrin maddi-texniki bazaları pisləşmiş, infrastruktur sahələrin keyfiyyət göstəriciləri aşağı düşmüşdür. Neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması milli iqtisadiyyatın bir çox sahələrində tərəqqi və yenidənqurma tədbirlərinin görülməsinə imkan vermiş, beləliklə də, investisiya fəallığının artmasına gətirib çıxarmışdır. Nəticədə, 2005- ci ilə nisbətən müqayisəli qiymətlərlə əsas kapitalla investisiya 2010-cu ildə 1,7 dəfə, 2020-ci ildə isə 3,0 dəfə artmışdır. Əgər əvvəllər AR-da investisiya fəallığı xarici investisiyanın cəlb olunması ilə bağlı idisə, son dövrlərdə investisiya qoyuluşlarında yerli mənbələrin payı xeyli artmışdır.

Cədvəl 2.2.1
Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyanın həcmi (mln.manat)

	1995-1999-cu illər cəmi	2000-2004-cü illər cəmi	2005-2009-cü illər cəmi	2010-2014-cü illər cəmi	2015-2020-ci illər cəmi	2010-2014-cü illər 1995-1999-cü illərə nisb. %	2015-2019-cü illər 2010-2014-cü illərə nisb. %	1995-2020-ci illər cəmi
Cəmi	3813,6	12954,7	37144,7	73581,5	140573,9	19,3 dəfə	160,5	268068,4
Xarici investisiyalar	2336,7	9248,4	13729,6	17841,0	79447,1	7,6 dəfə	370,1	122602,8
Daxili investisiyalar	1476,9	3706,3	23415,1	55740,5	61126,8	37,7 dəfə	88,0	145465,6

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 2.2.1-in məlumatlarından göründüyü kimi, 1995-1999-cü illər ərzində ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilən investisiyanın 27,1 %-i, 2000-2004-cü illər ərzində 24 %-i daxili mənbələr hesabına aparılmışdırsa, 2005-2009-cü illərdə bu göstərici 63,0 faiz, 2010-2014-cü illərdə 75,8 faiz, 2015-2019-cü illərdə 54,3 faiz, 2020-ci ildə isə 53,7 faiz təşkil etmişdir. Ölkədə tətbiq edilən investisiya qoyuluşlarında xarici

kapitalın xüsusi çəkisinin 20%-ə, eləcə də daxili imkanlar hesabına tətbiq edilən investisiyanın payının 80%-ə qaldırması məqsəduyğundur. Qeyd olunan nisbət təmin olunmasa da, son dövrlərdə yerli investisiya qoyuluşlarının həcmi artmışdır. Nəticədə, 2015-2019-cü illərdə milli iqtisadiyyata yatırılmış daxili investisiyanın məcmu həcmi 1995-2009-cu illərdə tətbiq edilən yerli investisiyaların cəmi həcmindən 1,9 dəfə çox olmuşdur. 1995-2019-cu illərdə ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilən investisiyanın həcmi 245,6 mlrd. manat olmuşdur ki, bunun da 54,3 faizi daxili investisiya qoyuluşlarıdır. Özəl sektorun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisinin artımı, özəl investisiya mənbələrinin rolunu yüksəldir.

Cədvəl 2.2.2

İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının həcmi (mln man)

	2000	2005	2010	2015	2018	2019	2020
AR üzrə bütövlükdə	0,97	5,77	9,91	15,96	17,25	18,54	17,23
K/t, meşə və balıqçılıq	0,007	0,04	0,43	0,36	0,76	0,77	0,52
Sənaye	0,67	4,18	4,28	8,50	8,50	9,26	9,07
ondan:							
xam neft və təbii qaz hasilatı və xidmətlər	0,48	3,73	2,93	7,12	5,70	5,64	5,52
emal sənaye	0,08	0,12	0,51	0,48	1,43	2,47	2,61
elektrik enerjisi, qaz, buxar və kondisionlaşdırılmış hava ilə təchizat	0,08	0,30	0,42	0,29	1,36	0,49	0,49
Tikinti	0,11	0,580	0,93	2,12	3,72	3,55	3,18
Topdan və pərakəndə ticarət; Avtomobil və motosiklet təmiri	0,03	0,08	0,24	0,26	0,31	0,25	0,21
Yaşayışın təşkili və ictimai iaşə	0,00	0,00	0,22	0,44	0,17	0,09	0,07
Nəqliyyat, rabitə və anbar təsərrüfatı	0,04	0,52	2,45	2,20	2,37	2,19	2,09
Maliyyə, sığorta fəaliyyəti	0,0	0,0	0,01	0,00	0,07	0,05	0,07
Daşınmaz əmlak əməliyyatları	0,0	0,03	0,01	0,01	0,01	0,01	0,03
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; İcbari sosial təminat	0,0	0,01	0,38	0,64	0,51	0,88	0,89
Təhsil	0,0	0,04	0,14	0,31	0,35	0,33	0,15
Əhali üçün səhiyyə və sosial xidmətlər	0,03	0,02	0,17	0,24	0,28	0,17	0,10
Digər sahələr	0,06	0,23	0,65	0,87	0,55	1,57	0,01

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilib

Cədvəl 2.2.2-nin məlumatlarından göründüyü kimi, investisiya qoyuluşlarının sahə quruluşunda emal sənayesinin payı kiçikdir. Belə ki, 2014-cü ildə ölkə üzrə investisiya qoyuluşlarının məcmu nominal həcmi 2000-ci ilə nisbətən 18,2 dəfə artsa

da, emal sənayesində bu göstərici 4,9 dəfə olmuşdur. Qeyd olunan dövrdə emal sənayesinin ölkədə tətbiq edilən investisiya qoyuluşlarında payı 8,4 %-dən 2,2 %-ə qədər azalmışdır.

Cədvəl 2.2.2.-nin məlumatlarından göründüyü kimi, əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının məcmu həcmində xam neft, təbii qaz hasilatı, bu istiqamətdə xidmətlərin göstərilməsi sahəsinin payı 2000-ci ildə 49,7 faizdən 2004-cü ildə 74,7 faizə qədər artmış, bu ildən sonra davamlı şəkildə azalaraq 2008-ci ildə 28,9 faizə, 2009-cu ildə 26,2 faizə, 2010-cu ildə 29,8 faizə, 2015-ci ildə 44,6 faizə, 2017-ci ildə 48,2 faizə, 2018-ci ildə 32,9 faizə, 2019-cu ildə 30,4 faizə, 2020-ci ildə isə 32,0 faizə bərabər olmuşdur. Hesab edirik ki, ölkədə iqtisadi artımın dayanıqlılığını artırmaq və əlavə investisiya imkanları yaratmaq nöqtəyi-nəzərindən emal sənayesinin inkişafının mühüm əhəmiyyəti vardır.

Belə ki, mürəkkəb istehsal sahəsi olaraq, emal sənayenin tərəqqisi ölkədə nəqliyyatın, rabitənin və digər sahələrin tərəqqisinə, istehsalın enerji və xammalla təchizatına, ətraf mühitin mühafizə edilməsinin əhəmiyyətinin artmasına və s. təsir göstərir. O cümlədən, emal sənayesinin tərəqqisi də ölkənin infrastruktur təminatından, ixtisaslı kadrların mövcudluğundan və s. asılıdır. Bu səbəbdən də, emal sənayesinin tərəqqisi ölkə daxilində əlaqədar sahələrin tərəqqisini tələb edir, habelə maliyyə məhdudiyyətlərinin olmadığı mühitdə bu sahələrə investisiya qoyuluşları əlverişli olur. Bu nöqtəyi-nəzərdən, müasir dövrdə ölkədə investisiya siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri emal sənayesinin tərəqqi etdirilməsi olmalıdır.

Məlumdur ki, son dövrlərdə investisiya qoyuluşlarının əsas istiqaməti qeyri-neft sektorunun inkişafı olmuşdur. Belə ki, yaşayışın təşkil edilməsi və ictimai iaşə sahəsinin payı 2005-ci ildə 0,1 %-dən 2019-cu ildə 0,5%-ə, nəqliyyat, rabitə və anbar təsərrüfatı sahəsinin payı 11,5%-dən 14,8%-ə qədər yüksəlmişdir.

O cümlədən, bu dövrdə kənd təsərrüfatı, səhiyyə və təhsil, sosial təminat, dövlət idarəetməsi və müdafiəsi sahələrinə investisiya yatırımlarının həcmi üstün tempə artmışdır. Bu cür artım dövlətin investisiya fəaliyyəti sayəsində təmin olunmuşdur. Dövlətin maliyyə imkanlarının artması ölkə əhalisinin inkişafına təsir göstərən istiqamətlərin hər biri üzrə -fiziki (infrastruktur) və eyni zamanda insan kapitalının

yaradılması yönündə investisiya qoyuluşlarının artırılmasına gətirib çıxarmışdır [305]. Qeyd olunan dövrdə infrastruktur sahələrin payı artmışdır.

Cədvəl 2.2.3
Əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların istehsal və xidmət sahələri arasında bölgüsü (faizlə)

	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020
Məhsul istehsalı sahələrinə	70,2	73,8	48,7	62,3	74,7	67,1	66,1	66,0
Xidmət sahələrinə	18,3	16,9	43,0	31,3	19,9	24,7	26,8	25,9
Yaşayış evləri inşasına	11,5	9,3	8,3	6,4	5,4	8,2	7,1	8,1
Cəmi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 2.2.3-dən görüldüyü kimi, əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların həcmində xidmət sahələrinin xüsusi çəkisi 2000-ci ildə 18,3 faizdən 2005-ci ildə 16,9 faizə qədər azalmış, 2010-cu ildə 43 faizə yüksəlsə də, 2015 və 2020-ci illərdə azalaraq 31,3 və 25,9 faizə bərabər olmuşdur. Son illərdə infrastruktur sahələrin tərəqqisi əsasən dövlət investisiyaları ilə əlaqədar olmuşdur. Bu sahədə iri investisiya qoyuluşları özəl bölmənin investisiyalarının səmərəliliyinin artımına müsbət təsir göstərir. Ancaq bu təsir özünü bəlli dövrdən sonra biruzə verir. Ona görə infrastruktur sahələrə özəl bölmənin investisiya yatırımları üçün maliyyə imkanlarını artırmaq məqsədə müvafiqdir.

Nəticədə müəllif tərəfindən aparılan hesablamalar göstərir ki, son illərdə qeyri-neft sektorunda bu sahəyə qoyulan investisiyalara müvafiq iqtisadi artım olmamışdır. Belə hal adətən, qoyulmuş investisiyaların əhəmiyyətli hissəsinin məhsul və xidmətlərin istehsalı ilə əlaqəli olması ilə bağlıdır. Çünki, kommersiya təyinatına malik olmayan avtomobil yollarına, təzə məktəblərin və səhiyyə obyektlərinin inşasına və s. investisiya yatırımları istehsal həcmimin artımına təsir etmir.

Son dövrlərdə elektrik enerjisi sahəsində istehsal güclərinin artımına bu istehsal sahəsinə yatırılmış investisiya qoyuluşları təsir göstərmişdir. Belə ki, həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarının nəticəsində ölkədə elektroenergetika sisteminin qoyuluş gücü 2000-ci ildəki 4913 Mvt-dan 2010-cu ildə 6395 Mvt-a, 2015-ci ildə 7161 Mvt-a qədər artmış, 2020-ci ildə isə 6808 Mvt-a enmişdir.

Son illərdə ölkədə infrastruktur sahələrə iri həcmli investisiya yatırımları həyata keçirilmişdir. Statistik məlumatların təhlili əsasında məlum olur ki, 2000-2020-ci illər ərzində infrastruktur sahələrdə əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının cəmi həcmi 21364,7 mln. manata bərabər olmuşdur ki, bu da həmin dövrdə cəmi kapital qoyuluşlarının 35-40 faizini təşkil etmişdir.

Ölkə əhalisinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşmasını əhatə edən sahələrdən biri də mənzil tikintisi hesab edilir. Bu sahəyə son dövrlərdə xüsusi vəsaitlər hesabına investisiya qoyuluşları əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, 2020-ci ildə mənzil inşasına investisiya qoyuluşu 2005-ci ilə nisbətən 2,6 dəfədən çox artmışdır. Bütövlükdə, 2020-ci ildə bu istiqamətdə cəmi 1398,7 mln. manat investisiya qoyulmuşdur.

Beləliklə, AR-da illik istifadəyə verilmiş yaşayış sahəsi 1990-cı ildəki səviyyəyə çatmayıb. Belə ki, 1990-cı ildə 2848 min m² yaşayış binası istifadəyə verilibsə, 2013-cü ildə bu göstərici 2403 min m², 2014-cü ildə 2197 min m², 2015-cü ildə 1932 min m², 2018-ci ildə 2250 min m², 2019-cu ildə 9469 min m², 2020-ci ildə isə 5224 min m², olmuşdur. 1991-2000-ci illəri əhatə edən dövrdə ortalama bir ilə ümumi sahəsi 1300 min m² mənzil istifadəyə verilibsə, 2001-2020-ci illəri əhatə edən dövrdə həmin göstərici 1750 min m²-ə yaxın olmuşdur. Əhalinin sayının çoxaldığı və iqtisadi artım şəraitində mənzil inşasına tələbat daha da artacaqdır. Mənzil tikintisi həm də maliyyə kredit siyasəti ilə bağlıdır.

Son dövrlərdə dövlətin maliyyə imkanlarının çoxalması təhsil, habelə səhiyyə sahəsində investisiya yatırımlarının artımına səbəb olmuşdur. Belə ki, 2006-2020-ci illərdə təhsil sahəsində əsas kapitalla investisiya yatırımlarının həcmi 2000-2005-ci illərin müvafiq göstəricisindən 20 dəfəyə qədər artıq olmuş, ölkə əhalisinə səhiyyə, eləcə də, sosial xidmətlərin göstərilməsi istiqamətində bu göstərici isə 25 dəfədən atıq olmuşdur.

Reallaşdırılmış investisiya hesabına ölkədə 2000-2005-ci illər ərzində istismara verilmiş xəstəxana çarpayılarının sayı 550 ədədə bərabər idisə, 2006-2020-ci illərdə bu göstərici 11,528 min ədədə, ambulator-poliklinika müəssisələrində növbədəki qəbulların sayı uyğun olaraq 866-ay və 6000-ə, ümumtəhsil məktəblərində şagird

yerlərin sayı 10000 ədəddən və 30000 ədəddən artıq olmuş, məktəbəqədər uşaq müəssisələri üzrə istismara verilmiş yerlərin sayı uyğun olaraq 800-ü və 15000-i ötmüşdür.

Müasir dövrdə ölkədə əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının artması əsas fondların həcmnin, başqa sözlə desək mövcud istehsal güclərinin də əhəmiyyətli dərəcədə artımına səbəb olmuşdur. Son illərdə neft gəlirləri sayəsində infrastruktur sahələrə investisiya yatırımları bu sahələrdə əsas fondların dəyərinin artımına səbəb olmuşdur. Belə ki, 2020-ci ildə neft və qaz hasilatını çıxmaq şərtilə, başqa sahələrdə əsas fondların dəyəri 2000-ci ilə nisbətən 6,5 dəfə artmışdır. Beləliklə, emal sənayesindəki mövcud əsas fondların həcmi, habelə artım sürəti bu sahənin bəlli imkanlarından geri qalıb. O cümlədən, kommunal sahənin tərəqqisinə investisiya qoyuluşlarının reallaşdırılmasına ehtiyac duyulur.

Cədvəl 2.2.4

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə əsas fondlar, mlrd. manatla

Göstəricilər	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2018	2019	2020
Əsas fondlar, bütövlükdə	18,14	33,94	66,66	110,68	120,31	169,12	198,9	208,9	234,2
ondan:									
K/t-1, meşə və balıqçılıq təsərrüfatı	2,63	3,00	5,10	6,11	6,90	6,89	7,4	8,3	9,6
Mədən sənayesi	2,21	14,42	27,83	45,21	49,38	88,47	101,3	106,8	122,6
Emal sənaye	2,52	3,06	4,38	7,16	7,89	7,50	8,4	8,3	10,3
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizati	0,80	1,38	3,68	12,00	13,14	11,91	12,2	12,6	12,9
Su təchizati, tullantıların təmizlənməsi və emalı	0,22	0,38	0,94	0,19	2,25	3,44	5,9	6,4	8,5
Tikinti	0,90	1,09	2,61	4,22	4,25	5,45	5,7	6,3	6,1
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	0,61	0,54	0,87	1,29	1,31	1,54	2,6	2,8	2,3
Nəqliyyat, anbar təsərrüfatı	1,84	2,71	5,70	9,12	9,94	11,58	15,2	15,5	15,8
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	0,07	0,12	0,22	0,52	0,53	0,76	1,5	1,5	1,8
İnformasiya, rabitə	0,64	0,95	1,70	2,66	2,83	3,16	3,4	3,5	4,4
Maliyyə, sığorta xidməti	-	0,14	1,99	2,50	2,54	3,10	3,3	3,3	3,5
Daşınmaz əmlak əməliyyatları	1,77	2,16	3,94	5,78	6,20	8,07	10,1	11,0	11,6
Peşə, elmi-texniki fəaliyyət	0,29	0,36	0,65	0,97	0,99	1,14	2,0	2,1	2,1

İnzibati, yardımçı xidmətlər	0,04	0,05	0,16	0,33	0,40	0,36	0,6	0,6	0,7
Dövlət idarəetməsi, müdafiə, sosial təminat	0,54	0,86	2,65	4,26	4,46	7,43	9,1	9,4	10,7
Təhsil	0,47	0,33	1,19	1,78	1,92	2,45	2,7	2,8	3,1
Əhali üçün səhiyyə, sosial xidmətlər	1,14	1,26	2,46	3,12	3,27	3,36	3,7	3,8	4,1
İstirahət, əyləncə və incəsənət sahəsində fəaliyyət	1,02	0,79	0,45	1,19	1,37	1,80	3,1	3,1	3,3
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	0,43	0,33	0,13	0,57	0,75	0,71	0,71	0,74	0,75

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəl 2.2.4-dən göründüyü kimi, 2020-ci ildə AR üzrə əsas fondların dəyəri 2000-ci ilə nisbətən 13 dəfəyə yaxın artmışdır. Bununla belə, bu artım əsasən ,mədənçıxarma sənayesi hesabına artmışdır. Belə ki, ölkədə qeyd edilən dövrdə bu sahədə artım 55,5 dəfəyə bərabər olmuşdur. Hesablamalardan məlum olur ki, qeyd olunan dövrdə AR-da əsas fondların artımının yarısından çoxu mədənçıxarma sənayesi hesabına təmin edilmişdir.

Nəticə etibarilə, ölkə daxilində neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması milli iqtisadiyyatın bütün sahələrində investisiya fəallığının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, ölkə daxilində mövcud potensial investisiya yatırımlarını artırmağa imkan verir.

Cədvəl 2.2.5
Əsas xərclər hesabı, cari qiymətlərlə, mln. man.

Göstəricilər	2000	2002-2004	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020
Məcmu qənaət	1426,3	7142,8	5536,1	19475,0	15691,1	21101,6	26381,4	24048,9	18199,6
Əsas fondların ümumi yığılı	1091,6	10768,0	5172,9	7714,5	15131,4	16752,5	16574,3	17304,3	17028,1
Maddi dövriyyə vəsaitləri ehtiyatlarının dəyişilməsi	-116,2	74,7	28,3	-45,5	48,0	395,1	-452,2	-673,0	561,0
Torpaqların və qeyri-maddi aktivlərin xalis alqısı	0	0	0	0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Təmiz kredit (+), təmiz borc (-)	450,9	-3754,8	373,7	11817,4	470,7	4126,8	10261,7	7449,2	623,0

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, ölkə daxilində ümumi qənaətin həcmi son dövrlərdə artmışdır. 2002-2004-cü illərdə ölkədə həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarının həcmi ümumi qənaətdən çox olurdusa, 2005-ci ildən başlayaraq bu nisbət dəyişməyə başlayıb. 2005-2010-cu illərdə yaranmış cəmi qənaətin ancaq 46,8 %-i investisiya kimi mənimsənilmişdir.

Ölkədə investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsində müxtəlif instutsional qurumların rolunun təhlili göstərir ki, bu onların investisiya imkanlarına uyğun olmuşdur.

Cədvəl 2.2.6
Əsas kapitala yönəlmiş investisiyalardan maliyyə mənbələrinə görə istifadə olunması, milyon manat

	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2017	2018	2019	2020	2020 / 2000
Cəmi	967,8	5769,9	9905,7	15407,3	17850,8	17615,8	15956,9	17430,3	17238,2	18539,5	17226,1	17,8 d.
Ondan												
Müəssisə və təşkilatların vəsaitləri	750,1	4767,0	5041,9	6726,0	7826,6	9653,9	10615,5	10866,0	9076,9	9093,8	9710,6	13,0 d.
Əhalinin şəxsi vəsaitləri	68,0	331,8	373,2	406,5	455,3	566,9	573,0	1376,2	1407,8	1237,1	995,6	14,6 d.
Bankdan kreditlər	81,2	372,1	643,8	826,7	859,0	540,9	1299,0	2466,0	1902,5	2293,6	1064,3	13,1 d.
Büdcədən vəsaitlər	22,7	193,6	3255,3	6849,0	8080,4	6452,2	3004,9	2385,8	4449,2	5339,4	4729,6	209,3 d.
Büdcədən kənar fondlardan vəsaitlər	29,0	72,7	570,5	565,2	540,5	324,6	272,3	202,5	278,7	218,6	258,4	8,9 d.
Digər vəsaitlər	16,8	32,8	20,9	33,9	89,0	77,2	192,2	133,8	123,1	357,0	467,6	27,8 d.

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Cədvəldən məlum olur ki, son dövrlərdə müəssisə və təşkilatların vəsaitləri hesabına əsas kapitala investisiya yatırımlarının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, 2000-ci ilə nisbətən bu mənbə üzrə investisiya qoyuluşlarının həcmi 2009-cu ildə 5,1 dəfə, 2010-cu ildə 6,8 dəfə, 2015-ci ildə 14,2 dəfə, 2020-ci ildə 13,0 dəfə artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu mənbə əsasən əsas kapitala xarici investisiya qoyuluşları, qeyri-maliyyə müəssisələrinin və maliyyə təşkilatlarının qənaətləri hesabına yaranır.

Ölkədə əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının həcmi 2000-ci ilə nisbətən 2010-cu ildə 6,7 dəfə, 2020-ci ildə isə 17,8 dəfə artsa da, büdcə vəsaitləri hesabına investisiyanın həcmi uyğun olaraq 143,3 dəfə və 209,3 dəfə artmışdır (cədvəl 3.2.6). Nəticədə, əsas kapitala yönəldilmiş investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsində

büdcə vəsaitlərinin payı 2000-ci ildə 2,4 %-dən 2010-cu ildə 32,8 %-ə yüksəlsə də, 2017-ci ildə 18,7 %-ə enmiş, 2018 və 2019-cu illərdə yenidən müvafiq olaraq 25,8 və 28,8%-ə yüksəlmiş, 2020-ci ildə isə 27,5% təşkil etmişdir. Yerli investisiya qoyuluşlarında büdcə vəsaitlərinin payı çox olmuşdur. Belə ki, bu göstərici 2000-ci ildə 4,8 faizə, 2008-ci ildə 50,1 faizə, 2009-cu ildə isə 44,5 faizə, 2017-2020-ci illərdə isə ortalama 40 faizdən çox olmuşdur. Belə hal son illərdə neft gəlirlərinin və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artması hesabına əldə edilmişdir. Bu dövrdə dövlət büdcəsinin gəlirləri 714,5 milyon manatdan 2010-cu ildə 11402 mln. manata, 2015-cü ildə 17498 milyon manata, 2017-ci ildə 16517 milyon manata, 2018-ci ildə 22509 milyon manata, 2019-cu ildə 24398,5 milyon manata, 2020-ci ildə isə 24679,2 milyon manata qədər artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, 2015-ci ildə dövlətin sərəncamında olan qənaətin təkcə 28,2%-i ölkə daxilində investisiya kimi mənimsənilib. AR-da əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyaların məcmu həcmində ölkə əhalisinin vəsaitlərinin xüsusi çəkisi 2000-ci ildəki 7 faizdən 2010-cu ildə 3,8 %-ə, 2015-ci ildə isə 3,6 faizə qədər azalsa da, 2016-cı, 2017-ci və 2018-ci illərdə bu göstərici müvafiq olaraq 4,3, 7,5 və 8,2 faizə, 2020-ci ildə isə 5,8%-ə yüksəlmişdir. Əhalinin vəsaitlərinin əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsində kiçik paya sahib olması əhalinin qənaətinin azlığı ilə bağlıdır. Artıq qeyd olunduğu kimi, 2020-ci ilin sonuna ölkə iqtisadiyyatına 17226,1 milyon manat kredit qoyuluşu həyata keçirildiyi halda, bu ildə əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının uyğun olaraq 1064,3 milyon manatı, yəni cəmi 6,2 faizi (2017-ci ildə 13,8 faizi) bank kreditləri hesabına maliyyələşdirilib. Bu hal real sektorda investisiya risklərinin yüksək olduğunu bir daha sübut edir.

Büdcə gəlirlərinin, əhalidən cəlb edilən əmanətlərin, müəssisə və təşkilatların mənfəətinin, iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının əsas kapitalla investisiya yatırımlarına təsirini özündə əks etdirən modelin formalaşması prosesləri və kompyuterdə alınan nəticələr bu ardıcılıqla verilmişdir:

Hesablamaların aparılması üçün ilkin məlumatlar:

İllər	Büdcə xərcləri, mlyn. manatla	Büdcə xərclərində investisiya, mlyn. manatla	Büdcə xərclərində investisiya payı, faizlə	Xarici investisiya, mlyn. manatla	İnflyasiya, faizlə
2005	2140,7	193,6	9,0	4628,5	9.6
2006	3790,1	883,5	23,3	6210,5	8.3
2007	6086,2	1852,4	30,4	7779,8	16.7
2008	10774,2	3859,9	35,8	8334,1	20.8
2009	10503,9	2705,9	25,8	6803,4	1.5
2010	11765,9	3255,3	27,7	6619,7	5.7
2011	15397,5	5466,5	35,5	6849,8	7.9
2012	17416,5	6849,0	39,3%	8102,7	1,1
2013	19143,5	8080,4	42,2%	8269,3	2,4
2014	18709,0	6452,2	34,5%	9175,7	1.4
2015	17784,5	3004,9	16,9%	10998,9	4.0
2016	17751,3	2072,5	11,7%	16216,1	12.4
2017	17594,5	2385,8	13,6%	15697,3	12.9
2018	22731,6	4449,2	19,6%	14002,1	2.3
2019	24425,9	5339,4	21,9%	12119,5	2.6

Hesablamaların aparılması üçün ilkin məlumatları daxil edək:

İllər	Y	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄
2005	5424.3	2055.2	494,5	2133,1	1441,0
2006	5963.6	3881.2	819,5	6065,2	2362,7
2007	6774.8	6006.6	1468,4	9990,6	4681,8
2008	9073.6	10762.0	1905,3	11985,3	7191,3
2009	7358.7	10325.9	2334,9	13933,9	8407,5
2010	9715.2	11402,5	3029,8	19112,1	9163,4
2011	12776.4	15700,7	4119,8	26364,2	9850,3
2012	15338,5	17281,6	5113,4	26462,6	12243,7
2013	17872,1	19494,6	6395,8	25636,5	15422,9
2014	17615,8	18400,5	7188,4	23210,0	18542,6
2015	15957,0	17153,2	9 473,9	16713,8	21730,4
2016	14903,4	17501,2	7448,7	21116,6	16444,6
2017	15550,8	16446,9	7561,2	27373,2	11757,8
2018	17238,2	22411,2	8375,4	36329,1	13020,3
2019	17184,3	24199,6	8637,9	44889,5	15298,2

Burada əsas parametrlər;

Y – əsas kapitalla investisiya;

X₁ – büdcə gəlirləri;

X₂ – əhalidən cəlb edilən əmanətlər;

X₃ – müəssisə və təşkilatların mənfəəti;

X₄ – iqtisadiyyata kredit qoyuluşları.

Ümumən modelin qurulması üçün empirik tədqiqatlar və nəzəri əsaslara istinad edilmişdir. Modelin qurulmasında idetifikasiya və verifikasiyaya üstünlük verilir. Yəni nəzəri əsaslar, modelin spesifikasiyası, parametrlərin qiymətləndirilməsi, modelin keyfiyyətinin yoxlanılması, modelin adekvatlığı, sonda təhlil və proqnozların

aparılması vacibdir. Modelin adekvat alınması üçün ekonometrik modelə ikinci tərtib avtoreqresiya (AR(2)) amili daxil edilir. Modelin statistik xarakteri və müvafiq testlər ekonometrik modelin adekvat olduunu göstərmişdir.

Nəzəri cəhətdən əsas kapitalla investisiya ilkin olaraq ona təsir edən amillərin modelə daxil edilməsi, sonradan isə əhəmiyyətli təsir etməyən faktorların modeldən çıxarılması və əlavə olaraq 2009-cu ildə qlobal maliyyə böhranının şokunun fiktiv dəyişən kimi modelə müncər edilməsi nəticəsində adekvat model alınmışdır.

$$\text{LOG}y=4,4+295\text{LOG}x_2+0,275\text{LOG}x_4(1)-0,379 \text{ DUMMY}(2009)$$

Burada; LOGy - əsas kapitalla investisiyaların natural laqorifmi;

LOGx₂ – cəlb edilən əmanələrin natural laqorifmi;

LOGx₄(1) = iqtisadiyyata sonrakı ildə kredit qoyuluşlarının natural laqorifmi.

Hesablamaların nəticələri:

	ESAS_KAP...	BUDCE_G...	CELB_EDI...	IQTISADIYY...	MUESSISE...
ESAS_KAP...	1.000000	0.951815	0.934270	0.887864	0.825104
BUDCE_G...	0.951815	1.000000	0.907943	0.843554	0.926431
CELB_EDI...	0.934270	0.907943	1.000000	0.918066	0.772720
IQTISADIYY...	0.887864	0.843554	0.918066	1.000000	0.614042
MUESSISE...	0.825104	0.926431	0.772720	0.614042	1.000000

Dependent Variable: LOG(ESAS_KAPITALA_INVESTISIYA)
 Method: ARMA Maximum Likelihood (OPG - BHHH)
 Date: 10/29/20 Time: 15:49
 Sample: 2005 2018
 Included observations: 14
 Convergence achieved after 14 iterations
 Coefficient covariance computed using outer product of gradients

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	4.404383	0.660067	6.672628	0.0002
LOG(CELB_EDILEN_EMANETLER)	0.295034	0.073284	4.025889	0.0038
LOG(IQTISADIYYATA_KREDIT_QOYUL				
USLARI(1))	0.275034	0.127094	2.164019	0.0624
DUMMY2009	-0.379691	0.075850	-5.005800	0.0010
AR(2)	-0.737310	0.349855	-2.107476	0.0681
SIGMASQ	0.004666	0.002619	1.781839	0.1126
R-squared	0.973398	Mean dependent var	9.333287	
Adjusted R-squared	0.956771	S.D. dependent var	0.434613	
S.E. of regression	0.090363	Akaike info criterion	-1.560384	
Sum squared resid	0.065323	Schwarz criterion	-1.286502	
Log likelihood	16.92269	Hannan-Quinn criter.	-1.585736	
F-statistic	58.54545	Durbin-Watson stat	1.775547	
Prob(F-statistic)	0.000004			
Inverted AR Roots	-.00+.86i	-.00-.86i		

R-squared (Determinasiya əmsalı) onu göstərir ki, izah olunan göstəricinin tədqiq olunan illərdə qiymətinin 97% dəyişməsinin modelə daxil edilən dəyişənlərin həmin illərdə qiymətinin dəyişməsi ilə izah edilə bilər.

Adjusted R-squared - Dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalının Determinasiya əmsalı ilə xeyli yaxın olması onu göstərir ki, alınan qiymət həqiqət uyğundur.

Prob (F-statistic) - F-statistic ehtimalı – sıfıra xeyli yaxın olması izahedici faktorların nəticə göstəricisinə (izah olunana) birgə təsiri əhəmiyyətlidir.

Əmsalların müvafiq standart səhvlərinin əmsalların qiymətinə nəzərən xeyli kiçik olması həmin tapılmış əmsalların səhv olma ehtimalını da az olmasını göstərir.

Model homoskedastikdir (Paqan-Qodfri testi)

Bu və əlavədə göstərilən digər testlər bunu göstərir ki, model **adekvatdır**.

Təklif olunan göstəricilər: 1) Bütçə xərcləri; 2) Bütçə xərclərində investisiya payı; 3) Xarici investisiya və 4) İnflyasiya.

Estimation Command:

```
=====
LS(OPTMETHOD=OPG) LOG(ESAS_KAPITALA_INVESTISIYA) C LOG(CELB_EDILEN_EMANETLER)
LOG(IQTISADIYYATA_KREDIT_QOYULUSLARI(1)) DUMMY2009 AR(2)
```

Estimation Equation:

```
=====
LOG(ESAS_KAPITALA_INVESTISIYA) = C(1) + C(2)*LOG(CELB_EDILEN_EMANETLER) +
C(3)*LOG(IQTISADIYYATA_KREDIT_QOYULUSLARI(1)) + C(4)*DUMMY2009 +
[AR(2)=C(5),UNCOND,ESTSMPL="2005 2018"]
```

Forecasting Equation:

```
=====
LOG(ESAS_KAPITALA_INVESTISIYA) = C(1) + C(2)*LOG(CELB_EDILEN_EMANETLER) +
C(3)*LOG(IQTISADIYYATA_KREDIT_QOYULUSLARI(1)) + C(4)*DUMMY2009 +
[AR(2)=C(5),UNCOND,ESTSMPL="2005 2018"]
```

Substituted Coefficients:

```
=====
LOG(ESAS_KAPITALA_INVESTISIYA) = 4.40438349496 + 0.295034127613*LOG(CELB_EDILEN_EMANETLER) +
0.275034405394*LOG(IQTISADIYYATA_KREDIT_QOYULUSLARI(1)) - 0.3796913808*DUMMY2009 + [AR(2)=
0.73731024029,UNCOND,ESTSMPL="2005 2018"]
```

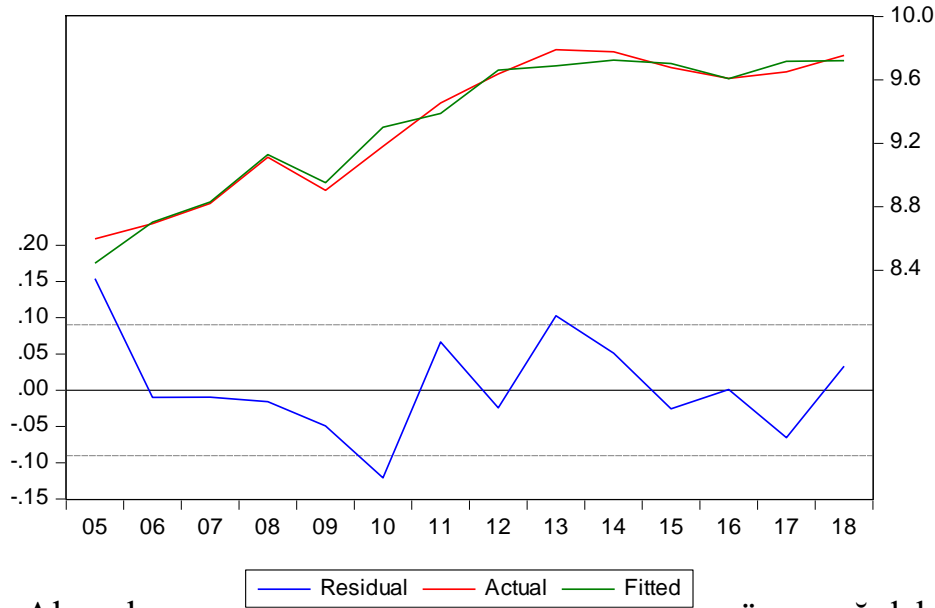
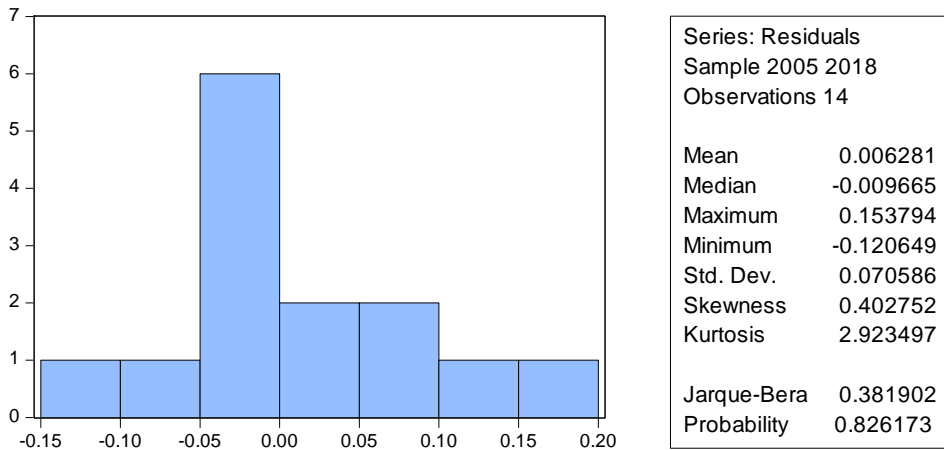
Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	1.144168	Prob. F(3,10)	0.3781
Obs*R-squared	3.577521	Prob. Chi-Square(3)	0.3108
Scaled explained SS	1.209578	Prob. Chi-Square(3)	0.7507

Test Equation:

Dependent Variable: RESID^2
Method: Least Squares
Date: 10/30/20 Time: 09:56
Sample: 2005 2018
Included observations: 14

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.069461	0.044616	1.556868	0.1506
LOG(CELB_EDILEN_EMANETLER)	0.002024	0.006048	0.334599	0.7448
LOG(IQTISADIIYATA_KREDIT_QOYUL USLARI(1))	-0.008765	0.009476	-0.924976	0.3768
DUMMY2009	-0.002784	0.007250	-0.384076	0.7090
R-squared	0.255537	Mean dependent var	0.004666	
Adjusted R-squared	0.032198	S.D. dependent var	0.006968	
S.E. of regression	0.006855	Akaike info criterion	-6.892740	
Sum squared resid	0.000470	Schwarz criterion	-6.710153	
Log likelihood	52.24918	Hannan-Quinn criter.	-6.909642	
F-statistic	1.144168	Durbin-Watson stat	1.679187	
Prob(F-statistic)	0.378103			

olar:

- 1) 2009-cu ilin böhranı əsas kapitale qoyulan investisiyanı o ilə görə 37% azaldıb.
- 2) İqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının 1% artırılması bir ildən sonra əsas kapitale investisiyanı 0,27% artırır.
- 3) Cəlb edilən əmanətlərin 1% artırılması əsas kapitale investisiyanı 0,29% artırır.

2.3. İnvestisiya potensialının reallaşdırılmasının büdcə-vergi mexanizminin təhlili

Ölkə daxilində investisiya potensialının həyata keçirilməsi və investisiya fəallığının təmin olunmasında dövlətin rolu böyükdür. Adətən, müasir şəraitdə yerli iqtisadi subyektlərin maliyyə imkanları və rəqabət qabiliyyəti məhdud olduqda dövlətin investisiya əməliyyatlarında rolu artır.

Dövlətin investisiya prosesinə təsiri birbaşa və ya dolayı yolla olur. Bilavasitə təsir investisiya qoyuluşlarının dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Dolayı yolla investisiya qoyuluşlarını əldə etmək üçün səmərəliliyinə və investisiya risklərinin səviyyəsinə təsir etmək lazımdır [326, s. 1224]. İqtisadi subyektlərdə rentabelliğin azalması təkcə onların öz maliyyə resurslarının azalmasına gətirib çıxarmır, həm də rentabellik norması və kreditlər üzrə faiz dərəcələri arasındakı nisbəti pisləşdirməklə iqtisadi subyektlərin borc vəsaitlərini əldə etmək potensialından məhrum edir [207, s. 52]. Bu nöqteyi-nəzərdən, dövlət büdcəsindən yararlanmaqla hökumətin investisiya fəallığını təsirləndirmək istiqamətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- dövlət investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi;
- özəl bölmənin investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi;
- investisiya, eləcə də cari xərclərlə bağlı subsidiyaların ayrılması;
- investisiya risklərinin azaldılması yönündə tədbirlərin həyata keçirilməsi.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin istehlaka, investisiyaya bölgüsü iqtisadi artıma həlledici təsir göstərir. O cümlədən, dövlət investisiyalarının həcmi, tərkibi, onun artım sürəti özəl sektorun da investisiya yatırımlarının həcmi və strukturunu, eyni zamanda səmərəliliyini təyin edən vacib amildir. Müasir dövrdə neft gəlirlərinin artması şübhəsiz ki, dövlət büdcəsinin də gəlirlərinin artımına səbəb olmuşdur. Belə ki, dövlət büdcəsinin gəlirləri 2001-ci ildə 784,7 milyon manatdan 2005-ci ildə 2,06 mlrd. manata, 2010-cu ildə 11,4 mlrd. manata, 2017-ci ildə 17,6 mlrd. manata, 2018-ci ildə isə 22,5 mlrd. manata, 2019-cu ildə 24,4 mlrd. manata, 2020-ci ildə isə 26,1 mlrd. manata qədər artmışdır. Neftdən daxil olan gəlirlər 2001-ci ildə dövlət büdcəsinin 34,1 %-i təşkil edirdisə, 2005-ci ildə 33,8 %-ə, 2010-cu ildə 68,7 %-ə, 2020-ci ildə isə 60%-

ə yaxın olmuşdur. Son illərdə qeyri- neft sektorunun inkişafının dövlət büdcəsinin formalaşmasında rolu artır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət büdcəsinin xərclərinin investisiya fəallığına təsiri tələbin və eyni zamanda investisiya qoyuluşlarının həcminin artımı nöqteyi-nəzərindən təsir göstərir. Belə ki, daxili tələbin ölkədə 2000-ci ildə 17,3 %-i, 2001-ci ildə 15,8 %-i dövlət büdcəsi xərclərinin hesabına yaransa da, bu göstərici 2005-ci ildə 19,3 faizə, 2008-ci ildə 48,2 faizə, 2010-cu ildə isə 43,7 faizə, 2020-ci ildə 43,0 faizə bərabər olmuşdur. 2020-ci ildə daxili tələb üzrə həcm göstəricisi 2000-ci ilə nisbətən artımının 48,8 %-i dövlət büdcəsi hesabına qarşılınmışdır. Nəzərə alsaq ki, daxili tələb üzrə həcm artımı investisiya fəallığında vacib şərtidir, onda, dövlət büdcəsi üzrə gəlirin investisiya tələbinin formalaşmasında vacib əhəmiyyət kəsb etməsini görmüş olarıq.

Azərbaycanda dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına investisiya qoyuluşlarının əsas hissəsi «Dövlət İnvestisiya Proqramı» əsasında həyata keçirilir. Dövlət İnvestisiya Proqramı, iqtisadi səmərəlilik və fiskal dayanıqlıq əsasında hazırlanan milli, regional və sahə prioritetlərinə müvafiq olaraq dövlət büdcəsi və başqa mənbələr hesabına investisiya qoyuluşunun həcmi, istiqamətini, müddətini və icraçıları müəyyən edən layihələr toplusudur. Bu cür layihələrin maliyyələşdirilməsi əsasən aşağıdakı mənbələrdən həyata keçirilir:

- dövlət büdcəsinin vəsaitləri;
- büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsaitləri;
- beynəlxalq təşkilatların, eləcə də maliyyə qurumlarının maliyyə dəstəkləri və dövlət zəmanəti ilə alınan kreditlər;
- dövlət tərəfindən cəlb olunmuş iqtisadi təyinatı olan hər növ qrantlar və kreditlər.

Fikrimizcə, Dövlət İnvestisiya Proqramının dövlət büdcəsi ilə əlaqədar sənədlərlə birlikdə hazırlanması hökumətin iqtisadi inkişaf sahəsində tədbirlərini əlaqələndirməyə imkan verir. Belə ki, dövlət büdcəsinin layihəsi ölkənin iqtisadi və sosial tərəqqisinin proqnozları, məqsədli proqramlar, iqtisadiyyatın sahələrinin, inzibati rayonların, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq müəssisələrin hər birində cari və növbəti il üzrə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin təhlili əsasında tərtib olunur [64, maddə 11.2]. Belə qiymətləndirmələr nəticəsində milli iqtisadiyyatın əsas proporsiyaları,

istehsalın həcminə dair proqnozlar, özəl investisiyaların həcmi və ölkə iqtisadiyyatının digər parametrləri müəyyən oluna bilər. Nəticədə, hökumətin büdcə xərclərini, xüsusilə Dövlət İnvestisiya Proqramı çərçivəsində investisiya xərclərini özəl bölmənin maliyyə, infrastruktur və digər tələbləri ilə əlaqələndirməyə imkan olur. Bununla belə, bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün «Büdcə sistemi haqqında» qanunda bir sıra boşluqlar vardır. Belə ki, mövcud qaydalara əsasən Maliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət büdcəsinin tərtib edilməsi üçün zəruri olan əsaslandırıcı materiallar və hesablamalar, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarından, o cümlədən, bu orqanların struktur bölmələrindən, dövlət büdcəsindən, maliyyələşdirilən büdcə təşkilatlarından, lazım olarsa, mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslərdən, büdcədən kənar dövlət fondlarından tələb edilə bilər [66, maddə 2.4]. Fikrimizcə, belə hüququn İqtisadiyyat Nazirliyinə də verilməsi zəruridir. Çünki İqtisadiyyat Nazirliyi zəruri əsaslandırıcı məlumatlar və qiymətləndirmələr olmadan ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozlarını və Dövlət İnvestisiya Proqramını lazımı tələblər səviyyəsində tərtib edə bilməz. Bu məlumatların əhəmiyyətli hissəsinin isə özəl bölmədən əldə olunması tələb olunur.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozlarının və sosial-iqtisadi inkişafın perspektiv istiqamətlərinin dəqiq pronozlaşdırılması özəl bölmədən düzgün məlumatların əldə olunmasını tələb edir. Belə məlumatların əldə edilməsi isə hazırda bir sıra çətinliklərlə əlaqədardır. Bu çətinliklər ölkədə biznesin inkişaf səviyyəsi və korporativ idarəetmənin təkmil olmaması ilə bağlıdır. Belə ki, 2020-ci ildə ölkədə əlavə dəyərin 27,9 faizi ev təsərrüfatlarının payına düşmüşdür. Bundan başqa, ölkədə müəssisələrin əksəriyyətində korporativ idarəetmənin və planlaşdırmanın səviyyəsinin aşağı olması onların perspektiv inkişafı ilə əlaqədar dəqiq məlumatların əldə edilməsini çətinləşdirir. Bu isə bütövlükdə tərtib edilən proqnozların dəqiqliyini azaldır.

Dövlət İnvestisiya Proqramının tərtibi ilə əlaqədar bir sıra digər çətinliklər də mövcuddur. Belə ki, İqtisadiyyat Nazirliyi aprel ayının 20-dən gec olmayaraq sifarişçi təşkilatlara növbəti büdcə ili və sonrakı 3 il üçün dövlət büdcəsi və digər mənbələr hesabına maliyyələşdiriləcək dövlət investisiya layihələrinin təqdim olunmasına dair təlimat məktubları göndərir. Dövlət İnvestisiya Proqramının layihəsini hazırlamaq

üçün sifarişçi təşkilatlar iyun ayının 15-dək investisiya layihələrinə investisiya qoyuluşlarının həcmi (proqnozlaşdırılan investisiya xərclərinin məbləği) və icra müddətləri barədə əsaslandırılmış təkliflərini (layihə təklif sənədini), növbəti büdcə ili və sonrakı üç il üçün investisiya layihələrini Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinə təqdim edirlər. Fikrimizcə, belə qısa vaxt ərzində investisiya layihələrinin hazırlanması və təqdim edilməsi imkanları məhduddur. Bundan başqa, təqdim edilmiş investisiya layihələri İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən ekspertizadan keçirilməli və onların sosial-iqtisadi inkişafın prioritet istiqamətlərinə uyğunluğu müəyyən edilməlidir. Böyük məbləğlərdə (məsələn, 2020-ci ildə təqribən 4,9 mlrd. manat) olan investisiya layihələrinin həm texniki-iqtisadi əsaslandırılmasının, həm də onların qiymətləndirilməsinin qısa müddət ərzində həyata keçirilməsi bəzən qeyri-mümkün, hətta mümkün olsa belə, onların keyfiyyətinin aşağı olması ilə müşahidə olunur.

Bundan başqa, investisiya layihələrinin hazırlanması iri həcmli vəsaitlər tələb edir (təqribən layihənin dəyərinin 1 faizi səviyyəsində). İntestisiya layihəsinin hazırlanması prosesində bu vəsaitlərin əhəmiyyətli hissəsi kənar təşkilatların xidmətlərinə xərclənməlidir. Çünki bir çox layihələrin tərtibi sifarişçi təşkilatların imkanları çərçivəsində olmur və bu işin yerinə yetirilməsi üçün ixtisaslaşmış təşkilatların xidmətlərindən istifadə olunmasına tələb yaranır. Bir çox hallarda sifarişçi təşkilatların büdcəsində belə vəsaitlərin nəzərdə tutulmaması investisiya təkliflərinin əsaslandırılma səviyyəsinə mənfi təsir göstərir.

Son illərdə ölkədə qeyd edilən məqsədlərə uyğun olaraq bir sıra inkişaf institutları formalaşdırılmışdır. Bunlardan biri də Sahibkarlığa Kömək Milli Fondudur (hazırda Sahibkarlığın İnkişafı Fondu). Ölkədə Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun (SİF-in) fəaliyyətini təkmilləşdirmək haqqında respublika Prezidentinin 2009-cu il oktyabr ayının 7-də verdiyi fərmanı ilə Fondun vəsaitlərindən istifadə qaydaları təkmilləşdirilib. Bu fərmanla kreditlərin minimal həcmnin 10 min manat məbləğə, maksimal həcmnin 5 milyon manat dəyərə kimi artırılması təmin edilmiş, kreditin verilməsi mexanizmi təkmilləşdirilmiş, kreditin verilməsi barədə qərarın qəbulu üçün zəruri olan vaxt 35 gündən 20 günə kimi azaldılmışdır [31].

Hazırda Fond sahibkarlıq subyektlərinə 10 min manatdan 50 min manatadək -

kiçik həcmdə kreditlər, 50 min manatdan 250 min manatadək - orta həcmdə kreditlər, 250 min manatdan 1 mln. manatadək - böyük həcmdə kreditlər, 1 mln. manatdan 5 mln. manatadək - iri həcmli kreditlər verilir. Hər bir sahibkarlıq subyekti tərəfindən Fondun vəsaitləri hesabına alınan güzəştli kreditin maksimum həddi 5 mln. manatdan çox ola bilməz [31].

Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun verdiyi kreditlər müddət və faiz dərəcəsi baxımından çox güzəştli şərtlərə sahibdir. Fond tərəfindən çox kiçik məbləğdə kreditlər üçün 2 ilədək, orta həcmdə kreditlər 3 ilədək, böyük həcmdə kreditlər 5 ilədək, iri həcmdə kreditlər 7 ilədək təqdim edilir. İnvestisiya layihələrini maliyyələşdirmək üçün veriləcək kreditlərin illik faiz dərəcəsinin maksimal səviyyəsi 6 %-ə bərabərdir. Bu da ölkə üzrə kommersiya bankları tərəfindən verilən kreditlərin faiz dərəcəsindən təxminən 3 dəfə azdır. Kreditlərin istifadəsi üzrə güzəşt müddətləri, kredit verilmiş hər sahibkarlıq subyektləri üçün fəaliyyətin xarakterindən asılı olmaqla nağd pulun hərəkətinin məlumatı əsasında müəyyənləşdirilir və kreditdən istifadə müddətinin ilk 65 faizlik dövrünü əhatə edə bilər. Sahibkarlıq subyektləri güzəşt müddətində yalnız faiz borclarını ödəyirlər, əsas borca görə isə heç bir ödəniş etmirlər [31].

Bütövlükdə, 2003-2014-cü illər ərzində Sahibkarlığın İnkişafı Fonduna dövlət büdcəsindən 1506,2 mln. manat vəsait ayrılmışdır. 2014-cü ildə Fonda dövlət büdcəsindən 150 mln. manat vəsait ayrıldığını və Fond tərəfindən 2013-cü ildə cəmi 130 mln. manat dəyərində kredit verildiyini əsas götürsək, onda verilən kreditlərin qaytarılması sayəsində gələcəkdə kreditlərin verilməsi artacaqdır. Fond 2005-ci ildə ancaq dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsait hesabına kredit vermişdirsə, 2006-cı ildə 15,8 mln. manat, 2007-ci ildə 17,0 mln. manat, 2008-ci ildə 14,8 mln. manat, 2009-cu ildə 56,0 mln. manat, 2010-cu ildə isə 71 mln. manat, 2011-ci ildə 104 mln. manat, 2013-cü ildə 275 mln. manat, 2014-cü ildə isə 295 mln. manat daha əvvəl verilmiş kreditlərin qaytarılması sayəsində yeni kreditlər verilmişdir. Məlumdur ki, Fondun vəsaitləri çoxaldıqca onun investisiya yatırımlarının maliyyələşdirilməsində rolu artır.

Cədvəl 2.3.1.
Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən maliyyələşdirilmiş investisiya layihələrinin sayı, ədəd

	2002	2005	2008	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2019	2020
Müxtəlif sənaye məhsullarının istehsalı və emalı	14	178	135	94	175	189	138	121	68	63	59
Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı	8	44	25	16	10	11	9	12	11	14	9
Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı	19	1767	547	1303	4276	5344	5080	2336	1860	1450	824
Turizmin inkişafı	3	16	38	3	-	-	-	-	8	14	7
Xidmət sahələrinin inkişafı	2	198	51	14	7	16	16	8	6	31	6
Kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı	3	-	1	-	-	-	-	-	-	1	-
Cəmi (digərlərlə)	49	2203	797	1430	4468	5560	5243	2477	1953	1573	908

Mənbə: Cədvəl Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun məlumatları əsasında hazırlanıb.

http://edf.gov.az/uploads/Statistik_melumatlar/Illik_hesabatlar/%C4%B0llik%20Hesabat%202020.pdf.

Cədvəl 2.3.1-dən aydın olur ki, son illərdə Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun maliyyələşdirdiyi layihələrin sayı artmışdır. 2013-cü ildə Fond tərəfindən həyata keçirilmiş layihələrin sayı 2002-ci ilə nisbətən artımı 91,2 dəfəyə bərabər olmuşdur. 2019 və 2020-ci ildə bu göstərici 32,1 və 18,5 dəfə təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, orta hesabla bir layihəyə düşən vəsaitlərin məbləği 2002-ci ildəki 30,1 min manatdan 2020-ci ildə 43,7 min manata qədər artmışdır. Bu layihələrin çoxu kənd təsərrüfatı sahəsində tətbiq edilmişdir. Belə ki, 2010-cu ildə bu sahənin layihələrin cəmi sayında payı 91,1 faizə, 2011-ci ildə 92,3 faizə, 2013-cü ildə 95,9 faizə, 2017-ci ildə 95,7 faizə, 2020-ci ildə isə 91,7 faizə bərabər olmuşdur. 2020-ci ildə layihələrin sayı 908 ədəd təşkil etmişdir və bu əvvəlki illərlə nisbətdə azalma kimi qeydə alınmışdır. Layihə sayının azalması özünü verilmiş güzəştli kreditlərin həcmində də birüzə verilmişdir (bax: cədvəl 2.3.2).

Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən verilmiş kreditlərin həcmi, min manat

İqtisadiyyatın sahələri	2002	2005	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2019	2020
Müxtəlif sənaye məhsullarının istehsalı və emalı	0,27	12,86	23,45	85,33	50,98	35,44	32,51	33,66	31,8	47,30
Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı	0,35	7,05	10,35	32,68	22,20	12,29	22,54	3,36	24,1	15,80
Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı	0,44	12,99	55,65	149,51	164,19	158,15	120,88	93,63	96,3	56,50
Turizmin inkişafı	0,16	1,97	2,82	-	-	-	-	4,88	9,9	0,70
Xidmət sahələrinin inkişafı	0,08	1,42	22,73	7,49	57,62	42,61	13,50	10,48	12,6	1,60
Kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı	0,18	0	0	0	0	-	-	-	0,3	-
Cəmi(digərlərlə birlikdə)	1,48	36,29	115,0	275,0	295,0	248,49	189,42	146,0	175,0	126,90

Mənbə: Cədvəl Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

http://edf.gov.az/uploads/Statistik_melumatlar/Ililik_hesabatlar/%C4%B0llik%20Hesabat%202020.pdf.

Cədvəl 2.3.2-dən məlum olur ki, son dövrlərdə Fond tərəfindən ölkədə investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinə ayrılan vəsaitlər xeyli artmışdır. 2017-ci ildə ölkədə Fond tərəfindən investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üçün verilmiş kreditlərin həcmi 2002-cu ilə nisbətən 100 dəfəyə yaxın çoxalmışdır. Kənd təsərrüfatının inkişafı Fondun fəaliyyətinin prioritet sahələrindən hesab edilir. Belə ki, 2017-ci il ərzində Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən verilmiş cəmi kreditlərin 66,4 faizi kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı üçün təklif edilmiş layihələrin maliyyələşdirilməsinə, 7,2 faizi isə əsasən bu sahənin inkişafı ilə əlaqəli olan xidmət sahələrinin inkişafına yönəldilmişdir. Həmçinin Fondun vəsaitləri kənd təsərrüfatında investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. 2020-ci ildə verilmiş güzəştli kreditlərin həcmi bir qədər aşağı düşmüşdür və həmin il 126,9 mln. manat səviyyəsində qeydə alınmışdır, bu da 2017-ci illə müqayisədə 15,1 % azdır.

İnvestisiya layihələrinin təhlili göstərir ki, kiçik həcmli layihələr üzrə verilmiş hər 1 milyon manat kredit orta hesabla 178 iş yeri yaradır. Bu göstərici orta və böyük həcmli kreditlərdə müvafiq olaraq 114 və 49-dur. Kiçik və orta həcmli kreditlər iş yerlərinin yaradılması baxımından daha effektivdir.

Cədvəl 2.3.3**2002-2020-ci illər ərzində SİF tərəfindən verilmiş kreditlərin növlər üzrə bölgüsü**

s/s	Kreditlərin növləri	Kredit məbləği (mln. manat)	Yeni iş yeri* (nəfər)	1 milyon manata düşən iş yeri
1	Böyük həcmli kreditlər	2 056.7	100 201	49
2	Kiçik həcmli kreditlər	335	59 725	17 8
3	Orta həcmli kreditlər	104.2	11 880	114
	Cəmi	2 495.9	171 806	69

*Yeni iş yerlərinin sayı Fonda təqdim olunan investisiya layihələri əsasında hesablanmışdır.

Mənbə: www.e-edf.gov.az - Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun rəsmi ünvanı.

Fonda təqdim olunan sənədlərdə göstərilən iş yerlərinin düzgünlüyünün yoxlanılması məqsədilə DVX və ƏƏSMN ilə əməkdaşlığa başlanılmışdır.

Cədvəl 2.3.4**2002-2020-ci illər ərzində SİF tərəfindən verilmiş kreditlərin iqtisadiyyatın sahələri üzrə bölgüsü**

s/s	İqtisadiyyatın sahələri	Layihə sayı	Xüsusi çəkisi (%)	Kredit məbləği (mln. manat)	Xüsusi çəkisi (%)	Yeni iş yeri (nəfər)	1 milyon manata düşən iş yeri
1	Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı	34 077	90,4	1 248,3	50	97 130	78
2	Müxtəlif sənaye məhsullarının istehsalı və emalı	2 397	6,3	645	25,9	48 018	74
3	Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı	413	1,1	262,7	10,5	13 168	50
4	Xidmət (infrastruktur) sahələrinin inkişafı	79	0,2	185,5	7,4	3 180	17
5	Xidmət (tibb, təhsil, KİV və s.)	528	1,4	100.1	4,0	5 416	54
6	Turizmin inkişafı	214	0,6	54,3	2,2	4 894	90
	Cəmi	37 708	100	2 495.9	100	171 806	69

Mənbə: www.e-edf.gov.az – Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun rəsmi ünvanı

Cədvəldən göründüyü kimi, turizmin inkişafı, kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının istehsalı yönümlü layihələr üzrə verilmiş hər 1 milyon manat kreditə orta hesabla daha çox yeni iş yeri yaradılır. Bu baxımdan güzəştli kreditlərin təqdim edilməsi zamanı iqtisadiyyatın göstərilən sahələrinə üstünlüyün verilməsi daha məqsədəuyğundur.

Ölkədə kənd təsərrüfatının inkişafının mühüm yollarından biri bu sahənin zəruri maşın və texnika ilə təhcizatının yaxşılaşdırılmasıdır. Vurğulamaq lazımdır ki, kənd

təsərrüfatı sahəsində 1990-1999-cu illəri əhatə edən dövrdə traktorların sayı 1,4 dəfə, taxılığın kombaynların sayı 1,3 dəfə, kətanların sayı təqribən 2 dəfə, otbiçənlərin sayı 2,5 dəfə azalmışdır. Kəmiyyət azalması ilə yanaşı, kənd təsərrüfatının maddi texniki bazasının keyfiyyət parametrlərində də ciddi geriləmələr olmuşdur. Kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazasını yaxşılaşdırmaq məqsədilə «Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» AR Prezidentinin 2004-cü il 23 oktyabrda verilən sərəncamı ilə səhmlərin nəzarət zərfinin 100% də dövlətə aid «Aqrolizinq» Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır. «Aqrolizinq» ASC-yə 2005-2015-ci illər ərzində dövlət büdcəsindən 858,5 mln. manat vəsait ayrılmışdır. Bu təşkilat aqrar sahə məhsulu istehsalçılarını başlıca olaraq kənd təsərrüfatı texnikası, aqrokimyəvi maddələr, ehtiyat hissələri, texnoloji avadanlıq, ziyanvericilərə qarşı mübarizə preparatları ilə təmin edir, onlara aqroxidmətlər göstərir. «Aqrolizinq» ASC ölkənin regionlarında 5 rayonlararası təchizat bazası, 54 rayonda aqroservis filialları və onların 110 mexanikləşdirilmiş dəstələri, Bakı şəhərində 1 Mərkəzi təchizat bazası mövcuddur. Şirkət 2014-cü ildə büdcədən ayrılmış vəsait hesabına 1483 ədəd taxılığın kombayn, 5483 ədəd müxtəlif təyinatlı kənd təsərrüfatı maşınları, 40 ədəd müxtəlif təyinatlı texnoloji avadanlıqlar (yem zavodu, soyuducu kameralar, süd zavodu), 254,8 min ton mineral gübrə, 294,3 min litr ziyanvericilərə qarşı mübarizə preparatları, 7189 ton buğda toxumu alınmışdır. Hazırda şirkət tərəfindən dövlət büdcəsi hesabına əldə edilmiş kənd təsərrüfatı texnikaları, eləcə də texnoloji avadanlıqlar hüquqi və fiziki şəxslərə dəyərinin 20 faizini əvvəlcədən, yerdə qalan hissəsini 10 il müddətinə kimi (dəyərinə əsasən) ödəmək şərti ilə lizinqə verilir, yaxud lizinq yolu ilə satılır. Ölkə Prezidentinin "Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında" 2007-ci il yanvar ayının 23-də verilən sərəncamının icrası ilə bağlı Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına buğda əkininin hər hektarına 40 manat yardım verilir. Dövlət büdcəsindən ayrılan vəsait hesabına buğda toxumunun istehsalında məşğul olan dövlət-özəl toxumçuluq təsərrüfatlarına idxal edilən yüksək reproduksiyaya malik buğda toxumunun satış qiymətinin yarsına, buğda istehsalçılarına mineral gübrələr üzrə satış qiymətinin 70 faizi üçün dövlət tərəfindən güzəşt edilir. Güzəştlə satılacaq mineral gübrənin miqdarı hər hektara düşən

əkin sahəsi üçün 300 kiloqrama qədər müəyyən edilmişdir [67]. Bundan başqa, respublikada kənd təsərrüfatı heyvanlarının məhsuldarlığının yüksəldilməsi, mövcud heyvan cinslərinin yaxşılaşdırılması və damazlıq heyvanların sayının artırılması məqsədilə xaricdən gətirilmiş cins damazlıq heyvanlar dəyərinin 50 faizini güzəşt edilməklə, yerdə qalan dəyərinin 50 faizi qabaqcadan ödənilməklə üç il müddətinə lizinq yolu ilə sahibkarlara satılır. Bu tədbirlər kənd təsərrüfatı sahəsində investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin artımına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Kənd təsərrüfatı sahəsində investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinə riskin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Belə ki, riskin səviyyəsi yüksək olduğu sahələrdə tələb edilən gəlirlik səviyyəsi də yüksək olur. Əgər sahədə gözlənilən və ya faktiki səmərəlilik səviyyəsi tələb ediləndən azdırsa, onda bu sahəyə investisiya qoyuluşları həyata keçirilmir. Bu baxımdan, kənd təsərrüfatı sahəsində risklərdən qorunma mexanizminin tətbiqinin mühüm əhəmiyyəti vardır. 2002-ci ilin 18 iyununda "Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında" AR-nın qanunu qəbul olunmuşdur. Bu Qanun əsasında ölkədə mülkiyyət formasından asılı olmayaraq aqrar sahə məhsulları istehsalçılarının əmlakının sığortasını stimullaşdırmaq üzrə hüquqi və iqtisadi əsaslar müəyyənləşir, sığortanın iştirakçıları arasında münasibətlər tənzimlənir.

Qanunun məqsədi aqrar sahə istehsalçılarının əmlakının təbii fəlakətdən sığorta zamanı dövlətin iştirakını təmin etməklə, bu sahədə sığortanın inkişafını stimullaşdırmaq, sığortalılara sığorta hadisələrindən vurulan zərərin ödənilməsinə verilən zəmanətin təsərrüfatçılıq əsaslarını gücləndirməkdir. Kənd təsərrüfatında əmlakın sığortasının obyektlərinə kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsulları, heyvanları, ev quşları, dovşanlar, xəz dərilili vəhşi heyvanlar, arı ailələri, eləcə də kənd təsərrüfatı təyinatlı binalar, qurğular, maşınlar, avadanlıqlar, nəqliyat vasitələri və .s aiddir. 2008-ci ildən hesablanmış sığorta haqqının dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilən hissəsi sığorta haqqının yarıbayarı həcmində müəyyənləşdirilmişdir.

Bununla yanaşı, son illərdə dövlət büdcəsindən aqrar sektorda əmlakın sığortalanması üçün vəsaitlər ayrılsa da, bu vəsaitlərdən tam istifadə edilməmişdir. Məsələn, 2006-cı ildə dövlət büdcəsindən 172,2 min manat, 2007-2008-ci illərdə hər

il üçün 400 min manat, 2010-cu ildə 900 min manat, 2015-cü ildə 1 mln. manatdan çox vəsaitin nəzərdə tutulmasına baxmayaraq ötən dövr ərzində həmin vəsaitdən tam istifadə edilməmişdir. Fikrimizcə, belə hal ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının sığortalanmasının təşkilinin lazımi səviyyədə olmaması və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarınun bunun əhəmiyyətini lazımi səviyyədə qiymətləndirməmələri ilə əlaqədardır.

İnvestisiya prosesində resursların bölgüsü ilə bağlı qərarlar verildiyindən vergilər bu qərarlara təsir edən vacib amildir. Vergilərin səviyyəsi həm kapitalın qiymətinə, həm də investisiya xərclərinin həcminə, eləcə də, investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi nəticəsində yaradılan obyektlərin fəaliyyəti ilə əlaqədar gəlirlərin və xərclərin səviyyəsinə təsir edir. Odur ki, ölkədə vergilərin səviyyəsini və quruluşunu dəyişməklə investisiya aktivliyinə təsir göstərmək mümkündür.

Müasir dövrdə AR-da vergi inzibatçılığının səviyyəsi yüksəlmiş, habelə vergilərin ödənilməsi mexanizmi inkişaf etdirilmişdir. 2005-2007-ci illəri əhatə edən “AR-da vergi inzibatçılığının inkişaf etdirilməsi Dövlət Proqramı” qəbul olunmuş və həyata keçirilmişdir. Proqramın tətbiqi nəticəsində vergi ödəyicisi kimi qeydiyyatdan keçmək, vergi bəyannamələrinin verilməsi, eləcə də vergilərin ödənilməsi ilə bağlı sərf olunan vaxt və məsrəflər xeyli dərəcədə azalmışdır. Günümüzdə, vergi ödənilməsi ilə bağlı xərclər investisiya qoyuluşlarının həcmində yetərincə çox kiçik həcmə malikdir, eləcə də bunu investisiya yatırımlarının səmərəlilik hesablamalarında nəzərə almamaq mümkün deyil.

AR-da təşkilatların vergi yükünü azaltmaq istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır. 2010-cu ildən etibarən mənfəət vergisi 20% təşkil etmişdir ki, bu da 2000-ci ildəkinə nisbətən 7 bənd azdır. Mənfəət vergisini azaltmaq xalis nağd pul axınlarının artmasına gətirib çıxarır, bu isə investisiyanın səmərəliliyini artırır.

Son dövrlərdə nəqliyyat vasitələrindən tutulan əmlak vergisi yol vergisi ilə əvəzlənib. 2010-cu ildə həmin verginin səviyyəsi 2000-ci illə müqayisədə az olub. 2010-cu ildən başlayaraq nəqliyyat vasitələrinin dəyərinin emal sənayesinin əsas istehsal fondları üzrə cəmi dəyərin 7 faizə qədərini təşkil etdiyini, iqtisadiyyatın bəzi sahələrində daha böyük paya (misal üçün, nəqliyyat) malik olduğunu nəzərdə tutsaq,

onda investisiya yatırımlarının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəlməsinə sözügedən amil müsbət təsir edir.

Təşkilatların ödədikləri vergilərdən biri də əmlakla bağlı vergidir. Əmlak vergisinin dərəcəsi, habelə hesablanması qaydası 2000- 2010-cu illər ərzində dəyişməmişdir. Günümüzdə iqtisadi subyektlər əsas fondların orta illik qalıq dəyərindən 1 faiz dəyərində əmlak vergisi ödəyirlər. Bu vergi istehsal olunan məhsul və xidmətlərin maya dəyərinə daxil edilir.

İnvestisiya yatırımlarının səmərəliliyinə təsir edən amillərdən biri sosial sığorta ilə bağlı ayırmalardır. Sosial sığorta haqları bilavasitə əmək haqqı fonduna nisbətə hesablanaraq məhsulun maya dəyərinə daxil olunur. 2000-2010-cu illərdə sosial sığorta dərəcəsinin 33 faizdən 22 faizə endirilməsi nəticədə, sosial sığortaya ayırmalardan bəlli bir hissənin ödənilən əmək haqqından birbaşa tutulmağa başlanılıb. Müasir dövrdə bu cür hesablanan sosial sığorta dərəcəsi 3 faizə bərabərdir. Bu isə vergi tutulan mənfəətin artması, nəticə etibarilə təşkilatların vergi ödənişlərinin qismən artmasını şərtləndirir. Əgər mənfəət vergisini də diqqətdə saxlasaq, onda əmək haqqından cəlb edilən sosial sığorta vergisi ümumən sosial sığorta dərəcəsini 3,65 faiz artırmasını görürük.

Vergi tutulan mənfəətin həcminə müsbət təsir edən amillərdən biri dövlətin amortizasiya ilə bağlı siyasətidir. Amortizasiya normalarının artması adətən vergiyə cəlb olunan mənfəətin həcmnin azalması yatırılan investisiyanın özünü ödəmə müddətinin ixtisarına səbəb olur. O cümlədən, amortizasiya ayırmaları bilavasitə əmlakın qalıq dəyərini aşkar etməklə əmlak vergisinin səviyyəsinə müəyyən təsir edir. Amortizasiya normasının səviyyəsi mənfəət, eləcə də əmlak vergilərinin səviyyəsini müəyyənləşdirməklə, investisiya fəaliyyətini stimullaşdırma bilən vacib amillərdən biridir. Eyni zamanda müasir dövrdə ölkə iqtisadiyyatında investisiya yatırımlarının maliyyələşdirilməsində amortizasiya ayırmaları xüsusi rol oynadığına görə amortizasiya alətlərinin təkmilliyinin əhəmiyyəti də artır.

2000-2010-cu illər ərzində binalar, tikintilər, habelə qurğular üzrə illik amortizasiya normalarının yuxarı həddi bəlli şəkildə 10 faizdən 7 faizə düşmüş, əsas fondların digər qrupları üzrə isə dəyişməz qalmışdır. Qeyd olunan dövrdə

amortizasiyanın hesablanmasında zəruri olan əsas vəsaitlərin dəyərinin müəyyən edilməsi dəyişməmişdir. 2010-cu ildə binalar, tikililər və qurğular emal sənayesində məcmu əsas fondların 44,8 faizini təşkil edib. Belə şəraitdə əsas fondların sözügedən qrupu üzrə amortizasiya normalarının aşağı salınması emal sənayesi müəssisələrinin bilavasitə qiymətə görə rəqabət qabiliyyətinə neqativ təsir edir. Bu əsasən pulun vaxta yönəlik dəyəri, eləcə də investisiya yatırımlarının səmərəliliyinin pul axınları əsasında müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Müəssisəsinin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi adətən amortizasiya ayırmaları ilə mənfəətin cəmlənməsi əsasında müəyyən olunur. Bu səbəbdən də, amortizasiya normalarının azaldılması sayəsində mənfəətin çoxalması əksər hallarda mənfəətdən verginin həcmində artmasına gətirib çıxarır. Amortizasiya ayırmalarından adətən vergi tutulmadığını nəzərə alsaq, bu zaman müəssisənin başlanğıcda xalis pul daxil olmaları aşağı düşür. Bu səbəbdən də, dövlətin köhnəlmə siyasəti emal sənayesində sərmayə yatırımlarının səmərəliliyinin yüksəldilməsinə yönləndirilməlidir. Bununla da sahəyə əlavə investisiyanın cəlb olunması baş verəcəkdir.

Vergi tutulan mənfəətin həcmində təyin edilməsinə təsir göstərən amillərdən biri də təmir xərcləridir. «Vergi Məcəlləsi» əsasında təmir ilə bağlı xərclərin gəlirdən çıxılması qaydası AR-nın Nazirlər Kabinetinin 2001-ci il 13 yanvar qərarı ilə təsdiq olunmuşdur və sonrakı illərdə dəyişməmişdir. Bu qərara görə əsas fondların binalar, tikililər, habelə qurğular qrupunun təmir xərclərinin gəlirdən çıxılan səviyyəsi onların ilin sonuna adətən qalıq dəyərinin 2 %-i, maşınlar, avadanlıqlar, eləcə də hesablama texnikası üzrə 5 %-i, başqa əsas vəsaitlər üzrə 3 %-i, köhnəlmə hesablanmayan əsas vəsaitlər üzrə sıfır faiz səviyyəsində nəzərdə tutulmuşdur. Bu həddən artıq olan təmir xərcləri bilavasitə əsas fondların qalıq dəyərini artırır.

Müasir dövrdə iqtisadi inkişafın sistemli, habelə əlaqəli şəkildə aparılması yönündə tədbirlər görülür. Bununla belə, investisiya proqramı ayrıca layihələrdən ibarət olmamalı, çoxsaylı əlaqəli layihələrin sistemi olmalıdır. Bu cür əlaqəli layihələrin mövcud olduğu investisiya proqramlarının çoxsaylı variantlarının iqtisadi inkişafa təsiri fərqli ola bilər. Buna görə də, investisiya fəaliyyəti sahəsində dövlətin gördüyü tədbirlərin daha yaxşı əlaqələndirilməsinə lüzum yaranır.

2.4. İnvestisiya potensialından istifadənin mikroiqtsadi səviyyədə qiymətləndirilməsinin xarakterik cəhətləri

Ölkədə rəqabətqabiliyyətli müəssisələrin mövcud olması, düzgün və səmərəli investisiya qərarlarının qəbul edilməsi, iqtisadi potensialdan səmərəli istifadə olunması nöqtəyi-nəzərdən mühüm əhəmiyyətə malikdir. İnvestisiya potensialının yaranması və ondan istifadə olunması təşkilatların maddi-texniki bazalarından, iqtisadi potensialından çox asılıdır. İnvestisiya ideyalarının başlıca hissəsi müəssisə və təşkilatlarda formalaşır, onlar tərəfindən investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi üçün təhlillər aparılır və investisiyalar reallaşdırılır. Bu nöqtəyi-nəzərdən, mikroiqtsadi səviyyədə iqtisadi subyektlərin başlıca investisiya layihələrini tərtib etmək və reallaşdırmaq imkanları ölkədə iqtisadi fəallığı bəlli edən əsas amildir. Amerikanın tanınmış iqtisadçısı M.Porter bildirir ki, siyasi, hüquqi- sosial və başqa makroiqtisadi amillər milli iqtisadi tərəqqi üçün potensial imkanlar yaradır. Ancaq sərvət faktiki olaraq mikroiqtsadi kontekstdə yaradılır, bu, firmaların həlledici metodlardan istifadə edərək faydalı əmtəə və xidmətlər yaratmaq qabiliyyətindən çox asılıdır [334, s. 31]. Bu nöqtəyi-nəzərdən, amerika iqtisadçıları olan K.Makkonel və S.Bryu vurğulayırlar ki, istənilən vaxt təşkilatlarda baxılma mərhələsində olan çoxsaylı investisiya layihələri mövcud olur. Yuxarı faiz dərəcəsində ancaq o layihələr tətbiq ediləcək ki, onlar ən yüksək gözləntili xalis mənfəət normasını qarşılıyacaqlar. Bu nöqtəyi-nəzərdən, real faiz dərəcəsi çox olduqda investisiya yatırımlarının da həcmi az olacaqdır. Real faiz dərəcəsi azaldıqca, gözlənilən xalis mənfəət norması daha yüksək olan layihələr iqtisadi baxımdan faydalı olacaq, bununla investisiyanın ümumi səviyyəsi qalxacaqdır [254, s.195]. Məlumdur ki, investisiya qoyuluşlarını reallaşdırma bilən təşkilatların mövcudluğu ölkənin mövcud investisiya potensialını artıran, bilavasitə məcmu qənaətin investisiyaya çevrilməsini qarşılıyan vacib şərtidir.

Müasir dövrdə ölkədə səmərəli investisiya qərarlarının əsaslandırılması və qəbulu sektorunda iqtisadi subyektlərin təcrübə və biliklərinin kasadlığı investisiya fəallığını məhdudlaşdıran vacib amillərdəndir. Bu hal istehsalatın texniki-iqtisadi səviyyəsinin aşağı olması ilə əlaqədardır. AR-da emal sənayesinin bir çox sahələrinin tərəqqisi

əsasən yerli bazar yaxud neft xammalının emalı hesabına baş vermişdir. Belə ki, 2020-cü ildə sənayenin məcmu məhsulunda neft-qaz sahəsinin xüsusi çəkisi 59,2 faizə, içkilər də daxil olmaqla qida məhsulları istehsalı sahəsinin payı 11,5 faizə, elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı 6,0 faizə, inşaat materialları istehsalı sahəsinin payı 2,0 faizə bərabər olmuşdur. Məlumdur ki, qeyd olunan sahələrin sənaye məhsulunda cəmi payı 78,7 faiz təşkil etmişdir.

Ölkədə neft emalı sahəsi öz istehsal güclərinin üçdə biri səviyyəsində fəaliyyət göstərirlər, habelə bu sahədə istehsalatın texniki-iqtisadi səviyyəsi aşağıdır. Bu sahənin müəssisələri müasir texnologiyaya malik deyillər, əsasən standart məhsullar istehsalı ilə məşğuldurlar. O cümlədən, neft emalı sahəsinin tərəqqisi milli iqtisadiyyatın strukturunun inkişaf etdirilməsinə çox təsir etmir. Ölkədə yeyinti sənayesinin inkişafı milli iqtisadiyyatın strukturuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Bu sahənin inkişafı kənd təsərrüfatında investisiya fəallığını artırır. Bununla belə, araşdırmalar göstərir ki, bu sahədə müasir tələblərə cavab verən müəssisələrin sayı azdır. Belə ki, ölkədə istehsal edilən yeyinti məhsullarının təqribən 60 faizi ev təsərrüfatlarının payına düşmüşdür. 2020-ci ildə qida məhsulları istehsalının həcmi 3882,7 mln. manata, içkilərin istehsal həcmi 425,1 mln. manata, tütün məmulatları istehsalı isə 432,0 mln. manata bərabər olmuşdur. Bu sahələrdə qeyd edilən ilə mövcud əsas fondların dəyəri müvafiq olaraq 796,9 mln. manata, 433,5 mln. manata və 63,7 mln. manata bərabər olmuşdur. Göründüyü kimi, qida məhsulları istehsalı sahəsində əsas fondların həcmi istehsal edilən məhsulun həcmindən 3,2 dəfə azdır. Belə hal qida məhsullarının əsas hissəsinin ev təsərrüfatları tərəfindən istehsal edilməsi ilə əlaqədardır. Bu baxımdan, belə kiçik istehsal gücünə malik müəssisələrin iri həcmli investisiya vəsaitlərini mənimsəmək imkanları məhduddur. Tikinti materialları istehsalı sahəsi demək olar ki, bütünlüklə daxili bazara istiqamətlənmişdir. 2020-ci ildə bu sahədə istehsal edilmiş məhsulun həcmi 742,9 mln. manata, əsas istehsal fondlarının həcmi isə 783,5 mln manata bərabər olmuşdur.

Bütövlükdə, daxili bazarın həcmi və inkişaf dinamikası qeyd edilən sahələrin inkişafı üçün böyük stimullar yaratmır. Çünki kiçik ölkədə daxili bazar hesabına çoxlu sayda məhsul növlərinin istehsalını inkişaf etdirmək mümkün deyildir. Buna görə də,

xarici bazarlarda fəaliyyət hesabına məhsul istehsalını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq olar. Bununla belə, ölkədə qeyd edilən sahələrdə xarici ticarət dövriyyəsi böyük olan firmalar demək olar ki, yoxdur. Ölkədə metallurgiya sahəsinin və kimya sənayesinin rəqabət qabiliyyəti aşağıdır. Elektrik enerjisi tariflərinə, xammalın qiymətinə subsidiyalara və əmək haqqının aşağı olmasına baxmayaraq bu sahələrdə məhsulun maya dəyəri yüksək olaraq qalır. Bundan başqa, bu sahələrdə istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsi aşağıdır. Fikrimizcə, bu sahələrdə əsasən standart məhsullar istehsalını inkişaf etdirmək imkanları mövcuddur. Belə ki, mövcud şirkətlər nisbətən müərkəb məhsulların istehsalı texnologiyasına malik deyillər və bu da qeyd edilən sahələrin investisiya imkanlarını məhdudlaşdırır. Azərbaycanda emal sənayesi məhsulunda maşınqayırma sənayesinin payı çox kiçikdir. Bu sahənin inkişafının daxili bazar hesabına təmin etmək imkanları məhduddur. Çünki daxili bazarın həcmi maşınqayırma məhsullarının istehsalının minimal səmərəli ölçüsünü təmin etmir. 2020-ci ildə maşınqayırma sahəsinin ümumi məhsulunun cəmi həcmi 634,0 mln. manata bərabər olmuşdur. Eyni zamanda, bu məhsulların dəyərinin ölkədə yaradılan hissəsi kiçik olmuş və əsasən xarici ölkələrdən idxal edilən hissələr hesabına istehsal edilmişdir.

Məsələn, nəqliyyat vasitələri və avadanlıqlarının istehsal həcmində neft-mədən çənləri, qoşqu, yarımqoşqular və avtomobillər üstünlük təşkil edir. Ölkədə istehsal edilən avtomobillər xarici ölkələrdən idxal edilən komponentlər əsasında yığılır və onların istehsalının lokallaşdırma səviyyəsi cüzdür. Neft-mədən çənləri, qoşqu və yarımqoşquların istehsalı isə daxili tələbatın ödənilməsi üçün təşkil edilmişdir. Maşınqayırma sahəsinin inkişafı üçün texnologiyanın səviyyəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkədə mütərəqqi texnologiyaya malik müəssisələrin olmaması onların bu sahədə mövcud imkanlardan tam istifadə etmələrini məhdudlaşdırır.

Fikrimizcə, ölkədə toxuculuq sənayesi, xəzin bəzədilməsi və rənglənməsi, dəridən məmulatlar və ayaqqabı istehsalı, geyim istehsalı sahələrində mövcud inkişaf səviyyəsi onların potensial imkanlarından geri qalır. Bununla belə, bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin satış kanalları zəifdir və tanınmış ticarət nişanlarına malik deyillər. Statistik məlumatların təhlilindən məlum olur ki, sənaye üzrə ciddi dəyişikliklərə uğramış, yaxud yeni tətbiq olunmuş məhsulun həcmi 2013-2015-ci

illərdə 2010-2012-ci illərlə müqayisədə 1,6 dəfə azalaraq 24,9 mln. manat olmuşdur (bax: cədvəl 2.4.1).

Cədvəl 2.4.1

Yenilik səviyyəsi və iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə innovativ məhsulun həcmi, min manatla

Göstəricilər:	Əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalan və yaxud yeni tətbiq olunan məhsullar				Təkmilləşdirilmiş məhsullar				Cəmi innovasiya məhsulu			
	2010-2012	2013-2015	2016-2018	2019-2020	2010-2012	2013-2015	2016-2018	2019-2020	2010-2012	2013-2015	2016-2018	2019-2020
Sənaye-cəmi	40599	24882,7	79375,8	33457,8	17478,4	2590,8	1780,0	20734,3	58077,4	27473	81155,8	54192,1
Mədən-çixarma sənayesi	2469,1	325,9	345,4	4911,2	10666,8	-	183,8	-	13135,9	325,9	529,2	4911,2
Emal sənayesi	38130	24556,7	79030,9	28546,6	6811,6	2590,8	1596,2	20734,3	44941,6	27148	80627,1	49280,9

Mənbə: Azərbaycanın sənayesi. Statistik məcmuə Bakı, 2010-2021.

Bütövlükdə isə 2010-2015-ci illərdə ciddi dəyişikliklərə uğramış və yaxud yeni tətbiq olunmuş məhsulun həcmi 65,5 mln. manat olmuşdur ki, bunun da 95,6 % - i emal sənayesinə aid olmuşdur. 2016-2018-ci illərdə sənaye üzrə ciddi dəyişikliklərə uğramış yaxud yeni tətbiq olunmuş məhsulun həcmi 2010-2012-ci illərlə müqayisədə 2 dəfəyə yaxın, 2013-2015-ci illərə nisbətən isə 3 dəfədən çox artmışdır ki, bunun da demək olar ki, hamısı emal sənayesinin payına düşmüşdür. Sənaye sahəsi üzrə inkişaf etdirilmiş məhsulun həcmi 2013-2015-ci illərdə 2010-2012-ci illərlə müqayisədə 6,8 dəfə azalaraq 2,6 mln. manat təşkil etmişdir. 2010-2015-ci illərdə təkmilləşdirilmiş məhsulun həcmi 20,1 milyon manat olmuşdur ki, bunun da 46,7 %-i emal sənayesinə aiddir (cədvəl 2.4.1).

2016-2018-ci illərdə sənaye üzrə təkmilləşdirilmiş məhsulun həcmi istər, 2010-2012-ci illərlə müqayisədə, istərsə də, 2013-2015-ci illərə nisbətən xeyli az olmuşdur. 2019-2020-ci illərdə isə bu sahədə xeyli irəlləyiş qeydə alınmamışdır və göstəricilər kifayət qədər yüksək səviyyədədir. Bütövlükdə, ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin iqtisadi potensialı zəifdir. Bu potensial əsas fondlardan, kadrlardan və informasiyadan ibarət olur. Ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin əksəriyyətinin maddi-texniki bazası köhnəlmiş, kadr potensialı zəif olaraq qalır. Xüsusilə, onlar mütərəqqi texnologiyaya, bazar biliklərinə malik deyillər. Bunun nəticəsidir ki, sənayedə innovasiya məhsulunun həcmi çox kiçikdir. Cədvəl 2.4.1-nin məlumatlarından göründüyü kimi, 2010-2020-ci illərdə sənayedə innovasiya

məhsulunun həcmi 246,5 mln. manata bərabər olmuşdur ki, bu da həmin dövrdə ümumi sənaye məhsulunun 0,04 faizini təşkil etmişdir.

Kənd təsərrüfatı sahəsində son dövrlərdə investisiya fəallığı artsa da, bu sahədə təsərrüfatların az olması onlarda istehsalatın texniki-iqtisadi səviyyəsini məhdudlaşdırır.

Cədvəl 2.4.2-nin məlumatlarından göründüyü kimi, 2000-2020-ci illərdə bitkiçilik məhsulunun həcmində fərdi sahibkarlar, ailə, kəndli və ev təsərrüfatlarının payı orta hesabla 91,4 % təşkil etmişdir ki, bu təsərrüfatların da nəzdindəki torpaq sahələri 2-3 hektar olmuşdur (bax: cədvəl 2.4.2).

Cədvəl 2.4.2

Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulunun quruluşu, faktiki qiymətlər ilə, yekuna görə faizlə

İllər	Cəmi	o cümlədən		Cəmi	o cümlədən	
		bitkiçilik məhsulları	heyvandarlıq məhsulları		bitkiçilik məhsulları	heyvandarlıq məhsulları
		Kənd təsərrüfatı müəssisələri və sair təşkilatlar		Fərdi sahibkarlar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları		
2000	2,3	1,4	2,4	98,2	97,1	98,6
2005	4,0	1,4	7,4	96,0	98,6	92,6
2010	5,0	3,0	7,1	95,0	97,0	92,9
2011	5,2	3,5	7,0	94,8	96,5	93,0
2012	5,0	4,0	9,3	93,4	96,0	90,7
2013	6,9	4,6	9,3	93,1	95,4	90,7
2014	7,7	4,6	10,5	92,3	95,4	89,5
2015	7,3	4,8	9,7	92,7	95,2	90,3
2016	8,0	5,7	9,9	92,0	94,3	90,1
2017	9,8	7,9	11,4	90,2	92,1	88,6
2018	9,4	8,2	10,4	90,6	91,8	89,6
2019	9,1	8,6	9,6	90,9	91,4	90,4
2020	9,9	10,9	9,0	90,1	89,1	91,0

Mənbə: Azərbaycanın Kənd təsərrüfatı. Statistik məcmuələr. Bakı, 2000-2021-ci illər.

Bu sahədə təsərrüfatların az olması onların istehsalın texniki iqtisadi səviyyəsinin artmasına, satış kanallarının tərəqqisinə olan stimullarını məhdudlaşdırır. Müasir dövrdə ölkədə torpaq bazarının yaranmaması nisbətən iri və orta təsərrüfatların yaradılması imkanlarını məhdudlaşdırır. Təsərrüfatların bu cür az olması onların emal sənayesi müəssisələri ilə səmərəli təsərrüfat əlaqələri yaratmasını da mürəkkəbləşdirir.

Beləliklə, həm kənd təsərrüfatı, həm də sənaye sahələrində iqtisadi subektlərin iqtisadi potensialının aşağı olması ölkədə investisiya resurslarının mənimsənilməsini məhdudlaşdıran əsas amillərdəndir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda fəaliyyət göstərən müəssisələrin əksəriyyətində strateji idarəetmə tətbiq edilmir. Bu cür hallar

onların inkişaf imkanlarını müəyyənləşdirməyə və perspektiv investisiya qoyuluşlarını ploqnozlaşdırmağa mane olur. Ölkədəki mövcud təsərrüfat subyektləri özlərinin inkişaf strategiyalarına malik olmadan arzulanan nəticələrə nail olunması məqsədilə əsaslandırılmış fəaliyyət proqramları tərtib edə bilməz. Biznesdə uğurun qazanılmasında əsaslandırılmış strategiyaya və bu strategiyayı səmərəli reallaşdırmaq üçün çevik mexanizmə malik olmaq gərəkdir. Müəssisənin inkişaf strategiyasının müəyyən edilməsi onun missiyasının formalaşdırılmasından başlayır. Müəssisənin missiyası aşağıdakıları əhatə edir:

- ödənilən tələbatların əhatə dairəsini;
- müəssisə məhsulunun xarakteristikası və onun rəqabət üstünlüklərini;
- biznesin inkişaf perspektivlərini.

Bu aspektlərin dəqiq müəyyən edilməsi işçilərə, təhcizatçılara, istehlakçılara, səhmdarlara və s. maraqlı tərəflərə müəssisənin inkişafı istiqamətləri haqqında anlaşıla bilən ətraflı informasiya verir. Son illərin təcrübəsi göstərir ki, ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin əksəriyyətinin missiyasının müəyyən edilməməsi onların istehsal etdikləri məhsulların çeşid strukturunda tez-tez dəyişikliklərə səbəb olmuş, istehsalın ahəngdarlığının pozulması ilə nəticələnmişdir (bax: cədvəl 2.4.3).

Cədvəl 2.4.3

Sənaye məhsullarının natura ifadəsində istehsalı (2005-2020-ci illər)

Məhsulun adı	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Şampan şərəbi, min dkl	61,8	27,9	4,5	3,0	1,2	3,1	0,5	-
Corab məmulatları, milyon cüt	3,0	2,0	3,7	1,7	2,0	2,4	3,2	3,0
Xalça, xalça məmulatları, min kv, m	630	3,3	0,4	0,2	0,4	2,4	3,0	1,3
Ayaqqabı, milyon cüt	0,4	0,3	0,9	0,4	0,2	0,2	0,2	0,5
İzopropil spirti, min ton	20,7	10,5	12,3	8,9	11,9	7,3	-	5,8
Polietilen, min ton	53,0	53,7	103,5	100,3	93,2	96,0	95,5	131,4
Propilen, min ton	29,2	28,6	56,4	52,2	48,4	56,2	88,1	103,3
Paltar sabunu, min ton	0,4	1,2	0,3	0,3	0,8	1,9	0,9	2,9
Polad tökmə, min ton	286,1	306,5	302,0	345,3	387,3	381,6	325,9	264,5
Polad borular, min ton	1,3	36,5	29,8	53,8	45,1	47,8	49,6	49,7

Armatur, min ton	234,5	131,4	223,2	235,0	242,3	309,1	300,6	223,0
Sement, min ton	-	-	2683,0	2310,0	2928,7	3444,8	3488,4	3237,1
Güc transformatorları, ədəd	105	393	746	532	1259	1443	3258	1663
Ştanqlı quyu nasoslari, min ədəd	7,1	5,7	4,7	3,3	4,5	4,5	7,5	4,3
Mancanaq dəzgahları, ədəd	141	185	35	35	185	398	486	170

Mənbə: Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2005-2021.

Cədvəl 2.4.3-dən göründüyü kimi, bir çox sənaye məhsullarının istehsalının həcmi illər üzrə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Belə hal müəssisənin əsas fondlarından, kadrlarından və iqtisadi potensialının digər elementlərindən səmərəli istifadəyə imkan vermir.

Müəssisənin strategiyasının formalaşdırılması missiyanın müəyyən edilməsi ilə bitmir. Onların səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsində mühüm məsələlərdən biri uzunmüddətli, ortamüddətli və qısamüddətli məqsədlərin müəyyən edilməsidir. Müəssisələrin istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin qarşısında qoyulmuş uzun müddətli, ortamüddətli və qısa müddətli məqsədlər formasında konkretləşir. Eyni zamanda, qısa müddətli dövrdə həyata keçirilən bəzi tədbirlər uzun müddətli məqsədlərin əldə edilməsinə yönəldilir. Bu baxımdan, müəssisədə strateji planlaşdırmanın tətbiq edilməməsi hazırda həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini aşağı salır.

Hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrdə istehsal-təsərrüfat fəaliyyətinin planlaşdırılması sahəsində tədbirlərin görülməsi vacibdir. Son illərdə ölkədə yaranmış siyasi və iqtisadi sabitlik onlara öz fəaliyyətlərini nisbətən orta müddətə planlaşdırmağa imkan verir. Lakin təhlil göstərir ki, mövcud müəssisələrin əksəriyyətində planlaşdırma işi lazımi səviyyədə deyildir. Planlaşdırma idarətmənin əsas funksiyalarından biridir. İdarəetmə prosesi, sadə formada planların tərtibi, onların yerinə yetirilməsi, nəticələrin təhlili və nəzarətini əhatə edir. Bu baxımdan, şəhərin sənaye müəssisələrində planlaşdırma işinin səmərəli təşkili onlarda idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin şərti kimi çıxış edir. Uzun müddətli, orta müddətli və qısa müddətli planlar sisteminə malik olmaqla sənaye müəssisəsi həyata keçirilən tədbirləri əlaqələndirmək, onların ardıcılığını müəyyən etmək imkanına malik olur. Belə ki, müəssisədə həyata keçirilən bir sıra tədbirlərin (məsələn, yeni məhsulun yaradılması, yeni istehsal bölməsinin istifadəyə verilməsi və s.) təsir müddəti nisbətən

uzun dövrü əhatə edir. Həmçinin, müəssisədə investisiya qoyuluşlarının texniki-iqtisadi əsaslandırılması işinin təşkili strateji planlaşdırmanın tətbiqi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Araşdırmalar göstərir ki, yerli müəssisələrin əksəriyyətində investisiya layihələrinin işlənilib hazırlanması və bu layihələr çərçivəsində həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarının texniki-iqtisadi əsaslandırılması zəruri tələblər səviyyəsində olmur. İnvestisiya layihəsi yaradılacaq obyektin layihə dövründə (biznes ideyasının yaranmasından biznes obyektinin fəaliyyətinin sonuna qədər olan dövr) fəaliyyətinin bütün tərəflərini əhatə edir. Belə şəraitdə, düzgün əsaslandırılmış layihə əsasında yaradılmış obyektin fəaliyyətini planlaşdırmaq da asan olur. Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisənin strategiyasının müəyyənləşdirilməsi onun investisiya qoyuluşu ilə əlaqədar planlarının formalaşmasını asanlaşdırır.

Strateji investisiya qərarlarını hazırlamaq, habelə qəbul olunmasını təmin edən prinsiplərə aşağıdakılar daxildir:

1. Biznesə öz-özünü təşkil etmək qabiliyyətli açıq sistem kimi baxılması. Sözügedən prinsipin mahiyyəti onunla bağlıdır ki, investisiya strategiyası hazırlanarkən biznes xarici mühit amilləri ilə fəal qarşılıqlı təsirin təmin olunması üçün yetərincə açıq müəyyən olunmuş sistem kimi gözdən keçirilir;

2. Biznesin operativ fəaliyyətinin baza strategiyasını nəzərə almaq. İqtisadi tərəqqinin ümumi strategiyasının bir hissəsi hesab edilən və operativ fəaliyyət perspektivlərini müəyyən edən investisiya strategiyası, operativ fəaliyyətin strateji məqsəd və istiqamətləri ilə uyğunlaşdırılır. Burada investisiya strategiyasına, seçilən ümumi iqtisadi strategiyaya müvafiq olaraq ,biznesin səmərəli tərəqqisini təmin edən əsas amillərdən biri kimi baxılmalıdır.

Adətən, investisiya strategiyası operativ fəaliyyətin strateji inkişafının formalaşmasının əsas məqsədlərinin, məhsulun satışının yüksək tempinin təmin edilməsinin, əməliyyat mənfəətinin artımının, habelə rəqabət mövqeyinin yüksəlməsinin bəlli əmtəə bazarının tərəqqisi meylləri ilə əlaqədar olduğunu göstərir. Əgər burada əmtəə və investisiya bazarlarının tərəqqi meylləri ilə üst-üstə düşmürsə, bu zaman operativ fəaliyyətin strateji tərəqqi məqsədləri investisiya məhdudluğu

səbəbi ilə həyata keçirməyə bilər. Bu halda uyğun olaraq operativ fəaliyyətə düzəlişlər edilir.

İnvestisiya strategiyasının həyata keçirilməsini ixtisaslaşmış mütəxəssislər-investisiya menecerləri qarşılmalıdırlar. Həmin menecerlər strateji idarəetmənin başlıca prinsipləri ilə, real investisiyalı layihələrin və maliyyə investisiyalı portfelin idarəetmə mexanizmləri ilə tanış olmalı, strateji sərmayə nəzarəti üsullarına malik olmalıdır.

Hesab edirik ki, müəssisənin investisiya strategiyasının hazırlanması prosesi aşağıdakı mərhələlər üzrə reallaşdırılmalıdır:

- investisiya strategiyasının formalaşması üzrə ümumi dövrün müəyyən olunması;
- xarici investisiya mühiti amillərinin və investisiya bazarı konyunkturunun tədqiq edilməsi;
- şirkətlərin investisiya fəaliyyətinin xarakterik cəhətlərini müəyyən edən güclü və zəif tərəfləri dəyərləndirmək;
- investisiya fəaliyyətinin strateji məqsədlərinin müəyyən olunması;
- strateji alternativlərin təhlil edilməsi və investisiya fəaliyyəti üzrə strateji istiqamət və formaların müəyyən olunması;
- investisiya resurslarının formalaşması üzrə strateji istiqamətlərin müəyyən olunması və s.
- İnvestisiya strategiyasının formalaşmasının ümumi dövrünün müəyyən olunması üçün aşağıdakı məlumatların olması vacibdir:
 - bütövlükdə iqtisadiyyatın, əsasən investisiya bazarının tərəqqisinin proqnozları;
 - firmanın bazar strategiyasının yaranması üçün qəbul olunan dövrün davamlılığı;
 - firmanın sahə mənsubiyyəti;
 - firmanın ölçüsü.

Ümumi inkişaf strategiyasının müəyyən edilməsinin başlıca şərti onun üçün qəbul edilən dövrün davamlılığıdır, ona görə ki, investisiya strategiyası tabeli xarakterlidir, o, heç vaxt bu dövrdən kənara çıxma bilməz.

Xarici investisiya mühiti amillərinin və investisiya bazarı konyunkturunun tədqiq

edilməsi investisiya fəaliyyətinin iqtisadi-hüquqi şərtlərinin və onların növbəti dövrdə mümkün dəyişmələrinin öyrənilməsini qabaqcadan müəyyən edir. İntestisiya bazarının konyunkturu və onu müəyyən edən amillər təhlil olunur, o cümlədən bu bazarın müxtəlif seqmentləri nöqteyi-nəzərindən qarşıdakı investisiya fəaliyyəti ilə əlaqədar konyunktur proqnozları hazırlanır. Dünyada xarici investisiyaların həcmnin aşağı düşməsi prosesinin getdiyi, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının isə daxili mənbələr hesabına investisiya qoyuluşlarını artırmağa çağırdığı bir şəraitdə ölkə qarşısında aşağıdakı vəzifələr qoyulur:

- investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması siyasətini davam etdirmək;
- daxili investisiyalaşma mənbələrinin imkanlarını genişləndirmək.

İntestisiya fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini bilavasitə müəyyənləşdirən güclü və zəif tərəflərin dəyərləndirilməsi prosesində müəyyən etmək vacibdir ki, açılmış investisiya imkanlarından faydalanmaq üçün yetərincə potensial mövcuddurmu, hansı daxili səciyyəvi cəhətlər investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyini aşağı salır. Bu fəaliyyətin göstərilməsi zamanı daxili problemlərin öyrənilməsi üçün investisiya prosesinin tərəqqisini təmin edən şirkətin müxtəlif funksional zonalarının araşdırılmasına əsaslanan təftiş metodundan istifadə olunur. İntestisiya strategiyasının hazırlanması üçün idarəetmə təftişinə adətən aşağıdakı funksional zonaların daxil olunması tövsiyə edilir: operativ fəaliyyətin həcmnin genişləndirilməsinin və şaxələnməsinin marketinq imkanları; investisiya resurslarının formalaşması üzrə maliyyə imkanları; investisiya strategiyasının hazırlanması və reallaşmasını qarşılayan peşəkar və ixtisaslaşmış heyət üzvlərinin sayı; şirkətdə alternativ strateji investisiya qərarlarının işlənilib hazırlanmasını təmin edən mövcud məlumat bazası; investisiya mədəniyyətinin və təşkilati idarəetmə strukturunun vəziyyəti. İntestisiya fəaliyyətinin strateji hədəflərinin formalaşmasında əsas məqsəd maddi rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi, habelə onun bazar dəyərinin maksimumlaşdırılması hesab edilir. Burada əsas məqsəd investisiyanın tərəqqisi ilə əlaqədar vəzifə və xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla bəlli ümumiləşdirməni aparmaqdır. Strateji məqsədlər sistemi real, habelə maliyyə investisiyalaşmasının daha səmərəli yollarının seçilməsini, kifayət qədər həcmdə investisiya resurslarının səfərbər olunmasını və onların tərkibinin

optimallaşdırılmasını, iqtisadi fəaliyyətin göstərilməsi prosesində investisiya riskləri səviyyəsinin müvafiqliyini və s. təmin etməlidir. Adətən, investisiya resurslarının yaranması strategiyası firmanın ancaq investisiya deyil, eyni zamanda maliyyə strategiyasının vacib tərkib komponentlərindən hesab edilir. Belə strategiyanın hazırlanması nəzərdə tutulan həcmlərdə investisiya fəaliyyətinin fasiləsizliyini təmin etməyə, bu məqsədlərə yönəldilən öz maliyyə vəsaitlərindən daha səmərəli yararlanmağa, o cümlədən uzunmüddətli perspektivdə təşkilatın maliyyə sabitliyini qoruyub saxlamağa yönəldilməlidir. Bir qayda olaraq, firmanın investisiya resurslarının formalaşması strategiyasını işləyib hazırlayarkən aşağıdakı mərhələlərdən istifadə edilir:

- ilk növbədə investisiya resurslarına tələbatın proqnozlaşdırılması (həmçinin, yeni tikintiyə, maddi və qeyri-maddi aktivlərin əldə edilməsi);
- ayrı-ayrı mənbələr hesabına investisiya resurslarının formalaşması imkanlarının öyrənilməsi;
- müxtəlif investisiya proqramları və layihələrinin təkmil maliyyələşmə metodlarının müəyyən olunması (tam şəkildə özünü maliyyələşdirmə, səhmləşdirmə, lizinq və s.);
- investisiya resurslarının formalaşması mənbələrinin strukturunun optimallaşdırılması (kapitalın qiymətinin, maliyyə dayanıqlığının, əldə ediləcək mənfəətin və rentabelliğinin).

İnvestisiya fəaliyyətinin əsas aspektlərinə görə investisiya siyasətinin yaranması mərhələsi gözdən keçirilən perspektivdə investisiya fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələrini onların əsas reallaşma mexanizmləri ilə birləşdirilməsini təmin etməyə imkan verir.

İnvestisiya strategiyasının reallaşmasının təmin olunması üzrə təşkilati-iqtisadi tədbirlər sisteminin tərtib olunmasında investisiya fəaliyyətinin idarə olunmasının yeni təşkilati strukturlarının formalaşdırılması, müxtəlif tipli "investisiya mərkəzlərinin" yaradılması, investisiya mədəniyyətinin yeni prinsiplərinin tətbiq edilməsi, səmərəli strateji investisiya nəzarəti sisteminin yaradılması və s. nəzərdə tutulur. İşlənib hazırlanmış investisiya strategiyasının səmərəliliyinin təhlil edilməsi mərhələsində

investisiya strategiyasının hazırlanması prosesi başa çatır. Bu cür təhlil xüsusi iqtisadi, habelə qeyri-iqtisadi meyarlar sistemləri üzrə həyata keçirilir. Bu meyarlara aşağıdakılar daxildir:

1. İnvestisiya strategiyasının baza strategiyası ilə uyğunlaşdırılması. Bu halda strategiyaların məqsəd, istiqamət və reallaşma mərhələləri üzrə uyğunlaşma araşdırılır.
2. İnvestisiya strategiyasının daxili tarazlığı. Qiymətləndirmə prosesinin bu meyarı ilə müxtəlif strateji məqsədlər və investisiya fəaliyyətinin istiqamətləri, habelə onların icra ardıcılığının öz aralarında nə dərəcədə uyğunlaşdırılması aşkara çıxarılır.
3. İnvestisiya strategiyasının xarici mühitlə razılaşdırılması. Qiymətləndirmə prosesinin bu meyarı ilə hazırlanmış investisiya strategiyasının ölkənin investisiya mühiti və iqtisadi inkişafı üzrə proqnoz dəyişikliyinə nə dərəcədə uyğunluğu, habelə investisiya bazarının konyunkturu təhlil edilir.
4. Mövcud resurs potensialı nəzərdə tutulmaqla investisiya strategiyasının həyata keçirilməsi mümkünlüyü. Qiymətləndirmə prosesinin bu meyarı ilə ilk öncə, öz vəsaitlərinin hesabına maliyyə resurslarının formalaşdırılmasında potensial imkanlar aşkara çıxarılır. Bundan başqa, investisiya strategiyasının reallaşmasına tələb edilən maliyyə, texnoloji, xammal, enerji və sair resursların cəlb olunması imkanı da qiymətləndirilir.
5. İnvestisiya strategiyasının reallaşması ilə əlaqədar risk səviyyəsinin qəbul olunması imkanları. Bu cür təhlil prosesində əsas investisiya risklərinin səviyyəsi və firma üçün onların mümkün maliyyə nəticələrinə baxılır.
6. İnvestisiya strategiyasının səmərəliliyi. Bir qayda olaraq investisiya proqramlarının səmərəliliyinin təhlili, ilk növbədə, onların reallaşdırılmasının iqtisadi səmərəliliyinin müəyyən olunmasına əsaslanır. Bundan başqa, investisiya strategiyasının həyata keçirilməsi prosesində alınan qeyri-iqtisadi nəticələr də təhlil edilir.

Nəticədə, firma və müəssisə səviyyəsində birbaşa investisiya qoyuluşlarının tətbiqi hər hansı strategiyaya əsaslanmalı, həmin strategiya isə bilavasitə xarici mühitin şərtlərini, habelə müvafiq qurumların iqtisadi potensialını nəzərə almaqla tərtib olunmalıdır.

III FƏSİL. AZƏRBAYCANDA İNVESTİSIYA POTENSİALININ MALİYYƏ, XARİCİ İNVESTİSİYALAR VƏ SAHƏVİ KONTEKSTDƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

3.1. İnvəstisiya potensialının maliyyə aspektlərinin tədqiqi

İnvəstisiya ölkə iqtisadiyyatının sabitləşdirilməsi və gələcək inkişafı üzrə mühüm vasitələrdən biri olmaqla real sektora kapitalı artırmaqda, iqtisadi səmərəliliyi yüksəltməkdə, bütövlükdə, rəqabət qabiliyyətli milli iqtisadiyyatı formalaşdırmaqda mühüm rola malikdir. Ölkənin sahib olduğu investisiya potensialından səmərəli istifadə istehsalı canlandırmağın, iqtisadiyyatda yeni sahələrin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinin fundamental əsası kimi böhranlı hadisələri aradan qaldırmağa, ölkədə yerli iqtisadi-maliyyə resurslarını artırmaq imkanlarını genişləndirir. İnvəstisiya potensialı sosial iqtisadi inkişafın amili və iqtisadi artımın nəticəsi olmaqla, müasir şəraitdə formalaşma meylləri, xüsusiyyətləri və istifadəsi baxımından nəzəri, metodoloji, praktiki aspektlər kəsb edir.

Qeyd edək ki, ölkədə investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsinin mənbələri xarici və daxili mənbələrə bölünürlər [264, s.127]. Xarici mənbə əsasən xarici investisiya qoyuluşları və xarici ölkələrdə kapital transferləri hesabına formalaşır. Daxili mənbə isə ölkədə formalaşan məcmu qənaətin həcmi ilə müəyyən olunur. Artıq qeyd olunduğu kimi, nəzəri baxımdan kiçik açıq iqtisadiyyata malik ölkələrdə investisiya qoyuluşlarının tamamilə xarici mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi mümkündür. Lakin təcrübə göstərir ki, ölkədə uzunmüddətli dövrdə məcmu qənaətin həcmi investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsinin əsas amili olaraq qalır. Ölkədə məcmu qənaətin həcmi investisiya potensialının maliyyə tərəfini müəyyən edir. Belə ki, investisiya fəallığını məhdudlaşdıran əsas amillərdən biri büdcə məhdudluğu ilə əlaqədar olur. Ölkədə yaradılmış gəlirlərin əsas hissəsi istehlaka gedirsə, onda investisiya qoyuluşlarını həyata keçirmək üçün daha az vəsait qalır. Bu baxımdan, ölkədə qənaətin həm mütləq, həm də nisbi ölçüsü investisiya potensialını formalaşdıran

amillərdən biridir [219, s. 70].

Azərbaycanda neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması son illərdə ölkədə yüksək iqtisadi artımın baş verməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə, 2000-ci ildə ölkədə neftin hasilatı 14,0 milyon tondan 2010-cu ildə 50,8 milyon tona, 2020-ci ildə 38,8 milyon tona, qazın hasilatı isə müvafiq olaraq 5,6 milyard m³-dən 26,3 milyard m³-ə və 30,6 milyard m³-ə qədər artmışdır. Nəticədə, ümumi daxili məhsul 2000-ci ilə nisbətən 2010-cu ildə 9,0 dəfə, 2020-ci ildə isə 15,4 dəfə artmışdır. Belə yüksək artım milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəruri olan vəsaitlərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, 2000-ci ilə nisbətən məcmu qənaətin nominal həcmi 2010-cu ildə 13,7 dəfə, 2020-ci ildə 13 dəfə artmışdır (cədvəl 3.1.1).

Cədvəl 3.1.1

Azərbaycan üzrə sərəncamda qalan gəlirlərdən istifadənin hesabı (cari qiymətlər ilə, mlrd.man.)

Göstəricilər	2000	2005	2010	2012	2013	2014	2015	2018	2019	2020	+ artım - azalma, dəfə
Sərəncamda qalan ümumi gəlirin həcmi	5,2	12,1	40,8	52,1	55,7	58,8	53,3	78,1	80,3	73,6	14,2 dəfə
Son istehlak xərcləri	3,8	6,6	21,3	27,4	30,4	34,2	37,6	51,7	56,2	55,4	14,6 dəfə
Məcmu qənaət	1,4	5,5	19,5	24,7	25,3	24,6	15,7	26,4	24,1	18,2	13 dəfə

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Cədvəl 3.1.1-dən göründüyü kimi, son illərdə ölkədə məcmu qənaət dəyər ifadəsində 2000 və 2005-ci illərlə müqayisədə xeyli artmış və 2005-ci ilə qədər olan müddətdə qənaət norması yüksək olmuşdur. Lakin 2015-ci və 2016-cı illərdə məcmu qənaətin azalması müşahidə edilir. Belə ki, bu göstərici 2000-ci ildə 27,5 faizdən 2009-cu ildə 43,6 faizə, 2010-cu ildə 47,8 faizə qədər artsa da, 2014-cü ildə bu göstərici 45,4 faizə, 2015-ci ildə 29,5 faizə, 2016-cı ildə 24,8 faizə qədər azalsa da, 2017-ci ildə bu göstərici 30,3 faizə, 2018-ci ildə isə 33,8 faizə qədər artmış, 2020-ci ildən 24,7 faizə qədər azalmışdır. Ümumilikdə, 2005-2020-ci illərdə məcmu qənaət 3,3 dəfə artmışdır. 2000-2010-cu ildə bütövlükdə sərəncamda qalan gəlirlərin 48,4 faizinə qənaət olunmuş, yalnız 51,6 faizinə istehlak olunmuşdur. 2011-2020-ci illərdə isə cəmi sərəncamda qalan gəlirlərin 47,6 faizi qənaət edilmiş, yalnız 52,4 faizi istehlak

olunmuşdur. Qənaət normasının belə yüksək olması iqtisadi artım tempinin də yuxarı səviyyədə olmasını təmin edir. Məsələn, Harrod-Domar modelinə əsasən apardığımız hesablamalara görə, məcmu qənaətin hamısının ölkə daxilində investisiya olaraq mənimsənilməsi 2000-2020-ci illərdə yalnız daxili mənbələr hesabına ÜDM-in artım tempinin 13,3 faizə bərabər olmasına gətirib çıxarardı. Həmçinin Solou modeli əsasında ölkə daxilində 2000- 2020- ci illərdə qənaət normasının artması iqtisadi artımı təmin etməlidir. Belə ki, sözü gedən modelə görə qənaət normasının artması kapitalın optimal stasionar vəziyyətinə mənfi təsir edir ki, bununla da, kapitalın artımı sayəsində ümumi buraxılışın artımı təmin olunur. Qeyd edildiyi kimi, amerika iqtisadçısı S.S.Kuznets inkişaf etməkdə olan ölkələrdə investisiya qoyuluşlarını məhdudlaşdıran amillərə maliyyə vəsaiti kimi ümumi milli məhsulda (ÜDM) qənaətin həcmnin azlığını, real mənada qənaət edilmiş vəsaitlərin çatışmamazlığı və xarici valyutanın çatışmamasını aid etmişdir [321, s. 132]. Bu amillərin heç biri Azərbaycanda investisiya fəallığını məhdudlaşdıran amillər olmamışdır. Cədvəl 2.1.1-in məlumatlarından görüldüyü kimi, Azərbaycanda qənaət norması yüksək olmuşdur. Bundan başqa, məcmu qənaətin əsas hissəsi neft və qaz hasilatı sahəsi hesabına təmin olunmuşdur. Bunun nəticəsində, neft sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisi 2009-cu ildə 45,1 faizə, 2010-cu ildə 48,0 faizə, 2014-cü ildə 36,6 faizə, 2015-ci ildə 30,3,3 faizə, 2016-cı ildə 33,8 faizə, 2017-ci ildə 37,2 faizə, 2020-ci ildə 41,2 faizə bərabər olmuşdur. Bu sahənin məhsulunun əsas hissəsi də ixrac olunmuşdur. Belə ki, 2015-ci ildə ölkədə ixracın həcmnin 86,0 faizi, 2016-cı ildə 86,2 faizi, 2017-ci ildə 88,6 faizi, 2020-ci ildə isə 91,2 faizi neft, qaz və neft məhsullarının payına düşmüşdür. Həmin rəqəm bu sahənin ümumi məhsul həcmnin təqribən 80 faizinə bərabər olmuşdur. Görüldüyü kimi, ÜDM-in böyük hissəsi ixrac məhsullarının istehsalı hesabına yaranmışdır ki, bu da S.S.Kuznetsin qeyd etdiyi amillərin Azərbaycanda investisiya qoyuluşlarınınin məhdudlaşdırmadığını göstərir. Bundan başqa, neft və qaz hasilatı sahəsində yaranan əlavə dəyərin əhəmiyyətli hissəsini renta təşkil edir. Belə ki, 2020-ci ildə bu sahədə ümumi buraxılışda aralıq istehlakın payı 38,2 faizə, əmək haqqının payı 16,9 faizə, əsas fondların istehlakının payı 4,8 faizə, xalis mənfəətin payı isə 39,8 faizə bərabər olmuşdur. Xalis mənfəətin payının belə yüksək olması bunun tərkibinə

rentanın da daxil olması ilə əlaqədardır. Nəticədə, əldə edilmiş renta hesabına mövcud istehsalın inkişafına iri həcmli investisiya qoyuluşları üçün əlverişli şərait yaranır.

Beləliklə, son illərdə məcmu qənaətin həcmnin artımı ölkənin investisiya potensialının böyüməsinə səbəb olmuşdur. Məcmu qənaətin əhəmiyyətli hissəsinin renta hesabına formalaşması onun strukturuna da birbaşa təsir göstərmişdir. Bunu cədvəl 3.1.2-dən də görmək mümkündür.

Cədvəl 3.1.2

Azərbaycanda məcmu qənaətin institusional bölgüsü (mln. man.)

	2000	2005	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020 / 2000, %
Cəmi	1426,3	5536,1	19475	15691,1	14229,4	21101,6	26 381,3	24 048,9	18 199,6	12,8 d.
qeyri-maliyyə müəssisələri	1102,5	2668,8	5402,6	6859,3	6034,4	10106,7	11726,2	11115,1	5592,2	5,1 d.
maliyyə təşkilatları	105,8	167	1088,4	1431,9	974,3	980,0	982,3	706,4	456,3	4,3 d.
dövlət idarəetməsi	-195,6	1052,3	12526,1	8106,3	8449,7	10750,5	12510,3	11560,7	11156,4	- 57,0 d.
ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşk-ri	-52,1	-25,4	26,8	-705,3	-1224,7	-727,2	-1153	-658	-987,2	19,0 d.
ev təsərrüfatları	465,7	1673,4	431,1	-1,1	-8,3	-8,3	-9,5	-8,7	-7,5	- 1,6

Mənbə: Cədvəl ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 3.1.2-nin məlumatlarından aydındır ki, 2010-2020-ci illərdə məcmu qənaətin yüksək artımı şəraitində onun əsas hissəsi dövlətin sərəncamında olmuşdur. Lakin 2016-cı ildə məcmu qənaətdə dövlətin payı bir qədər artsa da, 2017-ci ildə azalma müşahidə edilmişdir. Belə ki, məcmu qənaətin 2005-ci ildə 19,0 faizi, 2010-cu ildə 64,3 faizi, 2014-cü ildə 54,9 faizi, 2015-ci ildə 51,7 faizi, 2016-cı ildə 59,4 faizi, 2017-ci ildə 50,9 faizi, 2020-ci ildə isə 61,3 faizi isə dövlətin payına düşmüşdür. Qeyd etmək lazımdır ki, belə hal neft kontraktlarının reallaşması ilə əlaqədar olmuşdur. Belə ki, 2000-2004-cü illərdə dövlət idarəetməsinin qənaətinin həcmi ya mənfi, ya da çox kiçik paya malik olmuşdur (cədvəl 3.1.2). Məhz neft kontraktlarının reallaşdırılması nəticəsində neft və qaz hasilatı sahəsində əsas fondların istifadəyə verilməsi mərhələsinin başlanması ilə dövlətin gəlirləri artmağa başlamış və nəticədə, məcmu qənaətin həcmi artmaqla yanaşı, dövlətin də payı yüksəlmişdir. Neft hasilatı 2005-ci ildən, qaz hasilatı isə 2006-cı ildən yüksək tempə artmağa başlamışdır. 2005-ci ildən başlayaraq dövlət gəlirlərinin həcmi də artırmağa başlamışdır ki, bu da dövlət

idarəetməsinin qənaətinin həcmnin artımına səbəb olmuşdur. Belə ki, dövlət idarəetməsinin qənaətinin həcmnin məcmu qənaətdə payı 2019-cu ildə 48,1 faizə, 2020-ci ildə 61,3 faizə yüksəlmişdir. Dövlət sərəncamında olan qənaətin böyük hissəsi Dövlət Neft Fondunda toplanmışdır. Bu vəsaitlər Mərkəzi Bankın ehtiyatlarından fərqli olaraq iqtisadi resursların bir hissəsinin istifadə edilməməsi hesabına formalaşır və həm istehlaka, həm də investisiyaya yönəldilə bilər. 2020-ci ilin sonuna Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərinin həcmi 43564,3 mln. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur ki, bu da ilin əvvəli ilə müqayisədə 241,0 mln. ABŞ dolları və ya 0,6 faizə qədər çoxdur. Beləliklə, hazırda investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsinin daxili mənbəyi kimi məcmu qənaətlə yanaşı, Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərini də nəzərə alsaq, onda ölkədə investisiyanın maliyyələşdirilməsi sahəsində problemlərin olmadığı qənaətinə gəlirik.

Məcmu qənaət formalaşarkən, qeyri-maliyyə təşkilatları vacib rola malikdirlər. Cədvəl 3.1.2-nin məlumatlarından görünür ki, son dövrlərdə qeyri-maliyyə təşkilatları üzrə qənaətin həcmi artmışdır. Məcmu qənaətdə qeyri-maliyyə təşkilatlarının xüsusi çəkisi 2000-ci ildə 77,4 faizdən 2020-ci ildə 30,7 faizə qədər ensə də, qeyd olunan dövrdə bu istiqamətdə qənaətlərin nominal həcmnin artımı 5,1 dəfə təşkil etmişdir. Qeyri-maliyyə təşkilatları üzrə qənaətlər mənfəət və amortizasiya ayırmaları sayəsində formalaşır. İqtisadi subyektlərin investisiya fəaliyyəti üzrə maliyyə təminatının mühüm formalarından biri də özünü maliyyələşdirmə sayılır. Bu isə əslində öz maliyyə resurslarından, ilk öncə, mənfəət və amortizasiya ayırmalarının istifadəsinə əsaslanır. Tədqiqatçı İ.T.Abdükərimova görə: *“İqtisadi fəaliyyət subyektləri maliyyə təminatı məsələlərinin dayanıqı olması və investisiya mənbələrinin formalaşdırılması dövlət tərəfindən daha güclü şəkildə nəzarətdə saxlanılmalı, real situasiyaya və inkişaf səmtlərinə uyğun şəkildə tədbirlər həyata keçirilir”* [190, c. 7]. Bundan əlavə, digər amillərə də xüsusi diqqət yetirilməlidir. Belə ki, AR-da formalaşmış vəziyyətlə bağlı amortizasiya ayırmalarının tam şəkildə qeyri-maliyyə təşkilatlarının qənaətlərinə şamil etmək mümkün olarsa, xalis mənfəətin yalnız xırda bir hissəsi onların qənaətlərinin formalaşmasında iştirakçıya çevrilir. Amortizasiya ayırmalarının müəssisədən çıxarılma imkanları olsa da, bundan təcrübədə məhdud şəkildə istifadə olunur.

Müəssisədə xalis mənfəət 2 yerə bölünür: 1) bölüşdürülən və 2) bölüşdürülməyən. Bölüşdürülən mənfəət şirkətin payçalarına dividend olaraq ödənilir, bölüşdürülməyən mənfəət isə müəssisənin tərəqqisinə yönəldilir. O cümlədən, əhalinin mənfəətləri də xalis mənfəətə daxildir. Bununla yanaşı, AR-da neft sahəsində əsasən «istehsalın bölgüsü» müqavilələrindən istifadə olunur. Bu cür kontraktlarda layihə kontekstində mənfəət neftinin bölgüsü nəzərdə tutulur. Bu səbəbdən də, xalis mənfəətin bilavasitə şirkətdə qalma imkanları məhduddur. Digər tərəfdən, xalis mənfəətin tərkibinə renta da daxil olur ki, bu da əsas etibarilə dövlətə çatır. Bu nöqteyi-nəzərdən, qeyri-maliyyə təşkilatları üzrə qənaətlərin həcmi qiymətləndirərkən qeyd olunan amilləri nəzərə almaq lazımdır. Cədvəl 3.1.3-də AR üzrə əlavə dəyərin dinamikası verilmişdir.

Cədvəl 3.1.3

AR üzrə əlavə dəyərin dinamikası (mlrd. manat)

Göstəricilər	2000	2005	2010	2015	2017	2018	2019	2020	2020/ 2000
Əlavə dəyərin ümumi həcmi	4,43	11,58	39,59	49,52	65,33	73,89	74,53	65,44	14,8 d.
İşçilərə əmək haqqı	1,02	2,82	6,82	10,97	12,69	14,70	19,74	20,25	19,9 d.
İstehsala vergilərin məbləği	0,04	0,10	0,19	0,39	0,36	0,40	0,44	0,40	10,0 d.
Ümumi mənfəətin həcmi	3,37	8,66	32,58	38,17	52,29	58,79	54,35	44,78	13,3 d.
Əsas fondlar üzrə istehlak	0,59	1,24	2,30	3,64	4,40	5,11	4,89	5,08	8,6 d.
Xalis mənfəətin həcmi	2,78	7,41	30,28	34,53	47,89	53,68	49,47	39,70	14,3 d.

Mənbə: Azərbaycan Statistik Göstəriciləri üzrə nəşrlər: 2008, səh. 351; 2011, səh. 388; 2012, səh. 377; 2018, səh.383; 2019, səh. 381, 2020, səh. 379.

Cədvəl 3.1.3-in məlumatlarından göründüyü kimi, 2020-ci ildə ölkə iqtisadiyyatındakı mövcud əsas fondların istehlakı ilə bağlı ortaya çıxan əlavə dəyərin nominal dəyəri 2000-ci ilə nisbətən 8,6 dəfə artmışdır. Bu artıma səbəb ölkədə əsas fondların həcmi artması olmuşdur. Həmin dövrdə əsas fondlar 4 dəfəyə yaxın artmışdır. Əsas fondların istehlakı nəticəsində yaranan əlavə dəyər qeyri-maliyyə təşkilatları üzrə qənaətin 2000, 2005, 2010, 2015 və 2020-ci illərdə müvafiq olaraq 53,5; 46,6; 42,5, 31,2 və 9,1 faizini təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, əsas fondların istehlakı sayəsində yaranmış əlavə dəyərin bütövlükdə əlavə dəyərdə xüsusi çəkisi 2000-ci ildə 13,4 faizdən 2015-ci ildə 4,7 faizə, 2016-cı ildə 7,2 faizə, 2017-ci ildə 6,7 faizə, 2018-ci ildə 6,9 faizə, 2019-cu ildə 6,6 faizə azalmış və 2020-ci ildə isə 7,7 faizə yüksəlmiş və məcmu qənaətdə payı isə uyğun olaraq 41,5 faizdən 18,1 faizə qədər azalmışdır. Bu cür azalma qeyd olunduğu kimi, neft-qaz sektorunda rentanın yüksək

xüsusi çəkisi ilə bağlı olmuşdur.

Qeyd edək ki, ölkədə məcmu qənaətin yaranmasında xalis mənfəətin həcmi mühüm rol oynayır. Belə ki, 2000-ci ildə xalis mənfəətin miqdarı məcmu qənaətdən 1,8 dəfə, 2015-ci ildə 2,2 dəfə, 2016-cı ildə 2,8 dəfə, 2017-ci ildə 2,3 dəfə, 2018-ci ildə 2,0 dəfə, 2019-cu ildə 2,1 dəfə, 2020-ci ildə isə 2,2 dəfə artıq olmuşdur. Bu hal xalis mənfəətin istehlaka və neft sektoruna yatırılmış xarici investisiyaya düşən gəlirin ödənişləri ilə bağlıdır. 2000-ci ildə məcmu xalis mənfəətdə mədənçıxarma sənayesinin xüsusi çəkisi 37,8 faizə, 2010-cu ildə 60,7, 2015-ci ildə 36,5, 2016-cı ildə 42,0, 2017-ci ildə 45,5 faizə, 2018-ci ildə 53,4 faizə, 2019-cu ildə 53,0 faizə, 2020-ci ildə isə 42,0 faizə bərabər olmuşdur (cədvəl 3.1.4). Beləliklə, xalis mənfəətin həcmnin və onun əlavə dəyərdə payının çoxalması ölkədə iqtisadi artımı həyata keçirən xalis investisiya qoyuluşları üzrə maliyyələşdirilmə imkanlarının artdığını bildirir.

Cədvəl 3.1.4

Azərbaycanda sahələr üzrə xalis mənfəətin həcmi (mln. manat)

Göstəricilər	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020/ 2000, dəfə	2020/ 2010, dəfə
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	678,8	950,3	2148	2790,3	2802,6	3060,4	3004,6	3566,3	3725,6	3672,0	3988,4	5,9	1,9
Mədənçıxarma sənayesi	1052	4465,7	18395,6	21234,8	21331,6	12599,2	16480,6	21768,3	28653,2	26222,2	16692,2	15,9	-9,3%
Emal sənayesi	27,6	408,6	1437,0	1556,0	1563,0	1663,9	1836,6	2057,4	2202,0	1821,3	1882,0	68,2	1,3
Elektrik enerjisi, suyun və qaz istehsalı bölüşdürülməsi	78,3	2,2	175,9	763,0	766,5	55,1	20,9	160,5	151,5	112,5	89,3	1,1	-49,2 %
Tikinti	183	793,3	2696,6	5417,5	5442,1	4963,2	4641,5	5121,7	4459,6	3881,1	3441,5	18,8	1,3
Ticarət, nəqliyyat vasitələrinin təmiri	252,2	440	1539,6	2604,8	2616,7	3824,0	4477,5	5466,5	5448,3	5368,3	5643,0	22,4	3,7
Turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə	7,9	31,2	315,7	869,6	873,6	1138,6	1225,2	1442,7	1515,4	1482,6	359,9	45,6	1,1
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	297	285,5	2051,9	2083,8	2093,4	1860,4	2562,3	3530,1	3118,4	2797,5	3033,9	10,2	1,5
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	19,7	39,5	109,0	776,5	780,0	911,8	969,7	981,7	615,9	735,7	860,9	43,7	7,9
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar	8,1	2	642,9	1111,5	1116,6	1614,1	1534,5	1746,0	1763,1	1945,3	1994,1	246,2	3,1
Təhsil	47,1	18,1	61,7	378,3	380,0	402,0	308,0	341,7	112,8	39,2	89,4	1,9	1,5
Əhaliyə səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	35,3	37	197,7	509,2	511,5	577,4	485,8	510,3	573,3	311,5	474,1	13,4	2,4
Digər sahələrdə xidmətlərin göstərilməsi	116,2	12,9	367,4	1134,8	1140,0	911,5	868,8	845,1	1337,7	53,8	88,3	-24%	-76,5
Fəaliyyət növləri üzrə cəmi	2775,6	7414,1	20277,3	41230,3	41418,0	34525,4	39212,7	47891,5	53676,8	49468,0	39703,2	14,3	2,0

Mənbə: Cədvəl ARDSK-nin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmış və hesablanmışdır.

Cədvəl 3.1.4. məlumatlarının araşdırılması göstərir ki, son dövrlər ərzində

respublika iqtisadiyyatı üzrə xalis mənfəətin həcmi əhəmiyyətli olaraq artmışdır. 2020-ci ildə 2000-ci illə müqayisədə xalis mənfəət ümumilikdə 14,3 dəfə və 2010-cu illə müqayisədə isə 2,0 dəfə təşkil etmişdir. Struktura nəzər salsaq, görmək mümkündür ki, artım dinamikasında əhəmiyyətli pay neft-qaz hasilatı, ümumi halda mədənçixarma sənayesinin payına düşür (məsələn, 2020-ci ildə 42,04%). 2000-2020-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatının mövcud sahələri üzrə xalis mənfəətin artım sürətinin təhlilindən məlum olur ki, ancaq elektrik enerjisinin, qaz və su istehsalının və bölüşdürülməsinin müvafiq göstəricisi istehlak qiymətlərinin artım sürətindən geri qalıb. Bu da əsasən 2000-2006-cı illər ərzində tariflərin dəyişməməsi ilə bağlı olmuşdur. 2007-ci ildə tariflərin artırılması, enerji haqlarının toplam səviyyəsinin artırılması yönündə tədbirlər bu aspektdə 2007-ci ildən başlayaraq xalis mənfəətin həcmində artımına gətirib çıxarmışdır. Bundan əlavə, fikrimizcə, bu sahələrdə idarəetmə formalarının, maliyyə və investisiya resurslarından təyinatı üzrə istifadə olunması mexanizmlərinin, istehsal və xidmətlərin maya dəyəri göstəricilərinin daha geniş və şəffaf təhlilinə, təkmilləşdirilməsinə, maksimum səmərə verə biləcək fəaliyyət mexanizmlərinin tətbiqinə ehtiyac vardır. Aqrar sektorda xalis mənfəətin artımı bu sektorda investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi məqsədilə daxili mənbənin artması demək deyil. Belə ki, bu sahədə torpaq sahiblərinin başlıca fəaliyyət sahəsi aqrar sahə olduğu, yəni məşğul olanların bir çoxunun pay torpağı sahibləri təşkil etdiyi üçün, qazanan mənfəət onların istehlak xərclərinin maliyyələşdirmə mənbəyi kimi çıxış edir. Belə ki, 2020-ci ildə bu sahədə məşğul olanlar üzrə adambaşına düşən əlavə dəyərin illik məbləği 8197 manata, aylıq isə uyğun olaraq 683,1 manata çatmışdır. Əlavə dəyərin bir hissəsi kimi xalis mənfəətin çıxış etməsi, aqrar sahədə adambaşına düşən gəlirlərin az olması həmin sahənin xalis mənfəətin hesabına maliyyələşdirilməsi imkanlarını azaldır. Emal sənayesi üzrə qida məhsulları istehsalı, neft emalı sənayesi, qismən də inşaat materialları istehsalı istisna edilməklə, qalan istehsal sahələrində xalis mənfəət investisiya potensialını formalaşdırmaq nöqtəyindən nəzərdən böyük həcmə sahib deyildir. Belə ki, 2020-ci ildə emal sənayesində yaradılmış əlavə dəyərin 20,5 faizi yeyinti sənayesinin, 34,0 faizi neft emalı sənayesinin, 7,2 faizi isə inşaat materialları sənayesinin payına düşmüşdür.

Son illərdə ölkədə iqtisadi fəallığın artması iqtisadiyyatın bir çox sahələrində xalis mənfəət üzrə investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirmə mənbəyi olaraq əhəmiyyətini artırmışdır, artıq qeyd olunduğu kimi, kapital istehlakı əsas fondlar üzrə sadə təkrar istehsalın qarşılınması üçün kapital qoyuluşlarının əsas maliyyə mənbələrindən biri kimi hesab edilir. Azərbaycanda əsas fondların istehlak həcmində sahəvi bölgüsü cədvəl 3.1.5-də əks olunmuşdur.

Cədvəl 3.1.5

Azərbaycanda əsas fondların istehlak həcmində sahəvi bölgüsü (milyon manat)

Göstəricilər	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020/2000
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və ovçuluq	48,4	93,9	120,5	153	99,2	174,3	172,8	184,2	217,6	223,0	3,6 d.
Balıqçılıq, balıqyetidirmə	0,6	4,1	6,0	7,8	8,1	8,3	8,5	8,5	8,5	8,5	14,2 d.
Mədənçıxarma sənayesi	83,3	255,6	387,5	444,0	603,6	611,7	655,7	596,8	721,6	735,3	7,9 d.
Emal sənayesi	98	192,2	241,9	322,5	417,1	411,7	437,2	568,3	747,2	756,9	4,5 d.
Elektrik enerjisi, su və qazın istehsalı və bölüşdürülməsi	23,6	15,4	105,2	137,9	464,4	541,1	386,7	361,9	382,0	382,2	16,4 d.
Tikinti	44,3	114,2	194,4	268,6	309,1	353,7	284,6	337,2	401,0	397,0	6,4 d.
Topdan və pərakəndə ticarət, məişət məmulatlarının, avtomobillərin, şəxsi istifadə əşyalarının təmiri	21,4	46,7	113,	136,0	49,5	93,2	134,5	286,7	218,5	217,2	6,3 d.
Məhmanxana və restoranlarla xidmətin göstərilməsi	3,9	10,7	40,9	52,4	16,7	31,4	52,3	94,7	115,5	120,1	13,4 d.
Anbar təsərrüfatı, rabitə və nəqliyyat	112,8	203,6	504	583,2	662,3	718,6	1160,1	1188,0	947,6	965,2	10,3 d.
Maliyyə fəaliyyəti	5,9	21,4	69,4	91,2	168,8	134,9	133,0	181,4	107,7	112,0	22,5 d.
Daşınmaz əmlakla əlaqədar əməliyyatlar, icarə və istehlakçılara xidmət göstərilməsi	55,5	53,4	28,3	42,8	150,7	209,0	221,8	262,0	273,7	279,5	4,0 d.
Dövlət idarəetməsi və müdafiə; sosial təminatın vəzifələri	18,8	100,9	207,7	59,0	88,4	60,7	197,6	176,3	226,5	356,1	10,5 d.
Təhsil	11,8	40,1	67,5	82,6	76,6	77,0	92,2	112,7	80,0	83,2	7,8 d.
Səhiyyə və sosial xidmətlərin göstərilməsi	10,6	28,3	100,1	112,9	139,7	156,7	156,7	187,0	116,3	114,1	14,8 d.
Digər kommunal, sosial və şəxsi xidmətlərin göstərilməsi	51,1	63,8	112,3	176,6	74,4	68,3	153,2	63,2	22,0	22,8	299,8
Fəaliyyət növləri üzrə cəmi	590,1	1244,3	2299,1	2670,0	3643,3	3997,5	4400,4	5109,7	4885,7	5080,2	7,5 d.

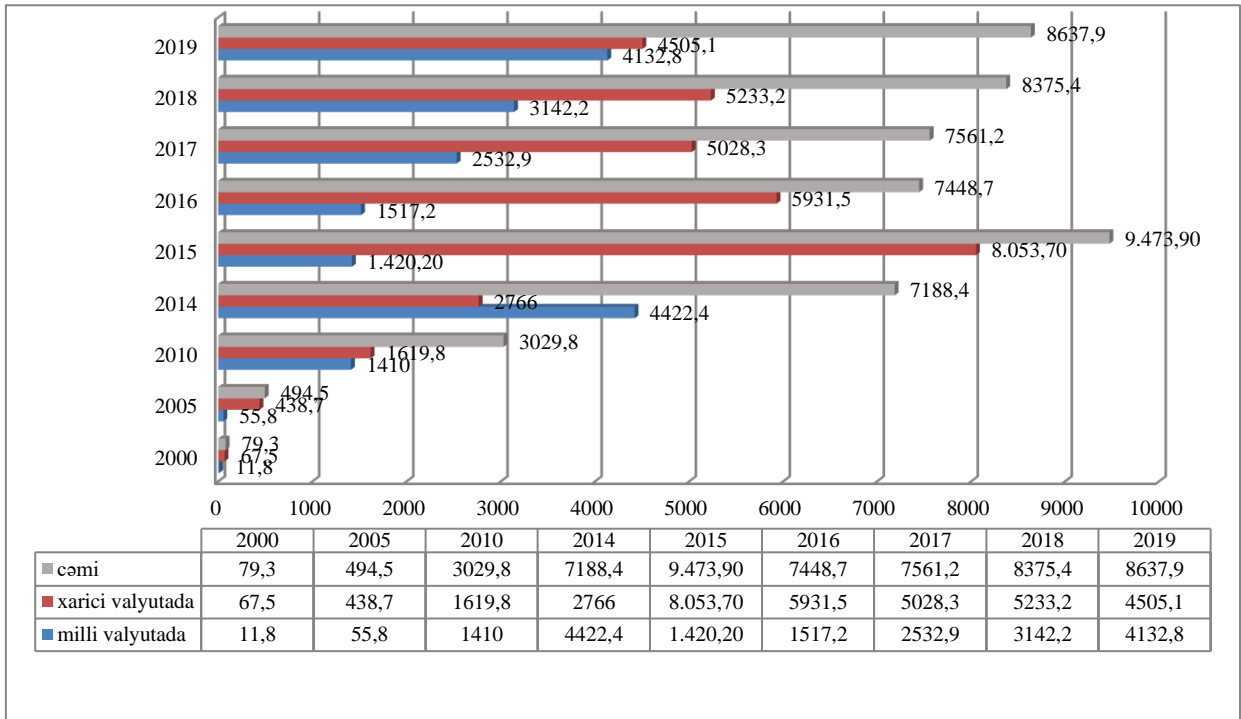
Mənbə: Cədvəl AR DSK-nın müvafiq göstəricilər üzrə məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Cədvəl 3.1.5-in məlumatlarından göründüyü kimi, 2020-ci ildə ölkə iqtisadiyyatında əsas fondların istehlakının nominal dəyəri 2000-ci illə müqayisədə 7,5 dəfə artmışlar ki, bu da inflyasiya səviyyəsini təxminən ikiqat üstələmişdir. Əsas fondlar üzrə istehlak həcmının artımına müxtəlif sahələrdə istifadəyə verilən əsas fondların dəyəri və onların fəaliyyət müddətləri təsir göstərir. Belə ki, 2020-ci ildə milli iqtisadiyyatda əsas fondların orta illik dəyəri 2000-ci ilə nisbətən 5 dəfədən çox artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, xalis mənfəət xalis investisiyaların maliyyələşmə mənbəyi rolunu oynadığı halda, amortizasiya ayırmaları isə əsas kapital həcmının saxlanmasına sərf olunan investisiyanın tələb edilən həcmi bildirir. Son dövrlərdə ölkədə xalis mənfəətin dəyəri xeyli artmışdır. Belə ki, 2020-ci ildə ölkədə cəmi xalis mənfəətin dəyəri əsas fondların bütövlükdə istehlak həcmindən 7,8 dəfə çox, mədən sənayesində bu göstərici 33,2 dəfə, ovçuluq, meşə təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı sektorunda 20,3 dəfə, emal sənayesində 4,7 dəfə, tikintidə 18,0 dəfə olmuşdur. Milli iqtisadiyyat sahəsində xalis mənfəətin çoxalması iqtisadi artım tempini qarşılayan xalis investisiyaları maliyyələşdirməyə şərait yaradır.

Milli iqtisadiyyatın tərəqqisinin maliyyələşdirilməsinin vacib potensial mənbələrinə ev təsərrüfatlarının qənaətlərini aid etmək olar. Ev təsərrüfatlarının birbaşa investisiya fəaliyyəti göstərmək imkanları məhdud olduğundan maliyyə vasitəçiləri onlara məxsus sərbəst vəsaitlərin bir qismini səfərbər edir. Daha sonra isə onu pula ehtiyacı olanlara yönləndirir. İEÖ-də əhalinin qənaətlərinin həcmi maliyyə bazarlarının tərəqqisini müəyyən edən əsas amillərdən biri hesab edilir. Şəkil 3.1.1.-də bankların əhalidən cəlb etdikləri əmanətlərin həcmi göstərilmişdir.

Şəkil 3.1.1-dən məlum olur ki, son dövrlərdə banklarda əhalinin əmanətləri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Belə ki, 2000-ci ilə nisbətən əhalidən cəlb edilmiş əmanətlərin həcmi 2005-ci ildə 6,3 dəfə, 2010-cu ildə 38,3 dəfə, 2015-cü ildə 119,5 dəfə, 2019-cu ildə isə 108,9 dəfə artmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıdakı cədvəldə hər ildə edilmiş əmanətlərin həcmi yox, ilin axırına banklarda olan cəmi əmanətlər göstərilmişdir. Başqa sözlə desək, bu cəmə əvvəllər banklara daxil olmuş əmanətlər də aiddir.

Şəkil 3.1.1. Azərbaycanda banklar tərəfindən əhalidən cəlb edilən əmanətlər, mln. manat, 2000-2019-cu illər (ARMB-nin məlumatları əsasında hazırlanmışdır - <https://www.cbar.az/>.)

Həmin əmanətlər bankların kredit resurslarının yaranmasında mühüm rol oynayır. Tədqiqatlardan məlum olur ki, banklar tərəfindən kapital qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi məqsədilə verilən kreditlərin məbləği əhalinin əmanətlərinin çox kiçik hissəsini təşkil etmişdir. Nəticədə, bank kreditləri hesabına maliyyələşmiş investisiyaların miqdarının əhalinin əmanətlərinə nisbəti 2009-cu ildə 1,18, 2010-cu ildə 1,21, 2011-ci ildə 1,20, 2015-ci ildə 1,38, 2016-cı ildə 1,25, 2017-ci ildə 1,31, 2019-cu ildə 1,85 olmuşdur. 2009-cu ildə respublika iqtisadiyyatına kredit qoyuluşlarının həcmi 8407,6 mln. manat, 2010-cu ildə 9163,5 mln. manat, 2011-ci ildə 9850,4 mln. manat, 2015-ci ildə 21717,9 mln. manat, 2017-ci ildə 11757,8 mln. manat, 2018-ci ildə 13020,3 mln. manat, 2019-cu ildə 15298,2 mln. manat, 2020-ci ildə isə 14530,5 mln. manat olduğunu əsas götürsək, onda investisiya yatırımlarının maliyyələşdirilməsinə yönəldilmiş kreditlərin məcmu kredit qoyuluşlarında çox kiçik paya sahib olduğu nəticəsinə gəlirik. Bu nöqtəyi-nəzərdən, növbəti illərdə ölkədə verilən kreditlərdə sərmayə yönü kreditlərin xüsusi çəkisini artırmaq nəticəsində əlavə sərmayə yatırımlarını maliyyələşdirmək imkanları vardır. Sözü gedən potensial ölkə üzrə banklar tərəfindən əhalidən əldə edilən əmanətlərin məbləği çoxaldıqca, çoxalır.

Bununla belə, qeyd etmək olar ki, ölkədə neft strategiyasının uğurla

reallaşdırılması iri həcmli investisiya qoyuluşlarını maliyyələşdirmək məqsədilə imkanların yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə imkanlar gəlirlərin artımı hesabına və eyni zamanda əldə edilmiş vəsaitlərin hesabına yaranmışdır. Bu amillər isə ölkə iqtisadiyyatında inkişafının intensivləşdirilməsinə və xüsusilə, qeyri-neft iqtisadiyyat sahələrinin investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsinə münbit şərait formalaşdırmışdır.

3.2. Ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb olunmasının mövcud vəziyyətinin kompleks təhlili və dəyərləndirilməsi

Qloballaşma şəraitində respublikanın sosial-iqtisadi inkişafına xarici amillərin təsiri daim artmaqdadır. Ölkədə davamlı inkişafın təmin edilməsi məqsədilə xarici amillərin imkanlarından düzgün istifadə edərək iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmaq mümkündür [77, s. 287].

Bu aspektdən yanaşdıqda, ölkə qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri milli iqtisadiyyat üzrə beynəlxalq əmək bölgüsündə səmərəli iştirakı həyata keçirməkdən, xarici kapitalın, qabaqcıl texnologiya və idarəetmə təcrübəsini cəlb etməklə məhsuldar qüvvələrin inkişafını reallaşdırmaq ibarətdir.

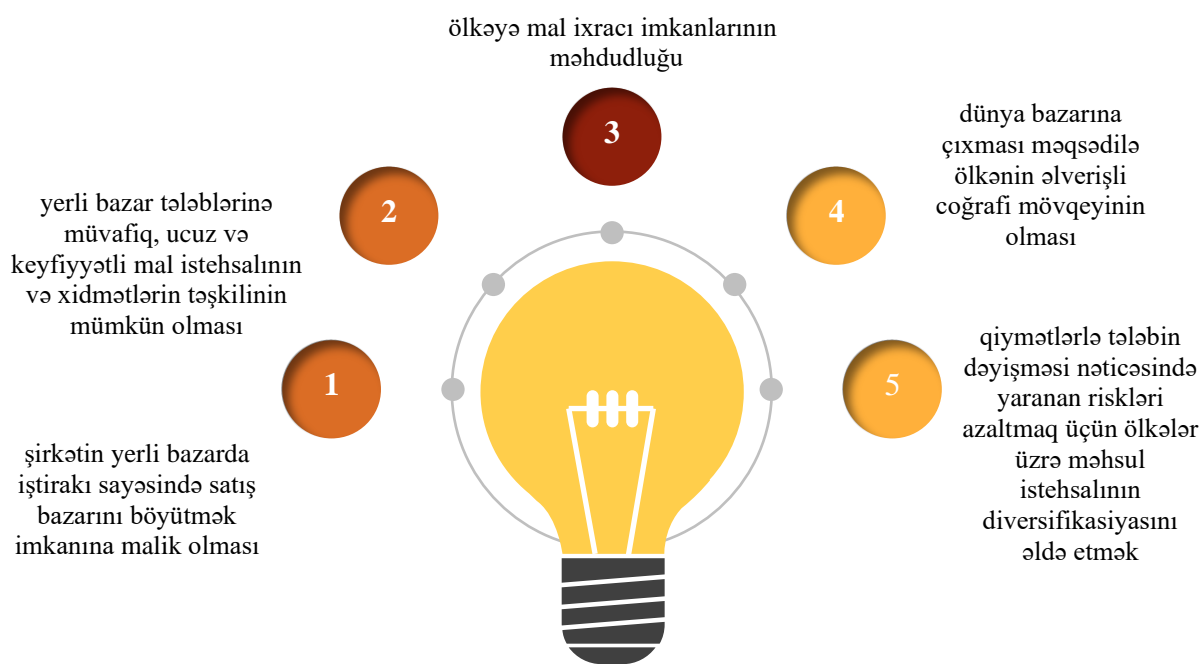
Təcrübədən məlum olur ki, birbaşa xarici investisiyaları qəbul edən ölkə bundan real fayda qazanır. Nəticədə, xarici investisiyanın cəlb olunması ölkədə investisiya resurslarının təklifini yüksəldir, ölkə daxilində müasir texnologiyanın tətbiqini genişləndirməyə, sahibkarlığın və idarəetmənin yeni qaydalarını və mədəniyyətini formalaşdırmağa sövq edir, eləcə də milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəldilməsinin vacib amilinə çevrilir.

Hazırda dünya təsərrüfatının tərəqqisinin əsas meyllərindən və səciyyəvi cəhətlərindən biri xarici investisiyaların məcmu dəyərinin artması, onların artım templərinin intensivləşməsidir. Dünyada birbaşa xarici investisiyaların il ərzində axını 1995-ci ildə 330 mlrd. dollara, 2000-ci ildə 651,2 mlrd. dollar bərabər olmuşsa, 2015-cü ildə isə həmin göstərici 1 trilyon dolları ötmüşdür. Araşdırmalardan məlum olur ki,

son onilliklər dövründə birbaşa xarici investisiyaların məbləği beynəlxalq ticarət və ÜDM-lə müqayisədə daha intensiv artır.

Təşkilatlar, bəzi hallarda istehsal, habelə bazar potensialını səmərəli gerçəkləşdirmək üçün öz ölkəsində material, maliyyə, texnoloji, idarəetmə, məlumat resursları və s. bu kimi iqtisadi resurslarla təminatda çətinliklərlə üzləşirlər. Xarici iqtisadi fəaliyyət ayrı-ayrı təşkilatlara xarici ölkədə olan maliyyə mənbələrindən, xammal və materiallardan, iş qüvvəsindən və s. yararlanmağa imkan verir.

Təşkilatların xarici investisiya qoyuluşları məhsul ixracı ilə müqayisədə nəqliyyat məsrəflərinə və gömrük rüsumlarının ödənilşlərinə qənaət etməyə, istehlakçılara mal satışı ilə bağlı daha yaxından xidmət göstərilməsinə imkan yaradır [145, s.266]. O cümlədən, təşkilat ölkələrarası əmək haqqı səviyyələrində, kredit rejimlərində və s. bu kimi ifadə olunan fərqlərdən yararlanaraq istehsal xərclərini aşağı salır. Xarici fəaliyyət iştirakçılarının investisiya qoyuluşunu reallaşdırmağa sövq edən başlıca səbəblərə bunları aid etmək olar (şək.3.2.1).

Şəkil 3.2.1. Xarici fəaliyyət iştirakçılarının investisiya qoyuluşunu reallaşdırmağa sövq edən başlıca səbəblər (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Qeyd edək ki, milli iqtisadiyyatın ehtiyaclarını ödəmək məqsədilə xarici kapitalın cəlb olunması öncə, investisiya mühütü ilə bağlıdır. Ölkə daxilində məcmu qənaətin mütləq və nisbi mənada azlığı iqtisadi artımı məhdudlaşdırır. Bununla yanaşı qeyd

etmək lazımdır ki, nisbətən uzun müddətə iqtisadi artımın konkret tempini qarşılayan qənaət normasını hesablamak məqsədilə Harrod-Domar modeli tətbiq olunmuşdur. Bu halda xarici investisiyaya zəruri iqtisadi artım tempini qarşılayan milli qənaəti tamamlaya bilən amil kimi baxılmışdır. Beləliklə, ölkədə qənaət normasının yüksək olması heç də buna uyğun yüksək iqtisadi artım tempini qarşılamır. Məcmu qənaət məbləğinin məhsuldar investisiyaya çevrilməsi mexanizminin mövcudluğu mütləqdir. Bu isə, əvvəlcə, ölkədə qənaət olunmuş vəsaitlərin investisiya kimi mənimsənilməsi məqsədilə istehsal, texnoloji, habelə kommersiya biliklərinin mövcudluğunu tələb edir. Bu cür biliklərin məhdudluğu şəraitində mövcud resursların mənimsənilməsi çətinləşir. Nəticədə respublikanın iqtisadi imkanlarından tam istifadə edilmir, sərbəst iqtisadi resurslar mövcuddur. Bu nöqteyi-nəzərdən, əgər yerli və xarici kapital arasında alternativ varsa, üstünlüyün yerli kapitalla verilməsi baş verəcək. Lakin seçimi hərəkətsiz qalan resurslar və xarici kapital arasında etdikdə, şübhəsiz ki, xarici investisiyanın cəlbi daha yüksək istehlak, təhsil təminatı yaratmaqla, habelə daxili investisiya üçün zərurilik mahiyyəti kəsb edən gəlirlərin artmasında çox əhəmiyyətli rol oynayır. Ölkəyə xaricdən investisiyanın cəlb edilməsində əsas məqsədlər sırasına bunları aid etmək olar:

- ölkədə istehsal edilən məhsulun rəqabət qabiliyyətini, istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsini artırmaq;
- ölkədə struktur dəyişikliklərini aparmaq və iqtisadi potensialı gerçəkləşdirmək məqsədilə yeni müəssisələr yaratmaq;
- yeni ixracyönlü və idxalı əvəzləyən istehsalları yaratmaq;
- ölkədə rəqabətin inkişaf etdirilməsi məqsədilə yeni təsərrüfat subyektləri yaratmaq;
- az inkişaf etmiş əraziləri inkişaf etdirmək;
- daxili bazarın tələbini və ölkənin istehsal potensialını yüksəltmək üçün yeni faydalı qazıntı yataqlarını mənimsəmək;
- istehsal, texnologiya və kommersiya yönündə xarici təcrübədən faydalanmaq.

Xarici investisiyaları cəlb etmək, ilk növbədə, istehsal resurslarını təsərrüfat dövriyyəsinə cəlb etmək üçün şərait yaradır [136, s.123]. Nəticə etibarilə, müəyyən

həcmdə istehsal amilləri üzrə məşğulluq artır, milli gəlir, iş qüvvəsi, yerli təchizatçılar və s. tərəfindən formalaşan əlavə dəyərin hesabına artır. Belə şəraitdə, ölkəyə idxal edilən yeni texnika və texnologiyanın, progressiv idarəetmə və marketing üsullarını yaymaq nəticəsində yerli istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsini yüksəltmək üçün əlverişli şərait yaranır.

Qeyd edək ki, keçid dövrünün ilk illərində yaranmış əlverişsiz vəziyyət Azərbaycanda yerli müəssisələrin maliyyə vəziyyətlərini kəskin şəkildə pisləşdirmiş bu da, müəssisələrin bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğunlaşmasını məhdudlaşdırmışdır. Belə ki, xarici bazarlarda səmərəli fəaliyyət ölkədə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını tələb edir. Buna nail olmaq üçün isə yerli müəssisələrin yenidənqurulmasını və restrukturizasiyasını həyata keçirmək tələb olunurdu. Lakin yerli müəssisələrin həm daxili imkanları, həm də ölkədə formalaşmış şərait bu tədbirlərin həyata keçirilməsini məhdudlaşdırırdı. Nəticədə, 1996-cı ildə ÜDM 1990-cı il səviyyəsinin təqribən 41 faizini təşkil etmişdir. Qeyd edilən dövrdə ölkədə iqtisadi inkişafın maliyyələşdirilməsi üçün daxili mənbənin həcmi (sərəncamda qalan gəlirlərdə qənaətin həcmi) təqribən 30 dəfə azalmışdır. Keçid dövrünün ilk dövrlərində Azərbaycanda getdikcə azalan ümumi milli gəlirdə qənaətin payının azalması, yenidən istehsal imkanlarının və kapital qoyuluşları stimullarının zəifləməsi daxili investisiyanın həcmnin əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, 1995-cü ildə ölkədə daxili mənbələr hesabına həyata keçirilmiş kapital qoyuluşlarının həcmi 1990-cı ilə nisbətən 3,4 dəfə azalmışdı. Həmçinin 1991-1995-ci illərdə, yəni 5 ildə daxili mənbələr hesabına həyata keçirilmiş kapital qoyuluşlarının cəmi həcmi 1990-cı ildəki göstəricidən yalnız 2 dəfə çox olmuşdur. Bu dövrdə ölkədə fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmiş əsas fondların və infrastrukturun yeniləndirilməsi və yenidən qurulmasına ehtiyacın artdığı bir vaxtda, investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi imkanları getdikcə məhdudlaşdırdı. Belə şəraitdə Azərbaycanda iqtisadi inkişafı stimullaşdırmaq məqsədilə xarici investisiyanın milli iqtisadiyyata cəlb olunması istiqamətində tədbirlər həyata keçirilmişdir. Ona görə ki, bu olmadan ölkə iqtisadiyyatının bərpa olunması və tərəqqisi bütöv onilliklər boyu davam edə bilərdi. Xarici investisiyanın ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi, xarici iqtisadi

siyasətin, həm də ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların, struktur dəyişikliklərinin edilməsinin mühüm amillərindən birini təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, xarici investisiyanın cəlb edilməsi ölkədə investorlar üçün cəlbədar sahələrin mövcudluğu şəraitində mümkündür. Belə sahə isə ölkənin neft və qaz hasilatı sahəsi idi. 1994-ci il sentyabr ayının 20-də dünyanın aparıcı iri neft şirkətləri ilə Xəzərdə yerləşən Çıraq, Azəri neft yataqlarının, habelə Günəşli yatağının çox dərinlikdə yerləşən hissəsinin işlənməsinə aid «Əsrin müqaviləsi» imzalanmışdır. Bu müqavilənin bağlanması sonrakı dövrlərdə neft və qaz hasilatı sektorunda 30-a yaxın yeni kontrakt imzalanmış, Bakı- Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac və Bakı- Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərləri istismara verilmişdir. Sonrakı illərdə regional və beynəlxalq səviyyədə, Azərbaycanın Avropa Birliyinin etibarlı enerji təhlükəsizliyi partnyoruna çevrilməsində mühüm önəm kəsb edən TANAP və TAP layihələri reallaşdırılmışdır. Azərbaycanın dünyanın müxtəlif ölkələrində neft ixracı ilə bərabər təbii qazı 2020-ci ilin 31 dekabrında Avropa bazarına çatdırılmışdır. Bu dövr ərzində ölkə iqtisadiyyatına yatırılan xarici investisiyalar xeyli artmış, 2008-ci ilin sonlarından başlayan dünya maliyyə böhranının mənfi fəsadları nəticəsində intensivlik nisbətən aşağı düşsə də, hər il ölkəmizə xarici investisiyaların axını davam etməkdədir.

Cədvəl 3.2.1-də Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyaların 2000-2019-cu illər ərzində cəlb edilməsi dinamikası təhlil olunmuşdur.

Cədvəl 3.2.1

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyalar (milyon ABŞ dolları)

Göstəricilər	2000	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2020-cu ilin 2000-ci ilə nisbəti
Cəmi xarici investisiya, o cümlədən:	927	4893,2	8247,8	11500,0	10 719,1	10161,1	9120,5	8236,5	7129,1	6125,4	6,6 d.
Maliyyə kreditləri	262,9	698,4	3405,8	2162,8	2 210,2	2197,8	1783,3	2880,0	1736,1	1004,4	3,8 d.
Neft sənayesinə	546,1	3799,9	2955,3	6500,5	6 622,7	5617,4	4900,8	3142,0	3345,2	3922,1	7,2 d.
Birbaşa investisiyalar-qeyri-neft sektoruna	118	230,5	659,6	1119,8	860,4	1706,2	813,0	967,1	930,1	605,6	5,1 d.
Neft bonusu	-	1,0	2,0	17,0	2,0	0,1	1,4	450,1	450,8	451,6	-
Digər investisiyalar	-	163,4	1225,0	1699,8	1 023,8	639,6	1622,0	797,3	666,9	141,7	-

Mənbə: Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2008, s.380; 2011, s.413; 2012, s. 401, 2018, s.405; Azərbaycan rəqəmlərdə 2015, s. 132-133., 2020, s. 397, 2021, s. 380.

Cədvəl 3.2.1-dən məlum olur ki, son dövrlərdə ölkə iqtisadiyyatına xarici

investisiyaların miqdarı əhəmiyyətli olaraq artmışdır. Nəticədə, ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunmuş xarici investisiyanın miqdarı 2020-ci ildə 6125,4 mln. manat təşkil etmişdir. Bu isə 2000-ci ilin müvafiq səviyyəsindən 6,6 dəfə çoxdur. Cəlb olunmuş xarici investisiya daxilində neft sənayesinin xüsusi çəkisi 2000-ci ildə 58,8%-dən 2011-ci ildə 39,4 %-ə qədər enmiş, 2012-ci ildən başlayaraq isə artmaqla 2015-ci ildəki 61,8 %-ə qədər yüksəlsə də 2017-ci ildə 53,7%, 2018-ci ildə 38,2%-ə qədər azalmış, 2019-cu ildə yenidən 46,9%-ə və 2020-ci ildə isə 64,0%-ə qalxmışdır. Vurğulamaq vacibdir ki, xarici investisiya üzrə əsas kapitalla yönəldilən hissə 2000-ci ildəki 54,8 %-dən 2011-ci ildə 30 %-ə enmiş, 2015-ci il ərzində isə artaraq 43,2%, 2016-cı ildə 58,9% təşkil etmiş, yenidən azalaraq 2017-ci ildə 49,7%, 2018-ci ildə 31,1%, 2019-cu ildə 30,6%, 2020-ci ildə isə 29,9% olmuşdur. Beləliklə, ölkədə investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi nöqtəyi-nəzərindən xarici investisiyanın cəlb olunması imkanları çoxdur. Cədvəl 3.2.1-dən məlum olur ki, ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunan xarici maliyyə kreditlərinin məbləği əhəmiyyətli şəkildə artmışdır. Belə artım daha çox respublikanın maliyyə bazarlarında faiz dərəcələrinin yüksək olması, habelə milli valyutanın möhkəmlənməsi ilə bağlıdır. Bu amillərdən başqa İEÖ-ə nisbətən respublikada yüksək inflyasiya gözləntilərinin də mövcudluğu ölkəyə xaricdən maliyyə vəsaitlərinin cəlb olunmasını xeyli asanlaşdırır. Nəticədə, xarici valyutada alınmış vəsaitlərin manata çevrilərək kredit formasında təqdim edilməsi milli valyuta üzrə nominal məzənnə artımı və inflyasiya şəraitində bu vəsaitlərdən qazanılan gəlirliyin artımına gətirib çıxarır.

Ölkənin iqtisadi tərəqqisi zamanı birbaşa xarici investisiyanın stimullaşdırıcı rolu xüsusilə qeyd edilməlidir [168, s.19]. Beynəlxalq təcrübədən məlum olur ki, xarici investisiya AR sənayesinin tərəqqisinə kömək edir, yeni ofislər yaradaraq qismən olsa da ,işsizliyin səviyyəsini aşağı salır, daxili bazarda iqtisadi subyektlərin emal etdikləri məhsul və xidmətlərin keyfiyyətinin artırılmasına stimül verərək onları beynəlxalq standartlara müvafiq olaraq fəaliyyət göstərməyə məcbur edir. Son illərdə xarici investisiyalara nisbətən daxili investisiyanın xüsusi çəkisinin artması meylləri formalaşır. Bu da öz növbəsində sahibkarlığın inkişafı ilə izah olunur. Cədvəl 3.2.2-də Azərbaycanda əsas kapitalla yönəldilən xarici investisiyaların dinamikası verilmişdir.

Azərbaycanda əsas kapitala xarici investisiya (mln. man.)

	2000	2005	2008	2009	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Əsas kapitala yönəlik vəsaitlər, cəmi	507,5	3665,0	2242,0	1645,0	2406,5	4903,6	6898,5	9282,5	8665,1	5370,0	5672,4	5155,3
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq	4,3	16,2	13,7	9,7	1,0	14,0	11,3	15,0	50,5	12,5	20,9	23,6
Sənaye	463,2	3349,9	2011,0	1403,3	1917,3	4268,8	5741,9	7350,9	6989,5	3993,1	4 411,3	3845,6
Mədənçixarma sənayesi	335,7	3209,7	1908,0	1271,5	1882,9	4184,6	5514,3	6805,0	6288,9	3498,7	3 443,8	3684,6
Xam neftin və təbii qazın hasilatı, bu sahəyə xidmətlərin göstərilməsi	335,7	3209,7	1908,0	1215,5	1881,0	4184,6	5514,3	6805,0	6288,9	3498,7	3 443,8	3684,6
Emal sənayesi	40,5	35,9	43,1	21,4	1,1	0,9	16,1	-	32,0	25,6	798,0	19,9
Elektrik enerjisi, qaz, buxar istehsalı, bölgüsü və təchizatı	74,3	98,5	47,6	69,7	23,0	75,8	16,5	72,3	199,7	157,9	0,4	8,4
Su təchizatı; tullantıların təmizlənməsi, emalı	12,7	5,9	12,4	40,7	10,3	7,5	195,0	473,6	468,9	310,9	169,1	132,7
Tikinti	2,2	43,5	10,2	0,1	60,9	299,4	632,3	1492,7	1072,9	965,1	654,5	421,4
Ticarət; nəqliyyat vasitələrinin təmiri	0,6	1,3	0,2	0,1	16,9	-	-	-	-	-	-	-
Nəqliyyat	8,1	217,8	171,3	215,4	395,1	313,2	375,3	399,1	548,1	312,2	654,5	413,5
İnformasiya və rabitə	2,8	17,8	31,7	-	-	-	122,9	22,1	-	83,1	20,4	0,5

Mənbə: Cədvəl ARDSK-nın məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanıb.

Cədvəl 3.2.2-dən məlum olur ki, 2000-2020-ci illər ərzində əsas kapitala xarici investisiya qoyuluşunun həcmi 2005-ci ildə kulminasiya nöqtəsinə çatmış, sonra isə azalmışdır. Yalnız 2013-cü ildən etibarən əsas kapitala xarici investisiyanın həcmi yenidən artmağa doğru meyl etməyə başlamış və 2016-cı ildə 9,3 mlrd. manat təşkil etmişdir ki, bu da 2010-cu ilin səviyyəsindən 3,9 dəfə çox olmuşdur. 2017-ci ildə bu göstərici bir qədər (6,5 %) azalaraq 8,7 mlrd. manat olmuşdur. 2018-ci ildə bu göstərici 2017-ci illə müqayisədə daha 37,9% azalaraq 5,4 mlrd. manat, 2019-cu ildə 2018-ci ilə nisbətən bir qədər (5,6 %) artaraq 5,7 mlrd. manat, 2020-ci ildə 2019-cu ilə nisbətən 9,1% azalaraq 5,2 mlrd. manat təşkil etmişdir. Bundan başqa, əsas kapitala investisiya qoyuluşlarında təbii qaz və xam neft hasilatı, bu sektorda xidmətlərin göstərilməsi sahəsinin payı 2000-2020-ci illərdə 65,2 % ilə 66,0 % arasında dəyişmişdir.

Ölkənin neft və qaz hasilatına iri həcmli xarici investisiya qoyuluşları demək olar ki, «hasilatın pay bölgüsü haqqında» sazişləri (HPBŞS) əsasında həyata keçirilir. Bu sazişin məğzi ondan ibarətdir ki, bu cür kontraktlar üzrə xarici podratçılar yatağın kəşfini, işlənməsini, habelə, SOCAR-ın iştirak payını maliyyələşdirməyi, AR-na bonuslar ödəməyi, o cümlədən dövlətə ümumilikdə neftin 75%-ə qədərini, habelə səmt qazının bütövlükdə hamısını verməyi öz öhdəsinə götürür. Qısacası, burada investor kəşfiyyat prosesində öz kapitalı ilə riskə gedir, dövlət isə mənfəətin daha böyük hissəsini əldə edir. AR-da neft kontraktlarının təsdiqlənməsi və qüvvəyə minmə prosesi

çoxpilləli xarakter daşıyır. İlk növbədə SOCAR-ın müvafiq müraciətindən sonra dövlət başçısı SOCAR-a xarici sərmayədarlarla danışıqlara başlamaq hüququnun verilməsi barədə sərəncam verir. Daha sonra SOCAR özü üçün maraq kəsb etdiyi təşkilatlarla qarşılıqlı anlaşma barədə (fəaliyyəti müddəti 6-12 ay civarında olan) memorandumu təsdiq edir. Bu memorandum kontekstində kontraktın əsas prinsipləri haqqında razılaşmaların işlənilməsinə, habelə imzalanmasına qədər danışıqlar həyata keçirilir. Gələcək kontraktın ehtimal edilən mübahisə xarakterli məqamların yekun tənzimlənməsindən sonra SOCAR-a yekun sənədin təsdiqlənməsinə səlahiyyət verilməsi xahişi ilə dövlət başçısına müraciət edir. Ölkə Prezidenti razılıq verdiyi hallarda tərəflər müqaviləni imzalayırlar. Administrasiya ratifikasiya olunması üçün onu parlamentə göndərir. Paralel olaraq AR Nazirlər Kabineti gələcək illərdə layihə iştirakçılarına hökumət təminatı verir. Təşkilatlar da öz təminatlarını açıqlayırlar. Müqavilənin Milli Məclisdə ratifikasiya olunmasından sonra bu sənəd təsdiqlənmək üçün yenidən dövlət başçısına qaytarılır. Prezident tərəfindən müqavilə dəstəklənsə, onda yeni qanunun qüvvəyə minməsi barədə fərman verilir. Fərman dərc edildiyi gündən etibarən HPBHS-nin fəaliyyət müddətinə başlamasına start verilir [48].

AR-da birbaşa xarici investisiyanın mühüm formalarından biri xarici, habelə müştərək müəssisələrin yaradılmasıdır. Müştərək firmaların yerli bazara daxil olma yolu kimi xarici müəssisəyə yerli tərəfdaşların bilik və bacarıqlarından, satışla əlaqəli şəbəkələrdən, dövlət orqanları ilə əlaqələrindən yararlanmağa, yerli firmaların rəqabət qabiliyyətini artırmağa, xarici şirkətin satış şəbəkəsindən istifadəsinə, yerli bazarda mövqeyini yaxşılaşdırmağa, mütərəqqi marketinq təcrübəsini əldə etməyə imkan verir. Müştərək firmaların yaradılması xarici tərəfdaşlara yerli şərait və bazar barədə yerli tərəfdaşın biliklərindən yararlanaraq həmin ölkə bazarında daha az xərclə möhkəmlənməyə imkan yaradır. 2020-ci ildə ölkədə xarici, eləcə də müştərək müəssisələrin investisiya yatırımlarının həcmi 2000-ci illə müqayisədə 7,4 dəfə, onların sayı təqribən 2,3 dəfə, onlarda çalışan heyətin sayı isə 4 dəfəyə qədər artmışdır. Hesab edirik ki, ölkədə müştərək firmaların yaradılması imkanları vardır. Ölkədə müştərək firmaların inkişafının ilkin şərtlərindən biri yerli sahibkarlığın tərəqqisidir. Yerli sahibkarlığın tərəqqi səviyyəsi yüksəldikcə, xarici tərəfdaşlarla investisiya

yatırımını əməkdaşlığına tələb də yüksəlir.

İqtisadi tərəqqinin sahə prioritetləri müəyyən edilərkən balanslaşdırılmış yanaşmaya önəm vermək lazımdır. Müasir şəraitində xarici investisiyanın ağır və yüngül sənaye sahələrinə cəlbi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır. Xarici investisiyanın cəlbinin sahə prioritetlərini müəyyənləşdirərkən müvafiq sənaye sahələri üzrə ixrac potensialının həyata keçirilməsi imkanlarını da nəzərə almaq vacibdir.

Ölkənin yüngül və yeyinti sənayesi sektorlarında rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalı məqsədilə müvafiq potensialın mövcudluğu həmin sahələrə xarici investisiyaların cəlb edilməsini tələb edir. Göründüyü kimi, istənilən ölkənin nüfuzlu maliyyə qurumları ilə müştərək fəaliyyəti bu ölkələrə xarici investisiyaların cəlb üçün əlverişli şərait yaradır. Azərbaycan hökuməti 2009-cu ilə kimi Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) ilə əməkdaşlıq kontekstində 6 iqtisadi proqram və 3 texniki missiya hazırlamış, bu cür proqramların reallaşdırılmasına görə 547 mln. ABŞ dollarına yaxın həcmdə kredit əldə etmişdir. 2004-2005-ci illərdə ayrı-ayrı beynəlxalq maliyyə-kredit qurumları ilə, o cümlədən donor ölkələr ilə ölkəmizə investisiyaların cəlb edilməsi sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi məqsədilə xeyli işlər həyata keçirilmişdir. Belə ki, göstərilən illərdə ölkə iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən ayrı-ayrı layihələri maliyyələşdirmək üçün 1426 milyon dollar həcmində 30-dan çox kredit sazişi imzalanmışdır.

Respublika hökuməti kreditlərin cəlb olunması üzrə ayrı-ayrı beynəlxalq maliyyə-kredit qurumları ilə əməkdaşlıq etməkdədir. 1994-2018-ci illərdə beynəlxalq maliyyə-kredit qurumları ilə hökumətin arasında 14,169 mlrd. ABŞ dolları dəyərində 200-dən artıq kredit sazişi bağlanmışdır. Bununla əlaqədar olaraq 133 layihənin və proqramın tətbiqi başa çatdırılmış, qalanları isə hazırda icra olunmaqdadır[23]. 2019-cu il 1 yanvarda istifadə olunan kreditlərin cəmi məbləği 12,394 mlrd. ABŞ dollar olmuşdur ki, bu da imzalanmış kredit sazişlərinin ümumi məbləğinin 87,5 faizinə bərabərdir[24].

2021-ci ilin 1 yanvar tarixinə Azərbaycanın əməkdaşlıq etdiyi beynəlxalq maliyyə-kredit qurumları ilə bilavasitə hökumətə verilən və dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına xidmət edilən ümumi məbləği 13,031 mlrd. ABŞ dolları dəyərində kredit

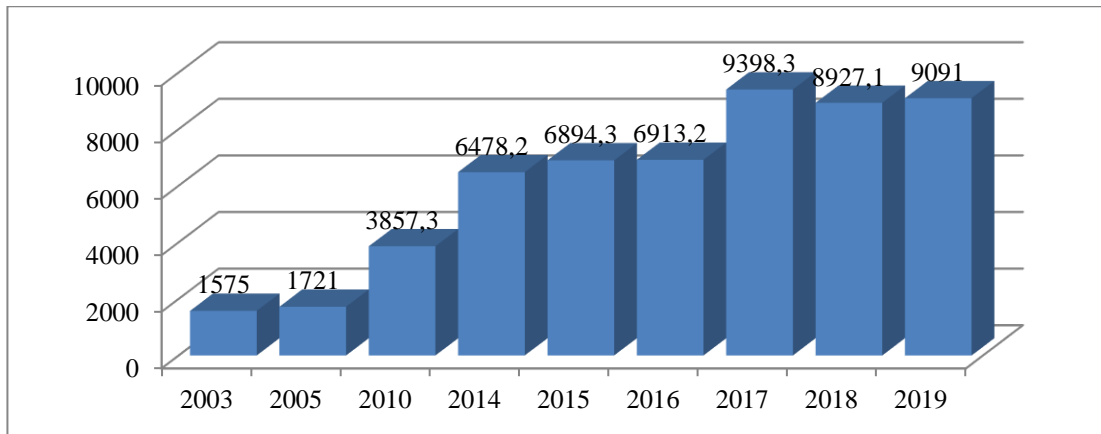
sazişi imzalanıb[21, s.381]. Həmin sazişlərə əsasən cəlb edilməsi nəzərdə tutulan kreditlərdən 11,833 mlrd. ABŞ dolları (95%-ə qədəri), o cümlədən 2020-ci il ərzində 470,7 milyon dollar həcmində vəsait istifadə olunub[21, s. 381].

Alınmış kreditlər əsasən respublika infrastrukturunun bərpası və yenidən qurulmasına, sosial sahələrin tərəqqisinə yönəldilmişdir. “Davos Dünya İqtisadi forumunun qiymətləndirilməsinə əsasən Azərbaycanda bir çox istiqamətlər üzrə müsbət nəticələr vardır. Hazırda Azərbaycan Şərq-Qərb, Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılmasında iştirak edən və fəal investisiya yatıran ölkədir. 2019-cu ildə Azərbaycan global nəqliyyat qovşağı kimi statusunu daha da gücləndirdi. Çin Xalq Respublikası ilə iqtisadi və siyasi münasibətlərini daha da inkişaf etdirərək, Azərbaycan “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsündə “orta marşrut”un fəal iştirakçısı kimi yerini möhkəmləndirmişdir” [24, s. 10] Onu da vurğulayaq ki, 2019-cu il 1 yanvarda istifadə olunan xarici kreditlər üzrə bütövlükdə təxminən 3466,8 milyon ABŞ dolları məbləğində borc qaytarılmışdır [22, s. 362].

Son ödəniş tarixləri 2020-2030-cu illəri əhatə edən 8 layihənin maliyyələməsi üçün istifadə olunmuş təxminən 1,5 mlrd. dollar məbləğində kredit üzrə 840,0 milyon məbləğində qalıq borcun 2018-ci ilin son iki rübündə vaxtından qabaq kreditor təşkilatlara qaytarılması reallaşdırılmışdır. Xarici dövlət borcu “2020-ci il yanvar ayının 1-nə 9,1 mlrd. ABŞ dollara yaxın olmuşdur və onun 59 % -ə yaxını hökumət tərəfindən birbaşa cəlb edilmiş kreditlərdən ibarətdir” [24, s.15].

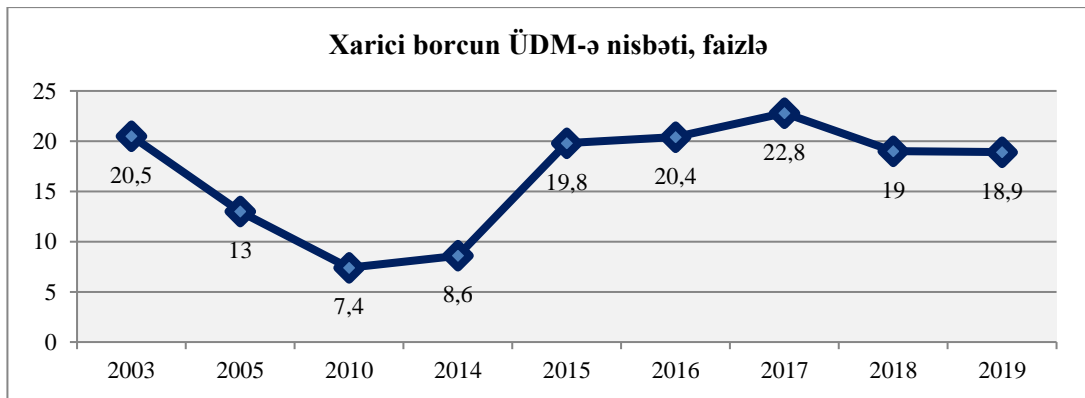
Ölkə iqtisadiyyatının inkişafına xarici kreditlərin cəlb edilməsini məhdudlaşdıran amillərdən biri dövlət borcunun həcmidir. Xarici borcun həcmi artdıqca, ölkənin ödəmə qabiliyyəti ilə bağlı risklər yüksəlir. Bu da, xarici kreditlərin cəlb edilməsini çətinləşdirir. Vurğulamaq lazımdır ki, xarici investisiya ölkə üçün xalis transferlərdir [194]. Onun cəlb edilməsi ölkənin investisiya qoymaq imkanlarını artırır, qaytarılması isə azaldır. Bu baxımdan, xarici borcun artımı gələcəkdə buna görə ödəmələrin artması hesabına ölkədə investisiyanı maliyyələşdirmək imkanlarını məhdudlaşdırı bilər.

Azərbaycanın xarici borcunun həcmi ilə bağlı dinamika Şəkil 2.2.2.-də verilmişdir və son illərdə xarici borcun məbləğində elə bir ciddi artım müşahidə olunmamışdır.

Şəkil 3.2.2. Azərbaycanın xarici borcunun həcmi ilə bağlı dinamika, mln. manat (AR Maliyyə Nazirliyinin məlumatları əsasında hazırlanmışdır - <http://www.maliyye.gov.az/>).

Şəkil 3.2.3.-də isə xarici borcun ölkə ÜDM-nə nisbəti əks olunmuşdur və əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, bu nisbət son illərdə atnamışdır, belə ki, 2017-ci ildə 22,8 % təşkil etdiyi halda, 2019-cu ildə azalaraq 18,9 % səviyyəsində olmuşdur.

Şəkil 3.2.3. Xarici borcun ölkə ÜDM-nə nisbəti, % (AR Maliyyə Nazirliyinin məlumatları əsasında hazırlanmışdır - <http://www.maliyye.gov.az/>).

Amma, şəkil 2.2.3-dən görüldüyü kimi, 2003-2010-cu illər ərzində Azərbaycanın dövlət borcunun həcmi davamlı şəkildə artmışdır. Bununla belə, 2017-ci ildə xarici dövlət borcunun ÜDM-ə nisbəti 2003-cü ilə nisbətən təqribən 2,3 faiz bəndi artsa da, 2019-cu ildə bu göstərici 1,6 faiz bəndi azalaraq 18,9 faiz, 2020-ci ildə 1,8 faiz artaraq 20,7 faiz təşkil etmişdir[21, s. 381]. Lakin bununla belə bu göstərici həm makroiqtisadi sabitlik və iqtisadi artım, həm də xarici investisiyanın cəlb edilməsi baxımından əlverişli səviyyədədir.

Beləliklə, aparılmış təhlillərə əsasən göstərə bilərik ki, ölkədə investisiya qoyuluşlarının xarici mənbələr hesabına maliyyələşdirilməsi imkanları böyükdür. Bunun üçün beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərən maliyyə qurumları və investor kompaniyalar - ölkələrlə investisiya əməkdaşlığı müstəvisində dövlət çağırışlarına

uyğunlaşdırılması vacib şərtlərdəndir.

3.3. Milli iqtisadiyyatın sahəvi bölümündə investisiya imkanlarının qiymətləndirilməsi

Milli iqtisadiyyatın investisiya cəlbediciliyinin artırılmasında müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinin investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və bununla bağlı investisiya qoyuluşu imkanlarının obyektiv olaraq qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, investisiya potensialını formalaşdıran vacib amillərdən biri ölkədə investisiyaların yatırılması imkanlarının olmasıdır [201, s. 138]. Məcmu qənaət məbləğinin yüksək olduğu hallarda bu cür vəsaitlərin mənimsənilməsinə şərait yaradan cəlbedici sahələr istisna təşkil edirsə, onda həmin vəsaitlərin ölkə ərazisində kapital qoyuluşu olaraq mənimsəmək imkanları qalmır və əksər hallarda bu vəsaitlərin xarici ölkələrə ixracı baş verir. Adətən ölkədə investisiya nöqtəyi-nəzərindən cəlbedici sahələrin mövcudluğu investisiya yatırımlarının maliyyələşdirilməsi üçün ölkədaxili mənbələrin mövcudluğu ilə müqayisədə daha əhəmiyyətli olur [282, s. 91]. Bu səbəbdən də, investisiya cəlbediciliyi olan sahələrin mövcudluğu respublikada investisiya potensialını formalaşdıran vacib amildir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, bəzi mütəxəssislər ölkənin investisiya potensialını onun kapital resurslarını mənimsəmək qabiliyyəti kimi təqdim edirlər [285, s. 63]. Ölkə, zona, yaxud regional səviyyələrdə investisiya potensialının qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. 1-ci halda təhlil obyektini kimi müxtəlif ölkələr, 2-ci halda ölkənin iri iqtisadi bölgələrini birləşdirən zonalar, 3-cü halda isə bəzi ortalaşdırılmış xüsusiyyətlərlə "nöqtə" kimi gözdən keçirilən inzibati-ərazi təsisatları çıxış edirlər. Beləliklə, iqtisadi ədəbiyyatda ölkənin milli iqtisadiyyatının sahələrinin investisiya potensialını qiymətləndirməklə əlaqədar problemlər öz zəruri əksini tapmamış, o cümlədən bunun investisiyanın səmərəlilik göstəricilərinə təsirini aşkara çıxaran nəzəri müddəalar müfəssəl şərh edilməmişdir. Milli iqtisadiyyat sahələrinin müqayisəli şəkildə təhlili, onlarda gedən proseslərin dərk edilməsi, sahə müəssisələrinin kapital resurslarını cəlb etmə imkanlarını

qiymətləndirmək investisiya fəaliyyəti sahəsində hökumətin siyasətinin formalaşması üçün çox vacibdir [248]. Ayrı-ayrı səviyyələrdə iqtisadi subyektlərin investisiya potensiallarının miqyasları, habelə strukturu barədə obyektiv informasiyanın mövcudluğu vergitutma yönündə, birbaşa və portfel investisiyalarının cəlb edilməsi, xarici borcların, əsas istehsal fondlarının amortizasiyalarının müəyyən edilməsi isiqamətində, böhranlı regionlar və sahələr üzrə müəssisənin kreditləşməsi üçün büdcənin istifadəsi sahəsində ölkə və regional səviyyələrdə hökumətin balanslı siyasətinin həyata keçirilməsi üçün son dərəcə vacibdir [233, s. 6]. Bununla yanaşı, müxtəlif sahələrin, regionların və ölkənin investisiya potensialının həyata keçirilməsi imkanı milli iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasının əsas şərtlərindən biri hesab edilir. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, makroiqtisadi nöqtəyi-nəzərdən investisiya vəsaitlərinə tələbat kapitalın optimal məbləği ilə faktiki məbləğ arasındakı fərqdən əmələ gəlir. Kapitalın optimal məbləği ölkədə tam məşğulluğu, habelə müəyyən iqtisadi artım tempini qarşılayan məbləğdir. İstehsal həcmi artırmaq məqsədilə ölkədə yeni istehsal güclərinin istifadəyə verilməsi vacibdir. Bu cür istehsal güclərini yaratmaq məqsədilə isə investisiya qoyuluşları tələb edilir. İqtisadi ədəbiyyatda tam məşğulluq şəraitinə malik olan ölkə iqtisadiyyatının artım sürətinin ən azı əhalinin artım sürəti ilə elmi-texniki inkişafın tempinin cəmi kimi müəyyən olunur. Əhalinin artım tempi və elmi-texniki inkişaf tam məşğulluq vəziyyətinə əngəl olur. Əhali sayının artımı iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin artımına gətirib çıxarır. Elmi-texniki inkişaf isə əmək məhsuldarlığının artmasına, bu isə daha az iş qüvvəsi hesabına mövcud həcmdə məhsul istehsalını təmin edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, elmi-texniki inkişafın təsiri nəticəsində ixtisar olunmuş işçilərin və əhali artımının nəticəsi olaraq yeni işçilərin məşğulluğunu təmin etmək üçün iş yerləri yaratmağa ehtiyac yaranır. Əmək məhsuldarlığı ilə əhalinin artım tempinin cəminə bərabər götürülən iqtisadi artım sürətini R.Harrod təbii artım sürəti adlandırmışdır [240, s. 57]. Araşdırmalardan məlum olur ki, son dövrlərdə əhalinin artım tempi illik 1,4% olmaqla stabilləşmişdir. Ölkədə elmi-texniki inkişafın sürətinin nisbətən yüksək olması proqnozlaşdırılır. Bundan başqa, müasir dövrdə ölkədə yüksək iqtisadi artım sürəti məşğulluğun səviyyəsinin artmasına gətirib çıxarmışdır. Rəsmi statistikaya görə 2009-cu ildə işsizlik səviyyəsi

6,0 %, 2010-cu ildə 5,6 %, 2011-ci ildə 5,4 %, 2015-2017-ci illər ərzində isə 5,0 %, 2018-ci ildə 4,9%, 2019-cu ildə 4,8%, 2020-ci ildə isə 7,2% təşkil etmişdir. 2020-ci ildə əmək qabiliyyətinə malik olan əhali 2005-ci illə müqayisədə 1169,9 min nəfər, 2010-cu illə müqayisədə isə 598,2 min nəfər artmışdır [84, s. 128].

Müasir dövrdə Azərbaycan məşğulluğun təmin olunması kontekstində çox gərgin bir dövrə daxil olub. Bu nöqteyi-nəzərdən, ölkədə məşğulluğun təmin edilməsi məqsədilə iri həcmli investisiya qoyuluşlarının reallaşdırılmasına böyük ehtiyac yaranıb. Tam məşğulluğa, eləcə də təbii iqtisadi artım sürətinə nail olunması məqsədilə tələb olunan kapital qoyuluşlarının həcminə yuxarıda qeyd olunan amillərlə bərabər, fondveriminin və əsas fondların istehlakının da təsiri şübhəsizdir. Nəticədə, investisiya qoyuluşlarının həcminə sadalanan amillərin də təsirini nəzərə alsaq, onda AR-da ÜDM-in 10 faizlik orta illik artım tempini əldə etmək üçün ÜDM-in təxminən 35 faizi həcmində kapital qoyuluşunun reallaşdırılması tələb edilir [333, s. 354]. Belə investisiya qoyuluşlarını maliyyələşdirmək imkanları bərqərar olsa belə, onların həyata keçirilməsi üçün investisiya cəlbediciliyinə malik sahələrin və burada kapital qoyuluşlarını reallaşdırmaq qabiliyyətinə malik müəssisələrin olması mütləqdir. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin investisiya potensialının qiymətləndirilməsi məqsədilə bir qrup göstəricilərdən istifadə edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik (bax: cədvəl 3.3.1).

Cədvəl 3.3.1.

İqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə investisiya potensialını qiymətləndirmə göstəriciləri

№	Göstəricilər	Hesablama metodikasının məzmunu
	İstehsal potensialı	
1	Sahə üzrə istehsalın fiziki həcmi	Sahənin istehsalı həcminin ÜDM-ə bölünməsi kimi müəyyən olunur
2	İstehsal həcmnin artım sürəti	Sahənin cari ildə istehsal həcmnin əvvəlki ilin istehsal həcminə bölünməsi kimi müəyyən edilir
3	Əsas istehsal fondlarının istifadəyə verilməsi üzrə sahənin xüsusi çəkisi	Sahədə istifadəyə verilmiş əsas fondların dəyərinin ölkə üzrə istifadəyə verilmiş məcmu əsas fondların dəyərində bölünərək tapılır
4	Yeni açılmış iş yerləri üzrə sahənin payı	Sahə üzrə yeni açılan iş yerlərinin ölkənin iqtisadiyyatı üzrə yeni açılan iş yerlərinə nisbəti kimi müəyyən olunur
	Maliyyə potensialı	
5	Ziyanla işləyən şirkətlərin ölkə üzrə zərərin ümumi məbləğində sahənin xüsusi çəkisi	Sahədə ziyanla işləyən müəssisələr üzrə ziyanın məbləğinin ölkə üzrə bütövlükdə mövcud ziyanla işləyən müəssisələr üzrə ziyanın ümumi məbləğinə bölünməsi kimi hesablanır
6	Sahədəki qiymət indeksi	Təhlil edilən dövrdə sahə üzrə qiymətin əvvəlki ilin qiymət səviyyəsi ilə müqayisədə dinamikasını səciyyələndirir

	İnvestisiya potensialı	
7	İnvestisiya həcminin dinamikası	Sahə üzrə cari ildə investisiya həcminin əvvəlki ilin investisiya həcminə bölünməsi kimi müəyyən olunur
8	Əsas kapitala investisiyaların strukturu	Təhlil edilən il ərzində sahənin əsas kapitalına investisiya yatırımının quruluşunu səciyyələndirir
	İxrac potensialı	
9	Mal ixracının artım sürəti	Cari ildə mal ixracının həcmi əvvəlki ilin ixrac həcminə bölünərək müəyyənləşdirilir
10	Mal ixracının ümumi həcmində sahənin xüsusi çəkisi	Sahə üzrə ixrac həcmi ölkənin ixrac həcminə bölünərək müəyyən olunur

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 3.3.1-də qeyd olunan bu göstəricilərdən yararlanmaqla, 2018-ci ildə iqtisadiyyatın fərqli sahələrində investisiya potensialının qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir (cədvəl 2.3.2). Sahələr üzrə hesablanmış investisiya potensialının reytingi göstəricisinə əsasən sənaye, kənd təsərrüfatı, eləcə də nəqliyyat sahələri ilk üç yeri tuturlar.

Cədvəl 3.3.2.

2020-ci ildə AR iqtisadiyyatı sahələri üzrə investisiya potensialının reytingi

İqtisadiyyatın sahələri	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Ranq
1. Sənaye	0,52	0,95	0,64	0,08	0,40	0,08	0,98	0,53	0,88	0,65	1
2. Kənd təsərrüfatı	0,12	1,02	0,74	0,05	0,03	1,06	0,68	0,03	1,00	0,05	2
3. Nəqliyyat	0,07	1,05	0,05	0,02	0,21	1,01	0,96	0,12	0,00	0,03	3
4. Rabitə	0,02	1,01	0,01	0,02	0,02	1,00	0,62	0,01	0,01	0,01	4
5. Tikinti	0,08	0,91	0,13	0,22	0,07	1,00	0,90	0,19	0,00	0,00	6
6. Ticarət və xidmət	0,13	0,90	0,02	0,15	0,08	1,01	0,71	0,01	0,01	0,01	5

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Qeyd edək ki, yanacaq sahəsinin investisiya cəlbediciliyi sənaye sahəsinin ilk pillədə olmasına xeyli təsir göstərmişdir. O cümlədən, ölkədə sənaye və kənd təsərrüfatı sahələrinin tərəqqisi başqa sahələrinin tərəqqisi üçün imkanlar yaradır. Nəticədə, rabitə, ticarət, nəqliyyat, maliyyə sahəsi və başqa sahələr daha çox maddi, informasiya, eləcə də maliyyə axınlarının təşkil edilməsi ilə məşğul olurlar. Bu isə adətən sənaye və kənd təsərrüfatının tərəqqisindən asılı olur. Hesab edirik ki, hər hansı bir sahənin investisiya potensialının dəyərləndirilməsi vəzifəsi bu sahənin investisiya prosesini bildiren sosial-iqtisadi göstəricilərin hansısa bir məcmusunun müəyyən olunmasından ibarətdir. Belə olduqda, təhlilin məqsədindən asılı olaraq ayrı-ayrı amillər və yaxud amillər qrupu istifadə oluna bilər. İnvestisiya potensialı sahənin əsas makroiqtisadi göstəricilərinin hamısını - müəssisələrin sayını, rentabellik səviyyəsini,

istehsal həcmi, əmək məhsuldarlığını, habelə texniki bazanın modernləşmə və yenilənmə səviyyəsini, gəlirlərin və xərclərin strukturunu və i.a. nəzərə almalıdır. Tədqiqatın aparılması üçün, investisiya potensialı dörd əsas elementə -maliyyə, investisiya, istehsal və ixrac potensiallarına ayrılmışdır.

Sadalanmaları nəzərə almaqla, sənaye sektorlarının investisiya potensialının etibarlı reytingini əldə etməyə şərait yaradan cədvəl 3.3.3-də verilən indekslər sistemindən yararlanmağı lazım bilir.

Cədvəl 3.3.3

Sənaye sahələri üzrə investisiya potensialını qiymətləndirmə göstəriciləri

Göstəricilərin adları		Hesablanma metodikası
İstehsal potensialı		
1	İstehsalın fiziki həcm göstəricisi	Bugöstəricini müəyyən etmək üçün sahənin istehsal həcmi ölkə üzrə sənaye məhsulu istehsalı həcminə bölünür.
2	İstehsal həcmi artım sürəti	cari ildə məhsul istehsalı həcmi əvvəlki ildəki məhsul istehsalı həcminə nisbəti kimi müəyyən edilir.
3	Əsas istehsal fondlarının aşınma dərəcəsi	Bu göstəricini müəyyən etmək üçün sahədə əsas istehsal fondlarının aşınmasının orta sahəvi səviyyəsi ölkə üzrə müvafiq göstəriciyə bölünür. Bu göstərici nə qədər yüksəkdirsə, müəssisəyə köhnəlmiş avadanlığın əvəz olunması məqsədilə daha çox sərmayə tələb edilir.
Maliyyə potensialı		
4	Ziyanla işləyən müəssisələrin payı	Bu, sahənin zərərli işləyən şirkətlərinin sayının ölkə üzrə bu cür müəssisələrin ümumi sayında payını əks etdirir. Başqa şərtlər sabit qaldıqda, həmin göstərici nə qədər yüksəkdirsə, sahənin maliyyə potensialı da bir o qədər az olacaq.
5	Məhsulların rentabellik səviyyəsi	Bugöstəricini müəyyən etmək üçün məhsulların reallaşmasından əldə olunan mənfəətin onun istehsal və mübadiləsi üzrə (sahə üzrə) tam xərclərə bölünür. Göstərici nə qədər yüksəkdirsə, istehsal edilən məhsulların satışı imkanları da bir o qədər yüksək olacaq.
6	Müxtəlif sahələr üzrə hesablanmış qiymət indeksləri	Həmin göstərici təhlil edilən ildə əvvəlki ilin qiymət səviyyəsinə nisbətən sahədə qiymət dinamikasını səciyyələndirir. Digər şərtlər bərabər qaldıqda qiymət indeksi nə qədər yüksəkdirsə, sahə məhsuluna tələb də kifayət qədər yüksək olacaq.
İnvestisiya potensialı		
7	İnvestisiya qoyuluşlarının artım sürəti	İndiki ildə investisiya həcmi əvvəlki ilin investisiya həcminə bölünür.
8	Əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının struktur göstəricisi	Təhlil edilən ildə sənayenin müxtəlif sahələri üzrə əsas kapitala investisiya qoyuluşlarının quruluşunu səciyyələndirir. İnvestisiya qoyuluşlarının cəmi həcmi vahid olaraq götürülür.
İxrac potensialı		
9	Mal ixracının artım sürəti	İndiki ildə ixrac həcmi əvvəlki ilin ixrac həcminə bölünür.
10	Mal ixracının ümumi həcmində sahə ixracının xüsusi çəkisi	Bugöstəricini müəyyən etmək üçün sahənin ixrac həcmi ölkə üzrə ixracın həcminə bölünür.

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Sənaye sahələri üzrə investisiya potensialını qiymətləndirərkən müvafiq illərin statistik məlumatlarından istifadə edilir. İstənilən göstərici üzrə vahid olaraq qəbul olunan müqayisə bazası müəyyən olunur. Bu zaman məlumatlar dəqiq kəmiyyətdən asılı olmaqla əmsallara çevrilmiş olurlar. Sahənin yekun potensial göstəricisi xüsusi göstəriciləri cəmləməklə hesablanır. Əsas informasiya mənbələri AR Dövlət Statistika Komitəsinin, Mərkəzi Bankın, İqtisadiyyat Nazirliyinin, Maliyyə Nazirliyinin, Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin məlumatları hesab edilir. Cədvəl 3.3.4-də 2018-ci ildə sənayenin investisiya potensialı üzrə reytingi verilmişdir.

Cədvəl 3.3.4

2020-ci ildə sənayenin investisiya potensialı üzrə reytingi

Sənayenin sahələrinin adı	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	Ranq
Elektroenergetika	0,06	1,12	1,02	0,05	0,05	0,69	1,77	0,08	0,83	0,01	6
Yanacaq sənayesi	0,81	0,86	0,71	0,85	0,27	1,35	0,95	0,46	1,73	0,71	1
Metallurgiya sənayesi	0,02	1,81	1,09	1,82	0,21	1,06	4,53	0,02	1,33	0,10	4
Kimya, neft-kimya sənayesi	0,01	1,11	1,22	0,80	0,21	1,11	1,05	0,01	1,10	0,01	5
Maşınqayırma, metal emalı	0,02	1,15	0,82	0,79	0,06	0,91	0,38	0,00	1,05	0,01	3
Meşə, ağacın emalı, sellüloz-kağız	0,00	1,20	1,76	0,01	0,02	0,89	1,35	0,01	0,01	0,00	8
Yüngül sənaye	0,00	1,22	1,52	0,02	0,01	1,09	0,52	0,00	1,01	0,01	7
Yeyinti sənayesi	0,01	1,03	1,59	1,08	0,01	1,02	2,15	0,02	1,08	0,02	2

Qeyd. Reytinglərin hesablanması müəllif tərəfindən aparılmışdır.

Cədvəl 3.3.4-dən məlumdur ki, sənaye sahələri sırasında investisiya potensialı nöqteyi-nəzərindən 1-ci yerdə yanacaq sənayesi dayanır. Ölkədə 2-ci və 3-cü yerdə olan qida sənayesinin, maşınqayırma və metal emalı sənayesinin inkişaf potensialı da böyükdür. Belə ki, aqrar sahənin tərəqqisi bu sahənin xammalla təchizatının yaxşılaşması, ölkə və regional bazarların həcmünün artması isə bu sahə üzrə məhsulların satış bazarlarının genişlənməsinə pozitiv təsir edir. Başqa sahələrin reyting göstəriciləri isə bir-birlərinə yaxın olmuşlar. Vurğulamaq vacibdir ki, investisiya potensialı resursların, onların tətbiqi imkanlarının yalnız cəmlənməsi kimi başa düşülməməlidir. Resursların istifadə edilməsi hər zaman məqsəd yönlüdür, müəyyən qaydada iqtisadi subyektlərin ehtiyaclarının gerçəkləşdirilməsi üçündür. Bu səbəbdən də, investisiya potensialının müəyyən olunması üçün indekslərin yüksək qiymət aldığı sahələrin üzə çıxarılması kifayət etmir. Yəni, sahələrin təsnif edilməsi və investisiya həcmi, sahədəki mövcud vəziyyətin etibarlı olaraq qiymətləndirməsi üçün kifayət etmir. Sadalananları nəzərə alaraq, sahənin investisiya potensialının müəyyən olunması üçün məhsul buraxılışının həcmələrinə (cədvəl 3.3.5), eyni zamanda əsas istehsal fondlarının

dəyərinə (cədvəl 3.3.6) nisbətdə investisiyanın paylaşdırılması əmsallarını hesablamaq məqsədə müvafiqdir.

Cədvəl 3.3.5

Sənaye sahələri üzrə məhsul buraxılışı həcmələrinə görə investisiyaların bölüsdürülməsi əmsalları

Sənaye sahəsi	2000	2005	2010	2015	2019	2020
Energetika	0,25	0,28	0,49	0,68	0,24	0,22
Yanacaq	0,31	0,37	1,18	0,67	0,18	0,31
Metallurqiya	1,91	0,90	0,14	0,03	0,03	0,03
Kimya və neft-kimya	0,04	0,04	0,05	0,04	1,62	1,41
Maşınqayırma və metal emalı	0,08	0,01	0,01	0,10	0,14	0,03
Məşə, ağacın emalı, sellüloz-kağız	0,13	0,01	0,04	0,00	0,07	0,08
Yüngül	0,01	0,01	0,00	0,07	0,03	0,11
Yeyinti	0,06	0,02	0,01	0,03	0,05	0,06

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Fikrimizcə, investisiya qoyuluşları strukturunun istehsal həcmələrinin strukturu ilə müqayisə edilməsi mövcud investisiya prioritetlərinin müəyyən sahənin ümumi məhsulda roluna uyğunluğu dərəcəsini müəyyən etməyə imkan verir. Bu informasiyalar vasitəsilə sənaye "daha çox sərmayə qoyulmuş" (əmsal vahiddən çox) və "yarımçıq sərmayə yatırılmış" (əmsal vahiddən az) sahələr olmaqla 2 yerə ayrılır.

Cədvəl 3.3.6

Əsas sənaye-istehsal təyinatlı fondların dəyərinə nisbətdə investisiyaların bölgüsü əmsalları

Sənaye sahəsi	2000	2005	2010	2015	2019	2020
Elektroenergetika	0,09	0,09	0,13	0,15	0,16	0,18
Yanacaq	0,11	0,14	0,33	0,25	0,26	0,18
Metallurqiya	0,00	0,06	0,05	0,01	0,02	0,01
Kimya və neft-kimya	0,01	0,01	0,04	0,02	0,02	0,02
Maşınqayırma və metal emalı	0,00	0,01	0,01	0,04	0,03	0,03
Məşə, ağac emalı və sellüloz kağız sənayesi	0,06	0,04	0,03	0,00	0,00	0,00
Yüngül	0,00	0,01	0,00	0,09	0,12	0,11
Yeyinti	0,09	0,03	0,02	0,05	0,10	0,12

Mənbə: ARDSK-nın məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hesablanmışdır.

Sahənin əldə olunmuş investisiya potensialı onun ilkin mövcud vəziyyəti, habelə investisiya resurslarını mənimsəmək imkanları barədə fikir yaradır. Sahədə potensial səviyyə nə qədər yüksək olarsa, investisiya resursları bura daha müvəffəqiyyətlə daxil olar, eləcə də investisiya layihələri uğurla həyata keçirilər. Cədvəl 3.3.5-dən məlum olur ki, məhsul istehsalı həcmının payı ilə nisbətdə aşağıdakı sahələrə daha çox sərmayə yatırılmışdır: 1) yanacaq sənayesinə; 2) maşınqayırma və metallurqiya sənayesinə; 3) elektroenergetikaya və 4) yüngül sənayeyə. Əsas istehsal fondlarına nisbətdə isə daha artıq dərəcədə yanacaq-energetika sənayesinə, yüngül və qida

sənayesinə investisiya yatırılmışdır (cədvəl 3.3.6).

Ölkə sənayesinin strukturunun təhlilindən məlum olur ki, son dövrlərdə sənayenin tərəqqisi əsasən daxili bazara istiqamətlənmiş, eləcə də yerli xammallara əsaslanan istehsal sayəsində mümkün olmuşdur. Xarici xammala əsaslanan, habelə satış bazarları xarici bazarların olduğu təşkilatlar öz fəaliyyətlərini dayandırmış və yaxud da istehsal gücünün cüzi bir hissəsindən istifadə etmişlər. Beləliklə, bu 3 istiqamətdə sənayenin tərəqqi etdirilməsi imkanları mövcuddur.

AR-da neft hasilatı sahəsinə iri həcmdə sərmayələr yatırılmış və bu sahədə investisiya qoyuluşu imkanları nisbətən azalmaqdadır. Xəzər dənizində yeni neft-qaz yataqlarının kəşf olunması ehtimalı vardır. Məsələn, «Ümid» qaz yatağının aşkar olunması ölkədə qaz hasilatını, habelə ixracını artırmağa imkan yaradıb. Belə ki, bu yatağın təxmini ehtiyatları 200 mlrd. m³-dan çox qaz, eləcə də 30-40 milyon ton civarında qaz kondensatı ilə qiymətləndirilir. Nəticədə, ölkədə neft-qaz hasilatı həcmində müşahidə olunan sabitləşmə milli iqtisadiyyatın bu sahələr üzrə tərəqqi etdirilməsi imkanlarını məhdudlaşdırır. Ölkəmizdə emal sənayesinin ortamüddətli dövrdə tərəqqisi əməltutumlu, eləcə də yerli xammala əsaslanan sahələr görə baş verəcəkdir.

Hesab edirik ki, sənaye məhsullarının istehsalının tərəqqisi iki istiqamətdə baş verməlidir. Əvvəla, mövcud sənaye müəssisələrinin texniki cəhətdən yenidən qurulması, bərpası və yaxud onları əvəz edən innovativ şirkətlərin yaradılması ilə, digər tərəfdən, yeni istehsalları mənimsəməklə əlaqəli olmalıdır. Qeyd edilən birinci istiqamət əsasən mövcud şirkətlərin daha çox köhnələrək rəqabətə davamlılıq səviyyəsinin zəifləməsi ilə əlaqədardır. Bundan əlavə, göstərilən sferada toplanmış bilik və zəngin təcrübə mövcud istehsalların innovativ, daha yüksək səviyyədə öyrənilməsinə, nəticə etibarilə istehsalın texniki-iqtisadi səviyyəsinin artmasına gətirib çıxarır. İkinci istiqamət isə AR sənayesinin strukturunun təkmilləşdirilməsi ilə sıx bağlıdır. Bu istehsallar daxili bazar, habelə mövcud xammal və materialların emaləmə dərəcəsini yüksəltmək və emalı daha çətin olan məhsulları mənimsəməklə bağlı olmalıdır. Bu isə öz növbəsində məşğulluğun təmin edilməsinə müsbət təsir göstərəcəkdir. İkinci istiqamətin zəruri inkişafının təminatı üçün hökumət tərəfindən

ardıcl və uzun müddətli tədbirlərin görülməsi zəruridir. Bu tədbirlər kadrların hazırlanmasını, bazarların müəyyən edilməsi və mənimsənilməsi istiqamətində işlərin görülməsini, eyni zamanda yeni texnologiyanın cəlb olunması və onun mənimsənilməsi, tərəqqisi üzrə elmi-texniki bazanın qurulmasını tələb edir.

AR-da neft-qaz hasilatı sahəsinin tərəqqi etməsi elektroenergetika, neft-kimya, neft emal, habelə neft maşınqayırması sahələrinin tərəqqi perspektivlərini müəyyən edir. Milli elektroenergetika sistemində generasiya gücləri 2018-ci ildə 6800 meqavata çatdırılmışdır. Gələcəkdə istehsal olunacaq elektrik enerjisinin 15 faizə yaxını su elektrik stansiyaları, habelə alternativ enerji mənbələri vasitəsilə, 85 faizindən çoxu isə istilik- elektrik stansiyalarında hasil olunacağı nəzərdə tutulur. AR-da dövriyyəyə cəlb oluna bilən hidroenergetik potensialın mövcudluğu enerjetikanın tərəqqisinin əsas istiqamətlərindən biri olaraq, su elektrik stansiyalarının tərəqqisini məqsəduyğun edir. AR-da hidroenerji resurslarının həcmi 43,4 mlrd. kvt-saata yaxın qiymətləndirilir, bundan 7 mlrd. kvt-saata qədəri iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən səmərəli şəkildə istifadə oluna bilər. 2018-ci ildə su elektrik stansiyalarında 1,8 mlrd. kvt-saat enerji istehsal olunmuşdur. Məlumdur ki, hidroenerji resurslarını iqtisadi dövriyyəyə cəlb edərək ölkədə elektrik enerjisi hasilatını böyük həcmdə artırmaq olur. Ölkədə külək, habelə günəş enerjisindən yararlanmaqla elektrik enerjisinin istehsalı imkanları çox genişdir. Elektrik enerjisinin ən iri istehlakçısı olan Bakıda bu cür imkanlar daha genişdir. Belə ki, Bakıda küləkli günlərin sayı, eləcə də sürəti burada külək enerjisindən xeyli böyük həcmdə elektrik enerjisi hasilatını əldə etməyə imkan verir. O cümlədən, ölkənin günəş işığının üfüqi səthə təsiri nəticəsində əldə edilən enerji kütləsi hər kvadrat sm-ə təxminən 133-137 Kkal civarında olur. Bu isə elektrik enerjisi hasilatına imkan verən səviyyədir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, sahəyə sərmayə yatırımı üçün xüsusi imkanlar vardır.

AR-nın neft emalının, eləcə də neft-kimya kompleksinin inkişafında mövcud potensialı genişdir. Bu sahələrdəki inkişaf gələcək illərdə respublikada neft emalının məhsulları üzrə tələbatın yüksəlməsi, habelə qonşu dövlətlərdə (Türkiyə, İran, Gürcüstan, və i.a.) bu kimi məhsullara tələbatın mövcudluğundan qaynaqlanır. Neft emalı sahəsində inkişafın əsasında buraxılan neft məhsullarının keyfiyyət baxımından

artırılması duracaqdır. Çünki hazırda müvafiq güclərin təqribi olaraq üçdə birindən istifadə edilir. Gələcək illərdə neft məhsullarının keyfiyyətinə görə təyin ediləcək tələblərin xeyli dərəcədə sərtləşəcəyi şübhəsizdir. Bu mənada, mövcud neft istehsal zavodlarının əvəzinə daxili, eləcə də perspektiv xarici bazar tələblərini nəzərdə tutan böyük neft-kimya kompleksinin yaradılması sənayenin inkişafının perspektivli istiqamətlərindədir. Xüsusilə də, istehsal ediləcək neft-kimya məhsullarının çeşidini genişləndirmək, polietilenə, habelə polipropilenə əsaslanmaqla inşaat materialları, istehlak məhsulları, boru və i.a. istehsal sahələrinə sərmayə yatırımları etmək onları cəlbedici sahələrə çevrilə bilər.

Metallurgiya sənayesinin inkişafı istehsalat miqyasının böyüklüyü ilə fərqlənir. Mövcud şəraitdə istehsal səviyyəsinin aşağı olması məhsulun maya dəyərinin optimal ölçüyə malik müəssisələrlə müqayisədə yuxarı olması müşahidə edilir. Araşdırmalara əsaslanaraq göstərmək olar ki, hazırkı situasiyada metallurgiya sənayesinin tamamilə yenidən qurulması vacibdir. Baku Steel Company istisna təşkil etməklə, digər şirkətlərin maddi-texniki bazasının əsaslı şəkildə köhnəlməsi heç kimdə şübhə doğurmur. Bu kontekstdən yanaşdıqda belə demək olar ki, mövcud şirkətlərin yenidən qurulması və yaxud onları yenilərlə əvəzləmək vaxtı çoxdandır ki yetişib. Əlvan metallurgiya kompleksinin inkişaf etdirilməsi yaxın gələcəkdə Gəncə şəhərində yerləşən alüminium zavodunun yenidən bərpası, Sumqayıt alüminium zavodunun, habelə Gəncə gil-torpaq istehsalı ilə bağlı bərpa işlərinin davamlı olaraq aparılması ilə əlaqəli olacaqdır. “Daşkəsən Filiz saflaşdırma” ASC-nin fəaliyyətinin genişləndirilməsi, eləcə də yeni metallurgiya zavodunun istismara verilməsi sayəsində AR-da qara metallurgiya sektorunun təkmilləşməsi mümkündür.

Hazırda ölkə sənayesinin ən perspektivli sahələrindən biri də neft-maşınqayırma sahəsidir. Zənnimizcə, ölkə ərazisində neft hasilatının mövcudluğu, habelə neft hasil edən dövlətlərlə qonşuluq, bu sahədə qazanılmış zəngin təcrübə neft-mədən avadanlıqlarının buraxılışının inkişafını məqsədə müvafiq edir. Neft maşınqayırması sahəsinin gələcək inkişafının xarici şirkətlərlə strateji əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi şəklində də reallaşdırılması mümkündür. Belə ki, hazırkı şəraitdə texnologiyanın cəlbi məqsədlə xarici təşkilatlar tərəfindən birbaşa investisiyaların

yatırılması ən səmərəli yollardandır. Belə qənaətə gəlmək olar ki, xarici neft maşınqayırması təşkilatlarında hökumət daha çox paya malik olaraq bu təşkilatların mövcud imkanlarından istifadə olunmaqla milli neft maşınqayırması sahəsini inkişaf etdirmək mümkün reallıqdır. AR-nın elektrotexnika, cihazqayırma, avtomobilqayırma sahələrində inkişaf imkanları mövcuddur. Ancaq vurğulanmalıdır ki, bu sahələrdə inkişafı əsas etibarilə xarici dəstəklənmiş məmulatlar əsasında hazır məhsulu yığmaq və sonradan həmin konstruktiv məmulatlardan bəzi hissələrin istehsalını qurmaq sayəsində mümkündür. Qeyd etmək vacibdir ki, maşınqayırma məhsulları bir qədər mürəkkəb, diferensial məhsullar olduğu üçün, bu sektorda məhsulların istehsalını mənimsəmək, habelə həmin istehsalların tərəqqisi istiqamətində uğur qazanmaq uzunmüddətli tədbirlər kompleksinin reallaşdırılmasını və iri həcmli sərmayə yatırımlarının həyata keçirilməsini tələb edir.

AR-da qaz, enerji və maye sayğacları, onların müxtəlif hissələrinin istehsalı inkişaf etdirilməsi həyata keçirilə bilən sahələrdəndir. Hazırkı şəraitdə bu yöndə " Sənayecihaz" EİM, "Gəncə-Cihaz" ASC, habelə başqa müəssisələrin fəaliyyəti mövcuddur. Fikrimizcə, maşınqayırma məhsulları buraxılışında optimal ölçü iri qəbul olunduğu üçün bu sahədə də istehsalın mərkəzləşdirilməsi xüsusunda tədbirlərə ehtiyac duyulur. Çünki, istər ETTKİ-nin, istərsə də əmtəə ixracının qarşılınması həmin sahədə nəhəng şirkətin yaradılmasını məqsədə müvafiq edir. Odur ki, bu sferadakı mövcud müəssisələrin bir şirkətdə inteqrasiyası, bunların məcmu ETTKİ və təhcizat-satış bölmələrinin təşkili məqsədə uyğun sayılır. Bununla da, şirkətin inkişafı yolunda investisiya tələbi müəyyənləşdirilər, eləcə də, investisiya qoyuluşlarının bank kreditləri, pulları, həmçinin, xarici maliyyə vəsaitləri cəlb etməklə, maliyyələşdirilə bilər.

AR-da kənd təsərrüfatı milli iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biridir. Bu sektorun tərəqqi etməsi onun maddi texniki bazasını gücləndirməkdən asılıdır. Müasir dövrdə aqrar sahənin maddi-texniki bazası zəifdir, bu sektorun maddi texniki səviyyəsini keçən əsrin 90-cı illərinin səviyyəsinə çatdırmaqdan ötrü 10 min kotan, 7,5 min toxumsəpən, 6 min kultivator, 3 min ot sıxıb bağlayan, 4 min otbiçən lazım gəlir. O cümlədən, belə hal bütün keçmiş sovet məkanında qərarlaşıb. XX əsrin 90-cı illəri dönəmində bu ölkələrdə aqrar sahənin maddi texniki bazası xeyli zəifləmişdir. Son dövrlərdə regional

İqtisadiyyatın tərəqqisi bu ölkələrdə kənd təsərrüfatının tərəqqisinin maliyyələşdirilməsi üçün imkanlar yaratmışdır. Bu isə kənd təsərrüfatı texnikasına tələbatı artırıb. Hesab edirik ki, kənd təsərrüfatı maşınları istehsalı ilə məşğul olan zavodun yaradılması məqsədə uyğun olardı. Bu zavodda kətanlar, gübrə səpən maşınlar, üzüm bağlarını dərmanlayan, presbağlayan, fermalarda, şərabçılıq sahəsində istifadə olunan maşın və avadanlıqlar və i.a. istehsal oluna bilər.

AR-da aqrar sahənin inkişafı yönündə böyük imkanlar mövcuddur. Bitkiçilik və eyni zamanda heyvandarlıq sahəsində investisiya potensialı xeyli çoxdur. Heyvandarlıqda inkişafın qarşılınması əsas etibarilə idxalın əvəzlənməsi hesabına təmin olunacaqdır. Bunun bariz nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, 2018-ci ildə bəzi qida məhsulları üzrə özünü təmin etmənin səviyyəsi ət və ət məhsulları üzrə 82,7 faiz, yumurta üzrə 101,5 faiz, süd və süd məhsulları üzrə 86,7 faiz, balıq və balıq məhsulları üzrə 87,8 faiz, kartof üzrə 92,5 faiz, tərəvəz üzrə 113,8 faiz, bostan məhsulları üzrə 99,7 faiz, meyvə və giləmeyvə üzrə 123,1 faiz, duz üzrə 103,1 faiz, şəkər üzrə 81,2 faiz, un üzrə 95,9 faiz, meyvə və tərəvəz konservləri üzrə 91,7 faiz, kərə yağı üzrə 71,1 faiz olmuşdur. 2019-cu ildə isə özünü təmin etmə səviyyəsi dənliyə (çəltik istisna olmaqla) üzrə -67,3 faiz, buğda - 57,2 faiz, bütün növ tərəvəzlər - 112,0 faiz, bostan məhsulları - 100,8 faiz, meyvə və giləmeyvələr - 123,1 faiz, bütün növ ət və ət məhsulları - 82,5 faiz, mal əti və ət məhsulları - 86,1 faiz, süd və süd məhsulları - 86,3 faiz, yumurta - 101,8 faiz, balıq və balıq məhsulları - 82,2 faiz, un (bütün növləri) - 95,6 faiz, makaron məmulatları - 24,7 faiz, bitki yağları - 33,6 faiz, kərə yağı - 69,5 faiz, bütün növ pendirlər - 87,7 faiz, şəkər istehsalı üçün xammal - 11,8 faiz, şəkər - 75,0 faiz, çay - 43,7 faiz və s. təşkil etmişdir [53, s. 82-84]. Mütəxəssislərin hesablamalarına əsasən, ət istehsalını daxili bazar sayəsində 9,3 faiz, kolbasa məhsulları istehsalını isə təxminən 2,2 dəfə artırmaq olar. Eyni zamanda, AR-da ərzaq təminatının gücləndirilməsi məqsədi ilə bir sıra tədbirlər görülmüşdür.

Məsələn, aqrar sahədə risklərin sığorta mexanizmi vasitəsilə sığortalınması mexanizminin qanunverçilik bazası qəbul olunmuşdur və “Aqrar Sığorta Fondu” yaradılmışdır. “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının subsidiyalaşdırılması Qaydası” və “Elektron kənd təsərrüfatı sistemi haqqında Əsasnamə” təsdiq olunmuşdur. 2019-cu

ildə ərsaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi məqsədi ilə dövlət büdcəsindən 420 mln. manata yaxın vəsait ayrılmışdır və 58 rayon əhatə edilməklə 723 sahibkara 21,2 mln. manat həcmində güzəştli kredit verilmişdir. Regionlarda 51 aqropark yaradılması istiqamətində işlər intensivləşmişdir və bu layihələrə yönəldən investisiyaların ümumi həcmi 2,4 mlrd. manat təşkil edir. [24, s. 39]. Bunlara əsasən, əhalinin sayı, adambaşına düşən gəlirlər artdıqca, gələcəkdə qeyd olunan məhsullara tələbin artmasını planlaşdırmaq olar.

Gələcək illərdə heyvandarlığın inkişafı əsas etibarilə heyvanların cins tərkibini yaxşılaşdırmaq və heyvandarlıq komplekslərinin tərəqqisi istiqamətində olmalıdır. 2018-ci ildə heyvandarlıq sahəsi üzrə ümumi məhsulda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin payı 10,4 faizə bərabər olmuşdur. Bu nöqtəyi-nəzərdən ölkədə ət və süd istehsalını artırmaq məqsədilə cins südlük və cins ətlik heyvandarlıq komplekslərini yaratmağa ehtiyac duyulur. Dünya Bankının tədqiqatlarından məlum olur ki, Azərbaycan kartof, günəbaxan, pomidor, kələm, zeytun, noxud, nar, portağal, alma, üzüm, mal və qoyun əti, süd istehsalında xeyli böyük müqayisəli üstünlüyə sahibdir [50]. Bu nəticələr USAID təşkilatı tərəfindən maliyyələşdirilmiş “Özəl sektorun rəqabət qabiliyyətini yüksəltmək” layihəsi kontekstində edilən araşdırmaların nəticələri ilə də təsdiqlənir [52].

Bununla belə, tətbiq olunan texnologiya inkişaf etdikcə, bir-biri ilə əlaqəli sahələrdə istehsal səmərəliliyi artdıqca, bəzi sahələrdə ölkənin sahib olduğu müqayisəli üstünlük artacaqdır. Məsələn, ölkədə istehsala xidmət göstərən sahələrin, elektrik enerjisi təminatının, nəqliyyatın, rabitənin, bank və başqa xidmətlərin keyfiyyəti, kadrların ixtisas səviyyəsi yüksəldikcə, respublikada mövcud iqtisadi resurslardan istifadə səmərəliliyi də artır, nəticədə rəqabətqabiliyyətlilik artır. Aqrar sahənin inkişafı ölkədə yüngül və qida sənayesi sahələrinin inkişafına əlverişli şəraiti təmin edir. Bu sahədə ölkəmizin böyük investisiya imkanları mövcuddur. Belə sahələrə qida məhsulları istehsalı, toxuculuq, dəri və dəri məmulatları istehsalı, tikiş və başqa sahələr aiddir. Mürəkkəb istehsal sahəsi olaraq, ölkədə sənayenin tərəqqi etdirilməsi nəqliyyatın, rabitənin və başqa sahələrin tərəqqisinə, istehsalın enerji və xammalla təchizatının, rayonlararası və sahələrarası əlaqələrin çətinləşməsinə, ətraf mühitin mühafizəsinin əhəmiyyətinin artmasına və i.a. təsir edir.

Eyni zamanda, AR-da infrastruktur və əlaqəli sahələrin tərəqqi səviyyəsi, ixtisaslı kadrların olması və s. amillər sənayenin tərəqqi etməsini müəyyən edir. Ona görə ki, sənaye ölkə iqtisadiyyatının yalnız bir hissəsi olmaqla, aqrar sahə və istehsala xidmət və digər sahələrlə sıx bağlıdır.

Həmçinin kənd təsərrüfatının təkmilləşdirilməsi emal sənayesinin formalaşmasına, bu sahəyə xidmət sahələrinin tərəqqisinə əlverişli şərait yaradaraq, onların inkişafına zəmin yaradır. Bu sahələr isə öz növbəsində nəqliyyat, rabitə, maliyyə-kredit sektoru və başqa istehsal və sosial infrastruktur sferaların inkişafına tələb yaradaraq investisiya qoyuluşlarına ehtiyac formalaşdırır. Bu isə respublikada tikintinin gələcək inkişafına əlverişli şəraiti təmin edir, bu sahə üzrə maddi-texniki bazasının möhkəmlənməsi və inşaat şirkətlərinin inkişafına təkan verir. Bu səbəbdən də, ölkədə investisiya qoyuluşlarının maliyyələşmə imkanlarının məhdud olmadığı şəraitdə bir qədər mürəkkəb sahələrarası əlaqələrlə təmsil olunan emal sənayesinin tərəqqi etdirilməsi başqa sahələrdə də buraxılışın həcmünün daha da artımına tələb yaradaraq investisiya fəallığının yüksəlməsinə gətirib çıxara bilər.

“AR-da istehsal olunan malların vahid məlumat bazasını formalaşdırmaq haqqında” ölkə başçısının 21 sentyabr 2016-cı ildə verilmiş Sərəncamı birbaşa xarici investisiyaları ölkəyə cəlb etmək, yerli istehsalçılarla əcnəbi iş adamlarını əlaqələndirmək, eləcə də müvafiq məlumat bazalarını cari tələblərə uyğunlaşdırmaq və bununla da yerli istehsalı tanıtmağı yeni səviyyəyə qaldırmaq yönündə mühüm proqram istiqamətlərindən birinə çevriləcəkdir. Bu istiqamətdə görüləcək tədbirlər sırasında aşağıdakıları qeyd etmək vacibdir:

1. Investisiya məlumat bankını formalaşdırmaq və mütəmadi şəkildə təhlillərin nəticəsi kimi yeniləmək.
2. Investisiya mühitini yaxşılaşdırmaq.
3. Yeni maliyyələşmə vasitələrindən istifadə etmək.
4. Sənaye şirkətləri üçün lazımı infrastrukturunu təmin etmək.

1-ci tədbir kontekstində mövcud investisiya şəraiti, habelə potensial imkanlar geniş təhlil edilərək, AR-da istehsal edilmiş malların vahid məlumat bazasına yönəlik alternativ maliyyələşdirməyə açıq sənaye layihələrinə malik platformaların hazırlanması

diqqətdə saxlanılmalıdır. Bazaya daxil olunan layihələr, uyğun Strateji Yol Xəritəsi üzrə bundan əvvəlki prioritetlərdə qeydə alınmış aktivlər və təbii resursların qeydiyyatdan keçməsi, regional ixrac və idxalın əvəzlənməsi üzrə mal və xidmətlərin siyahıları nəzərə alınmaqla, paralel şəkildə hazırlanacaqdır. Bazaya həmçinin başqa sahələr, bir-birinə bağlı infrastruktur - logistika sahəsində innovativ təşəbbüslər də aid ediləcəkdir. Layihə tarixçəsində nəzərdə tutulan investisiya qoyuluşlarının həcmi, təklif edilən investisiyalaşma sxemi (dövlət-özəl tərəfdaşlığının, BXİ-nin və i.a.), eləcə də, investisiya ilə əlaqəli başqa bu kimi ilkin tələblər qeydiyyata salınacaqdır. Layihələrin beynəlxalq səhmdarlara, habelə donorlara təqdim olunması, davamlı şəkildə tanıtılması və təşviqi istiqamətlərində məqsədyönlü tədbirlər icra ediləcəkdir.

2-ci tədbir kontekstində investisiya mühitini yaxşılaşdırmaq, beləliklə də, biznes proseslərini tənzimləyən prosedurları sadələşdirməklə, xarici investisiyalar üçün baryer yaradan inzibati maneələrin qarşısını almaq və təminat sistemini təkmilləşdirmək, investisiya qoyuluşlarını təşviq etmək yönündə tədbirlər davamlı olmalı, qlobal reytinglər çərçivəsində əməkdaşlıq möhkəmləndirilməlidir. Bununla əlaqədar şəkildə şirkətlər tərəfindən əsas kommunikasiya şəbəkələrinə (elektrik enerjisi, su, qaz) qoşulma, tikintiyə icazə alma, istehsalata torpaq ayırmaq kimi prosedurları asanlaşdırmağa xüsusi diqqət ayrılmalıdır.

3-cü tədbir kontekstində dünya təcrübəsində tətbiq olunan, AR-da hələlik geniş inkişaf tapmamış müasir maliyyələşmə alətlərinin, xüsusən də “mələk investorlar”ının, vençur fondlarının, startapların, etimad fondlarının innovativ maşınqayırmada tətbiqi istiqamətində təkliflərin işlənib hazırlanması planlaşdırılmışdır.

4-cü tədbir kontekstində ağır sənaye, xüsusən də maşınqayırma şirkətlərində infrastruktur ehtiyacları operativ qarşılamaq üçün dövlət tərəfindən ümumi infrastrukturun qurulması işlərinin davam etdirilməsi planlaşdırılmışdır.

Əsas icra göstəriciləri şəklində investisiya məlumat bankının onlayn rejimi ilə fəaliyyətə başlaması; AR iqtisadiyyatına xarici investisiyaların yatırılması dinamikası sahəsində yüksəliş trendi; ilk özəl vəsaitlər üzrə fondlar yaratmaq planlaşdırılmışdır. Dünyanın maliyyə bazarlarında likvidlik səviyyəsinin zəifliyi, investorlar tərəfindən öz pul vəsaitlərinin inkişaf etməkdə olan dövlətlərdən ən gəlirli sayılan bazarlara

yönlənməsi əsas risk yaradıcı amillər kimi çıxış edir. Dövlət başçısının 2016-cı il dekabr ayının 6-da verdiyi Fərmanla imzalanmış “AR-da kənd təsərrüfatı malları istehsalı üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə konkretləşdirilmiş 9 hədəfdən biri də maliyyə vəsaitlərinə çıxışın asanlaşdırılmasından ibarətdir. AR-da rəqabətə davamlı aqrar sektoru formalaşdırmaq məqsədilə istehsalçıların maliyyə resursları ilə qarşılamaq, bu aspektdə riskləri qiymətləndirmək, eləcə də mövcud riskləri azaltmaq və yaxud təsirini yumşaltmaqla bağlı alətləri təkmilləşdirilmək zərurəti yaranır [34].

Yuxarıda sadalananları diqqətdə saxlayaraq, həmin strateji hədəfdə üç aparıcı istiqamət seçilmişdir. Birinci, prioritet əsasında aqrar sahənin maliyyələşdirilmə vasitəsinə təkmilləşdirmək məqsədilə görüləcək tədbirlər üzə çıxarılır. İkinci, prioritetdə respublikada aqrar sığortanı inkişaf etdirməklə əlaqəli tədbirlər planlaşdırılmışdır. Sonuncu prioritetdə isə, planlaşdırılan tədbirlər aqrar sahəyə yerli, eləcə də xaricdən investisiyaların cəlb olunaraq stimullaşdırılması məqsədi daşıyır.

Apardığımız araşdırmalardan çıxış etməklə, demək olar ki, ölkə başçısının 2016-cı il mart ayının 16-da təsdiqlənmiş “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın başlıca sektorları üzrə strateji yol xəritəsinin əsas istiqamətləri” adlı Sərəncamında AR iqtisadiyyatının vacib bir hissəsini təşkil edən səkkiz prioritet sektora xüsusən baxılması nəzərdə tutulmuşdur. Bunlardan dördü istehsal sektorunu, başqa sözlə desək; neft-qazı, aqrar sahəni, ağır sənayeni, o cümlədən maşınqayırmanı, habelə istehlak malları istehsalını birləşdirir. AR iqtisadiyyatının güclü, zəif tərəflərini, onun real imkanlarını və mövcud ola biləcək təhlükələri aşkara çıxarmaq, onun faktlara dayalı 360 dərəcəli diaqnostikasını həyata keçirmək nəzərdə tutulurdu. Bu əsas bölmələrin hər birinə diaqnostik hesabat və yol xəritəsi hazırlamaq tapşırığı verilmişdi. Tapşırığın nəticəsi olaraq, dövlət başçımızın 2016-cı il dekabr ayının 6-da 1138 sayılı “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın başlıca sektorlarında strateji yol xəritələrinin təsdiq olunması barəsində” verdiyi Fərmanı ilə aşağıda göstərilən sahələrdə strateji yol xəritələri işlənilib hazırlandı: milli iqtisadiyyat perspektivinə əsasən; neft və qaz sənayesinə əsasən (kimya məhsulları daxil olunmaqla) inkişaf əlaqəli; aqrar sahə mallarının istehsalı və emalı ilə bağlı; ağır sənayedə və maşınqayırmada inkişafa dair; kiçik və orta sahibkarlığın istehlak malları istehsalı ilə bağlı; ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafı ilə bağlı; logistika və ticarətin inkişafı ilə

bağlı; adekvat qiymətlərə mənzil təminatı ilə bağlı; peşə təhsili və təlimin tərəqqisinə dair; maliyyə xidmətlərinin tərəqqisinə dair; telekommunikasiya və məlumat texnologiyaları üzrə inkişafı ilə bağlı; kommunal xidmətləri üzrə (istilik və elektrik enerjisi üzrə, su və qazın) inkişafı ilə bağlı [45]. AR Prezidenti 2016-cı ilin dekabr ayının 6-da verdiyi Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “AR-da ağır sənaye və maşınqayırmanın tərəqqisinə aid Strateji Yol Xəritəsi” ndə mühüm hədəflərdən biri bu aspektdə maliyyə dəstəyinin təmin olunması və beynəlxalq əməkdaşlığın inkişaf edilməsindən ibarətdir. Burada nəzərdə tutulan mühüm prioritetlərdən biri alternativ maliyyələşmə alətlərinin təşviq edilməsi və təcrübələrin öyrənilməsidir [32].

Qeyd edək ki, müasir şəraitdə dövlət investisiyalarının məcmu investisiya qoyuluşunda payı yarıdan artıqdır. Rusiya, Qazaxıstan, Türkiyə, Gürcüstan, Cənubi Afrika, Malayziya, Belarus, Livan və Rumıniya kimi dövlətlər ilə müqayisədə AR-da dövlət investisiyalarının payı kifayət qədər yüksəkdir. Dövlət sektorunun investisiyalarda xüsusi çəkisini azaldarkən birbaşa xarici investisiya qoyuluşlarının, dövlət-özəl tərəfdaşlığının önəmli rolu vardır. Ölkədə BXİ məqsədilə müvafiq ekosistemi qiymətləndirərkən BXİ-nin cəlbi üzrə dörd mühüm ölçü: iqtisadi bünövrə, BXİ-yə sahibkarlıq mühitinin əlverişliliyi, standartlar üzrə tənzimlənmənin keyfiyyəti, habelə qanunun alilik səviyyəsi diqqətdə saxlanmalıdır. 2009-cu ildən başlayaraq respublikamız Milken İnstitutunun Qlobal İmkanları ilə bağlı indeksində xeyli irəliləyənlərə nail olmuşdur. Belə ki, AR ilin nəticəsinə görə 2009-cu ildəki 78-ci yerdən 2017-ci ildə 57-ci yerə, 2018-ci ildə 190 ölkə arasında 25-ci yerə kimi irəliləyib. Ölkəmiz Çin, Hindistan və Türkiyə kimi dövlətlərin də yer aldığı ən islahatçı 10 ölkə siyahısında qeydə alınmış və daha çox islahatlar aparmış ölkə elan olunmuşdur. Hazırkı şəraitdə AR-nın ağır və maşınqayırma sənayesinə BXİ-nin yatırımı başlıca olaraq yerli investisiya qoyuluşlarının səviyyəsinə nisbətə məhdud xarakter daşıyır. ÜDM-də BXİ-nin xüsüs çəkisi 2017-ci ildəki 40,14 faizdən 2018-ci ildə 26,85 faizə enmişdir. Müqayisə üçün göstərmək olar ki, eyni göstərici Gürcüstanda 74 %, Qazaxıstanda 61 %, Türkmənistanda 55 %, Ukraynada isə 49 % olmuşdur. AR-a BXİ sərmayəsinin 95 faizinin neft-qaz sektoruna yönəldilməsi mövcuddur. Strateji tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulmasının mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi təkcə maliyyə gəlirlərinin artması ilə

məhdudlaşmır, həmçinin zəruri idarəetmə bacarıqlarının, habelə biznes biliklərinin əldə edilməsi, idarəçilik hədəflərinin uzunmüddətli dövr ərzində təyini, innovativ sənaye verdişlərinin mənimsənilməsi və layihənin mövcud risklərinin strateji tərəfdaşlar ilə bölgüsünü də özündə ehtiva edir. Strateji tərəfdaşlıq əlaqələrini qurmaq məqsədilə sərmayəçi təşkilatdan sənaye bölməsində zəngin təcrübə tələb olunur. Bununla bərabər, dövlət və özəl bölmələri arasında tərəfdaşlığın formalaşmasında əldə ediləcək səmərə müvafiq beynəlxalq normativlərin mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Əlavə olaraq vurğulayaq ki, alternativ maliyyələşmənin, bilik və bacarıqların ölkəyə cəlbində xarici investisiyaları qoruyub saxlamaq, nizamlayıcı qurumların şəffaflığı, logistikanın və məcmu infrastrukturun dövlətin gücü ilə qarşılınması kimi amillər mühüm rol oynayacaqdır.

Son dövrlərdə aqrar sahə üçün təqdim olunan kreditlərin həcmının artmasına rəğmən, bu cür kreditlərin ümumi kredit portfeli tərkibində, eləcə də ÜDM-də payı azdır. Başqa sözlə desək, Mərkəzi Bankın məlumatlarına əsasən 2020-ci il ərzində aqrar emal sənayesinə yönəldilən kreditlərin həcmi 531,3 milyon manat olmuşdur. Bu da ümumən AR iqtisadiyyatına ayrılmış kreditlərin cəmi 3,9 faizi deməkdir. Bunun da əsas səbəblərindən biri sahənin özünəməxsus xüsusiyyətlərinin olmasıdır. Bir qədər aydınlıq gətirsək, bu sahənin təbii-iqlimdən asılılığı, kapitalın dövretmə sürətində aşağı kəmiyyətin mövcudluğu, daha böyük hissəsi kiçik təsərrüfatlardan təşkil olunan aqrar sahə məhsulları istehsalçılara görə girov şərtlərinin əlverişli olmaması, bu sahədə kredit risklərinin azalmasını qarşılaya bilən uyğun mexanizmlərin istisnalığı, habelə istehsalçılarda maliyyə savadlılığının bir qədər aşağı səviyyəsi, sözügedən sahəyə sərf edilən kreditlərin ümumən, iqtisadiyyatda payının xeyli azalmasına səbəb olub. Birinci prioriteti reallaşdırmaq üçün nəzərdə tutulan tədbirlərə bunlar aiddir:

1. Aqrar sahədə maliyyə ehtiyatlarına tələbatla bağlı hədəfləri təyin etmək. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi və İqtisadiyyat Nazirliyinin birgə araşdırmaları əsasında ümumən, kənd təsərrüfatı, xüsusilə də, onun öncül sahələrində maliyyə ehtiyatlarının təminat səviyyəsini üzə çıxarmaq və ehtiyacları müəyyənləşdirmək son dərəcə vacibdir. Hər iki nazirlik tərəfindən bu aspektdə tədqiqatlar aparmaq və maliyyə resurslarına əlçatanlıq imkanlarını artırmaq məqsədilə uyğun hədəflər seçilməlidir.

2. Kredit zəmanət fondunun təşkilati-iqtisadi imkanlarını nəzərdən keçirmək. Kredit qurumlarının verdiyi aqrar kreditlərlə əlaqəli risklərin qarşısını almaq üçün risk bölgüsünə əsasən zəmanət fondunu qurmaq imkanları tədqiq edilməlidir. Aqrar sahədə əmtəə istehsalçılarında nüfuz edən xarici təsirlərə (məsələn, quraqlığa və yaxud ixrac bazarında stabilliyi pozmağa) qarşı çoxsaylı risk paylaşması alətləri üzə çıxarılmalıdır. Bu tədbirin icrası məqsədilə “AR-da KOS səviyyələrində istehlak malları istehsalı ilə əlaqəli Strateji Yol Xəritəsi”ndəki müddəalara əməl olunmalıdır [35].

3. Aqrar sahədə innovativ, habelə girovsuz kreditləri tətbiq etmə vasitələrini işləyib hazırlamaq. Girovsuz və innovativ kreditlər üzrə normativ hüquqi bazanı yaratmaq və fasiləsiz olaraq təkmilləşdirilməsi istiqamətində işlərin görülməsi maliyyə bazarlarına nəzarət edən mərkəzi orqan – Mərkəzi Bank və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə həvalə olunub. Bu yöndə işləri icra etmək məqsədilə girovsuz və innovativ kreditlərin təqdimatı ilə bağlı inkişaf etmiş dövlətlərin zəngin təcrübəsinin öyrənilməsi, eləcə də, təhlillərin aparılması kimi vəzifələr təyin olunur.

4. Kredit təyinatlı girov bazasını daha da genişləndirmək. Daşınan girovların idarəçiliyinə görə məsuliyyət daşıyan mərkəzi qurumla maliyyə bazarlarına nəzarəti həyata keçirən mərkəzi orqanın əməkdaşlığı kontekstində aqrar sahə əmlakının (məsələn, texnika və texnologiyanın) zəruri qaydada təsnifləşdirilməklə məlumat bazasına yerləşdirilməsi qarşılanacaqdır. Paralel olaraq anbarda saxlanılan əmtəələrin, eləcə də ,istehsal ediləcək əmtəələrin girov kimi qəbulu ilə əlaqəli mövcud beynəlxalq təcrübənin tədqiqi yolu ilə müvafiq təkliflərin hazırlanması qarşılanacaqdır.

5. Aqrar-ərzaq məhsullarının istehsalçıları üzrə maliyyə savadlılığını zənginləşdirmək. Regionlarda yerləşən aqrar sahənin qida məhsulları üzrə elmi tədqiqat mərkəzlərinin araşdırmaları sayəsində fasiləsiz olaraq təlim və seminarların aparılması gündəmə gətirilir. Həmin təlim və ya seminarlarda aqrar-ərzaq malları istehsalçıları üçün maliyyəyə çıxışla əlaqəli məlumatların təqdim edilməsi, eləcə də ,onlara (ehtiyaclarına adekvat olaraq) maliyyə vəsaitlərindən effektiv istifadə məqsədilə zəruri biliklərin aşılması planlaşdırılmışdır. Bununla yanaşı, maliyyə qurumlarının fəaliyyətlərində istehsalçıların maliyyə savadlılığını artırmaq istiqamətində işlərin görülməsi təmin ediləcəkdir.

6. Aqrar bölməyə təsir edən risklərin idarəçiliyi üzrə vasitələr yaratmaq. Aqrar bölmədə riskləri dəyərləndirmək, eləcə də, bu riskləri azaltmaq və yaxud təsirini yumşaltmaq üzrə alətlərin təyin edilməsi üçün Kənd Təsərrüfatı Nazirliyində araşdırmaların aparılması gündəmə gətirilir. Tədqiqatların gedişində əsas risklər, onların yaranması tezliyinin və dərəcəsinin araşdırılması, habelə həmin risklərin bölmənin nəticələri sahəsində təsire uyğun yekun nəticələrin hazırlanması əsas məqamlardandır. Bu tədqiqata əsasən əldə edilən informasiyalarla əlaqəli elektron məlumat bazası təşkil edilməklə kredit təşkilatlarında aqrar sahəyə aid istənilən fəaliyyətin tədqiqi və kreditlərin tədqiqatı ilə əlaqəli qərarların qəbulu ilə bağlı aparıcı informasiya mənbələri kimi meydana çıxması baş verəcəkdir.

7. Kredit təşkilatlarının maliyyə vəsaitlərinin aqrar bölmənin kreditləşməsinə yönəlməsi üzrə stimullaşdırma tədbirlərinin hazırlanması. Kredit təşkilatları sayəsində aqrar sahəyə ayrılmış kommersiya kreditləri ilə bağlı faiz dərəcələrini optimallaşdırmaq vasitəsilə istehsalçıların əlverişli şərtlərinə uyğun gələn maliyyəyə çıxışını sadələşdirmək, eləcə də, aqrar sektora əlavə maliyyə vəsaitləri cəlb etmək yönündə beynəlxalq təcrübənin araşdırılaraq sistemləşdirilməsi, təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması tələb olunur.

Aqrar sahənin ümumilikdə maliyyələşmə vasitələrinin təkmilləşdirilməsi planlaşdırılmışdır. Girovsuz, habelə innovativ kreditlərin istifadəsi ilə əlaqəli normativ hüquqi bazanı təkmilləşdirmək vacib məsələ olaraq vurğulanır. Daşınmaz girovdan dolayı başqa girov növləri ilə kreditləşdirmə alətlərinin formalaşdırılması planlaşdırılmışdır. Aqrar sahədə mövcud, işlək olmayan kredit məbləğinin azaldılması qarşılanmalıdır. Aqrar-ərzaq malları istehsalçıları üzrə maliyyə savadlılığının mükəmməl vəziyyətə gətirilməsi və onların əlverişli şərtlərə uyğun maliyyə çıxışına təmini reallaşmalıdır. Bu prioritet müstəvidə göstərilən tədbirlərin nəticəsi olaraq, əlavə maliyyə vəsaitinə çıxış imkanı yaracaq və kredit zəmanət fondunun yaradılması təmin ediləcəkdir.

Burada sadalanan tədbirlərin digər prioritetlərini reallaşdırmaq məqsədilə dəstəkləyici rola malik olması, eləcə də real ÜDM-in formalaşmasına təsir göstərəcəyi ehtimal olunur. Gözlənilən risklərlə bağlı məsələyə gəldikdə, vurğulamaq lazımdır ki,

fermerlərdə innovativ maliyyələşdirmə vasitələri ilə əlaqəli biliklərin azlığı sözügedən sahəyə maraqların yetərincə olmaması ilə nəticələnə bilər. Bu prioritet üzrə qeyd edilən başqa risk faktoru AR-da fəaliyyətdə olan kredit qurumlarının aqrar sahəyə kreditlər təqdim etməkdə cüzi maraq kəsb etməsidir. Son illərdə AR-da aqrar sahəyə yatırılan sərmayələrin ümumi həcmnin yüksəlməsinə rəğmən, ümumən, bu sahəyə investisiya yatırımları ölkə iqtisadiyyatının digər sahələri ilə müqayisədə xeyli aşağıdır. Son on beş ildə (2006-2020) AR iqtisadiyyatının sahələri üzrə investisiyaların quruluşuna nəzər salsaq, görürük ki, aqrar sahəyə yönəlmiş investisiyaların payı ortalama cəmi-cümlətən 4 faiz də deyil. AR iqtisadiyyatına yatırılmış birbaşa xarici investisiya məbləğinin keçən müddət ərzində bir neçə dəfə çoxalmasına rəğmən, respublikada aqrar sahənin inkişafı istiqamətində birbaşa xarici investisiyaların yatırılması hallarına demək olar ki, rast gəlinmir. Aqrar sahəyə sərmayə yatırımlarının təşviq edilməsi prioritetini reallaşdırmaq məqsədilə aqrar investisiya ehtiyaclarını dəyərləndirmək, eləcə də, investisiya layihələrini hazırlamaq nəzərdə tutulub. Bunun üçün ilk öncə, aqrar sahənin gələcək inkişaf perspektivlərinə uyğun olaraq bu sahənin investisiya ehtiyaclarını, habelə imkanlarını müfəssəl qaydada qiymətləndirmək məsələsi İqtisadiyyat, Kənd Təsərrüfatı nazirliklərinin, eləcə də, yerli icra hakimiyyəti orqanlarının birgə fəaliyyəti ilə təmin ediləcəkdir. Bu cür dəyərləndirmə əsasında inzibati rayonlarda və sahələrdə investisiya layihələri və xəritələrinin tərtibatı aparılır. Aqrar sahənin investisiya imkanları nəzərə alınmaqla həm elektron, həm də çap materiallarını işləyib hazırlamaq, ölkədaxili və xaricdə baş tutan sərgilərdə, konfranslarda, forumlarda, milli və xarici biznesmenlərlə ikitərəfli görüşlərdə təqdimatı gözlənilir.

Qloballaşma şəraitində tanınmış aqroemal, xüsusən, qida məhsulları istehsalçılarının (transmilli şirkətlərin) ölkə iqtisadiyyatına investisiya yatırımlarına cəlb olunmasının təşviqi üçün xüsusi strategiyaların, habelə proqramların işlənməsi nəzərdə tutulur. Aqrar sahədə əlverişli investisiya mühitini formalaşdırmaq məqsədilə İqtisadiyyat və Kənd Təsərrüfatı nazirlikləri müştərək qaydada müvafiq investisiya mühitinin təhlilini aparılmalı və nəticələr ümumiləşdirilməlidir. Araşdırmaların nəticəsinə əsasən, aqrar sahədə sərmayə mühitini daha da təkmilləşdirmək məqsədilə təkliflərin hazırlanmasına ehtiyac vardır. İnzibati rayonların hər birində müvafiq

investisiya xəritələri və layihələrinin işlənib hazırlanması və aqrar sahədə əlverişli investisiya mühitini bərqərar etmək nəzərdə tutulur. Dünyanın tanınmış aqrosənaye, xüsusən, qida məhsulları istehsalçılarının sözügedən sahəyə yatırımları ilə ölkəmizin qlobal dəyər zəncirinə inteqrasiyasını daha da gücləndirmək planlaşdırılıb. Aqrar sahəyə cəlb olunacaq birbaşa xarici investisiyaların həcmnin daha da artırılması qeyd edilir. Həmin prioritetdə sadalanan tədbirlər sayəsində aşağıdakı nəticələrə nail olunması nəzərdə tutulub:

- aqrar sahəyə cəlb olunacaq investisiyaların həcmnin 2 dəfəyə qədər yüksəldilməsinə;
- AR-nın inzibati rayonları və sahələrində 100-ə qədər investisiya layihəsinin hazırlanmasına.

İndi isə yuxarıda qeyd edilən fikirləri yekunlaşdırmaqla, AR-nın investisiya bazarının GZİT təhlilini aparmağa çalışaq. İntestisiya bazarında rəqabət üstünlüklərini aşkara çıxararkən istehlakçıdan alınan sorğulara istinad edərək demək lazımdır ki, rəqabət üstünlükləri sərmayədarın alıcıları tərəfindən olduğu kimi qəbul edilir. AR üçün çox səciyyəvi cəhət odur ki, satıcılar konkret halda rəqabət üstünlükləri qazandıqlarını düşünür, ancaq istehlakçının bu haqda məlumatı olmur. Praktiki olaraq yanaşsaq aydın olar ki, sahənin və bazarın özünə xas olan əlamətlərinə görə rəqabət üstünlüklərinin əksər növlərinin olması halı mümkündür. Hazırda rəqabət şəraitində şirkətin, bir sıra (4-5) rəqabət üstünlüyünə nail olması mütləqdir. İntestisiya bazarında rəqabət üstünlükləri sırasına aşağıdakıları aid etmək olur:

- işçilərin pesekarlığı və təcrübəsi;
- məşhur ad;
- investisiya malları və xidmətlərinin yüksək keyfiyyətdə olması;
- alıcılarla fərdi şəkildə təmas;
- istehlakçının, onun sorğusunun, habelə arzularının ön plana çəkilməsi;
- zəngin maddi baza (heyət, pul və avadanlıqlar);
- əlverişli reklam, əmtəə və xidmətlərin satışının təşkili üçün münbit şəraitin yaradılması;
- qəbul məntəqələrinin tərəqqi etdirilməsi;

- strateji ərazidə olması;
- əlavə xidmətlərin göstərilməsi və s.

Sadalanan amilləri nəzərdə tutulmaqla AR-nın investisiya bazarı üçün GZİT təhlilini cədvəl 3.3.7-dəki kimi aparmaq məqsədəuyğundur.

Cədvəl 3.3.7.

Azərbaycanda mövcud investisiya bazarı üzrə GZİT-təhlilinin aparılması

Güclü tərəflər	İmkanlar
1. Milken İnstitutunun hazırladığı Qlobal İmkanlar İndeksinə görə son 6 il ərzində 20 pillə yuxarı mövqeyə qalxması 2. Prioritet sahələrdə investisiya proqramlarının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi. 3. İntestisiya qanunvericiliyini vahid şəkə gətirmək və uyğunlaşdırmaq 4. İntestisiya layihələrini reallaşdırarkən gömrük, vergi, investisiya güzəştləri və imtiyazların, amortizasiyanın verilməsini genişləndirmək 5. İntestisiyalaşma zamanı dövlət-özəl tərəfdaşlığının mövcudluğu 6. Lojistika və məcmu infrastrukturun dövlət tərəfindən qarşılanması 7. Sosial evlərin təşkili ilə əhalinin uyğun qiymətə ev təminatını yüksəltmək 8. Xarici investisiyaların qorunması	1. Dövlət və özəl bölmə arasındakı tərəfdaşlığın daha da möhkəmlənməsi 2. Strateji ümumdövlət, regional və sahəvi inkişaf proqramlarını reallaşdırarkən effektiv vasitələrin tətbiqi 3. Yeni investisiya-innovasiya proqramlarını tətbiq etmək 4. İntestisiya fəaliyyəti üzrə maliyyələşdirmə mənbələrini şaxələndirmək, əsasən də islam maliyyələşməsi sayəsində. 5. İntestisiya fəaliyyətinin inkişafı naminə fond bazarı alətlərinin inkişaf etdirilməsi 6. Xaricdən sərmayələrin fəal cəlb olunması üçün əlverişli mühitin yaradılması 7. Tənzimləyici qurumların şəffaflığını artırmaq 8. İntestisiya məlumat bankını yaratmaq və fasiləsiz təhlillər nəticəsində yeniləndirmək. 9. İntestisiya mühitini yaxşılaşdırmaq 10. Yeni maliyyələşmə alətlərinin tətbiq olunması 11. Real sektorun şirkətləri üçün zəruri infrastrukturun qarşılanması
Zəif tərəfləri	Təhdidlər
1. Fond bazarının bir qədər zəif inkişafı 2. BXİ-nin payının ÜDM- də kifayət qədər aşağı səviyyəsi 3. BXİ-nin təxmini olaraq 95 faizinin neft-qaz sektoruna yönəlik olması 4. Bazarda mövcud investisiya kompaniyalarının dayanıqsız vəziyyəti 5. İntestisiya kompaniyalarının fondlaşdırma bazasının dayanıqsız olması 6. İntestisiya prosesi zamanı «uzun» və «geniş» pulların qıtlığı 7. İntestisiya şirkətlərinin yetərincə olmayan açıqlığı 8. İntestisiya müqavilələrinin əmtəə, xidmət, sahəvi və regional quruluşunun kifayət səviyyədə olmayan şaxələnməsi 9. Keyfiyyətli statistik hesabatın, habelə informasiyanın yoxluğu	1. AR bazarında güclü xarici investisiya kompaniyaların mövcudluğu 2. İntestisiya qanunvericiliyinin dayanıqsız xarakteri 3. Aktivlərin və ümumən investisiya portfelinin keyfiyyətinin pisləşmə ehtimalı 4. İnflyasiyanın artımı, investisiya kompaniyaları tərəfindən cəlb edilən maliyyə ehtiyatlarının dəyərində bahalaşma 5. İntestisiya fəaliyyəti risklərinin artması

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Əsasən, rəqabət üstünlükləri lizinq şirkətlərinin strategiyasının əsasında durur. İntestisiya bazarında toplu startegiya istiqamətlərini aşağıdakı kimi göstərmək

mümkündür:

- aşağı maya dəyəri strategiyası; ancaq bu hökmən mühüm deyildir, aşağı qiymətlər rəqiblərlə müqayisədə aşağı istehsalat xərcləri sayəsində əldə olunduqda rəqabət üstünlüyü yaranır;
- mall və xidmətlərin differensiasiya olunması strategiyası; başqa sözlə desək, mal və xidmətlərin bir qrup istehlakçıların tələbatlarına uyğunlaşdırılması;
- ilk başlayanın strategiyası (yeni xidmətlər göstərən innovasiya tipli şirkətlər).

Bununla belə, investisiya bazarında rəqabət mühitinin təhlil olunması əsasında təşkilat bazarda öz yerini təyin edə bilər, nəticədə isə bazarda təşkilatın mövqeləri möhkəmlənə və nailiyyətləri daha da artmış olar. Rəqiblər barəsində geniş məlumatlar investisiya məhsulu və ya xidmətlərinin kəmiyyət və keyfiyyətinin müqayisəsinə, dərinlən mənimsənilməsinə imkan verir, investisiya şirkətinin bazardakı təcrübəsinin rəqabətə daha dözümlü olmasına zəmin yaradır [172, s. 17]. Vurğulamaq lazımdır ki, sənaye sahələrini 3 qrupa ayırmaq olar:

1. Bura yerli xammala əsaslanan, habelə satış bazarının daxili bazarlar olduğu sahələr, yəni elektrik enerjisi istehsalı, inşaat materialları, bir sıra yüngül və qida məhsulları istehsalı daxildir.
2. Bura yerli xammala əsaslanan, habelə satış bazarı yerli və xarici bazarların olduğu sahələr, yəni yanacaq sənayesi, yüngül və qida sənayesinin bir çox sahələri, neft-kimya sahələri daxildir.
3. Bura xarici xammala əsaslanan, habelə satış bazarları yerli və xarici bazarların olduğu sənaye sahələri, yəni maşınqayırma sənayesi məhsulları, qida sənayesinin bəzi sahələri aiddir.

AR-da mövcud investisiya potensialını reallaşdırmaq nöqtəyi-nəzərindən sahəvi bölümdə milli iqtisadiyyatın gələcək inkişaf proqramının hazırlanması mütləqdir. Bu proqram başlıca sahələrlə onlara xidmət göstərən sahələrin inkişafını uzlaşdırmalı, dövlət və özəl bölmələrin əməkdaşlığı əsasında yerinə yetirilməlidir.

IV FƏSİL. AZƏRBAYCANDA REGIONAL SƏVİYYƏDƏ İQTİSADİYYATIN İNVESTİSİYA POTENSİALINDAN İSTİFADƏNİN SƏMƏRƏLİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

4.1. İnvestisiya potensialının formalaşmasının regional aspektləri

AR-da məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsi habelə müxtəlif regionların investisiya potensialından yetərincə istifadə edilməsi ölkənin iqtisadi inkişafı nöqteyi-nəzərindən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Respublikanın sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi onun bölgələrinin təbii-iqtisadi, demoqrafik, ekoloji, eləcə də, başqa xüsusiyyətlərinin ətraflı nəzərə alınması əsasında mümkün olur. Bu nöqteyi-nəzərdən, ölkədə məhsuldar qüvvələrin məqsədəuyğun şəkildə yerləşdirilməsi təbii ehtiyatlardan, əmək resurslarından və başqa imkanlardan səmərəli istifadə olunması yolu ilə regionlarda iqtisadiyyatın tərəqqisini nəzərdə tutur [323, s. 1237]. İstehsalın AR ərazisi üzrə optimal yerləşdirilməsi, təbii sərvətlərindən səmərəli istifadəni, əhalinin məşğulluq dərəcəsinin yaxşılaşdırılmasını, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsini və iqtisadi resurslardan qənaətlə istifadəni reallaşdırmaq əsasında istehsalın səmərəliliyinin artmasına, iqtisadi rayonların sosial-iqtisadi tərəqqisinə səbəb olur. AR-da istehsalın ərazi üzrə yerləşdirilməsinin hazırkı vəziyyətinin tədqiq olunması müxtəlif regionlarda investisiya imkanlarının müəyyən olunması, mövcud investisiya potensialının aktivləşdirilməsinə əngəl olan amillərin aşkar olunması və bu amillərin təsirinin neytrallaşdırılması ilə əlaqəli tədbirlərin görülməsi üçün zəruridir.

İnvestisiya imkanının "müsbət" xarakteristikası investisiya cəlbediciliyini artıran, "mənfi" xarakteristikası isə investisiya cəlbediciliyini azaldan amillərlə müəyyən olunur. Risk metodikasına uyğun olaraq investisiya cəlbediciliyini azaldan göstəricilər investisiya riskinin xarakterik əlamətlərinə müvafiq gəlir. Məsələn, "zərərlə işləyən müəssisələrin xüsusi çəkisi" indeksi investisiya potensialı ilə əlaqədar iqtisadi riski ifadə etdiyi halda, "çirkləndirici maddələrin atılması, tullanması" indeksi təbii-resurs

potensialı ilə əlaqədar ekoloji riski bildirir [270, s. 49]. Bundan başqa, ölkənin inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən bəzi amilləri regiona şamil etmək olmaz. Məsələn üçün, bazar infrastrukturunun fond, eləcə də, əmtəə birjalara kimi amilləri inzibati-ərazi vahidlərində təmsil edilə bilməz, ona görə ki, buna heç bir ehtiyac qalmır, onlar əsasən, ölkə səviyyəsi üçün xarakterikdir. Göründüyü kimi, investisiya potensialı ölkə və regional səviyyələrdə müxtəlif olur.

AR üçün məhsuldar qüvvələrin ərazi boyu qeyri-bərabər paylanması xarakterikdir. Nəticədə, 2020-ci ildə respublika əhalisinin 22,8%-nin yaşadığı paytaxt Bakı şəhərinin məcmu məhsulun buraxılışında xüsusi çəkisi 69,5%, sənaye məhsulunda payı isə 86,8% olmuşdur. Bu səbəbdən də, hazırda iqtisadi rayonlarda olan iqtisadi potensialdan yetərincə və səmərəli şəkildə istifadə edərək onların sosial-iqtisadi tərəqqi səviyyələrini yüksəltmək ölkədə həyata keçirilən iqtisadi islahatların strateji istiqamətlərinin əsaslarından biri kimi müəyyən olunmuşdur. Bu səbəbdən 2004-2008, 2009-2013-cü, 2014-2018-ci illərdə icra edilmiş və hazırda icrası davam edən 2019-2023-cü illər üzrə AR regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramlarında regionlarda iqtisadi tərəqqinin regional nöqtəyi-nəzərindən tarazlığının təmin olunması, regionlarda əhalinin sosial rifahı, habelə həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılması, ölkə iqtisadiyyatının, əsasən, qeyri-neft sektorunun dinamik tərəqqisinə yönəlmiş tədbirlərin ardıcıl, eləcə də əlaqəli şəkildə görülməsi dövlət əhəmiyyətli vacib məsələlər kimi öz əksini tapmışdır [3; 28; 29; 30]. Neft strategiyasının müvəffəqiyyətlə reallaşdırılması, regionların sosial-iqtisadi tərəqqisi sahəsində həyata keçirilən tədbirlərin nəticəsi olaraq, 2005-ci ilə nisbətən 2010-cu ildə ölkədə adambaşına düşən məcmu məhsul buraxılışının nominal həcmi 4,2 dəfə, 2015-ci ildə 4,9 dəfə, 2017-ci ildə 5,5 dəfə, 2019-cu ildə isə 7,2 dəfə artıb (4.1.1. sayılı cədvəl).

Cədvəl 4.1.1.**İqtisadi rayonlar səviyyəsində adambaşına düşən məcmu məhsul buraxılışının həcmi (man.)**

	2005	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ölkə üzrə cəmi:	1269,1	2098,6	5231,0	6207,3	6264,2	6438,6	7009,5	7640,3	9097,9
Bakı şəhəri	3955,6	7322,2	17750,6	20755,1	20207,6	17849,4	21060,2	24849,6	27713,3
Abşeron iqtisadi rayonu	546,9	913,0	1288,5	2504,6	2686,0	2694,0	3374,2	4226,1	5250,6
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	440,8	693,0	1510,7	2258,4	2170,7	2199,6	2344,3	2498,5	2864,4
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu:	354,8	509,7	1365,0	2355,7	1661,3	1884,3	1979,2	2078,9	2548,0
Lənkəran iqtisadi rayonu	331,1	458,3	983,5	1434,7	1469,8	1632,1	1771,6	1923,6	1990,0
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	509,0	698,7	2170,9	2528,0	2415,4	2338,8	2464,4	2596,7	3115,2
Aran iqtisadi rayonu	587,0	724,6	1606,9	2542,8	2491,6	2528,6	2534,5	2564,2	3376,0
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	136,3	195,1	437,4	706,3	776,6	703,0	704,2	752,5	783,0
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	32,3	49,8	114,1	434,1	297,9	296,4	265,2	250,6	303,9
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	375,0	555,4	1489,6	1853,5	1762,5	1952,3	2058,4	2170,3	2727,9
Naxçıvan iqtisadi rayonu	530,0	956,6	3573,8	6661,9	6517,4	6842,6	7333,8	7860,3	7733,8

Mənbə: Cədvəl ARDSK-nın məlumatları əsasında tərtib edilib.

2005-ci illə müqayisədə ÜDM deflyatorunun 2008-ci ildə 2,2 dəfəyə, 2009-cu ildə 1,8 dəfəyə bərabər olduğunu nəzərdə tutsaq, onda göstərilən dövrlərdə real artımın təxminən 1,9-2 dəfəyə bərabər olduğu qənaətinə gəlmiş olarıq. Cədvəl 4.1.2 -nin məlumatlarından aydın görünür ki, qeyd edilən dövrdə iqtisadi bölgələrin hamısında adambaşına düşən məcmu məhsul buraxılışının artım sürəti deflyatorun artımını üstələyib. Belə ki, 2019-cu ildə regionlarda adambaşına düşən mal və xidmətlər buraxılışının nominal məbləği 2005-ci illə müqayisədə 5,4 dəfə, real həcmi isə 2,4 dəfə artmışdır.

Cədvəl 4.1.2**İqtisadi rayonlar səviyyəsində adambaşına düşən məcmu məhsul buraxılışının AR üzrə orta göstəricilər ilə müqayisəsi (faizlə)**

	2005	2010	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ölkə üzrə, bütövlükdə	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Bakı şəhəri	311,7	348,9	339,3	334,4	322,6	277,2	300,5	325,2	304,6
Abşeron iqtisadi rayonu	43,1	43,5	24,6	40,4	42,9	41,8	48,1	55,6	57,7
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	34,7	33,0	28,9	36,4	34,7	34,2	33,4	32,7	31,5
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu:	28,0	24,3	26,1	38,0	26,5	29,3	28,2	27,2	28,0
Lənkəran iqtisadi rayonu	26,1	21,8	18,8	23,1	23,5	25,3	25,3	25,2	21,9
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	40,1	33,3	41,5	40,7	38,6	36,3	35,2	34,0	34,2
Aran iqtisadi rayonu	46,3	34,5	30,7	41,0	39,8	39,3	36,2	33,6	37,1
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	10,7	9,3	8,4	11,4	12,4	10,9	10,1	9,9	8,6
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	2,5	2,4	2,2	7,0	4,8	4,6	3,8	3,3	3,3
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	29,6	26,5	28,5	29,9	28,1	30,3	29,4	28,4	30,0
Naxçıvan iqtisadi rayonu	41,8	45,5	68,3	107,3	104,0	106,3	104,6	102,9	85,0

Mənbə: Cədvəl ARDSK-nın məlumatları əsasında tərtib edilib.

Cədvəl 4.1.2-dən göründüyü kimi, son dövrlərdə regionların iqtisadi tərəqqisi istiqamətində tədbirlər görülsə də, məhsul istehsalının həcminə əsasən, iqtisadi bölgələrlə Bakı şəhəri arasındakı mövcud nisbət azalmamışdır. Nəticədə, paytaxt Bakı şəhərinin AR-nın məcmu məhsul buraxılışında xüsusi çəkisi 2005-ci ildə 74,5 %-dən 2008-ci ildə 79,4 %-ə qədər artmış, 2009-cu ildə 78,0 faiz, 2010-cu ildə 77,9 faiz, 2011-ci ildə 72,6 faiz, 2015-ci ildə 75,1 faiz, 2018-ci ildə 68,8 faiz, 2019-cu ildə isə 69,5 faiz olmuşdur.

Əgər 2009-cu ildə paytaxt Bakıda adambaşına düşən məhsul istehsalı bölgələr üzrə orta göstəricini 11,8 dəfə üstələyirdisə, 2019-cu ildə bu indeks 9 dəfəyə bərabər olmuşdur. Bu hal adətən paytaxt Bakıda neft-qaz hasilatının artımı ilə bağlı olmuşdur. Ancaq nəticə etibarilə sənaye mallarının tərkibində Bakının payı artmışdır.

Cədvəl 4.1.3

İqtisadi rayonlarda sənaye məhsulunun həcmi (mln.man.)

Göstəricilər	2003	2005	2010	2011	2012	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ölkə üzrə, cəmi	4982,1	9308,8	27978,3	35026,9	34565,0	32110,3	26369,4	32300,2	39124,8	47677,0	46999,2
Bakı	3677,52	7725,1	25251,1	31782,9	30876,7	28178,9	22408,9	27432,4	34204,6	41373,9	39750,0
İqtisadi rayonlar, o cümlədən:	611,95	896,4	1711,5	2463,8	2703,0	3002,1	3136,3	4120,6	4920,2	6303,1	7249,2
Abşeron iqtisadi rayonu	127,1	224,7	298,6	475,9	512,8	543,8	605,3	977,3	1259,0	1499,7	2367,8
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	84,90	169,5	269,8	263,6	322,8	329,3	426,6	615,7	639,6	823,6	957,9
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	9,62	21,0	60,2	75,7	75,7	87,2	109,0	193,2	243,8	262,3	423,4
Lənkəran iqtisadi rayonu	11,06	18,2	49,5	65,9	65,8	71,0	74,7	102,0	128,0	148,1	176,2
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	20,89	37,7	64,0	89,3	77,1	77,7	79,7	94,3	143,8	172,0	286,7
Aran iqtisadi rayonu	335,5	373,5	629,3	791,1	821,5	958,9	882,3	1145,7	1469,7	1542,7	1908,3
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	2,89	3,7	10,3	11,6	14,5	23,9	24,2	29,4	45,7	46,9	46,0
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	0	0,9	0,9	0,1	0,1	0,1	0,6	0,5	0,5	0,65	0,74
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	2,39	6,0	10,3	9,7	13,2	18,7	17,1	19,6	23,0	27,8	72,1
Naxçıvan iqtisadi rayonu	17,6	41,2	318,6	680,9	799,5	891,5	916,8	942,9	967,1	990,1	114,9

Mənbə: Cədvəl AR DSK-nın məlumatları əsasında tərtib edilib.

Cədvəl 4.1.3-ün məlumatlarından göründüyü kimi, hazırda ölkədə sənaye istehsalının əsas hissəsi Bakı şəhərində cəmləşmişdir. Lakin bununla belə, sənaye məhsulunda Bakı şəhərinin payı 2003-cü ildə 73,8 faizdən 2009-cu ildə 94,0 faizə qədər artsa da, 2010-ci ildə 90,2 faizə, 2017-ci ildə 87,4 faizə, 2019-cu ildə isə 84,6 faizə qədər azalmışdır.

Hesab edirik ki, gələcəkdə neft və qaz hasilatı həcminin sabitləşməsi şəraitində

qeyd edilən nisbətə azaldılması üçün əlverişli şərait yaranacaqdır. Fikrimizcə, neft hasilatı həcmində sabitləşməsi şəraitində regionlarda investisiya fəallığının yüksəldilməsinə yönəldilmiş tədbirlər belə fərqi qismən azalmasına səbəb olacaqdır.

Hazırkı şəraitdə neft strategiyasının uğurla reallaşdırılması ölkə regionlarının inkişafının maliyyələşdirilməsində zəruri vəsaitləri əldə etməyə səbəb olmuşdur. Azərbaycan Respublikasında 2004-cü ildən uğurla icra edilən bölgələrin sosial-iqtisadi tərəqqisi ilə əlaqədar dövlət proqramları rayonlarda iqtisadi potensialın artmasını, infrastruktur təminatının, kommunal xidmətlər üzrə keyfiyyətin daha da yüksəlməsini, biznes və investisiya mühitinin, əhəlinin rifahının yaxşılaşmasını şərtləndirmiş, beləliklə də, ölkənin strateji inkişaf hədəflərinə, müəyyən edilmiş məqsədlərə nail olunmasına əhəmiyyətli töhfələr vermişdir.

Həyata keçirilən tədbirlər sayəsində Azərbaycanda güclü özəl sektorun formalaşmasına, müasir texnologiyalar əsasında yüzlərlə müəssisənin açılmasına, özəl bölmənin payının ÜDM-də 80%-ə, məşğulluqda 75%-ə çatdırılmasına, dövlət qeydiyyatına alınmış sahibkarlıq subyektləri sayının isə 880 minə ötməsinə nail olmuşdur.

Biznes mühitində baş verən dinamik inkişaf əlaqəli onu xatırladaq ki, respublikada təkcə milli sərmayədarlara deyil, eyni zamanda xarici investitorlara əlverişli mühit yaradılmışdır [128, s. 20]. Biznesə başlama prosedurları əsaslı surətdə sadələşdirilmiş, vergi qanunvericiliyində xeyli sayda güzəştlər müəyyən edilmiş, sahibkarlığın və ixracın təşviqinə yönəldilən tədbirlər reallaşdırılmışdır. Ölkə prezidentinin sahibkarlığın inkişafı ilə əlaqəli əlavə tədbirlər haqqındakı son fərmanına uyğun son illər ərzində biznes və investisiya mühitini daha da yaxşılaşdırmaq, o cümlədən, prosedurları sadələşdirmək, elektron xidmətlərin əhatə dairəsini genişləndirmək, əsassız yoxlamaların qarşısını almaq və digər istiqamətlərlə bağlı tədbirlər davamlı tendensiya şəklində almışdır. Sahibkarlıq subyektlərinin elektron qeydiyyatının, xarici ticarət əməliyyatlarının aparılması, əmlakla bağlı hüquqların qeydiyyatı sahəsində aparılan islahatların davamı kimi, korporativ idarəetməni təkmilləşdirmək, investorların maraqlarını qorumaq və müflisləşmə üzrə qanunvericilikdə zəruri dəyişikliklər etmək istiqamətində də xeyli işlər görülmüşdür.

Fikrimizcə, iqtisadi rayonlarda investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi vasitələrinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Aşağıdakı cədvəldən görüldüyü kimi, iqtisadi rayonlarda investisiya qoyuluşlarının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artsa da, ölkədə həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarında onların payı hələ də az olaraq qalır (bax: cədvəl 4.1.4).

Cədvəl 4.1.4

Azərbaycanın iqtisadi rayonlarında investisiya qoyuluşlarının həcmi (mln.manat)

Göstəriciləri	2005	2010	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ölkə üzrə, cəmi	5769,9	9905,7	17618,6	15957,0	15753,7	17386,6	17244,9	18539,5
Bakı	5098,8	6781,4	11853,0	11457,3	11759,9	11869,0	10723,8	10893,2
İqtisadi rayonlar, cəmi	662	2760,4	4628,6	4122,7	3993,8	5517,6	6646,6	7646,3
Abşeron iqtisadi rayonu	135,5	119,0	553,1	391,0	314,1	459,5	1224,0	2534,0
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	69,5	420,5	816,5	654,5	565,4	793,7	765,4	883,9
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	16,0	183,5	227,3	214,8	177,1	363,7	384,2	404,2
Lənkəran iqtisadi rayonu	92,7	133,8	318,3	340,8	440,1	540,8	498,3	283,3
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	34,2	556,1	368,7	269,8	353,8	401,1	455,2	672,2
Aran iqtisadi rayonu	118,2	577,4	1150,5	1106,5	808,5	1459,2	1472,3	1319,4
Yuxarı Qarabağ iqtisadi rayonu	42,6	85,0	97,8	41,9	144,7	199,5	67,6	130,6
Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonu	0,7	0,8	0,2	0,2	-	-	445,3	-
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	26,5	183,2	171,6	152,0	192,5	294,3	316,2	387,4
Naxçıvan Muxtar Respublikası	126,1	501,1	924,6	951,2	997,6	1005,8	1017,1	1029,3

Mənbə: Cədvəl AR DSK-nın məlumatları əsasında tərtib edilib.

Cədvəl 4.1.4-dən məlum olur ki, iqtisadi rayonlarda investisiya qoyuluşlarının həcmi üstün tempə artmışdır. 2017-ci ildə ölkədə investisiya qoyuluşlarının həcmi 2005-cü ilə nisbətən 3,0 dəfə artdığı halda, iqtisadi rayonlar üzrə bu göstərici 8,3 dəfəyə bərabər olmuşdur. Nəticədə, iqtisadi rayonların ölkədə investisiya qoyuluşlarında payı 2003-cü ildə 5,5 faizdən 2009-cu ildə 26,3 faizə, 2010-cu ildə 27,8 faizə, 2018-ci ildə 31,7 faizə, 2019-cu ildə 38,5 faizə qədər artmışdır. Görüldüyü kimi, ölkədə investisiya qoyuluşlarında regionların payının daha da artırılmasına ehtiyac vardır. 2019-cu ildə investisiya qoyuluşlarının ümumi həcmi artım dinamikasını nümayiş etdirmişdir, xüsusilə, Abşeron iqtisadi rayonunda yüksək texnologiyalar əsaslı qeyri-neft sektoru müəssisələrinə investisiya qoyuluşları əhəmiyyətli səviyyədə artmışdır. 2014-2018-ci illərdə regionların sosial iqtisadi inkişaf proqramının yekünlarının müzakirəsində region aqroparklarının funksiyası qiymətləndirilmişdir.

Ölkədə, regionlarda investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılmasında

Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun güzəştli kreditləri mühüm rol oynayır [174]. 2015-ci il noyabrın 1-dən etibarən sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar əvvəlcə 2 il müddətinə, 2017-ci ilin noyabrında isə “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununda dəyişiklik edilərək bu müddət 2021-ci ilin yanvarın 1-dək uzadılmışdır. Bu qanun ölkə iqtisadiyyatının inkişafını sürətləndirmək, qlobal miqyasda daha böyük uğurlar əldə etmək üçün böyük və tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

Təhlillər göstərir ki, “Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaları dayandırmaq haqqında” qanunun tətbiqindən sonra ötən 20 ay ərzində vergi yoxlamalarını istisna etsək, sahibkarlıq subyektləri üzrə cəmi 96 yoxlama keçirilmişdir. Müqayisə üçün deyək ki, yoxlamaların dayandırılmasından əvvəlki 20 ayda vergi yoxlamalarını çıxsaq, sahibkarlıq subyektlərində keçirilmiş yoxlama sayı 100 mindən çox olmuşdur. Fond tərəfindən güzəştli kreditlərin verilməsinin prioritet istiqamətləri kimi aşağıdakılar müəyyən olunmuşdur.

1. Aqrar sahə məhsullarının intensiv istehsalını təmin etmək, o cümlədən:
 - ətlik və südlük istiqamətində müasir cins iribuynuzlu heyvandarlıq komplekslərini, damazlıq təsərrüfatlarını yaratmaq;
 - ətlik və damazlıq istiqamətində müasir quşçuluq təsərrüfatları yaratmaq və ya yeni texnologiyalar tətbiq etməklə yenidən qurmaq;
 - toxumçuluq, intensiv bağçılıq, tərəvəzçilik tingçilik təsərrüfatlarını inkişaf etdirmək.
2. Müasir texnologiyalar tətbiq etməklə meyvə və tərəvəz məhsullarını saxlamaq üçün soyuducu anbar kompleksləri yaratmaq;
3. Rəqabətqabiliyyətli və ixrac yönümlü qida sənayesi məhsullarının istehsalını təmin etmək, o cümlədən:
 - müasir meyvə və tərəvəz məhsulları üzrə emal müəssisələri yaratmaq və ya yeni texnologiyalar tətbiq etməklə yenidən qurmaq;
 - müalicəvi, mineral və süfrə suları mənbələrində qablaşdırılması üzrə müasir müəssisələr yaratmaq və ya yeni texnologiyalar tətbiq etməklə yenidən qurmaq.
4. Müasir tələblərə uyğun çörək istehsalı müəssisələri yaratmaq;

5. Müasir tələblərə cavab verən texnologiyalar tətbiq etməklə digər sənaye məhsullarını (yüngül sənaye, qablaşdırma və s. sahələr) istehsal etmək;
6. Kiçik sahibkarlığı dəstəkləmək.

Göründüyü kimi, Sahibkarlığın İnkişafı Fondu fəaliyyətinin əsas istiqaməti kimi ölkədə kənd təsərrüfatı istehsalının və kənd təsərrüfatı xammalını emal edən istehsalların inkişafının güzəştli şərtlərlə maliyyələşdirilməsi müəyyən edilmişdir. Cədvəl 4.1.5-də iqtisadi rayonlar üzrə Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaiti hesabına maliyyələşdirilmiş layihələrin təhlili verilmişdir.

Cədvəl 4.1.5

İqtisadi rayonlar üzrə Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaiti hesabına maliyyələşdirilmiş layihələr (min man.)

	2004	2005	2006	2007	2008	2010	2011	2014	2014-cü il 2004-cü ilə nisb., %-lə	2019
Cəmi	18494,9	36286,1	90142,6	115000	90660,1	87806,3	143178,0	295000	16,0 dəfə	126900
Bakı	3031,7	6087,4	28613,5	237	32063,1	25857,1	5946,5	65657,0	21,7 dəfə	26700
İqtisadi rayonlar	15463,2	30198,7	61529,1	114763	58597	61949,2	137232,5	229343	14,8 dəfə	100200
Abşeron iqtisadi rayonu	2157,4	4882,3	14311,1	41402	6574,1	11519,2	15042,0	31868,0	14,8 dəfə	32300
Gəncə-Qazax iqtisadi rayonu	3152,1	7689,4	6720,2	12129,6	7172,7	7184,3	19131,6	36804,0	11,7 dəfə	10500
Şəki-Zaqatala iqtisadi rayonu	2277,9	2859,3	6577,2	1883,5	10314,4	9802	2442,5	3362,0	147,6	4200
Lənkəran iqtisadi rayonu	2372	3984,2	5590,9	7766	3428,8	3182,8	15109,7	29255,0	12,3 dəfə	2900
Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonu	2449,1	1661,1	8745,6	13331,5	10897,9	8942,8	23568,6	19230,1	7,9 dəfə	10700
Aran iqtisadi rayonu	2328,3	7336,3	15130,4	34632,4	16451,3	17128,6	48393,8	89414,5	38,4 dəfə	35800
Yuxarı-Qarabağ iqtisadi rayonu	152,2	540,8	852,4	1582	815	234,9	11676,3	5663,4	37,2 dəfə	2400
Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonu	476,2	1243,5	3600,4	2036	2942,8	3952,6	1867,0	13746,0	28,9 dəfə	1400
Naxçıvan iqtisadi rayonu	98	1,8	0,9	0	0	2	0	0	0	0

Mənbə: Cədvəl AR DSK-nın məlumatları əsasında tərtib edilib.

Cədvəl 4.1.5-in məlumatlarından göründüyü kimi, 2004-2014-cü illərdə Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun investisiya qoyuluşu üçün verdiyi güzəştli kreditlərin həcmi artmışdır. Belə ki, 2014-cü ildə Fondun güzəştli kreditlərinin həcmi 2004-cü ilə nisbətən 16,0 dəfə artmışdır. Bu artım həm dövlət büdcəsində Fonda verilmiş vəsaitlər, həm də əvvəllər verilmiş kreditlərin qaytarılması hesabına olmuşdur.

2019-cı ildə 1753 sahibkara 638 mln. manat həcmində layihə çərçivəsində 175 mln. manat güzəştli kredit verilmişdir. Bu kreditlərin 26 %-i Bakı şəhərinin qəsəbələrinin payına, 74 %-i isə ölkə regionların payına düşmüşdür. Ayrılan kreditlərin aqrar sektorda payı 68 % təşkil etmişdir [24, s. 57]. Ümumilikdə, 2003-2018-ci illərdə yeni açılmış iş yerlərinin sayı 2197352 vahid təşkil etmişdir. Daimi iş yerlərinin sayı

isə - 1563644 vahid səviyyəsində olmuşdur [56, s. 666]. Göründüyü kimi, son dövrlərdə Sahibkarlığın İnkişafı Fondu əsasən regionlarda investisiya yatırımlarının maliyyələşdirilməsinə yönəldilib və bu son nəticədə iqtisadi fəallıqla, investisiyaların artımı ilə yanaşı, yeni iş yerlərinin yaradılmasına da müsbət təsir göstərmişdir. Bundan əlavə, SİF-in məlumatlarına görə, 2002-2019-cu illər ərzində verilən güzəştli kreditlərin 26.2%-i Bakı şəhərinin, 73.8%-i isə regionların payına düşür. Aran iqtisadi rayonu 24.9%-lə regionlar arasında ən yüksək paya malikdir. Bakı şəhəri üzrə verilmiş kreditlərin məbləği ümumi payda 26.2% çəkiyə malik olsa da, bu göstərici layihə sayı olaraq 6.9% təşkil edir (Cədvəl 4.1.6).

Cədvəl 4.1.6

2002-2019-cu illərdə Azərbaycan Respublikasının iqtisadi rayonları üzrə verilmiş güzəştli kreditlər

S/s	İqtisadi rayonun adı	Layihələr sayı	Xüsusi çəkisi (%)	Kredit məbləği (mln. manat)	Xüsusi çəkisi (%)	Yeni iş yeri (nəfər)
1	Bakı şəhəri və ətraf qəsəbələr	2 590	6,9	654,3	26,2	32 110
2	Aran	14 629	38,8	622,3	24,9	49 265
3	Gəncə-Qazax	7 127	18,9	297,5	11,9	29 538
4	Abşeron	864	2,3	295,6	11,8	13 756
5	Quba-Xaçmaz	2 945	7,8	245,8	9,8	13 750
6	Lənkəran	3 691	9,8	128,7	5,2	13 227
7	Şəki-Zaqatala	2 509	6,7	125,9	5,0	10 626
8	Dağlıq Şirvan	2 021	5,4	78,3	3,1	6 466
9	Yuxarı Qarabağ	1 326	3,5	47,5	1,9	2 910
10	Naxçıvan MR	6	0,0	0,1	0,0	158
Yekun		37 708	100	2 495,9	100	171 806

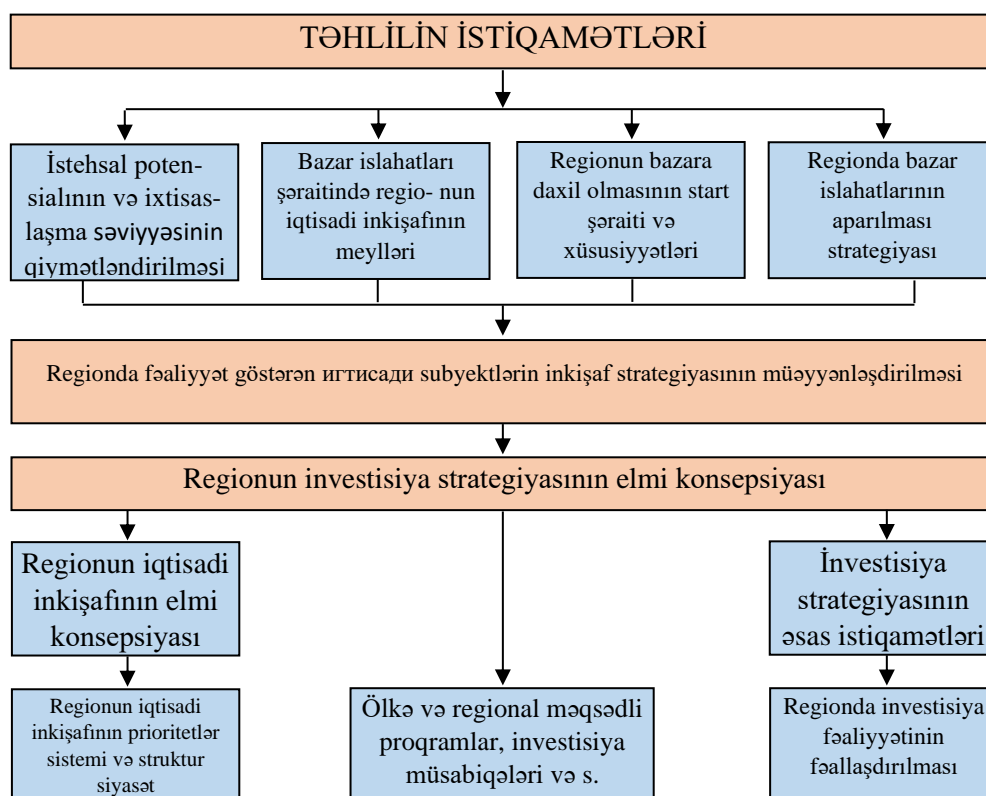
Mənbə: Sahibkarlığın İnkişafı Fondu - <http://edf.gov.az>

Səbəb kimi Bakı şəhəri üzrə kreditlərin daha iri layihələrə verilməsini göstərmək olar. Ümumi layihə sayının 57.7%-i Aran və Gəncə-Qazax iqtisadi rayonlarının payına düşür. Verilən kredit və layihələr üzrə regionların payının çox olması Fondun fəaliyyət prioritetlərinə uyğundur. Bütövlükdə, iqtisadi rayonlara investisiya yatırımlarının az olması investisiya cəlbəediciliyinə neqativ təsir göstərən ünsürlərdən biri olub.

Belə ki, infrastruktur sahələrin tərəqqi səviyyəsinin aşağı olması, əlaqəli sahələrin zəif inkişafı və başqa buna bənzər amillər regionun investisiya cəlbəediciliyini məhdudlaşdırma bilən mühüm amillərdəndir. Odur ki, gələcəkdə regionların tərəqqisinə investisiya qoyuluşlarının məbləğinin artırılmasına ehtiyac var. Bunun üçün bölgələrin

sosial-iqtisadi tərəqqisini qarşılamaq üçün investisiya strategiyasının formalaşdırılması vacibdir.

Qeyd edək ki, investisiya strategiyası - maliyyələşmə imkanlarını nəzərdə tutmaqla regionun uzunmüddətli perspektivi yönündə inkişaf yollarını seçməkdir. İntestisiya strategiyasının təyin edilməsi əsasında strateji planlar tərtib edilir. Bu iş öz növbəsində investisiya layihələrinin siyahısı, eləcə də ,investisiyanın uzunmüddətli maliyyələşmə planının tərtibi əsasında investisiya strategiyasının dəqiqləşdirilməsini aparır (bax: şəkil 4.1.1).

Şəkil 4.1.1. Regionun təsərrüfat kompleksinin inkişafının iqtisadi təhlili, qiymətləndirilməsi istiqamətləri və investisiya strategiyasının elmi konsepsiyasının əsas müddəaları (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Regionun investisiya strategiyasının formalaşdırılmasının I mərhələsində regionun iqtisadi təhlili və qiymətləndirilməsi aparılır. Qiymətləndirmənin nəticələrindən istifadə etməklə regionda fəaliyyət göstərən iqtisadi qurumların inkişaf strategiyaları, o cümlədən investisiya strategiyaları müəyyən edilir. Bunların müəyyən olunması nəticəsində bölgənin təsərrüfat kompleksinin tərəqqisinin əsas tərəflərini göstərən ümumi xarakteristikalar müəyyənləşdirilir. İqtisadi subyektlər öz xüsusi tərəqqi strategiyalarına sahibdirlər. Bu səbəbdəndir ki, prioritet istiqamətlərin kontekstində

regionların tərəqqi strategiyası planlaşdırılarkən müxtəlif iqtisadi (sahibkarlıq) subyektlərin tərəqqi strategiyasını nəzərə almaq mütləqdir.

II mərhələdə investisiya strategiyasının formalaşdırılmasının mahiyyəti və texnoloji prinsipləri əmələ gətirən başlıca hədəflər üzə çıxarılır. Bu vəzifələr aşağıdakılardır:

1. Regionun iqtisadiyyatının tərəqqi konsepsiyasını tərtib etmək. Buna uyğun olaraq regiona investisiya qoyuluşu üçün prioritet obyektləri aşkarlamaq və əsaslandırmaq potensialı formalaşır. Bu, iqtisadi subyektin struktur baxımdan yenilənməsi strategiyasını gerçəkləşdirməyə, habelə regionun inkişafının başqa kreativ məsələlərini yoluna qoymağa şərait yaradır;

2. İqtisadiyyatının real sektoru üzrə investisiya fəallığını canlandırmaq hədəfini özündə ehtiva edən investisiya strategiyası üzrə aparıcı istiqamətləri yaratmaq, əsasən də, ayrı-ayrı maliyyələşdirmə qaynaqlarından əldə edilən resurslar da aid edilməklə, həmin pul vəsaitlərinin axtarışını, formalaşmasını və mərkəzləşməsini təşkil etmək.

Bölgənin investisiya strategiyası əsasən, onun elmi-metodiki təminatının aşağıda göstərilən tərkib hissələrindən ibarət olmalıdır: 1) bölgənin perspektiv üçün tərəqqi strategiyası regionun iqtisadiyyatının inkişafının və struktur dəyişikliklərinin prioritet istiqamətlərinə əsaslanır və 2) bölgənin investisiya strategiyasının əsas istiqamətləri, o konsepsiyanın reallaşmasına zəmin yaradan şərtlər kimi özünü göstərir. [212, s. 61].

Nəticədə regionda investisiya fəaliyyətinin canlandırılması üzrə konkret təkliflər hazırlanır. Sahibkarlıq subyektlərinin praktiki fəaliyyətinin təhlilindən məlum olur ki, bilavasitə şirkət səviyyəsində investisiya strategiyasının hazırlanması bəzi problemlərlə, həmçinin, özəl maliyyə qaynaqlarının çatışmazlıqları, habelə, borc kapitalının cəlb edilməsi çətinliyi, inkişaf üzrə inzibati-institutsional maneələr və i.s. ilə əlaqədardır. Bu məsələlərin həll edilməsi üçün biznes subyektləri bölgə səviyyəsində sahibkarlıq platformasında investisiya strategiyasını formalaşdırılmalı və həyata keçirilməlidir.

Bu strategiyada bölgələrin rəqabətqabiliyyətinin artırılması və əhalinin həyat səviyyəsinin aşağı düşməsinin qarşısının alınması başlıca hədəf hesab edilir. Bunu uğurla elə etmək olar ki, ölkənin uzunmüddətli iqtisadi tərəqqisinə və onun ərazi inteqrasiyasına yardımçı olsun. Bu strategiya cəmiyyətin sosial-iqtisadi fəaliyyətində

geniş sferanı əhatə etməlidir. Bununla bağlı olaraq, iqtisadi tərəqqinin regional strategiyasının tərkib hissəsi olaraq sahibkarlığın regional investisiya strategiyasının formalaşdırılması üçün metodoloji əsasların qurulması vəzifəsi ön plana keçir.

Fikrimizcə, sahibkarlığın hazırkı regional investisiya strategiyası üzrə səciyyəvi xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Regional investisiya strategiyası, əslində regional inkişaf strategiyasının əsas hissəsi hesab olunur;
2. Sahibkarlığın müasir regional investisiya strategiyası üzrə biznesin strateji seçimi ümumi sistemin mühüm tərkib hissəsi kimi müəyyən olunur ki, bunun da əsas komponentləri ümumi strateji inkişaf məqsədləri, müxtəlif fəaliyyət növləri kontekstində funksional strategiya sistemi, resursların formalaşması, habelə bölgüsü üsulları hesab edilir.
3. Regional investisiya strategiyası, biznesin regional inkişaf strategiyasının başqa subyektlərin vacib strateji dəstləri ilə qarşılıqlı əlaqəsini təyin edir.

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən qeyri-neft sektoruna göstərilən yüksək diqqətin nəticəsidir ki, bu gün iqtisadiyyatda prioritet istiqamətlərdən sayılan aqrar sahə yeni inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdur. Aqrar sahədə aparılan uğurlu islahatların nəticəsidir ki, Azərbaycanda bir sıra strateji məhsullar üzrə tələbin yerli istehsal sayəsində tam ödənilməsi, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyində xarici bazarlardan asılılığın azalması, ixrac yönümlü məhsulların istehsal həcmi artıraraq regionların inkişafını təmin etmək mümkün olmuşdur. Fermerlərin dövlət tərəfindən subsidiyalarla təmin edilməsi, aqrar sahədə məşğul olanları daha fəal çalışmağa sövq etmiş, eyni zamanda, onların rifah halını da yüksəltməyə gətirib çıxarmışdır. Həyata keçirilən islahatların nəticəsində artıq aqrar sektorda dayanıqlı inkişafın reallaşması təmin edilmiş, bu sektorun müxtəlif sahələri üzrə müsbət dinamikaya nail olunmuşdur.

Buna misal olaraq pambıqçılıq, tütünçülük, ipəkçilik və digər sahələri göstərmək olar. 2017-ci ildə ölkə rəhbərliyinin sərəncamları ilə təsdiq olunmuş “2018-2025-ci illər üçün AR-da baramaçılığın və ipəkçiliyin tərəqqisinə dair”, “2017-2022-ci illər üçün AR-da pambıqçılığın inkişafına dair”, “2017-2021-ci illər üçün AR-da tütünçülüyn inkişafına dair” və sair dövlət proqramları qəbul olunmuş və icrasına başlanması ilə bağlı

qeyd edilən sahələrdə yüksək irəliləyişlər əldə olunmuşdur.

Ölkə Prezidenti tərəfindən ixracın təşviqi sahəsində qəbul olunan qərarlara uyğun şəkildə, “Made in Azerbaijan” brendini xarici bazarlarda təşviq etmək məqsədilə bütövlükdə 79 şirkət iştirak etməklə 5 ölkəyə ixrac missiyaları reallaşdırılmışdır. Regionda sahibkarlığın inkişaf strategiyasının işlənilib hazırlanması ayrı-ayrı sahələrin səmərəli tərəqqisinin təmin olunmasında xüsusi rol oynayır. Sahibkarlığın inkişaf strategiyası regionun və onun müxtəlif struktur vahidlərinin qarşısında duran əsas uzunmüddətli ümumi və investisiya məqsədlərinin həyata keçirilməsi mexanizmini qarşılayır [172, s. 14]. O, regionda biznesin investisiya imkanlarını real dəyərləndirməyə, bu imkanlardan maksimum yararlanmağa və investisiya vəsaitləri ilə manevr etməni gerçəkləşdirməyə imkan verir. Bununla bağlı, yeni, perspektivli investisiya imkanlarının intensiv reallaşması imkanları yaranır.

Regionda sahibkarlığın tərəqqi strategiyasının tərtib olunması əvvəlcədən nəzarət olunmayan xarici mühit amillərinin mümkün variantlarını nəzərə alır, habelə müəssisənin fəaliyyəti üçün onların neqativ nəticələrini minimuma endirməyə imkan yaradır [147; 148, s.44]. O, eyni zamanda investisiya fəaliyyətində rəqiblərlə müqayisədə təşkilatın nisbi imkanlarını göstərir. Bölgədə investisiya fəaliyyətində perspektiv, cari, habelə operativ idarəetmənin dəqiq qarşılıqlı əlaqələrini təmin etmək üçün biznesin regional investisiya strategiyasının mövcudluğu kifayət edir. Bundan başqa, sahibkarlığın tərəqqi strategiyasının mənimsənilməsi hökumətin hazırladığı bütün siyasət tədbirlərinin keyfiyyətini artırmağa, sahibkarlıq subyektlərinin uğurlu fəaliyyəti ilə dövlətin regionla bağlı vacib tədbirləri (məsələn, infrastrukturun inkişafı, kadrların hazırlanması və s.) əlaqələndirməyə imkan verir. Məsələn, regionun nisbətən uzunmüddətli sosial-iqtisadi tərəqqi proqramının tərtib olunması üçün biznes subyektlərinin ortamüddətli investisiya təyinatlı planları əldə olunur, onların investisiya, habelə istehsal planları sahələrarası uyğunluq nöqtəyi-nəzərindən təhlil olunur, regionun sosial-iqtisadi inkişafında dar yerlər aşkar edilirsə, bu məsələnin həlli ilə bağlı tədbirlər görülür və bu tədbirlərin , sosial-iqtisadi tərəqqi məqsədlərinin əks olunduğu son plan tərtib olunur və çap etdirilir [204, s. 101]. Hesab edirik ki, sahibkarlığın regional investisiya strategiyasının formalaşmasında strateji investisiya qərarlarının verilməsini

təmin edən əsas prinsiplərə aşağıdakılar aiddir:

- sahibkarlıq subyektlərinin öz-özünü təşkil edə bilən açıq sosial-iqtisadi sistem olaraq gözdən keçirilməsi;
- regional tərəqqi strategiyasının, o cümlədən strateji bazar fəaliyyətinin nəzərə alınması;
- sahibkarlığın investisiya strategiyasının əsas istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;
- regional investisiya strategiyasının yetərinə çevikliyinə təmin edilməsi;
- strateji investisiya seçiminin alternativliyinin tam təmin olunması;
- investisiya fəaliyyətində elmi-texniki inkişafın nəticələrindən istifadəsinin təmin olunması;
- strateji investisiya qərarlarının verilməsi prosesində investisiya riskinin səviyyəsinin diqqətdə saxlanması;
- sahibkarlığın inkişaf strategiyasının reallaşdırılması üçün müvafiq təşkilati idarəetmə strukturlarının yaradılması.

Qeyd edək ki, sahibkarlığın regional investisiya strategiyasının hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir [249, s. 211]. Müasir dövrün çağırışlarından və praktikadan yanaşsaq, regional investisiya strategiyasının hazırlanmasında bu amillər xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

- sahibkarlığın regional investisiya strategiyasının formalaşması dövrünün müəyyən olunması;
- investisiya fəaliyyətində strateji məqsədlərin seçimi;
- investisiya qoyuluşu istiqamətlərinin və maliyyələşmə mənbələrinin təyin olunması,
- investisiya proqramlarının və müddətlərinin dəqiqləşdirilməsi;
- hazırlanmış investisiya strategiyasının keyfiyyətinin dəyərləndirilməsi;
- xarici mühitin və özəl sektordakı dəyişikliklərdən asılı olaraq strategiyanın bir daha gözdən keçirilməsi.

Azərbaycan regionlarında investisiyaların idarəetmə sisteminin təhlili göstərir ki, burada mövcud olan əsas ənənəvi problemlərdən biri regional investisiya potensialının

reallaşdırılmasında gərək olan dəqiq müəyyən edilmiş investisiya strategiyasının olmamasıdır. Araşdırmalar əsasında, Azərbaycanın regionlarında regional planlaşdırmanın analitik üsullarından, habelə Avropanın TACİS EES ekspert xidmətlərinin tədqiqat qrupu tərəfindən işlənilib hazırlanan metodikadan yararlanmaqla, investisiya strategiyasının layihələndirilməsi mexanizminin tətbiqini məqsədəuyğun sayırıq [337]. Həmin metodikaya və həm də apardığımız araşdırmalara əsasən layihələndirmənin əsas mərhələlərini belə ümumiləşdirmişik:

- regionun iqtisadi və institusional auditinin aparılması;
- regionun iqtisadiyyatının sahələr üzrə inkişafının mövcud vəziyyətinin təhlili;
- regionun inkişafı üzrə əsas aspektlərin SWOT təhlili;
- strategiyanın yönəldildiyi «kritik» uğur amillərini aşkara çıxarmaq;
- baza məqsədlərini şərh etmək;
- strateji imkanlar dəstini işləyib hazırlamaq və onları SWOT təhlili vasitəsilə qiymətləndirmək;
- ən yaxşı strateji yanaşmanı müəyyən etmək;
- strateji yanaşmanı qısa ifadə etmək;
- hər bir baza məqsədinə görə əsas hərəkət proqramlarını müəyyənləşdirmək.

Bu metodikaya əsasən, aparılan tədqiqatın nəticəsi regionun iqtisadiyyatının kompleks inkişafına kömək etməklə, əsas uğur amillərini üzə çıxarmağa imkan verəcəkdir.

Qeyd edək ki, müasir dövrdə dövlətin mühüm funksiyalarından biri bazar mexanizmində yaranan çatışmazlıqları aradan qaldırmaqdır. Azərbaycanda mövcud şəraitdə bazar qüvvələrinin təsiri nəticəsində istehsalın ərazi üzrə səmərəli yerləşdirilməsi imkanları məhduddur. İstehsalın ərazi üzrə səmərəli yerləşdirilməsi ölkədə rəqabət qabiliyyətli və nisbətən iri firmaların olmasını tələb edir. Buna görə də, ilk növbədə, ayrı-ayrı istehsalların ölkənin ərazisi üzrə yerləşdirilməsi istiqamətləri müəyyənləşdirilməlidir və bunun əsasında regionların iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsinə əsaslanmaqla onların inkişaf istiqamətləri müəyyən edilməlidir. Müxtəlif istehsalların yerləşdirilməsi yerinin üzə çıxarılması hökumət tərəfindən sahibkarlığın yüksəlişi sahəsində görəcəyi tədbirləri və infrastruktur sahələrin tərəqqisi

istiqamətlərini də təyin etməyi asanlaşdırır. Məsələn, alma istehsalının əsasən Qubada becərilməsinə üstünlük verilməsi bu rayonda, əvvəlcə, alma anbarlarının inşasını, alma taraları istehsal edən firmanın yaradılmasını və i.s. nəzərdə tutur. Belə olan təqdirdə, hökumət müxtəlif regionlarda yaradılacaq müəssisələri təyin etməklə və onların təşkili ardıcılığını əsaslandıraraq məhdud iqtisadi resursların bəlli məkan və zaman nöqtəyi-nəzərindən səmərəli yerləşdirilməsini təmin edə bilər.

Regionların iqtisadiyyatının tərəqqi istiqamətlərinin və sahə quruluşunun formalaşması yerli təbii, habelə əmək resurslarından, coğrafi mövqeyindən və başqa əlverişli imkanlardan səmərəli istifadə olunmasına əsaslanır. Bölgələrdə istehsalın iqtisadi səmərəliliyi, bölgələrin iqtisadiyyatın tərəqqi səviyyəsi və sahə quruluşunun optimallığı onların hər birinin mövcud ixtisaslaşma səviyyəsi ilə müəyyən olunur. İqtisadi bölgələrin məqsədəuyğun şəkildə ixtisaslaşması istehsalın ərazi prinsipinə uyğun iqtisadi baxımdan səmərəli təşkilinin əsasını qoyur. İxtisaslaşdırılmış sahələrin tərəqqi miqyası hər rayonda istehsalın quruluşunun normal formalaşmasına təsir edir. Bölgələrin ixtisaslaşma səviyyəsi yüksək olduqca, ərazi daxilində sənayenin müxtəlif sahələri, sənaye ilə kənd təsərrüfatı, habelə iqtisadiyyatın başqa sahələri arasında əlaqələr iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən məqsədəuyğun çərçivədə həyata keçirilir. Bu kontekstdən, müxtəlif regionların bəlli sahə quruluşuna, eləcə də, inkişaf istiqamətlərinə müvafiq surətdə klasterlərin formalaşdırılmasının vacib əhəmiyyəti vardır. Klaster və yaxud sənaye qrupu coğrafi nöqtəyi-nəzərdən yaxınlıqda yerləşən, müəyyən sahədə fəaliyyət göstərən, habelə fəaliyyətin ümumiliyi ilə xarakterizə edilən, bir-birlərini tamamlayan, qarşılıqlı vəhdətdə olan şirkətlərin, eləcə də ,onlarla bağlı təşkilatların qrupudur [82, s.133]. Təcrübədən məlum olur ki, regionda ixtisaslaşmış sahələrin tərəqqi etdirilməsi klaster daxilində qarşılıqlı təsir prosesində təchizatçı, habelə müştərilərin rəqabət qabiliyyətinin də artmasına imkan verir. Vurğulamaq lazımdır ki, iqtisadi bölgələrdə klasterlərin yaradılması, eləcə də onların ixtisaslaşmasının artırılmasında azad iqtisadi zonaların yaradılmasının vacib rolu vardır [159, s. 14]. Azad iqtisadi zonaların yaradılmasında əsas məqsəd ölkədə prioritet sahələrin tərəqqi etdirilməsinə, investisiya fəallığının artırılması, rəqabətə davamlı, səmərəli istehsal və xidmət sferalarının təşkilinin dəstəklənməsidir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, AR Prezidentinin 2007-ci

il mart ayının 6-da imzalamış olduğu "AR-da azad iqtisadi zonaların yaradılması haqqında" Fərmanın böyük əhəmiyyəti var. "Xüsusi iqtisadi zonalar haqqında" AR-nın 2009-cu il 14 apreldə qanunu qüvvəyə minmiş, bu qanunun tətbiqi ilə əlaqədar dövlət başçısı tərəfindən 2009-cu ilin iyununda Fərman imzalanmışdır [79, s.273]. Artıq AR-da azad iqtisadi zonaların yaradılması ilə əlaqədar zəruri normativ-hüquqi əsaslar formalaşdırılmışdır. Hesab edirik ki, xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması təkcə güzəştlərin verilməsi ilə yox, ərazidə inkişaf etdiriləcək istehsalların təyin edilməsi, bunun üçün lazım olan infrastrukturun (qaz, su təminatı yol, elektrik enerjisi və i.a.) yaradılması, kadrların hazırlanması və s. məsələləri əhatə etməlidir.

Ölkə daxilində aparılan sənayeləşmə siyasətinə uyğun olaraq qeyri-neft sektorunun sənaye hissəsində işlər sənaye parkları, sənaye məhəllələri konsepsiyası həyata keçirilməkdədir [180; 38; 12]. Hazırda respublikada Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı, Balaxanı Sənaye Parkı, Qaradağ Sənaye Parkı, Neftçala Sənaye Məhəlləsi fəaliyyət göstərir, Mingəçevir Sənaye parkı, Pirallahı Sənaye Parkı, Hacıqabul Sənaye Məhəlləsi, Masallı Sənaye Məhəlləsi və Sabirabad Sənaye Məhəlləsinin fəaliyyətinin təşkili ilə bağlı işlər davam etdirilir [178]. Ölkədə müxtəlif regionların inkişafında klaster yanaşmasını formalaşdırmaq üçün azad sənaye zonalarının yaradılmasının əhəmiyyəti çoxdur. Bu cür sənaye zonalarını yaratmaqla innovasiyanın diffuziyasına, istehsalın həcmi artıraraq miqyasdan qənaətə, təchizat-satış müəssisələri təşkil etməyə nail olmaq mümkündür. Bu da, azad sənaye zonalarında istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin yaxşılaşmasına, qiymətinin isə azalmasına səbəb olar.

Müəssisənin yaradılması və ya genişləndirilməsi zamanı istehsalat infrastrukturunun təşkili ilə bağlı əlavə investisiya qoyuluşları həyata keçirilir. Bu cür investisiya qoyuluşlarının həcmi müəssisənin yerləşdirilmə yerinin seçilməsi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Müəssisə elektrik şəbəkəsində, dəmiryolu stansiyasında, rabitə xətlərindən, avtomobil yollarından, su kəmərinə və i.a.kənarda yerləşdikcə, bununla bağlı investisiya qoyuluşlarının həcmi artır. O cümlədən, elektrik, rabitə, su . şəbəkəsinə qoşulmaq, yeni nəqliyyat xəttinin inşa edilməsi və s. üçün əlavə rəsmi razılıqların təmin edilməsi, müəssisənin inşası üçün müxtəlif dövlət orqanları ilə razılığın əldə olunması əlavə vaxt, habelə xərc tələb edir. Eyni zamanda, bəzən rabitənin,

elektrik şəbəkəsinin, su kəmərinin və s. sahələrin imkanlarının məhdud olması səbəbindən, yeni müəssisənin qurulması üçün məhdudiyyətlər mövcud olur. Misal üçün, istehsalat xidmət obyektlərindən birinin gücü müəssisənin təhiz edilməsi üçün kifayət deyilsə, bu ərazidə onu yaratmaq mümkün olmur. Bu səbəbdən, kiçik və orta sahibkarlığın yüksəlişi üçün zəruri infrastruktura malik sənaye zonalarının yaradılmasının sənayenin tərəqqisi nöqtəyi-nəzərindən vacib əhəmiyyəti vardır. Sənaye zonasını yaratmaqla belə problemlərin həll edilməsinə, bu zonada müəssisə yaratmağa sərf edilən investisiya qoyuluşlarına qənaəti qarşılamağa imkan yaranır. Qeyd etmək lazımdır ki, sənaye zonaları xüsusi iqtisadi zona deyildir. Bu zonalar xüsusi güzəştlərin tətbiqinə ehtiyacın olmadığı sahələrin inkişafı üçün yaradılır. Regionda mövcud sənaye sahəsi üzrə inkişaf səviyyəsi daim istehsalın miqyasının təsiri altında əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalır. Belə ki, istehsal miqyasının artması halında, məhsul vahidinə düşən xərclərin azalması baş verir. Bu, sənaye zonaları üzrə kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərini yaratmaqla müxtəlif mal və xidmətlərə olan ümumi tələbin artması və nəticədə göstərilən xidmətlər üzrə maya dəyərinin aşağı salınmasına imkan verəcəkdir. Fikrimizcə, ilkin olaraq sənaye zonalarının Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində yaradılması məqsəduyğundur. Sumqayıt və Gəncə şəhərləri Azərbaycanın sənaye şəhərləridir. Sənaye zonalarında müəyyən infrastruktur sahələr yaradılır. Bu sahələr müəssisələrinin ofislərinin yerləşdiyi inzibati binadan, mərkəzləşdirilmiş elektrik şəbəkəsindən, su təchizatı sistemindən, rabitə şəbəkəsindən, kanalizasiya sistemindən, təcili və ilk tibbi yardım mərkəzindən, avtomobillər üçün dayanacaqdan, mərkəzləşdirilmiş anbarlardan, yanğınsöndürmə xidmətindən ibarətdir. İnzibati bina mərkəzləşdirilmiş iclas və konfrans zallarına malik olmalıdır.

Eyni zamanda, inzibati binada müəssisələrin ofisləri ilə yanaşı, bankların ofisləri, sənaye zonasının idarəetmə heyəti, yeməcxanalar və s. yerləşə bilər. Sənaye zonasında müxtəlif bankların nümayəndəlikləri, fərqli sahibkarlara malik yeməcxanalar, tədris xidmətini həyata keçirən qurumlar, təmir təsərrüfatları və s. yerləşdirilməsi bu xidmətləri göstərən qurumlar arasında rəqabətin təmin olunmasına səbəb olar. Ölkədə gələcəkdə sənaye zonalarının genişləndirilməsinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq nizamnamə kapitalının 100 faizi dövlətə məxsus olan “Sənaye zonaları” Məhdud Məsuliyyətli

Cəmiyyətinin yaradılması və onun nizamnamə kapitalının dövlət büdcəsi hesabına formalaşdırılması məqsəduyğundur. “Sənaye zonaları” MMC kommersiya qurumu olsa da, onun fəaliyyətinin məqsədi heç də gəlir əldə etmək deyildir. Bu müəssisənin əsas məqsədi sənayenin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmaqdan ibarətdir. Buna görə də, inkişaf institutu kimi və həmin zonada inhisarçı kimi dövlət mülkiyyətində yaradılması məqsəduyğundur. “Sənaye zonaları” MMC müşahidə şurasının sədri Azərbaycan Respublikasının Energetika naziri və ya onun müavini, şura üzvləri isə İqtisadiyyat Nazirinin regional inkişaf məsələləri ilə məşğul olan müavini, Maliyyə Nazirinin müavini də daxil olmaqla, müxtəlif dövlət qurumlarının nümayəndələri olmalıdır. “Sənaye zonaları” MMC-nin idarəedilməsi üçün baş direktor təyin edilir. Bu müəssisənin müşahidə şurasının qərarı ilə ölkənin müxtəlif regionlarında sənaye zonaları yaradıla bilər. Bu zaman, bu zonaların yaradılması dövlət büdcəsinin vəsaitləri və beynəlxalq maliyyə qurumlarının güzəştli kreditləri, əvəzsiz qrantlar hesabına maliyyələşə bilər.

Sumqayıt və Gəncə şəhərlərində sənaye zonalarının yaradılması və idarə edilməsi üçün “Sənaye zonaları” MMC tərəfindən “Sumqayıt Sənaye zonası” və “Gəncə sənaye zonası” törəmə müəssisələrinin yaradılması zəruridir. Bu müəssisələrin 100 faiz nizamnamə kapitalı “Sənaye zonaları” MMC-ə məxsus olur və onun tərəfindən bu müəssisələrə rəhbərlər təyin edilir. Törəmə müəssisələrin rəhbərləri “Sənaye zonaları” MMC-nin baş direktorunun təqdimatı əsasında müşahidə şurası tərəfindən təyin edirlər.

“Sənaye zonaları” MMC Sumqayıt və Gəncə şəhərində sənaye zonasının yerini və ərazisini müəyyən edir, ərazinin baş planını hazırlayır, bu zonada yerləşəcək istehsal növlərini, onların elektrik enerjisinə, su təminatına, rabitəyə, kanalizasiya sistemində, nəqliyyat yollarına və s. tələbatını müəyyən edir. Sənaye zonalarında elektrik, su təchizatı, rabitə xidmətləri və s. ayrı-ayrı qurumlar tərəfindən keçirildiyinə görə bu sahələrə investisiya qoyuluşları həmin qurumlar tərəfindən həyata keçiriləcəkdir.

Eyni zamanda, infrastruktur sahələrin inkişaf etdirilməsi sənaye zonasında müəssisələrin yaradılması ilə əlaqədar olaraq mərhələlərlə keçirilə bilər. Bu zonanın baş planında nəzərə alınmalıdır. İnzibati (ofis) binaların tikintisində də bu amil diqqətə

alınmalıdır. Sənaye zonasında inzibati binaların tikintisi, avtomobillər üçün dayanacaq, mərkəzləşdirilmiş anbarlar və s. bu kimi zonaya xidmətdə inhisar mövqeyində ola bilən, lakin müvafiq təbii inhisar qurumları tərəfindən həyata keçirilə bilməyən fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi üçün yaradılan obyektlərə investisiya qoyuluşu “Sumqayıt sənaye zonası” və “Gəncə sənaye zonası” törəmə müəssisələri tərəfindən həyata keçirilir.

Bu zonalarda “Sumqayıt sənaye zonası” və “Gəncə sənaye zonası” törəmə müəssisələrinin mülkiyyətində olan obyektlərdən istifadə haqları, o cümlədən torpaqdan icarə haqqı (dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymətlər istisna olmaqla) “Sənaye zonaları” MMC-nin müşahidə şurası tərəfindən təsdiq olunur. Belə mexanizm bu sahədə mövcud ola bilən sui-istifadə hallarını aradan qaldırır, bu zonalarda sənaye müəssisələri üçün güzəştlər mexanizminin formalaşması üçün əsas yaradır. Sənaye zonalarında olan torpaq sahələri “Sənaye zonaları” MMC-nin törəmə müəssisələrinin mülkiyyətində olacaqdır. Sumqayıt və Gəncə sənaye zonalarında torpaq sahələri sənaye müəssisələrinə icarə müddətini uzatmaq hüquqı ilə 99 ilə icarəyə verilir.

Bu zaman zonada fəaliyyət göstərən sahibkarlar bağlanan icarə müqaviləsinə xitam vermək hüquqlarına malik olmalıdırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, icarə müqaviləsi zonada yaradılan müəssisə ilə bağlanmalıdır. Belə hal müəssisənin satışı zamanı yeni müqavilənin bağlanmasına olan ehtiyacı aradan qaldırır. İcarə müqaviləsində, müqaviləyə xitam verildiyi halda, ərazinin lazımsız əşyalardan azad olunması, torpağın bərpası üzrə maddələr nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, torpağın icarə haqqı “Sənaye zonaları” MMC-nin müşahidə şurasının qərarları ilə tənzimlənir və zonada yerləşən bütün müəssisələr üçün eyni olmalıdır.

Fikrimizcə, ölkədə metallurgiya sənayesinin əsasən Gəncə-Qazax regionuna köçürülməsi bu regionun inkişafı ilə yanaşı, qeyd edilən sahənin inkişafına da müsbət təsir göstərir. Burada qara metallurgiyanın inkişafına Daşkəsəndə dəmir filizi yataqları olması müsbət təsir göstərir. Belə ki, Azərbaycanda ən böyük dəmir filizi yataqları Daşkəsən dəmir filizi yataqları qrupudur. Bu yataqlar Daşkəsən, Cənubi-Daşkəsən və dəmir-kobaltlı maqnetit filiz yataqlarına bölünür. Burada metal filizi yataqlarının ümumi ehtiyatı 228,5 mln. ton təşkil edir. Cənubi Daşkəsən yatağının qalıq ehtiyatı 95,4 mln. tona, dəmir kobaltlı maqnetit filiz yataqlarının qalıq ehtiyatı 87,9 mln. tona, Daşkəsən

yatağının isə 44,9 mln. ton təşkil edir. Həmçinin, burada əlvan metallurgiyanın inkişafına isə alunit yataqlarının olması müsbət təsir göstərir. Belə ki, Daşkəsən rayonu ərazisində mövcud olan Zəylik alunit filizi yatağı var. Bu yatağın qalıq ehtiyatı 161,8 mln. ton (ümumi ehtiyatı 170 mln. ton) təşkil edir.

Fikrimizcə, Sumqayıt şəhərində kimya sənaye sahəsinin klasterinin yaradılması məqsədəuyğundur. Burada mövcud kimya zavodlarını yenidən qurmaqdan dolayı, istehsal olunan ilkin neft-kimya məhsullarının çeşidini artırmaq və onların (polietilen, polipropilen, habelə polivinilxlorid) əsasında son istehlak mallarının istehsalı sahələrini yaratmaq mümkün olacaq. Fikrimizcə, əsas kimya sahələrinin tərəqqisi burada elmi-tədqiqat, habelə xidmət bölmələrinin, həmçinin əlaqədar sahələrin yaradılmasını səbəb olacaqdır. Bu isə öz növbəsində əlavə investisiya imkanlarını təmin edəcəkdir [171, s. 12].

Fikrimizcə, ölkədə aqrar istehsalın ərazi üzrə optimal yerləşdirilməsi sahəsində dövlətin təsir imkanları genişdir [6; 102]. Belə ki, dövlət ayrı-ayrı bölgələrdə kənd təsərrüfatı istehsalçılara xidmət edən əsas təşkilat olan «Aqrrolizinq» ASC dövlət mülkiyyətindədir. Bununla yanaşı, dövlət güzəştlər mexanizmi vasitəsilə aqrar istehsalın ərazi üzrə optimal yerləşdirilməsini stimullaşdırma bilər. Hesab edirik ki, müxtəlif regionların aqrar məhsulları üzrə ixtisaslaşması yönündə tədbirlərin görülməsi sözügedən bölgələrin investisiya imkanlarının yaxşılaşmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Misal üçün, Astara- Lənkəran iqtisadi bölgəsində subtropik bitkilərin istehsalı, habelə onların emalı müəssisələrinin yaradılması, Qazax-Gəncə və Cəlilabad iqtisadi rayonunda üzümçülüyn, eləcə də, şərabçılığın tərəqqisinə nail olunması, Astara-Lənkəran, Qazax-Gəncə, Xaçmaz-Quba və başqa bölgələrdə tərəvəzçiliyin inkişaf etdirilməsi, Xaçmaz-Quba, Zaqatala-Şəki iqtisadi rayonlarında meyvəçiliyin tərəqqisi və s. məqsədə müvafiqdir.

Fikrimizcə, dövlətin maliyyə dəstəyinin həcmi məhdud olduğuna görə, bu bölgələrdə təbii amillər nöqtəyi-nəzərindən daha səmərəli istehsalların tərəqqisi üçün mühüm infrastrukturun yaradılması emal müəssisələrinin formalaşmasına yönlənməlidir. Misal üçün, Xaçmaz-Quba iqtisadi rayonunda alma istehsalının maksimum həddə çatdırılması üçün alma bağlarının artırılması, bağların becərilməsi

üçün lazım olan texniki vəsaitlərin, gübrə və dərmanların əldə edilməsi, almanın saxlanması üçün ixtisaslaşmış anbarların inşası, alma emal edən firmaların təşkili, məhsulların qablaşdırılması və nəql edilməsi üçün taraların istehsalı üzrə müəssisələrinin yaradılması, lazım olan ixtisaslaşdırılmış nəqliyyat vasitələrinin alınması və s. kimi məsələlərin həll edilməsi üçün xərclərin bir qismi dövlət tərəfindən maliyyələşdirə bilər.

Bundan başqa, məsələn, qeyd edilən regionda alma istehsalının artırılmasının potensial imkanları, bu məhsulun istehsalı və emalının potensial həcmi və satış imkanları Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin sifarişi ilə onun qurumları və ya ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar tərəfindən müəyyənləşdirilə bilər. Bu tədbirlərin digər kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı sahəsində də nəzərə alınması, regionun imkanlarının qiymətləndirilməsi, mövcud investisiya imkanlarının müəyyən edilməsi və reallaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda, Abşeron, Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonları istisna olmaqla, digər iqtisadi rayonlarda adambaşına düşən kənd təsərrüfatı məhsulunun həcmi əhəmiyyətli dərəcədə bir-birindən fərqlənmir. Belə vəziyyətdə bu regionlarda kənd təsərrüfatı xammalına əsaslanan yeyinti və yüngül sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi zəruridir.

Beləliklə, ölkədə hökumət tərəfindən regional tənzimləmə ilə sahə tənzimlənməsinin səmərəli əlaqələndirilməsi bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edəcəkdir.

4.2. Regionlarda investisiya risklərinin sistemli idarəetmə modeli

Ölkənin investisiya imkanlarından istifadə səviyyəsi ayrı-ayrı bölgələrdə investisiya risklərinin azaldılmasından xeyli asılıdır. Hər bir bölgənin investisiya riskinin formalaşmasının çoxamilli olması və mürəkkəb strukturla ortaya çıxması onun qiymətləndirilməsi və idarəetməsinin metodoloji əsaslarını işləyib hazırlamağı tələb edir. Belə yanaşmanın məntiqi əsası odur ki, iqtisadiyyatın innovativ inkişaf vektoruna yönəldilən keyfiyyətli transformasiyası xeyli dərəcədə müxtəlif təsərrüfat

subyektlərinin vəhdətindən yaranan sinergetik təsirin kəmiyyətindən asılı olur.

Respublikada əhalisinin həyat səviyyəsində, iqtisadi göstəricilərin, investisiya mühitinin dinamik dəyişikliklərində regionlararası fərqlərin artması həm investisiya resurslarının ərazi baxımından yenidən bölgüsünün gizli kanallarının nəticəsidir, həm də investisiya proseslərinin və onları müəyyənləşdirən amillərin təsirinin spesifik şəraitini formalaşdırır [338, s. 17]. Qeyd edilənlər sırasında başlıca rol regional investisiya risklərinə, habelə regionun tipindən asılı olaraq spesifik şəkildə formalaşan və investisiyalardan istifadə nəticələrinə müxtəlif formalarda təsir göstərən risklərə daxildir. Bu cür vəziyyət əslində yeni metodoloji mövqe baxımından regionun investisiya risklərinin idarəetməsinə müvafiq yanaşmanın hazırlanmasını zərurətə çevirir.

Regionların iqtisadiyyatının inkişafında göstərilən fərqlər onların sərhədləri daxilində riskləri formalaşdıran faktorların konkretləşdirilməsini şərtləndirir. Bununla yanaşı, regionlardan hər birinin daha yüksək (makroiqtisadi) səviyyədə sistemə məxsus olması regional investisiya risklərini yaradan ümumi amillər kompleksinin mövcudluğuna dəlalət edir. Ümumən, regional iqtisadiyyat sistemində, eləcə də ,onun müxtəlif alt sistemlərinə uyğun yerli idarəetmə orqanları tərəfindən təsirlər daha çevik xarakter kəsb edir. Eyni zamanda, təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəaliyyətinin ümumi qaydalarını müəyyən edən mərkəzi strukturların institusional roluna nisbətən qəbul edilən idarəetmə qərarlarının reallaşdırılması gecikmənin kiçik laqına malikdir.

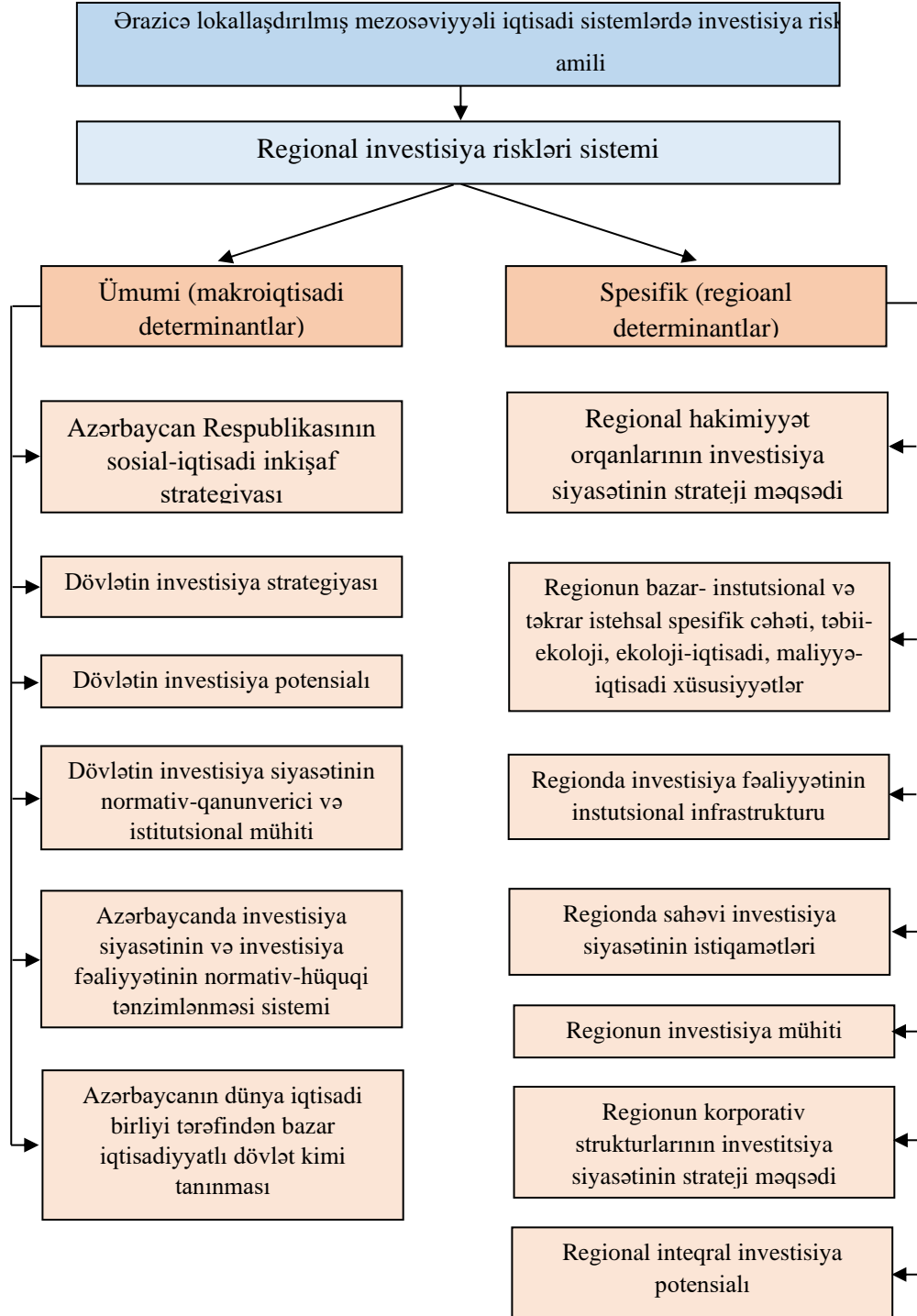
Regional investisiya risklərini təsnifləşdirərkən onların formalaşması amillərini nəzərə almaq vacibdir. Regional investisiyalarla əlaqəli riskləri yaradan amilləri müəyyən etmək üçün ilkin mərhələdə onları iki qrupa bölmək lazımdır: ümumi (makroiqtisadi) və xüsusi (regional amillərin təsiri nəticəsində konkret ərazi sərhədlərində ortaya çıxan) risklərə. Regional investisiya risklərinin sistemli idarəetməsi üzrə metodoloji əsaslandırılmanın baza mərhələsi olaraq sonuncuların müəyyənləşdirilməsi xeyli dərəcədə konkret ərazi sərhədlərində makroiqtisadi determinantların düzgün və adekvat uçotun aparılmasından asılıdır.

Risklərin hər bir növü aqreqatlaşdırmanın hətta ən aşağı dərəcəsində belə, daim komponentlər çoxluğu ilə səciyyələnir və xüsusən də, ortaya çıxma şəraitindən asılı

olmaqla bir çox şəkil dəyişmələrdən ibarətdir. Odur ki, riskin qiymətləndirilməsi və idarəçiliyi daim riskin idarəetmə obyektı, onun daşıyıcı obyektı, investisiya layihələrinin xüsusiyyətləri, ümumən, regionun investisiya mühiti, eləcə də ,idarəetmə subyektinin ösünəməxsus xüsusiyyətləri üçün uyğun gələn xarakterə malik olmalıdır. Lakin bu, investisiya riskini təsnifləşdirilməyə, qiymətləndirməyə və idarəetməyə olan yanaşmaların universal xarakterə malik olmasının prinsip etibarilə qeyri-mümkünlüyünə dəlalət edir və əksinə, tədqiqat obyektində mövcud mürəkkəbliyə təhlil və qiymətləndirməyə vahid metodoloji yanaşmalar üzrə axtarışların zəruriliyini ön plana keçirir. Belə paradigma çərçivəsində müxtəlif mezosəviyyəli, ərazi baxımından lokal iqtisadi sistem sərhədlərində sərmayə yatırımı proseslərinə və bununla əlaqəli investisiya riskinə uyğun idarəetmə strategiyalarını diferensiallaşdırmaq lazım gəlir. Daha doğrusu, ölkə iqtisadiyyatında yatırım proseslərinin təhlilində onların ərazicə lokallaşdırılmasının tədqiqinin, yəni regiona investisiya fəallığının mezo obyektı kimi baxılmasının vacibliyi aktuallaşır. Regional iqtisadi sistemdə üfuqi (trend) və şaquli (quruluş) təhlil metodlarının vasitəsi ilə investisiya risklərinin idarəetməsinə nəzəri və tətbiqi yanaşmalarda, həmin metodoloji mövqelər kontekstində sistemləşdirilməsi, iqtisadi subyektlər və ərazi idarəetmə orqanları ilə razılaşdırılmış idarəetmə qərarlarının qəbulu üzrə effektiv mexanizmin işlənilməsi üçün zəruridir.

Həmin tədqiqat üçün qəbul olunmuş məsələlərə iki mövqeli yanaşma şərh edilir. İlk öncə, elə bir vəziyyət nəzərdə tutulur ki, investisiya fəaliyyətinin hər bir növü və forması risklidir, bu da müxtəlif müəssisə səviyyəsində, eləcə də ,regional səviyyədə investisiya fəallığı parametrlərini daim qiymətləndirmək və nəzarət etmək zəruriliyini yaradır [182, s. 11.]. Bununla yanaşı, investisiya proseslərinin risk komponentlərinin nəzərə alınması, onun səciyyəvi cəhətlərini düzgün qiymətləndirmək məqsədilə «regionun investisiya riski»nin mahiyyətini dəqiqləşdirmək tələb edilir. Çünki, onun sistemli xarakter daşması sinergetik effektin yaranmasına səbəb olur. Bunun nəticəsində, o heç də həmin ərazidə lokallaşdırılmış müxtəlif təsərrüfat subyektlərinin yaratdığı investisiya risklərinin sadəcə cəmi kimi qəbul edilmir, onların yeni xassələri meydana çıxır, çünki ümumən, regional səviyyədə investisiya riski müxtəlif müəssisələrin investisiya riskləri ilə müqayisədə arta və ya azala bilər.

Regional investisiya riskləri risk əmələ gətirən amillərin məcmusunu nəzərdə tutulmaqla, geniş tipologiyası, müxtəlif risk növləri üzrə terminoloji anlayışları dəqiqləşdirməyə və onların səciyyəvi cəhətlərinə əsasən, regional investisiya riskinin kompleks qiymətləndirilmə sistemini qurmağa imkan verir (şəkil 4.2.1).

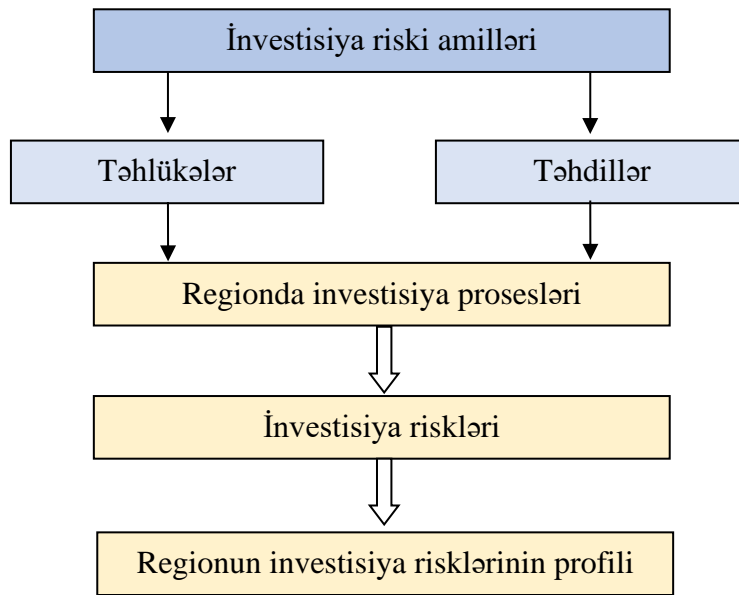

Şəkil 4.2.1. Regional investisiya risklərinin formalaşması amillərinin iriləşdirilmiş diferensiasiyası (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Regionda investisiya fəaliyyətinin risk formalaşdırıcı amillərinin diferensiasiyası kontekstində cəmi makro və mezo-iqtisadi xarakterə malik amillərin iki

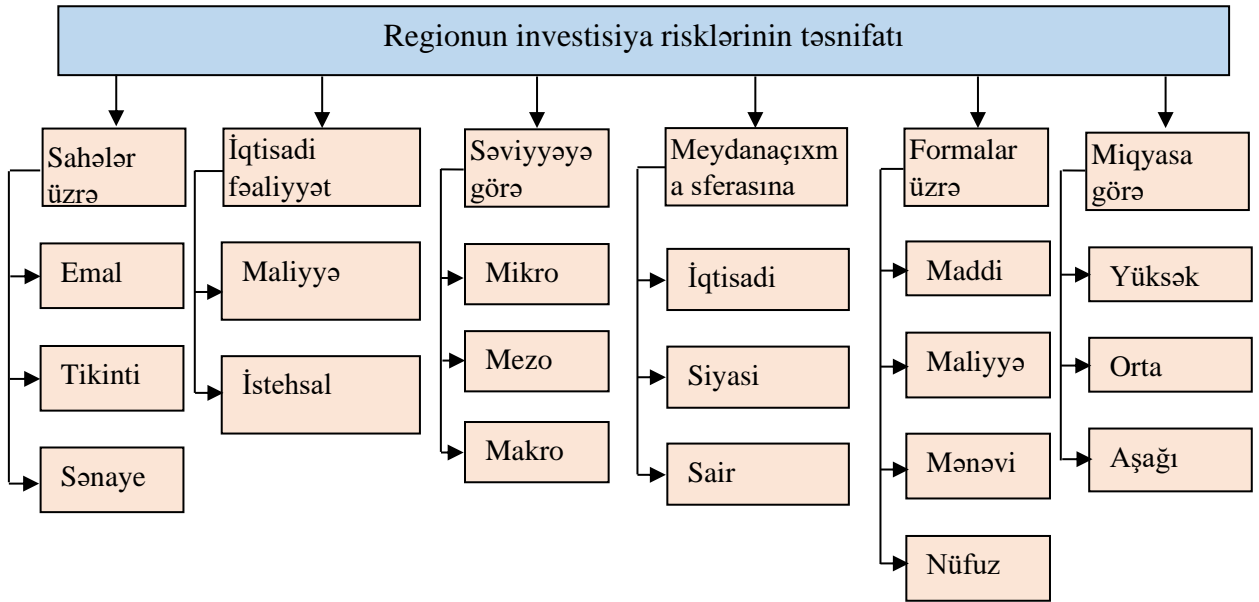
böyük qrupa bölünməsi qəbul edilmişdir. Əgər bunlardan birincisi bir çox ümumi cəhətlərə malik amilləri ehtiva edirsə, ikinci qrupa daxil edilən amillər bir-birindən investisiya fəallığının obyektinə və ya subyektinə təsirlərin operativliyinə görə fərqlənirlər, təhdid və təhlükə kimi qruplaşdırılırlar.

Təhlükələr, adətən, cari vaxt ərzində fəaliyyət göstərir və operativ idarəetmə tələb edir; təhdidlər isə özündə müddəti uzadılmış (potensial) təhlükələri ehtiva edir, təhdidi minimumlaşdırmaq baxımından risk idarəetməsi strateji xarakterə malik olur. Investisiya riski amilləri olaraq təhdid və təhlükələr kompleksi investisiya riskləri doğurmaqla, regiondakı investisiya proseslərinə davamlı şəkildə təsir edərək onların profilində cəmləşirlər. Investisiya risklərinin profilini, keyfiyyət və vaxt müəyyənliyi vəziyyətində onların məzmununu müəyyənləşdirən növ və yarımnovlərin toplusu kimi başa düşmək lazımdır (şəkil 4.2.2.).

Şəkil 4.2.2. Regionda investisiya riskləri profilinin formalaşması (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

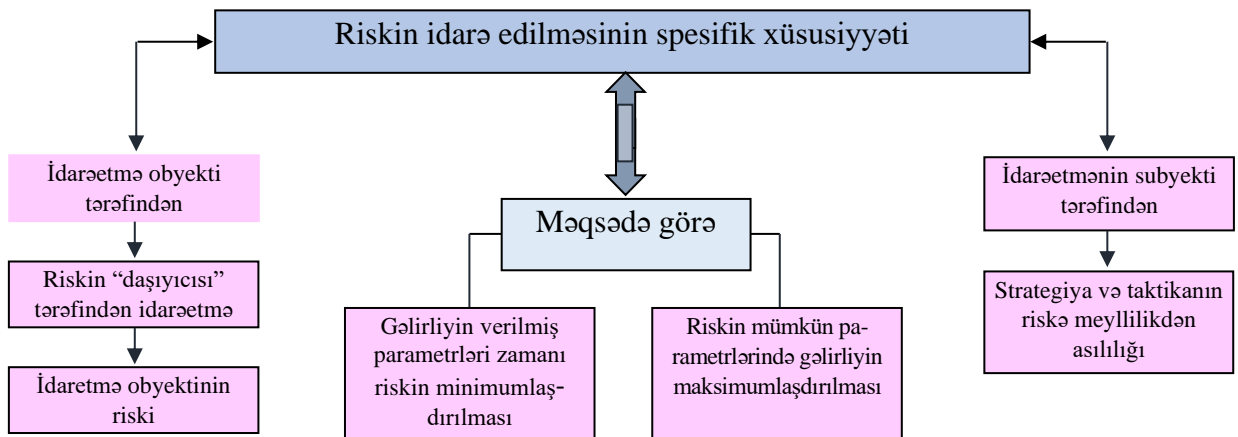
Regionun investisiya riskləri tipologiyasını qurmaqla onların yeni metodoloji baxımdan idarəetmə obyektini kimi anlaşılmasını dəqiqləşdirmək və onları idarə etmək üzrə uyğun yanaşmalar formalaşdırmaq mümkündür. Buna uyğun şəkildə, regional investisiya risklərinin kompleks qiymətləndirilməsi, ümumən, regional iqtisadi idarəetmə sistemində risklərin idarə edilməsinin başlanğıc mərhələsi olaraq ön plana keçir (şəkil 4.2.3).

Şəkil 4.2.3. Regionda investisiya risklərinin çoxamilli təsnifatı (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Regional investisiya risklərinin idarə olunmasına iki tərəfdən yanaşılmalıdır: idarəetmə obyektı və idarəetmə subyektı üzrə səciyyəvi cəhətlərin nəzərə alınması baxımından. İdarəetmədə spesifik cəhət ondan ibarətdir ki, burada investisiya risklərinə idarəetmə obyektı («investisiya risklərinin idarə edilməsi» anlamına əsaslanmaqla), eləcə də, regionun iqtisadi sisteminin ayrılmaz bir hissəsi olaraq baxmaq vacibdir. Bundan əlavə, investisiya risklərinin parametrləri riskin idarə olunması prosesinin həyata keçirilməsində məqsədli xarakter daşıyır.

Regionun investisiya riskinin idarə edilməsinin əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri şəkil 4.2.4-də verilmişdir.

Şəkil 4.2.4. İntestisiya riskinin idarə edilməsi xüsusiyyətləri (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

İdarəetmə subyektləri tərəfindən investisiya risklərinin spesifik xüsusiyyətləri

menecment riskinin strategiya və taktikasmın qərar qəbul edən şəxslərin investisiya riskinə uyğun meylliliyindən asılıdır: risklərin eyni parametrləri ayrı-ayrı idarəetmə subyektləri tərəfindən müxtəlif formada qəbul edilə bilər və müvafiq şəkildə, investisiya riskləri obyektinin idarə edilməsi üzrə tam fərqli hərəkətləri qəsdən törədə bilərlər və ya onun təşəbbüsçüsünə çevrilmiş olurlar.

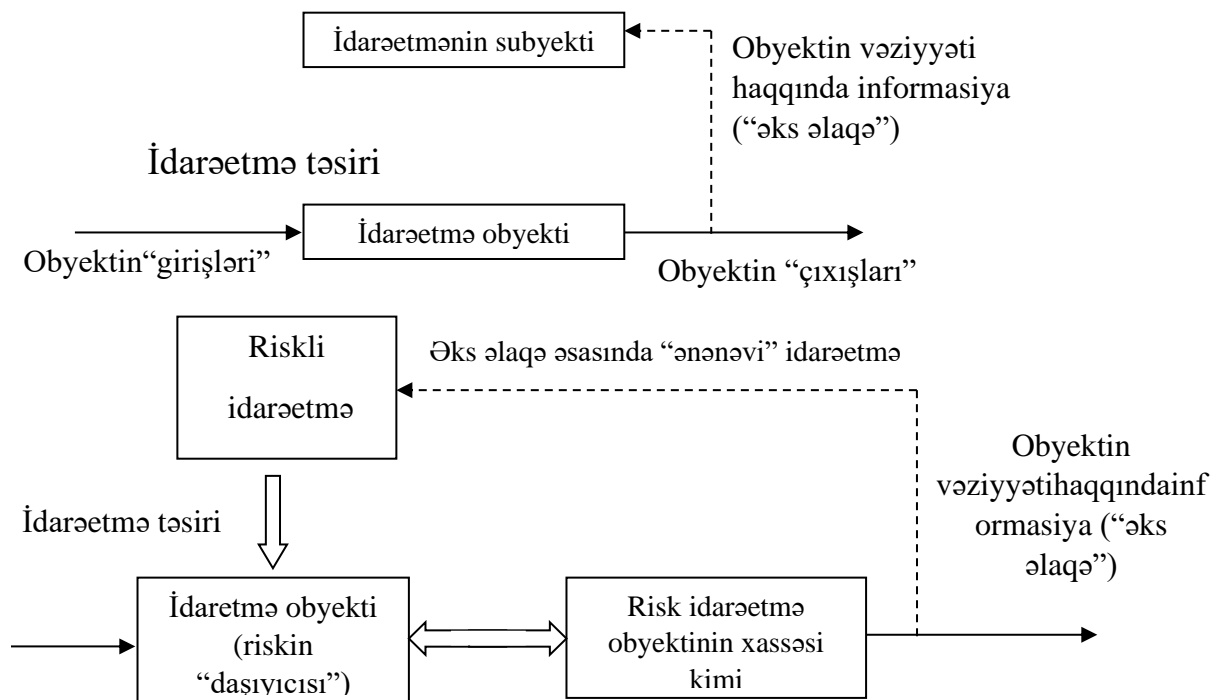
İnvestisiya riski idarəetmə obyektini olaraq onun əmələ gəldiyi komponentlər baxımından və onu ifadə edən təsirlərin həyata keçirilməsi kontekstindən mürəkkəbdir. Bu onunla bağlıdır ki, investisiya risklərinin idarə olunması prosesi vasitəli xarakterə malikdir, yəni obyekt kimi investisiya risklərinə bilavasitə təsir imkanları yoxdur. Beləliklə, hər bir iqtisadi sistemin «ənənəvi» idarəetməsinin həyata keçirilməsi zamanı idarəedici təsir bilavasitə idarəetmə obyektlərinə düşür, investisiya risklərinin idarə olunması zamanı təsir iqtisadi sistemlərə, daha çox isə risklərə təsir məqsədilə bu riskləri «doğuran» konkret altsistemlərə edilir.

Regional investisiya risklərinin idarə olunması sistemi subyekt-obyekt yanaşması baxımından, həm regionun idarə edilməsinin bir hissəsini əhatə edir, həm də bir çox hallarda daha yüksək səviyyədə olur ki, bunun üçün də məcmu idarəetmə müəyyən dərəcədə müstəqil xarakter daşımır. Əgər iqtisadi obyektlər risk vəziyyətində yerləşirlərsə və onların idarə edilməsi üzrə qərarlar qəbul edilirsə, onda riskli vəziyyətlərdə müxtəlif fəsadlar yarana bilər ki, bu da bəzən müsbət, yəni mənfəətli, bəzən də mənfə, yəni zərərli hal kimi qəbul edilə bilər.

Ümumi idarəetmə sxeminin «ənənəvi» halda və regionun investisiya riskinin idarə olunması halında əks əlaqə əsasında müqayisəsi 4.2.5-də sayılı sxemində verilmişdir. Sxemdən görüldüyü kimi, o, əks əlaqə əsasında idarəetməni ifadə edir. Belə ki, iterasiya (çoxqat) prosesinin hər bir dövründə investisiya risklərinin obyektləri haqqında informasiya idarəetmə subyektlərinə daxil olur ki, bu da idarəetmə təsirlərini hazırlayaraq reallaşdırır. Bundan sonrakı vəziyyətdə, obyektin investisiya risklərinin məzmununda baş verən dəyişiklikləri qiymətləndirmək, habelə parametrlərin təshihə imkanlarını təmin etmək yeni, dəqiqləşdirici və qoruyucu idarəedici təsirlərin reallaşdırılması üçün bu informasiyaları idarəetmə subyektlərinə ötürmək də vacibdir.

Əks əlaqə əsasında investisiya riskinin obyekt tərəfindən vasitəli idarə

edilməsinin sxemi şəkil 4.2.5-də verilmişdir.

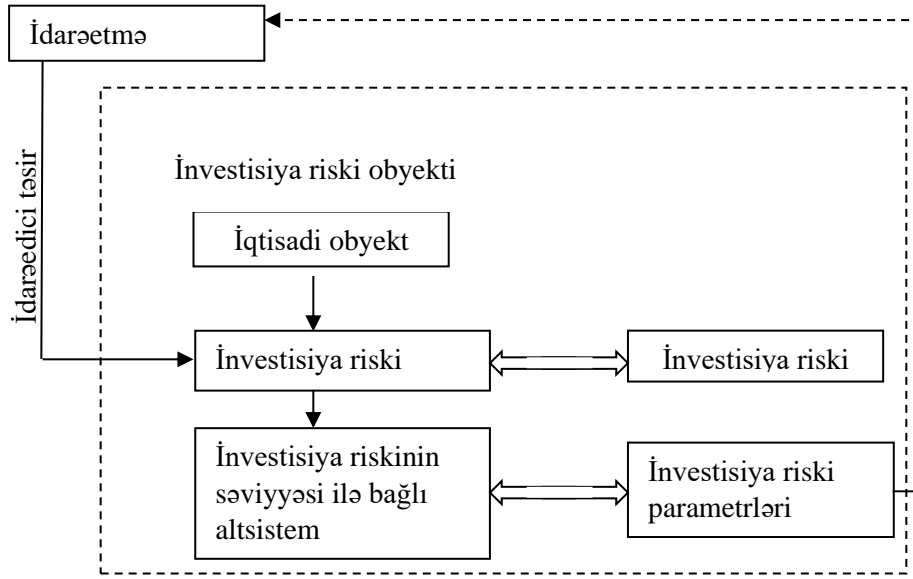

Şəkil 4.2.5. Regionun investisiya riskinin idarə edilməsinin fərqi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

İnvestisiya riskinin idarə olunması obyektinin mürəkkəbliyi, onun birbaşa real iqtisadi obyektədən fiziki olaraq ayrılması səbəbi ilə idarəetmə təsirinin gerçəkləşdirilməsi prosesi də mürəkkəb xarakterlidir. O cümlədən, mürəkkəblik dərəcəsi investisiya riski «istehsal edən» strukturlaşdırma dərəcəsinə proporsional sayılır.

İnvestisiya riskinin daşıyıcısı sayılan altsistem investisiya prosesində fəaliyyət göstərən və iqtisadi obyektə aid edilən elementlərdən ibarətdir. Bu zaman onlar, bir qayda olaraq, investisiya funksiyalarından başqa, investisiya aktivliyinin xassəsi, eləcə də spesifik xüsusiyyəti kimi investisiya riski xüsusiyyətlərinin meydana çıxmasını idarə edən digər funksiyaları da yerinə yetirir. İnvestisiya riski daşıyıcısı sayılan alt sistemin element parametrlərinin məcmusu elə bir risk yaradır ki, bu eyni vaxtda həm idarəetmə obyektı, həm sistemin xassəsi, həm də investisiyanın mahiyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi sayılır. İnvestisiya riskinin daşıyıcısı sayılan ən mühüm xassəsi sinergetika effektinin yaradılması sayılır ki, bu da özünü bütövlükdə ayrı-ayrı resurs tərkiblərinin riski ilə müqayisədə sistemin risk səviyyəsinin artırılması və ya azaldılmasında göstərir. İnvestisiya riskinə idarəedici təsirin həyata keçirilməsi

prosesi şəkil 4.2.6-da sxematik olaraq verilmişdir.

Şəkil 4.2.6. İntivisiya riskinə idarəedici təsirin həyata keçirilməsi prosesi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Regionun investisiya risklərini idarə edərkən idarəetmə qərarlarının qəbulu prosesi öz əhəmiyyətini ilə seçilir: idarəetmə subyektinin məqsədli informasiya, yəni riskin arzu olunan parametrləri barədə informasiyalar alır; həmin informasiyalar əsasında obyektin investisiya risklərinin səciyyəvi cəhətlərinin dəyişməsinə səbəb olan idarəedici təsirlər hazırlayır. Bu dəyişiklik idarəetmə subyektləri tərəfindən nəzərdə tutulan trayektoriyalar üzrə idarəetmə obyektlərinin, yəni investisiya risklərinin hərəkətlərini əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, idarəetmə subyektləri idarəedici təsirlər nəticəsində dəyişən risklərin parametrləri barədə nəzarət informasiyasını alır. İdarəedici hissədə investisiya risklərinin faktiki səciyyəvi cəhətlərinin arzu olunan trayektoriyalar ilə müqayisəsi aparılır və kənarlaşmalar aşkara çıxarıldıqda idarəetmə subyektləri yeni təsirlər yaradır ki, bu da risklərin idarəetmə obyektlərini arzu olunan trayektoriyaya qaytarır. Beləliklə, investisiya risklərinin idarə olunması iterasiya xarakterinə malikdir. Bu proseslərdə idarəetmənin əsas funksiyaları olan planlaşdırma, təşkilatı, təşviq və monitorinq reallaşdırılır (bax: şəkl. 4.2.6).

Regional iqtisadi idarəetmə sisteminin əsas ünsürü kimi investisiya riskinin idarəçiliyinin nizamlı əsaslarla həyata keçirilməsi əhəmiyyətli dərəcədə həmin prosesi daha çox obyektivliyə sövq edən müəyyən risk göstəriciləri sisteminə əsaslanmalıdır.

4.3. Qarabağ regionunda investisiya potensialından istifadənin səmərəlilik məsələləri

Böyük Vətən zəfərindən sonra Qarabağ regionunda, həmçinin ona bitişik 7 rayonda ölkə iqtisadiyyatının əlavə dəyər yaratmaq, eyni zamanda investisiya potensialının artırılması imkanlarından səmərəli istifadə etmək kimi strateji vəzifələr qarşıda dayanır. Bu ərazilər hələ sovetlər birliyi dövründə Azərbaycanın iqtisadiyyatında önəmli yer tutmuşdur. Məlumdur ki, hər bir müharibənin sonu vardır və sülh bərqərar olduqdan sonra, dirçəliş və quruculuq işlərinin həyata keçirilməsi tələb olunur. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə dirçəliş və bərpa işlərinin maksimum nizamlı və mütəşəkkil formada həyata keçirilməsinin prinsip və meyarları müəyyənləşdirməli və hazırkı şəraitə uyğun olaraq təkmilləşdirilməlidir. Artıq qeyd etmək mümkündür ki, dövlətimiz bu istiqamətlər üzrə əsas konseptual yanaşmaların və konkret fəaliyyət istiqamətlərinin dairəsinin müəyyənləşdirilməsi və icra edilməsi fazasına keçmişdir. Bu məsələlərə dünya təcrübəsindən baxdıqda başlıca amillərdən biri kimi, postkonflikt ərazilərin bərpasına dövrün tələbləri prizmasından, eyni zamanda obyektiv reallıqlar bazasından yanaşılması vacib şərtlərdəndir [165]. Məsələ burasındadır ki, erməni faşistlərinin işğal dövründəki vəhşilikləri və vandallıqları sərhəd tanımamışdır. İnsanlığa qarşı qatı cinayətləri ilə öz xislətlərini bütün dünyaya nümayiş etdirən bu cəlladlar Qarabağda, həmçinin işğal etdikləri digər 7 rayonunun ərazisində talançılıqla məşğul olmuşlar. Erməni vandallarının hərbi təcavüzü nəticəsində işğal olunmuş ərazilərdə 900 yaşayış məntəqəsi, 150 min evlər, 7 min ictimai binalar, 693 məktəb, 695 tibb müəssisəsi, 855 uşaq baxçası, 6 min sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələri dağıdılmışdır. Bundan əlavə, 2670 km avtomobil yolları, 160 körpü, 2,3 min km su xəttləri, 2 min km qaz kommunikasiyaları, 15 min km elektrik xəttləri dağıdılmış və sıradan çıxarılmış, torpaq sahələri deqradasiyaya uğradılmış, su mənbələri zəhərlənmiş və meşələr yandırılmışdır. Əkinə yararlı torpaqlar terrora məruz qalmış, başdan –başa minalanmışdır, bir sözlə insanlıqla bir araya sığmayan cinayətlərin hər üzünü və formasını burada görmək mümkündür [69]. Vaxtı ilə güclü iqtisadi potensiala malik

olan Ağdam və Füzuli rayonları bom-boz biyabana çevrilmiş, salamat yaşayış binası və ya infrastruktur obyektı qalmamışdır. Başqa ərazilərin də taleyi bunlara oxşardır, bina və obyektlər, evlər bünövrəsinə qədər dağıdılmış, təsərrüfatlar və meşə massivləri əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi məhv edilmiş, torpaq sahələri yararsız hala salınmış, mineral ehtiyatlar, su mənbələri, filiz və qeyri-filiz yataqları istismar edilmiş və dağıdılmışdır.

Qeyd edək ki, müasir dövrümüzdə qlobal problemlər kifayət qədər çoxdur və dünya əhalisi, dövlətləri qlobal problemlərin təsirini nisbətən azaltmaq üçün səylər göstərilir. Bir tərəfdən də COVID-19 pandemiyasının yaratdığı yeni şəraitdən ortaya çıxan problemlər 100 milyonlarla insanların həyatını təhlükə altında qoymuşdur. Bütün bunlar böyük resurslar, o cümlədən maliyyə resursları tələb edirlər, həyat dinamikası və iqtisadi inkişaf prosesləri bərpa olunmalı, iflic vəziyyətinə düşmüş iqtisadiyyat sahələri dirçəldilməlidir. Böyük dövlətlər və güclü iqtisadi imkanlara, maliyyə resurslarına malik dövlətlər belə qlobal problemlər qarşısında acizdirlər, minilliyin qlobal problemlərinin həllindən belə söhbət gedə bilməz, iqlim dəyişiklikləri sivilizasiya üçün real təhlükələr yaratmaqdadır, bütün bunlar olduqca təhlükəli proseslərdir. Sivilizasiyanın və dünya dövlətlərinin əsas vəzifəsi daha çox əməkdaşlıq etmək, inkişaf və inteqrasiya potensiallarından bəhrələnmək, hər bir regionun inkişaf potensialını dəyərləndirmək üçün çalışırlar, əməkdaşlıq üçün addımlar atırlar. Belə bir situasiyada ermənilər və onların havadarları heç cür işğalçılıq siyasətindən əl çəkmək istəmirlər, təslimcilik sazişinə qol çəkmələrinə baxmayaraq, hələ də revanşizm xülyaları ilə yaşayırlar. Bir çox aparıcı dünya dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar isə beynəlxalq hüququ tapdalamaqda davam edirlər və biz bunun bariz nümunəsini 30 il ərzində Qarabağın işğalı ilə bağlı məsələlərdə gördük, şahidi olduq.

Buna görə də, öz torpaqlarımıza sahib çıxmaqla yanaşı, onların sürətli şəkildə inkişaf etdirilməsi, infrastrukturun daha tez bərpa olunması, sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin tarazlığının təmin olunması məsələlərini reallaşdırmalıyıq. Bu baxımdan, ölkəmizin regional siyasətində yeni mərhələnin başladığını belə qeyd etməliyik və şübhəsiz, bu halda ənənəvi regional sosial-iqtisadi inkişaf mexanizmlərinin yenilənməsi, xüsusilə Qarabağ regionunun dirçəldilməsi proseslərinin müasir

hədəflərinə adekvat olan fəaliyyət modellərinin və mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi zərurəti yaranmışdır. Bildirdiyimiz kimi, bunların bir hissəsinə start verilmişdir və pilot-layihələrin icrasına başlanılmışdır. Bu baxımdan qürurla deyə bilərik ki, ölkəmiz bu qeyd olunan strateji fəaliyyət istiqamətləri ilə müasir dövrdə Qarabağın işğaldan azad olunmasından sonra, özünün digər bir şərəfli vəzifəsini, postkonflikt ərazilərin bərpası və dirçəldilməsini təmin etməlidir və 700 minə yaxın məcburi köçkünlərimizin öz doğma ata-baba yurdlarına böyük qayıdışına nail olunmalıdır.

Regionun bərpa proseslərinin tezləşdirilməsi, əhalinin yaşayışına imkan verən şəraitin yaradılması, ilk növbədə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə infrastruktur obyektlərinin şəbəkəsinin çevik və daha intensiv şəkildə təşkili, həmin ərazilərdə elektrik enerjisi, icməli su, təbii qazla təminatın gücləndirilməsi tələb olunur. Bu isə yeni investisiyalarla bağlıdır və investisiya potensialının artırılması vacib şərtlərdən biri kimi diqqət çəkir. Hazırda bu ərazilərin bərpasına külli məbləğdə maliyyə resursları və investisiya axınları vacibdir, amma hesab edirik ki, vaxt gələcək bu region ölkəmizin dinamik və güclü inkişaf edən ərazisinə çeviriləcək və daim investisiya potensialının artırılması imkanlarına malik olacaqdır. Belə ki region daha tez bərpa və dirçəldilmə imkanlarına malik resurslarla zəngindir və təbiət bu regiondan heç nə əsirgəməmişdir. Burada enerji infrastrukturunun təşkili ilə bağlı geniş miqyaslı işlərin görülməsi, bərpa olunan enerji üzrə mümkün potensialın üzə çıxarılması və reallaşdırılması imkanları vardır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin hidroenerji, günəş, külək, bioenerji və geotermal enerji kimi bərpa olunan güclü enerji mənbələri vardır və onların potensialının müəyyənləşdirilməsi üçün ölçü müşahidə stansiyalarının quraşdırılması, texniki imkanların və iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi tədbirləri görülməkdədir [111]. Bu resursların təsərrüfat və kommertiya dövriyyəsinə cəlb edilməsi, ümumilikdə iqtisadiyyatın investisiya potensialından səmərəli istifadənin ortaya çıxmış yeni reallıqlara uyğun şəkildə modelləşdirilməsi, əlavə dəyər yaradan iqtisadiyyat sahələrinin perspektiv imkanlarından bəhrələnməsi vacib məsələlər kimi xarakterizə olunurlar. Amma, bu proseslərin maliyyələşdirilməsi, nəzərdə tutulan layihələrin vaxtında həyata keçirilməsi davamlı şəkildə investisiya

axınlarını və cəlb olunmasını şərtləndirir. Regionun iqtisadiyyat sahələri inkişaf etdikcə, bir tərəfdən yüksək məhsuldarlığa malik əlavə dəyər yaradan iqtisadiyyat sahələrinin inkişafının sürətlənəcəyini gözlədiyimiz kimi, digər tərəfdən də həmin sahələrdə və istiqamətlərdə yeni investisiya potensialı mənbələrinin formalaşacağını proqnozlaşdırmaq mümkündür. Bunu regionda aparılan bərpa işlərinin günbəgün intensivləşməsi də göstərir, məsələn, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə inventarlaşmanın aparılması, minalardan təmizlənməsi və təftiş edilməsi, vacib infrastruktur şəbəkəsinin yaradılması, operativ olaraq tədbirlərin görülməsi bunlara misaldır [112]. 20 noyabr 2020-ci il tarixli “Bərdə-Ağdam dəmir yolu xəttinin layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”na əsasən artıq dəmiryolu xəttinin tikintisinə başlanılmışdır və bu nəqliyyat infrastrukturunu regionda nəqliyyat-logistika sisteminin inkişafına, yükdaşıma dövrüyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olacaqdır [62]. Başqa bir vacib nəqliyyat infrastruktur layihəsini də qeyd etmək olar, bu Füzuli-Şuşa beynəlxalq magistral avtomobil yoludur və həmin layihənin həyata keçirilməsi üçün zəruri investisiyalar, ilk növbədə dövlətimiz tərəfinən yönəldilib, amma yaxın perspektivdə digər nəqliyyat-logistika layihələrinə alternativ investisiya mənbələrinin formalaşacağını, daxili investisiyalarla yanaşı, xarici investisiyaların cəlbini proqnozlaşdırmaq olar. Belə ki, regionun sosial-iqtisadi inkişafının sürətlənməsi ilə bir çox iqtisadiyyat sahələrinin, o cümlədən beynəlxalq turizmin intensiv inkişafına imkan verəcəkdir. Bundan əlavə, aqrar sahənin regionda ənənəvi potensialından səmərəli istifadəsi bərpa olunmaqla bərabər, yüksək texnologiyalar əsaslı aqrar-sənaye kompleksinin yaradılması. aqroparkların, xüsusi iqtisadi zonaların, sənaye klasterlərinin, turizm-rekrasiya zonalarının yaradılması istiqamətində investisiya axınlarının genişlənməyini və daha fəal xarakter alacağını proqnozlaşdırmaq mümkündür.

Qeyd edək ki, investisiya potensialının formalaşdırılması və artırılması, daha çox real investorların bölgəyə gəlməsinin intensivləşdirilməsi, ixtisaslaşdırılmış beynəlxalq investisiya və maliyyə kompaniyalarının sərəncamına konkret investisiya-innovasiya layihələrinin əsaslandırılaraq təqdim edilməsi böyük səmərə verə bilər. Bunun üçün Qarabağ regionunda və Şərqi Zəngəzurda mövcud olan iri və məhsuldar təbii və

iqtisadi potensialın daha obyektiv qiymətləndirilməsi, adekvat tədbirlərin görülməsi vacib hesab edilir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin özünüinkışafetmə xüsusiyyətlərinin dərinlən öyrənilməsi, fundamental tədqiqatların aparılması, mövcud investisiya potensialının obyektiv olaraq qiymətləndirilməsi, bu resurslardan səmərəli istifadəni təmin edə biləcək şəraitin yaradılması, zəruri fəaliyyət mexanizmlərinin və alətlərinin tətbiq edilməsi tədbirləri görülməlidir. Qarabağ regionunda ölkəmizin meşə zolağının 25 % potensialı, eyni zamanda su ehtiyatlarımızın yarısı cəmləşmişdir, digər tərəfdən keçmiş SSRİ dövründə respublikamızın kənd təsərrüfatı məhsullarının təxminən 40 %-ə qədəri bu ərazilərdə istehsal edilirdi. Ağdam və Füzuli rayonlarında taxılcılıq və pambıqcılıq, üzümçülük, Cəbrayıl və Zəngilan rayonlarında üzümçülük, Qubadlı, Laçın və Kəlbəcər rayonlarında isə heyvandarlığın inkişafı üçün hər çür resurslar mövcud olmuşdur. Bu rayonlarda xeyli kənd təsərrüfatı məhsulları emal edən orta emal müəssisələri fəaliyyət göstərirdilər. Çoxlu sayda üzüm məhsullarını emal edən şərabçılıq zavodları və pambıq zavodları var idi. Mənfur düşmənlər bunların hamısını yer üzündən silmişdir və heç nə qalmamışdır. Qarabağ regionunda güclü təbii və iqtisadi potensialın mövcudluğu, resurs ehtiyatlarının olması, həmcinin müvafiq fəaliyyət şəraitinin güzəştli şərtlərlə və bürokratiyasız formalaşdırılması yerli və xarici investisiyalar üçün maksimum cəlbedicilik kəsb edir. Tədqiqatçı E.Süleymanova görə: *“Bu ərazilərin aqrar istehsal və ixrac potensialı kifayət qədər böyükdür. Xüsusilə, Şuşa, Füzuli, Kəlbəcər və Zəngilan əraziləri böyük turizm potensialına malikdir”* [110].

Ərazilərin işğaldan azad edilməsi milli iqtisadiyyatımızın gücünü artırmaqla bərabər, investisiya potensialının, həmcinin rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsinə, yüksək texnologiyalarla əsaslı iqtisadiyyat sahələrinin yaradılmasına, dayanıqlı iqtisadi artım mənbələrinin formalaşdırılmasına, milli gəlirin yüksəlməsinə, layiqli iş yerlərinin yaradılmasına, sosial-iqtisadi problemlərin həlli üçün maliyyə resurslarının yeni mənbələrinin təşkilinə və qeyd etdiyimiz kimi regiona daha çox investisiyaların cəlb edilməsinə imkan verəcəkdir. İqtisadçı-ekspert V.Qasımlı hesab edir ki: *“Qarabağın inkişaf strategiyasının reallaşdırılması nəticəsində, ölkə iqtisadiyyatının investisiya cəlbediciliyi artacaq və yeni iqtisadi artım drayverləri formalaşacaqdır”* [152]. Bu isə sahibkarlığın inkişafı, regionda biznes mühitinin əlverişli şərtlərlə

formalaşdırılması baxımından vacib hesab edilir. Regionun iqtisadi fəaliyyət strukturunun təhlili göstərir ki, burada iqtisadiyyatın çoxşaxəliliyinin təmin edilməsi üçün kifayət qədər güclü resurs potensialı vardır. Professor T.N.Əliyevə görə: “İşğaldan azad olunmuş rayonlarda sahibkarlığın təşkili, idarə edilməsi və inkişafı üçün müasir dövrün tələblərinə cavab verən, qabaqcıl beynəlxalq təcrübəni özündə əks etdirən, sistemli yanaşmaya əsaslanan kompleks xarakterli hüquqi, təşkilatı-iqtisadi, texniki-texnoloji, sosial, ekoloji və s. xarakterli tədbirlərin işlənilməsi və həyata keçirilməsi tələb olunur.” [81].

Digər tərəfdən, Qarabağ regionunun bərpası proseslərinin sürətləndirilməsi, bununla əlaqədar regiona maliyyə və investisiya axınlarının intensivləşdirilməsi nəzərdə tutulan bərpa proqramlarının daha səmərəli şəkildə həyata keçirilməsinə imkan verəcəkdir. Bu isə öz növbəsində işğaldan azad olunmuş torpaqlara yeni nəfəs verəcək, fəal məşğulluq proqramları icra olunacaq, region iqtisadiyyatının bərpası və yenidənqurulması ölkə iqtisadiyyatının böyüməsinə əlavə imkanlar yaradacaqdır [97]. Amma qeyd etdiyimiz kimi, bunların həyata keçirilməsi üçün region iqtisadiyyatının investisiya potensialı gücləndirilməli və analoji resursların daha fəal şəkildə postkonflikt dövrün tələblərinə uyğun olaraq bərpa proseslərinin aparıldığı sahələrə cəlb edilməsi təmin olunmalıdır. Qarabağ regionunda dirçəliş tədbirlərində və bərpa layihələrində xarici ölkələr, beynəlxalq qurum və təşkilatların müxtəlif istiqamətli yardımlarından, investisiya kompaniyalarının yatırımlarından, əlverişli və güzəştli kreditlər və qrantlardan istifadə olunması məsələləri xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır [163].

Qeyd edək ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası, regional xüsusiyyətlər, yanaşmalar nəzərə alınmaqla daha mükəmməl öyrənilməli, əsaslandırılmalı və müvafiq layihələr, proqramlar formasında reallaşdırılmalıdır. Bu məqsədlə bir qrup amillər xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalı və ilk növbədə, dövlətin optimal işğal sonrakı siyasəti formalaşdırılmalıdır. Azərbaycanın nümunəsində dövlətimizin Qarabağda apardığı sosial-iqtisadi bərpa siyasəti artıq intensiv fazaya keçib və bütün istiqamətlərdə geniş həcmli işlər görülməkdədir. Dövlətlə cəmiyyət, məcburi köçkünlərlə ölkə rəhbərliyi arasında vəhdətin yaradılması, birliyin təmin edilməsi işğal

olunmuş ərazilərin daha tez bərpa edilməsində önəmli rol oynaya bilər. Bu halda dövlət və dövlət strukturları daha güvənli və operativ, həm də məhsuldar istifadə üçün mobilizasiya edilməkdə az problemlərlə üzləşərlər. Müharibə nəticəsində həlak olmuş şəhidlərin və mülki şəxslərin ailə üzvlərinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və dövlət qayğısı mexanizmlərin insanlar arasında məmnunluqla qarşılınması vacib şərtlərdəndir və Qarabağ regionunun dirçəldilməsində bütün resursların cəm edilməsi proseslərində bu amilin böyük mənəvi və siyasi dəstəyi vardır. Məlumdur ki, ərazilərin minalardan təmizlənməsi, həmçinin böyük qayıdışın təmin edilməsi üçün başqa təhlükəsizlik tədbirlərinin kompleks şəkildə həyata keçirilməsi, işğaldan azad olunmuş ərazilərin pasportlaşdırılması, bu ərazilərin idarəetmə mexanizmlərinin yaradılması və gücləndirilməsi tədbirləri görülməlidir. Bundan əlavə, narahatedici məsələlərdən biri də işğal və dağıntılardan dəyən zərərin optimal olaraq hesablanması və qiymətləndirilməsi işlərinin başa çatdırılması, hüquqi çərçivədə beynəlxalq məhkəmələrə çıxışın təmin olunmasıdır.

Bu məsələlərlə yanaşı, postkonflikt ərazilərin bərpası və dirçəldilməsi üzrə layihələrin işlənməsi, müvafiq dövlət orqanları tərəfindən əlaqələndirilməsi və razılaşdırılması, ərazilərin məcburi köçkünlərin böyük qayıdışı üçün hazırlıq mərhələlərinin və qrafikinin tərtib olunması, adekvat tədbirlərin görülməsi, regionda institusional bazanın formalaşdırılması, eyni zamanda, regionun sosial-iqtisadi inkişafı üçün maliyyə təminatı mexanizmlərinin və investisiyaların cəlbi mühitinin yaradılması vacib şərtlərdəndir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpa və inkişafı proseslərinə cəlb olunmuş yerli və xarici şirkətlərin, sahibkarlıq subyektlərinin fəaliyyəti üçün şəffaf və stimullaşdırıcı investisiya-innovasiya mühitinin təmin edilməsi tədbirləri görülməli, bu istiqamətlərdə beynəlxalq əməkdaşlıq strategiyasının hazırlanması, xarici investisiyaların cəlbi üçün daha təsirli mexanizmlərin işlənilməsi və hazırlanması vacibdir.

Bundan əlavə, Qarabağ regionunda və ətraf azad olunmuş rayonlarda böyük həcmli layihələrin həyata keçirilməsi iri məbləğdə maliyyə resursları və investisiyalar tələb edir. Artıq 2021-ci ildə dövlət büdcəsindən bu məqsədlər üçün 2,2 mlrd. manat vəsait ayrılmışdır [42]. Eyni zamanda, Qarabağ Dirçəliş Fondu təsis edilmişdir və

postkonflikt ərazilərdə reallaşdırılacaq prioritet layihələr hazırlanmaqda və həyata keçirilməkdədir [151]. İnvestisiya potensialının artırılması baxımından Qarabağda böyük imkanlar vardır, xüsusilə təbii ehtiyatlar, o cümlədən filiz və qeyri-filiz ehtiyatlarının hesabına geniş emal şəbəkəsi müəssisələrinin yaradılması və əlavə dəyər yaradan mənbələrin formalaşdırılması mümkündür. Kəlbəcər rayonunda ənənəvi heyvandarlıq sahəsi ilə yanaşı, dağ-mədən sənayesinin inkişaf etdirilməsi üçün güclü filiz və qeyri-filiz yataqları mövcüddür. Şuşa, Kəlbəcər və Laçın rayonlarında isə çox güclü turizm-rekreasiya komplekslərinin yaradılması və dünyanın ən cəlbedici turizm regionlarından birinə çevrilməsi potensialı vardır. İnvestisiya potensialının artırılması baxımından Qarabağ regionunun tamamilə yenidən qurulacağı və bunun üçün “tikinti bumu”nun qaçılmaz olacağı amilini də diqqətə almaq vacibdir. Digər tərəfdən, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə “ağıllı kənd” və “ağıllı şəhər” layihələrinin prioritetliyi intensiv investisiya kanallarının, o cümlədən xaricdən cəlb olunann investisiya axınlarının olmasının vacibliyini ön plana çəkmişdir [5].

Artıq bu regionda bir çox layihələrə start verilmişdir, Füzuli rayonunda Əhmədbəyli- Füzuli-Şuşa avtomobil yolunun açılışı olmuşdur. Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı istifadəyə verilmişdir. Bu il Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanının açılışı gözlənilir, dəmir yolu xətləri bərpa olunur, digər yeni yollar çəkilir, infrastruktur obyektləri şəbəkəsi yaradılır. Bütün bunlar Qarabağ regionunun investisiya potensialından istifadənin səmərəlilik səviyyəsini xeyli artırmağa imkan verəcəkdir. Hesab edirik ki, ölkəmiz üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən bu regionun investisiya potensialının artırılması üçün güclü resurs təminatı və real imkanları vardır. Yaxın illərdə başlıca prioritet bunlarla bağlı məsələlərin sistemli və ardıcıl şəkildə yüksək səviyyədə həyata keçirilməsindən və ölkəmiz üçün mühüm məna kəsb edən Qarabağ regionunda investisiya mühitinin maksimum yaxşılaşdırılmasından, investorlar üçün əlverişli şəraitin yaradılmasından və investisiya axınlarının intensivləşdirilməsindən ibarət olmalıdır və s.

V FƏSİL. AZƏRBAYCANDA İNVESTİSİYA POTENSİALINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏNİN VƏ ONUN REALLAŞDIRILMASI MƏXNİZMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

5.1. Ölkədə investisiya imkanlarından istifadə səviyyəsinin yüksəldilməsi prioritetləri

Milli iqtisadiyyatın tərəqqisi investisiya imkanlarından istifadə etmək səviyyəsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Belə ki, ölkədə investisiya imkanlarının formalaşmasına tələb və təklif amilləri təsir edir [119, s. 49; 127, s. 88]. İntestisiya imkanlarının əmələ gəlməsi üçün investisiya resurslarının olması və istehsal olunacaq məhsulların satış bazarlarının olması tələb olunur. Bundan başqa, bəzi imkanlardan səmərəli istifadə yeni imkanların əmələ gəlməsinə səbəb olur. Belə ki, edilən investisiya qoyuluşları ölkə daxilində istehsalın həcmının artımına, bu isə öz növbəsində əlaqədar sahələrin tərəqqisinə təkan verir. AR-da mövcud investisiya imkanlarının reallaşdırılması üçün, ilk növbədə, iqtisadi vəsaitlərdən istifadə səmərəliliyinin yüksəldilməsi tələb olunur [117, s.141; 129, s.226]. Bu isə ölkənin rəqabət qabiliyyətliyini müəyyən edir. Ölkə daxilində rəqabət qabiliyyətlilik konkret mal və xidmətlər üzrə olur. Adətən, kiçik ölkələr ayrı-ayrı məhsullar üzrə ixtisaslaşdıqda rəqabət qabiliyyətlilik meydana çıxır. Dünya İqtisadi Forumunun mütəxəssisləri tərəfindən müəyyənləşdirilən rəqabətlik indeksində son illərdə ölkəmiz inamlı nəticələr göstərmişdir. Məsələn, 2019-cu il üzrə qlobal rəqabətə davamlıq reytingində ölkəmiz 11 pillə irəliləyib. Azərbaycan hazırda 62,7 bal ilə (2,7 bənd əlavə edib) reyting siyahısında 58-ci yeri tutur. Bu siyahıda yer alan 141 ölkə sırasında Sinqapur liderdir. İlk beşliyə həmçinin ABŞ, Honkonq (Çin), Niderland və İsveçrə daxildir. Qlobal rəqabətə davamlılıq indeksi 12 göstərici üzrə baxılır. Ölkəmiz "əmək bazarı" üzrə 21-ci yerdə, "biznesin dinamikliyi"ndə və "ərzaq bazarı"nda - 23, "infrastruktur" - 38, "bazarın miqyası" – 6, "innovativ potensial" - 68, "maliyyə sistemi" – 96 və s. qərarlaşmışdır [17]. Qeyd edək ki, bu istiqamətdə reytinglər fərqli

metodologiyalar üzrə hazırlanır. Belə ki, “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı-2018/2019”-da ölkəmiz dünyada sosial bərabərliyin ən yüksək səviyyədə təmin olunduğu ölkə kimi qiymətləndirilib. Məsələn, əhalinin elektrikle təchizatı sahəsində maksimal 100 faiz balla dünyada birinci yerdədir. Bundan əlavə, 140 ölkə arasında Azərbaycan biznesin dinamikliyi reytinginə görə 31-ci yerə yüksəlib. “Doing Business 2019” hesabatında ölkəmiz dünyanın 10 ən islahatçı dövləti siyahısında yer almışdır, “Doing Business 2020” hesabatında isə 78,5 balla 191 ölkə içərisində 34-cü pillədən 28-ə qədər qalxıb [14].

AR-da iqtisadi artımın təmin edilməsi və məşğulluğun yüksəldilməsi əsasən qeyri-neft sektorunun inkişafından asılı olacaqdır. Ölkə daxilində investisiya qoyuluşları məbləğinin artımı üçün mövcud imkanlar heç də qeyri-neft sektorunun inkişafını avtomatik təmin etmir. Belə ki, ölkə daxilində qeyri-neft sahəsinin tərəqqisini təmin etmək üçün zəruri struktur, institutsional, habelə mədəni əsaslar yaradılmalı, başqa sözlə desək ,əmtəə və pul bazarları təkmilləşdirilməli, qeyri-neft sektorları üzrə lazımlı ixtisaslardan olan mütəxəssislər hazırlanaraq cəlb olunmalı, sahibkarlığı təmsil edən təbəqə, səmərəli inzibati sistem və i.a. yaradılmalıdır. Ölkə daxilində yeni istehsal subyektlərinin formalaşması istehsal olunacaq məhsul növünün müəyyən olunması, onun istehsalının xammalla və materiallarla təchiz edilməsi, istehsalın həcmnin, eləcə də, satış bazarlarının müəyyən olunması, istehsalın təşkil edilməsi və texnologiyanın seçilməsi, maliyyələşmə sxeminin qurulması, riskin bölüşdürülməsi və i.a. bu kimi məsələlərin həll olunmasını tələb edir. Bu sahədə təcrübəsizlik ölkə daxilində qeyri-neft sahəsinin tərəqqi etdirilməsi və neft gəlirləri hesabına yaranan qənaətin investisiya kimi mənimsənilməsini məhdudlaşdırır. Adətən qeyd olunan amilin ölkədə qeyri-neft sektorunun, xüsusilə, emal sənayesinin dinamikasına təsiri, bu sahələrin tərəqqisinin maliyyələşdirmə mənbələrinin məhdudluğuna nisbətən çox olur [73].

Ölkədə hökumət tərəfindən emal sənayenin təkmilləşdirilməsi üçün uzun müddətli dövrü ehtiva edən kompleks tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır. Hesab edirik ki, bu cür proqram yalnız sənayenin tərəqqisini deyil, həm də, onun xammal təminatı, bu sektora xidmət göstərən sahələrin yüksəlişini, kadr hazırlığı məsələlərini

və i.a. əhatə etməlidir. Bu cür proqramın tərtib edilməsi prosesində əsas məsələlərdən biri sənayenin tərəqqi modelinin doğru şəkildə müəyyən olunmasıdır. Buna görə də, emal sənayesi müəssisələrinin ərsəyə gəlməsində aşağıdakı layihələrə önəm verilməsi məqsədəuyğun sayılır:

- özəl bölmə və yaxud xarici tərəfdaşlarla həyata keçirilə bilən;
- elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqinə imkan verən layihələrə;
- ixrac yönümlü sahələrin inkişafına səbəb olan layihələrə.

Yuxarıda qeyd edilən ümumi prinsiplər müəyyən edilsə də, sənayenin tərəqqi proqramının tərtib edilməsində ən mürəkkəb mərhələlərdən biri bu proqrama daxil ediləcək investisiya layihələrinin müəyyən edilməsidir. AR kiçik ölkə olduğundan, sənayenin tərəqqi prioritetləri müəyyən olunarkən, ən azı regional bazarlarda, habelə region ölkələrində sənayenin tərəqqi meyilləri, onların rəqabət qabiliyyətinə sahib olduğu sahələr əsas götürülməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, istehsal olunacaq məhsul növlərinin müəyyən olunması strateji qərar kimi qəbul edilir. Bu qərar marketing tədqiqatlarının sayəsində müəyyən edilir, sonra isə istehsal olunması planlaşdırılan məhsulun kəmiyyət, eləcə də, keyfiyyət parametrlərinin təhlil edilməsi əsasında onun istehsalına sərmayə yatırımı haqqında qərar qəbul olunur. Bu, investisiya layihəsinin tərtib edilməsini nəzərdə tutur, keyfiyyətli layihənin tərtib edilməsi də xeyli ixtisaslı kadr tələb edir. Hesab edirik ki, müasir dövrdə özəl sektorun iri həcmli investisiyanı maliyyələşdirmək və bu cür layihələri hazırlayıb həyata keçirmək imkanları məhduddur. Buna görə də, qeyd edilən proqramın bir-biri ilə əlaqəli olan və reallaşma ardıcılığı müəyyən edilmiş layihə təkliflərindən təşkil edilməlidir. Bu layihə təkliflərinin tərtib edilməsi və müzakirə edilməsi ölkənin perspektiv tərəqqi istiqamətlərini və tərəqqi alternativlərini təhlil etməyə imkan verəcəkdir. Nəticədə, yaxşı tərtib edilmiş nisbətən uzunmüddətli tərəqqi proqramları konkret tərəqqi trayektoriyasını müəyyən etməklə bərabər, gələcək illərdə ölkənin üzləşə biləcəyi ssenariləri müəyyən etməyə imkan verir ki, bu da həm ölkədə, həm də dünyada olan yeniliklərə ölkənin vaxtında adaptasiyası imkanını verir.

Hazırda ölkədə mövcud olan iqtisadi resurslardan səmərəli istifadə məqsədilə iqtisadi inkişafın lokomotivi rolunu oynaya bilən və ixracyönümlü istehsallar əsasında

inkişaf edən iri şirkətlər yaratmaq tələb olunur. Bu tipli şirkətləri yaratmaq özəl bizneslə dövlətin əməkdaşlığı sayəsində mümkündür. Bununla yanaşı, iri şirkətlər yaratmaq və biznes restrukturizasiyasını aparmaq istiqamətində dövlət səy göstərməlidir. Yüngül və yeyinti sənaye sahələrində iri dövlət müəssisələri yaratmaq, neft hasilatı, maşınqayırma, kimya, elektroenergetika və s. sahələrdə fəaliyyət göstərən dövlət müəssisələrinin tərəqqi etdirilməsi vacibdir. Bu tip müəssisələrin inkişafında investisiya qərarlarını verməklə əlaqədar təkmil mexanizmlərin yaradılması mütləqdir. Ona görə ki, müəssisənin tərəqqisi ilə bağlı qərarların verilməsinin ölkənin idarəetmə orqanlarında razılaşdırılması və qəbul olunması nisbətən uzun müddət tələb edə bilər. O cümlədən, bu cür qərarların əsaslandırılması dərəcəsinin bir qədər zəif olması ehtimalı çoxdur. Ona görə də, bu məsələləri həll edə bilən tərəqqi institutunun yaradılması məqsədə müvafiqdir. Bu tərəqqi institutu səhmlərinin 100%-i dövlət mülkiyyətində təmsil olunan səhmdar cəmiyyət kimi formalaşdırıla bilər. Bu şirkətin aktivləri başlanğıcda hökumət tərəfindən müxtəlif sahələrdə mövcud olan müəssisələrin nizamnamə kapitalında dövlətə məxsus paylar əsasında formalaşır. Tərəqqi institutu onun balansında olan şirkətlərin restrukturizasiyası və tərəqqisini, yeni müəssisələrin yaradılmasını, zəruri tərəfdaşların cəlb olunmasını, xarici və yerli tərəfdaşlarla əhəmiyyətli strateji əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasını və s. bu kimi məsələləri həyata keçirir. Bu zaman, bu şirkət yerli müəssisələrin inkişaf etdirilməsi üçün xarici şirkətlərin alınması, xaricdən texnika və texnologiyanın cəlb olunmasının fərqli yollarından yararlanır.

İnvestisiya imkanlarının gerçəkləşdirilməsində vacib amillərdən biri respublikada investisiya mühitinin əlverişlilik səviyyəsini təmin etməkdir. İnvestisiya mühitinin əlverişlilik səviyyəsi ölkədəki firma və müəssisələrin məhsuldar investisiya qoyuluşlarının reallaşdırılması yönündə imkan və stimullarına təsir etməklə, iqtisadi inkişafın təmin olunmasının və investisiya fəallığının yüksəldilməsinin ən zəruri şərtlərdən biri kimi çıxış edir [144, s.124; 234, s.974]. Səmərəsiz xərclərin və risklərin ixtisarına, rəqabətin tərəqqisinə əlverişli investisiya mühitinin çox böyük təsiri olmuşdur, eyni zamanda bu mühit firma və təşkilatları investisiya qoymağa stimullaşdırır. Bu nöqtəyi-nəzərdən, investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması dövlətin

iqtisadi siyasətinin aparıcı istiqamətlərindən biri olur.

Təcrübədən məlum olur ki, investisiya fəaliyyətində hökumət tərəfindən verilən vergi, eləcə də, gömrük güzəştləri investisiyanın məbləğini və strukturunu təyin edən birinci dərəcəli amil deyil. Belə ki, investisiya mühiti əlverişsiz olsa da, dövlətin investisiya fəallığını stimullaşdırmaq yönündə gördüyü tədbirlərin də səmərəliliyi zəif olur. Ölkə daxilində investisiya mühitini formalaşdıran siyasi və iqtisadi sabitlik, heyətin ixtisas səviyyəsi, infrastrukturun tərəqqisi və i.a. bu kimi amillərin investisiya fəallığına təsiri daha böyükdür.

Ölkənin investisiya fəallığının təmin edilməsi iqtisadi artım tempindən, habelə makroiqtisadi tarazlığın təmin olunmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır [121, s.39]. 2015-ci ilə qədər olan dövrdə ölkə daxilində yüksək iqtisadi artım sürəti və bununla bağlı olaraq büdcə xərclərinin optimal həcmdə artımı investisiya fəallığına pozitiv təsir göstərmişdir. Bununla yanaşı, ölkənin 2015-ci ildə ümumi valyuta ehtiyatları 40 milyarda yaxın ABŞ dolları təşkil edirdi ki, bu da qeyd olunan ilin göstəricisi ilə 25,5 aylıq mal və xidmətlərin idxalını təmin edir və xaricə olan dövlət borcumuzu 5 dəfədən çox üstələyirdi. Lakin, 2015-ci ildə neftin qiymətinin 100 dollara bərabərliyi dövründə formalaşmış makroiqtisadi indekslərin düzəlişinə ehtiyac yarandı. Valyuta bazarına, eləcə də, manatın məzənnəsinə təzyiqlərin göstərilməsini nəzərə almaqla, 2015-ci ilin fevral ayında manatın devalvasiyası həyata keçirildi, bununla da, manatın kursu neftin 50-55 dollarlıq qiymətinə adaptasiya olunmağa başladı. Lakin iyul ayının sonlarına yaxın neftin qiymətinin sürətlə enməsi valyuta bazarına, eləcə də məzənnəyə təzyiqli yenidən əhəmiyyətli olaraq artırdı. Bununla yanaşı, tərəfdaş ölkələrdə davamlı olaraq baş verən devalvasiyaların milli iqtisadiyyatın qlobal rəqabət qabiliyyətinə neqativ təsirləri artırdı. Bütün bunları nəzərə alaraq, 2015-ci il dekabrın 21-dən etibarən AR-da “üzən məzənnə” rejiminə keçildi. Ancaq bundan sonra dövlət başçısı cənab İlham Əliyev mövcud şəraitdə milli iqtisadiyyatın neftdən asılılığını azaltmaq üçün real sektorun rəqabət qabiliyyətliliyini artırmağa, regionların investisiya potensialından effektiv surətdə istifadəni, prioritet sahələri seçilməklə perspektivdə tərəqqisini aşkarlamağa imkan yaradan strateji yol xəritəsinin hazırlanaraq gerçəkləşdirilməsini nəzərdə tutan müvafiq tapşırıqlar verdi. Dövlət başçısı dəyişən məzənnəyə keçmək

ərəfəsində, eləcə də, sonradan biznes mühitinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar vacib fərman və sərəncamlar imzaladı. Dövlət başçısının qarşıya qoyduğu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün əvvəlcə, ölkənin müxtəlif strateji xarakterli məhsulları üzrə idxaldan asılılığını ləğv etmək və rəqabətqabiliyyətli yerli məhsullar istehsal edərək onları xarici bazara yönləndirmək istiqamətində həyata keçiriləcək işlərdə respublikanın, habelə onun regionlarının tərəqqi potensialından maksimum istifadə olunmasını məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Bununla yanaşı, ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2015-ci il dekabr ayının 21-də vermiş olduğu Fərmanı ilə lisenziya tələb olunan fəaliyyət növlərinin sayı azaldılaraq 59-dan 37-yə endirildi, yeni verilən, həmçinin indiyə kimi qüvvədə olan bir çox müddətli lisenziyalar müddətsiz elan olunmuş, lisenziyanın verilməsinə görə ödəniləcək dövlət rüsumunun məbləğləri təqribi olaraq yarımbarı azaldılmış, lisenziyaların təqdim edilməsi müddəti 15 iş günündən 10 iş gününə qədər ixtisar edilmiş, lisenziya verilməsi üçün qoyulan şərtlər sadələşdirilmiş və inkişaf etdirilmişdir. Eyni zamanda “ Dövlət rüsumu haqqında” Qanununda öncəliklə 2015-ci il dekabr ayının 29-da qəbul edilən Qanunla edilmiş dəyişikliyə uyğun olaraq lisenziyalaşdırılan sahibkarlıq fəaliyyəti ancaq regionlarda icra olunduqda, həmin fəaliyyət üzrə müəyyən olunmuş dövlət rüsumunun 50%-i ödənilir. Bu cür sertifikatlar əsasən bir çox vergi və gömrük güzəştləri ehtiva olunmaqla, fiziki və hüquqi şəxslər üçün nəzərdə tutulub. 2016-cı ilin martın əvvəllərindən ölkədə qeyri-neft sektoru üzrə mal və xidmətlərin istehsalı təmsil edən qeyri-neft məhsullarının ixracını reallaşdıran şəxslərə dövlət büdcəsi hesabına subsidiya ödənilməsi nəzərdə tutulub. Bu isə ixrac edilən malların gömrük dəyərinin 3%-nə bərabərdir. Yaxın gələcəkdə xaricdə sertifikat, habelə patent qazanan yerli təşkilatların dövlət büdcəsi hesabına borclarının müəyyən qədər ödənilməsi mexanizminə baxılması, o cümlədən ixrac üçün perspektivli sayılan bazarlarda logistika mərkəzlərinin təşkili prosesinin intensivləşməsi, xarici bazarların marketinq tədqiqatını yerinə yetirmək, eyni zamanda “Made in Azerbaijan” brendini müştərək qaydada irəli çəkmək planlaşdırılmışdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mühüm yeniliklərdən biri də Azərbaycanda investisiya təşviqi sənədinin verilməsi üçün investisiya layihəsinin tətbiq ediləcəyi inzibati ərazi vahidlərinin 5 region üzrə qruplaşdırılmasıdır. Bu, Azərbaycan Prezidenti

İlham Əliyevin “İnvestisiyanın reallaşdırıldığı iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə investisiya layihələrinin həcmi ilə əlaqədar ən az məbləğ və icra ediləcək inzibati ərazi vahidləri”nin təsdiqlənməsi haqqında 2016-cı il 20 aprelə verilmiş fərmanında əksini tapmışdır. Birinci regiona Bakı şəhəri (Bakıtrafi qəsəbələr çıxmaq şərti ilə), ikinci regiona Bakıtrafi qəsəbələr və Abşeron rayonu, üçüncü regiona Sumqayıt şəhəri, Gəncə şəhəri, dördüncü regiona 1, 2, 3, habelə 5-ci regionlara aid olmayan şəhər və rayonlar, beşinci regiona Göygöl, NMR, Xocavənd, Ağdam, Füzuli, Tərtər, Ağcabədi, Naftalan, Goranboy, Gədəbəy, Balakən, Daşkəsən, Qazax, Tovuz, Ağstafa, Lerik, Yardımlı, Qusar rayonları daxil edilmişdir.

Sahibkarlara investisiya təşviqi sənədinin verilməsi üçün birinci regiondan beşinci regiona doğru iqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə tələb olunan investisiya layihəsinin həcmi ilə əlaqədar minimal dəyər azalır. Məsələn, Bakıda (birinci region) elektrik avadanlığının istehsalı ilə əlaqədar investisiya təşviqi sənədinin alınması üçün minimum 5 milyon, Bakıtrafi qəsəbələr və Abşeron rayonunda minimum 3 milyon manat investisiyanın qoyulması tələb edilirsə, Göygöl, NMR, Qusar, Xocavənd, Ağdam, Füzuli, Tərtər, Ağcabədi, Naftalan, Goranboy, Gədəbəy, Balakən, Daşkəsən, Qazax, Tovuz, Ağstafa, Lerik, Yardımlı rayonlarında (beşinci region) bununla bağlı minimum tələb 500 min manat həcmindədir. Yaxud Bakıda geyim istehsalı ilə əlaqədar investisiya təşviqi sənədinin alınması üçün minimum 5 milyon manat sərmayə qoyulması lazımdırsa, beşinci regiona daxil olan rayonlarda 200 min manat investisiya qoyulması yetərlidir. Qeyd edək ki, İqtisadiyyat Nazirliyindən investisiya təşviqi sənədini almış sahibkar həmin sənədi aldığı vaxtdan 7 il müddətində əldə etdiyi gəlirin, eləcə də ,mənfəətin 50 faizi həcmində vergi güzəşti əldə edir. Hesab edirik ki, növbəti illərdə neftin qiymətinin 50 ABŞ dollarından aşağı düşmə ehtimalı az olduğundan, ölkənin valyuta ehtiyatlarının artımı planlaşdırılmışdır. Məlumdur ki, daxili amillər makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması üçün əlverişli zəmin yaradır. Xarici amillər isə ölkə daxilində inflyasiyanın səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Belə ki, 2020-ci ildə məhsul və xidmətlərin idxalının ÜDM-ə nisbəti 14,8 % olmuşdur. Bununla belə, hazırda dövlətin malik olduğu imkanlar makroiqtisadi tarazlığın nəzarətdən çıxmaq ehtimalını kəskin şəkildə azaldır və ortamüddətli dövrdə bu proseslər nəzarət

oluna bilinən vəziyyətdə olacaqdır. Bu proses uzunmüddətli hesab olunur. Bununla belə, qanunlarda tez-tez yeniliklərin edilməsi qeyri-müəyyənlik yaradır. Bu hal investisiya layihələrinin parametrlərini proqnozlaşdırmağı mürəkkəbləşdirir və nəticədə, investisiya riskləri artır. Dünya Bankı tərəfindən 80 ölkədə firmalar arasında həyata keçirdiyi sorğunun nəticələrindən məlum olur ki, hüquqi-normativ aktlarda ediləcək yeniliklər artdıqca, əlavə korporativ investisiyaların reallaşdırılması ehtimalı da artır.

Mülki Məcəlləyə əsasən, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin iştirakçısı öz payını (onun bir hissəsini) satarkən digər iştirakçılar öz paylarının miqdarına mütənasib olaraq satın almaqda üstünlük hüquqlarına malikdirlər. Lakin burada cəmiyyətin nizamnaməsində və ya üzv iştirakçıların razılaşmasında həmin hüququn reallaşmasında müxtəlif qaydaların nəzərdə tutulması istisna edilir. Əgər cəmiyyətin iştirakçıları xəbərdar olunduqları vaxtdan bir ay müddətində və ya cəmiyyətin nizamnaməsi və ya onun iştirakçılarının razılaşması ilə nəzərdə tutulan başqa bir müddət ərzində öz üstünlük hüquqlarından istifadə etməzlərsə, iştirakçının payı digər bir şəxsə özgənləşdirilə bilər. Məhdud məsuliyyətli cəmiyyətin nizamnaməsində göstərilənlərə uyğun surətdə iştirakçı paylarının (onun bir hissəsinin) digər şəxslərə özgənləşdirilməsi mümkün olmadıqda, cəmiyyətin başqa iştirakçıları isə onu almaqdan imtina etdikdə, cəmiyyət iştirakçı payını əldə etməyə borcludur.

İnvestorların hüquqlarının qorunmasına ölkədə korporativ idarəetmənin tərəqqi səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir [122, s. 95]. Korporativ idarəetmə təşkilatın fəaliyyətində maraqlı olan iqtisadi subyektlər arasındakı təşkilati-iqtisadi, hüquqi və idarəetmə münasibətləri sistemini əks etdirir. Vurğulamaq gərəkdir ki, təkmil korporativ idarəetmə bir qayda olaraq, firmanın menecmentinə səmərəli formada nəzarət etməyə imkan verir, onun fəaliyyətində maraqlı olan iqtisadi subyektlərin böyük qisminin mənafeyini nəzərə alır, təşkilatın fəaliyyətinin səmərəliliyinə, habelə onun əlavə rəqabət üstünlüklərinin qazanılmasına həlledici formada təsir göstərir. Təşkilatın rəqabət qabiliyyəti, habelə onun fəaliyyətinin uğuru onun işində iştirak edən sərmayədarların, kreditorların, işçilərin, təchizatçıların və i.a.-nin iştirakı ilə görülməli kollektiv işin nəticəsidir. Buna görə də, maraqlı şəxslərlə

qarşılıqlı səmərəli əməkdaşlığın tərəqqi etdirilməsi şirkətin uzunmüddətli maraqlarına uyğun olur. Buna görə də, ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasının mühüm istiqamətlərindən biri korporativ idarəetmənin səviyyəsinin yüksəldilməsidir.

Bir qayda olaraq, investisiya fəallığına istehsal məsrəflərinin səviyyəsini müəyyənləşdirən amillər birbaşa təsir edir. Bu nöqteyi-nəzərdən, ölkədə infrastruktur sahələrin tərəqqi səviyyəsi investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyini müəyyənləşdirən amillərdən biri hesab edilir. Orta müddətli perspektivdə əsasən infrastruktur sahələrin, həmçinin energetikanın, nəqliyyatın və başqa sahələrin təkmilləşdirilməsinə iri həcmli investisiya qoyuluşlarının reallaşdırılması proqnozlaşdırılır. «Tənzimlənən qiymətlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının qanununa görə tənzimlənən mal və xidmətlərin siyahısını Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti müəyyən edir. «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» AR-nın qanununa əsasən bazarda payı 35 faizdən çox olan təsərrüfat subyekti hökmran mövqe tutan hesab olunur. Mövcud qanunvericiliyə görə hökmran mövqedə olan müəssisə və firmalar antiinhisar orqanına bazarda sözügedən qurumların fəaliyyətlərini qiymətləndirmək üçün zəruri olan informasiyanın göstərildiyi hesabat təqdim etməlidir. Bu məlumatlara əsasən antiinhisar orqanı inhisarçı qurumların fəaliyyətinə nəzarət edir. Bundan başqa, antiinhisar orqanı bazarda hökmran mövqedə olan təsərrüfat subyektlərinin inhisarçılıq fəaliyyətində, icra hakimiyyəti və idarəetmə orqanları üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsini təklif edə bilər [8]:

- 1) inhisar təsərrüfatı subyektlərinin məhsullarının (xidmətlərinin) qiymətlərinə dövlət nəzarətinin müəyyənləşdirilməsi, bəzən bu və ya digər məhsul (xidmət) üzrə bazar qiymətinin mümkün həddinin təsbit edilməsi;
- 2) iqtisadi subyektlərin gəlirlərindən tutulan vergilərə onların bazarlardakı payına uyğun şəkildə mütərəqqi vergi dərəcələrinin tətbiqi;
- 3) hər hansı bir bazarda giriş maneələrini zəiflətmək məqsədilə istehsal edilən məhsullar üzrə eynilik standartların tətbiq edilməsi;
- 4) sürətləndirilmiş amortizasiyanın normativ amortizasiyalarla əvəzlənməsi;
- 5) kredit verilməsi şərtlərinin sərtləşdirilməsi;
- 6) təsərrüfat subyektlərinin patent üzərində öz mövqelərindən sui-istifadə etmələri

- ilə əlaqədar yeni patentləri bir qədər ucuz haqla məcburi lisenziyalaşdırmaq;
- 7) bazar subyektlərinin hamısının birlikdə və ya birinin inhisarçılıq fəaliyyəti həyata keçirilərkən onlar arasında bağlanan müqavilələrin məhdudlaşdırıcı bəndlərini ləğv etmək;
 - 8) dövlət köməyinin bütün növlərini dayandırmaq;
 - 9) barter əməliyyatlarının qadağan edilməsi;
 - 10) idxal-ixrac əməliyyatları üçün təqdim edilən lisenziyaları ləğv etmək barədə müvafiq təkliflər vermək.

Ortamüddətli dövrdə nəqliyyat sektoru üzrə inkişafın prioritet istiqamətlərinə isə aşağıdakılar daxildir:

- nəqliyyat sektorunun, xüsusilə də, nəqliyyat xidmətləri bazarında rəqabət mühitini təkmilləşdirmək;
- yol-kommunikasiya kompleksində ayrı-ayrı nəqliyyat növlərini inkişaf etdirmək;
- ölkə ərazisində beynəlxalq tranzit dəhlizlərin və yolların, habelə ölkə üzrə regionlararası, şəhərlər və rayondaxili yol-nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı;
- AR-dan keçən nəqliyyat-kommunikasiya trafiki və əsas nəqliyyat vasitələri üzrə dünya standartlarına müvafiq müasirləşdirmək əsasında milli nəqliyyat-yol sistemində dünya kommunikasiya məkanına inteqrasiyası etməsi;
- Xəzər dənizində etibarlı multimodal nəqliyyat sistemini yaratmaq, liman, dəniz ticarəti donanması və dəmir yollarında güzəştli tariflər əsasında cəlbedici logistik sxemlərin və daha qısa transkontinental marşrutları tərtib və tətbiq etmək;
- Azərbaycan ərazisində, xüsusən də, limanlarda xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması, burada yüksək informasiya-kommunikasiya təminatlı nəqliyyat-logistika mərkəzlərini təşkil etmək.

Qeyd edilən tədbirlərin reallaşması ölkədə iqtisadi subyektlərin ticarət xidmətlərinə əlyətərliyinin artırılmasına, bu xidmətlərin keyfiyyətinin yaxılaşdırılmasına səbəb olacaqdır.

2012-2015-ci illərdə TRASEKA dəhlizinin Azərbaycanın ərazisindəki Bakı-Qazax-Gürcüstan ilə dövlət sərhədi avtomobil magistralının Hacıqabul-Kürdəmir, Kürdəmir-Yevlax, Yevlax-Gəncə və Gəncə-Gürcüstan dövlət sərhədi avtomobil

yollarının I dərəcəli yol standartlarına uyğunlaşdırılması üçün əlavə 2 zolağın inşası, eləcə də Gəncə dairəvi yolunun tikintisi həyata keçirilmişdir. "Şimal-Cənub" beynəlxalq dəhlizi çərçivəsində ölkə ərazisindən keçən Rusiya Federasiyasının dövlət sərhəddi – Astara-Bakı-İran İslam Respublikasının dövlət sərhəddi avtomobil magistralının Bakı-Rusiya Federasiyasının dövlət sərhəddi avtomobil yolu, həmçinin Ələt-Masallı və Astara-Masallı- İran İslam Respublikasının dövlət sərhəddi avtomobil yolunun inşası və yenidən qurulması layihələri gerçəkləşmişdir. Bundan başqa, ölkə ərazisində digər avtomobil yollarının yenidən qurulması və genişləndirilməsi istiqamətində iri həcmli tədbirlərin həyata keçirilməsi planlaşdırılmışdır.

1990-cı ildən sonra bu sahəyə qoyulan investisiyanın həcmnin kiçik olması mənzil-kommunal təsərrüfatının, qaz və su, istilik təhcizatı sisteminin infrastrukturun köhnəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu sahənin keyfiyyət parametrlərinin yaxşılaşdırılması, itkilərin azaldılması, bu sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin restrukturizasiyasının və yenidən qurulmasının həyata keçirilməsi tələb olunur. Artıq qeyd olunduğu kimi, bu sahədə göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti və qiymətinin dövlət tərəfindən səmərəli tənzimləmə mexanizminin yaradılmasına da ehtiyac vardır. Bundan başqa, firmalarla istehsalat xidmət edən şirkətlər arasında səmərəli əlaqələrin qurulması üçün nümunəvi müqavilələrin hazırlanması zəruridir. Belə müqavilələr İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən hazırlana və təqdim oluna bilər. Bu müqavilələr ilk növbədə tərəflərin hüquq və öhdəliklərini dəqiq müəyyən etməli, inhisarçı şirkətlərin öz inhisar mövqelərində istifadə imkanlarını nəzərə almalıdır. Ölkənin elektrik enerjisi sistemində əlavə güclərin daxil edilməsi gözlənilir. Bununla belə, bu sahədə elektrik enerjisi istehsalı və ötürülməsi prosesində itkilərin azaldılması, enerji şirkətləri ilə istehlakçılar arasında münasibətlərinin tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilən tədbirlərin həyata keçirilməsi ölkənin investisiya imkanlarından istifadə səviyyəsinin artmasına səmərəli təsir göstərər.

5.2. Yeni çağırışlar şəraitində milli innovasiya siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi – investisiya potensialından effektiv istifadənin vacib istiqaməti kimi

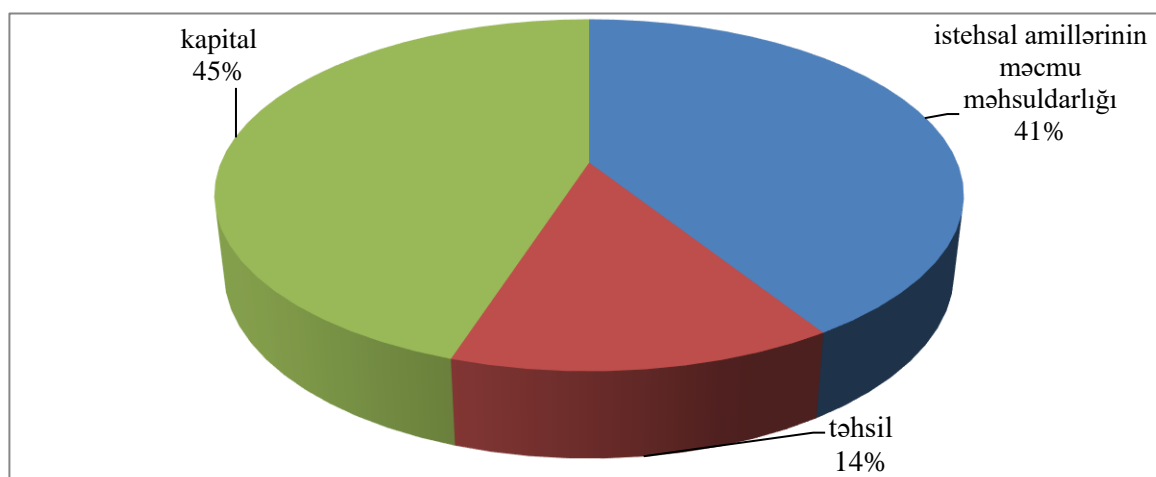
Müasir dünyada innovasiya milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi, habelə dayanıqlı artımının təmin olunması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. İnnovasiyaya əsaslanan iqtisadiyyatlar daha səmərəli və yüksək tərəqqi səviyyəsinə sahib olurlar. İnnovasiya elm-istehsal dövriyyəsinin son nəticələrini səciyyələndirir ki, bu da əslində elmi-texniki məhsul rolunu oynayır və konkret tələbatların qarşılınması üçün yeni elmi ideya, eləcə də biliklərin, kəşflərin, ixtiraların və tədqiqatların kommersiya nöqtəyi-nəzərindən reallaşdırılması məqsədilə maddiləşdirilməsidir [126, s.159; 142, s. 88]. Bu nöqtəyi-nəzərdən, innovasiya fəaliyyəti nəticəsində elmi-texniki yeniliyə malik, istehsala tətbiq edilən, kommersiya nöqtəyi-nəzərindən həyata keçirilməsi imkanına sahib məhsul və proses innovasiyaları yaradılır. Məhsul innovasiyası yeni məhsul növlərinin yaradılması və mənimsənilməsini, proses innovasiyası isə istehsalın təşkilinin müasir üsullarının yaradılmasını nəzərdə tutur [156, s. 27; 216, s. 136]. İnnovasiya fəaliyyətin təşkilinin özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, elm və texnikanın geniş tətbiqinə, yeni növ məhsulların hazırlanmasına, qabaqcıl texnoloji proseslərin yaradılmasına, hazırki məhsul növlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə və əmək vasitələrinin müasirləşdirilməsinə, yaradıcılıq axtarışlarına və yenilikçilərə, iqtisadi artımın əldə olunmasına və s. yönəldilməlidir. Hazırda innovasiya fəaliyyətinə xarakterik olan əsas meyllərə aşağıdakılar aiddir:

- məhsul və xidmətlərin elmi biliklər və texnologiyaların tətbiqindən asılılığının artması;
- innovasiya dinamikasının elmi qurumlarla sahibkarlıq sektorunun səmərəli qarşılıqlı əlaqəsindən asılılığının artması;
- firmalararası qarşılıqlı fəaliyyətin və əməkdaşlığın inkişafı;
- yeni biliklərin istehsalçıların sayının artması;

- müasir dövrdə texnologiyaların yayılması yalnız yeni avadanlığın alınmasını nəzərdə tutmur, eyni zamanda təşkilat dəyişiklikləri və menecment sistemində dəyişiklikləri nəzərdə tutur.

Müasir dünya iqtisadiyyatında iqtisadi tərəqqinin əsasında innovasiya dayanır. Ölkədə firmaların rəqabət qabiliyyəti onların innovasiya yaratmaq, yaxud onları səmərəli şəkildə mənimsəmək imkanlarından asılıdır.

Ölkədə yeni məhsulların yaradılması və istehsala tətbiq edilməsi investisiya prosesi zamanı həyata keçirilir. Ölkədə investisiya prosesinin səmərəliliyi milli iqtisadiyyatın yeniliklərdən faydalanmaq qabiliyyətindən asılıdır. Bununla yanaşı, yeni məhsulların yaradılması və istehsala tətbiq edilməsi investisiya prosesində həyata keçirilir. Elm və texnikanın səviyyəsinin sabit qaldığı uzunmüddətli dövrdə əməyin fondla silahlanması səviyyəsi bəlli bir dövrdən sonra dayanır, bundan sonra iqtisadiyyat öz inkişafının durğunluq dövrünü yaşayır. Bu baxımdan, ölkədə iqtisadi artımın təmin edilməsi üçün investisiya qoyuluşunun həcmi ilə yanaşı məhsuldarlığın səviyyəsinin də yüksəldilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Müqayisəli təhlillərdən məlum olur ki, ÜDM-un artımında istehsal amillərinin məcmu məhsuldarlığının (İAMM) yüksəldilməsi hesabına yaranan pay kapital yığımları hesabına yaranan payla eynilik təşkil edir (şəkil 5.2.1).

Şəkil 5.2.1. İqtisadi artım ayrı-ayrı amillərin töhfəsi [246, s. 5].

Vurğulamaq lazımdır ki, ölkədə elmi-texniki inkişafın əsasında insan kapitalının yığımları, elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor işləri və əsas kapitala investisiya qoyuluşu durur. İnsan kapitalının yığımları təhsil sisteminin inkişafını, elmi-tədqiqat və təcrübə-

konstruktur işlərinin həyata keçirilməsi firma və müəssisələrinin elmi-tədqiqat bölmələrinin olmasını və risk kapitalının cəlb edilmə imkanlarının olmasını, əsas kapitalla investisiya isə ölkədə korporativ idarəetmənin tərəqqi etməsini tələb edir [245, s. 78].

Məlumdur ki, milli iqtisadiyyatın innovasiyaya əsaslanan tərəqqisini təmin etmək üçün bəzi şərtlər tələb edilir. İnnovasiyanın yaradılması prosesinə qoyulan investisiyalar yüksək riskli olmaları ilə seçilir [276, s.17; 297, s. 109]. Ona görə ki, heç də bütün elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor işlərinə sərf edilən xərclər innovasiyanın yaradılması ilə nəticələnir. Bu səbəbdən də, elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri ilə bağlı investisiya qərarları 2 növ proqnozların olmasını tələb edir:

I növ proqnozlara innovasiyanın yaradılmasına sərf edilən xərclər və onun istifadəsindən, yaxud satışından qazanılacaq gəlirlərlə bağlı proqnozlar aiddir.

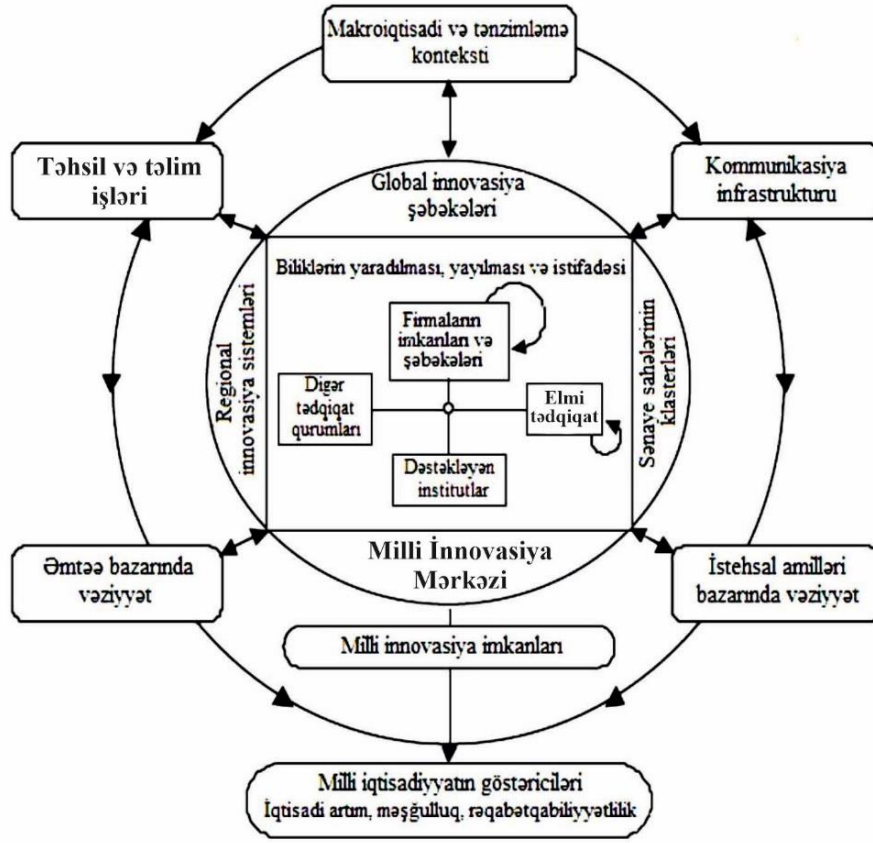
II növ proqnozlar isə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin uğur qazanma ehtimalı ilə bağlıdır. Bu səbəbdən də, İEOÖ-də firmaların innovasiyaya sərf etdikləri xərclər az olur.

Hazırda Azərbaycanda həm innovasiya məhsulunun həcmi, həm də innovasiyaya çəkilən xərclər milli iqtisadiyyatın innovasiyalara əsaslanan inkişaf mərhələsinə keçidi baxımından çox aşağıdır. Məsələn, 2020-ci ildə ölkə sənayesində əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış, yeni tətbiq olmuş və təkmilləşdirilmiş məhsulların istehsal həcmi 28,6 mln. manata bərabər olmuşdur ki, bu da sənaye məhsulunun heç 0,1 faizi də deyildir. Yeni məhsulların istehsal həcmnin belə kiçik olması son illərdə xarakterik hal almışdır. Belə ki, 2010-2020-ci illərdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmış, yeni tətbiq olmuş və təkmilləşdirilmiş sənaye məhsullarının cəmi istehsal həcmi 246,5 mln. manat təşkil etmişdir. Həmçinin, sənayedə məhsul və proses innovasiyalarına çəkilən xərclər 2006-cı ildə 1,3 mln. manata, 2011-ci ildə 31,6 mln. manata, 2015-ci ildə 35,2 mln. manata, 2016-cı ildə 27,9 mln. manata, 2017-ci ildə 16,1 mln. manata, 2018-ci ildə 34,4 mln. manata, 2019-cu ildə 48,0 mln. manata, 2020-ci ildə isə 35,9 mln. manata bərabər olmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, ölkə daxilində sənayedə məhsul və proses innovasiyalarının yaradılması istiqamətində demək olar ki, xərclər çəkilməmişdir.

Ölkədə innovasiya fəaliyyətinin təmin edilməsi, texnika və texnologiyanın durmadan inkişafı sahibkarlıq subyektləri, universitetlər, elmi-tədqiqat institutları və dövlət qurumları üzrə formalaşan qarşılıqlı əlaqədar fəaliyyətlərin nəticəsidir. Odur ki, qeyd olunan subyekt və qurumların səmərəli əlaqələndirilməsi məqsədilə ölkədə Milli İnnovasiya Mərkəzini yaratmaq məqsədəuyğundur. Milli İnnovasiya Mərkəzi yeni texnologiyalar yaratmaq, idxal etmək, modifikasiya və diffuziya etməklə əlaqəli fəaliyyət göstərən və qarşılıqlı əlaqədə olan dövlət və özəl bölmə institutlarının şəbəkəsini xarakterizə edir. Milli İnnovasiya Mərkəzini yaratmaq zəruriliyi insanlar, müəssisələr və qurumlar arasında texnoloji və informasiya axınlarının innovasiya prosesi üçün həlledici əhəmiyyətə malik olması ilə bağlıdır. Milli İnnovasiya Mərkəzini əhatə edən subyektlərə aşağıdakılar aid edilir:

- dövlət bölməsi (innovasiya siyasətini hazırlayan, innovasiya fəaliyyətini əlaqələndirən, maliyyələşdirən və tənzimləyən orqanları daxil etməklə);
- özəl bölmə;
- tədqiqat bölməsi (sahə elmi-tədqiqat müəssisələri, Milli Akdəmiya, sair tədqiqat müəssisələri, universitetlər daxil edilməklə);
- texnologiyayı ötürməklə bağlı təşkilatlar və s. vasitəçilər;
- xarici tərəfdaşlar;
- ictimai təşkilatlar.

Milli İnnovasiya Mərkəzi sxematik olaraq şəkil 5.2.2-də verilmişdir.

Şəkil 5.2.2 İnnovasiya fəaliyyətinin iştirakçıları və onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr

Bu sistemin yaradılması hökumətə innovasiya fəaliyyətini daha da intensivləşdirməyə, habelə milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün təsir vasitələrini təyin etməyə, dövlət siyasətini innovativ fəaliyyətin stimullaşdırılması ilə uzlaşdırmağa imkan verir (şəkil 5.2.2). Bu nöqteyi-nəzərdən, yerli firmaların innovasiya imkanının, əsasən də, onların yeni texnologiyaları ərsəyə gətirmək və mənimsəmək qabiliyyətlərinin yüksəldilməsi üçün yuxarıda qeyd edilən iştirakçı subyektlər arasında qarşılıqlı fəaliyyətin yoluna qoyulmasına yönəldilmiş dövlət siyasətinin iqtisadi tərəqqi nöqteyi-nəzərindən böyük əhəmiyyəti vardır. Milli İnnovasiya Mərkəzinin inkişaf səviyyəsini təhlil etmək üçün aşağıdakı məlumatlardan istifadə olunur:

1. innovasiya fəaliyyəti ilə bağlı müəssisələr arasında əlaqələr, müştərək elmi araşdırmalar və başqa texniki əməkdaşlıq;
2. innovasiya fəaliyyəti ilə bağlı müəssisələr, ali təhsil müəssisələri, elmi-tədqiqat institutları və dövlət orqanları arasında əlaqələr;

3. müəssisələrdə biliklərin və texnologiyanın yayılması;
4. heyətin çevikliyi - Bu firmalarda çalışanların yeni texnika və texnologiyanı mənimsəmək qabiliyyətini göstərir.

Fikrimizcə, milli innovasiya sisteminin əsas funksiyaları aşağıdakılar olmalıdır:

1. innovasiya siyasətinin formalaşdırılması. Bu ölkədə milli innovasiya sistemində daxil olan subyektlərin innovasiya fəaliyyətində rolu və funksiyalarının və onların inkişafı istiqamətlərinin müəyyən edilməsinə əsaslanmalıdır;
2. ölkədə innovasiya fəaliyyətinin normativ-hüquqi bazasının yaradılması;
3. innovasiya fəaliyyəti sahəsində prioritet istiqamətlərin müəyyən edilməsi. Bu istiqamətlər milli iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətləri və nəzərdə tutulan struktur dəyişiklikləri əsasında müəyyən olunur.
4. innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mexanizminin yaradılması;
5. elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktör işlərinin həyata keçirilməsi və innovasiyanın yaradılması.
6. insan kapitalının və maddi aktivlərin yaradılması;
7. innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması mexanizminin yaradılması;
8. yüksək texnoloji məhsul və xidmətlər istehsal edən sahələrin dəstəklənməsi mexanizminin yaradılması;
9. elm və texnikadan ölkə iqtisadiyyatının inkişafında, ən mühüm sosial vəzifələrin reallaşdırılmasında, maddi istehsal sferası üzrə mütərəqqi struktur dəyişikliklərin təmin olunmasında təsirləri artırmaqla, onun effektivliyini və rəqabətqabiliyyətini yüksəltmək;
10. ölkə üzrə müdafiə qabiliyyətini, şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət təhlükəsizliyini möhkəmləndirmək və s.

Qarşıda duran hədəfə nail olunması məqsədilə dövlət innovasiya siyasəti ilə aşağıdakı məsələlər öz həllini tapmalıdır:

1. dövlət innovasiya siyasəti prioritetlərini müəyyən etmək və reallaşdırmaq;
2. iqtisadiyyatda mütərəqqi struktur dəyişikliklərini təmin etmək;
3. innovasiya fəaliyyəti infrastrukturunu yaratmaq və inkişaf etdirmək;
4. beynəlxalq bazarda yerli innovasiya məhsullarını qorumaq və xarici tərəfdaşlarla

innovasiya əməkdaşlığının dəstəkləmək sahəsində tədbirlər həyata keçirmək;

5. innovasiya fəaliyyətinin tərəqqisində elm, təhsil, istehsal, eləcə də maliyyə-kredit sferalarının qarşılıqlı əlaqə və vəhdətinin təmin olunması;
6. milli iqtisadiyyatın tərəqqi strategiyasını, temp və proporsiyalarını müəyyənləşdirən başlıca istiqamətlərdə elmi-texniki potensialın effektiv istifadəsini və onun struktur tarazlığını təmin etmək.

Dövlətin innovasiya siyasətinin reallaşdırarkən birbaşa və dolaylı tənzimləmə metodlarının istifadəsi zərurəti yaranır. İnnovasiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin birbaşa metodları aşağıdakılardır:

- dövlət büdcəsi hesabına elmi-tədqiqat, təcrübi-konstruktor işlərinin və innovasiya layihələrini (daha çox ümumidövlət, sahələrarası və sosial təyinatlı fundamental və tətbiqi tədqiqatları) maliyyələşdirmək;
- uzunmüddətli perspektivdə elm və texnikanın inkişaf proqnozlarını işləyib hazırlamaq, habelə innovasiya prosesləri üzrə orta müddətli inkişaf meyllərini qiymətləndirmək;
- dövlət innovasiya infrastrukturunu (yeniliyin yayılma mərkəzləri, məsləhət mərkəzləri, elmi-texniki kitabxanalar, informasiya şəbəkələr və s.) formalaşdırmaq;
- sənaye mülkiyyəti üzrə hüquqları müdafiə etmək, habelə elmi-texniki fəaliyyət nəticələrinin verilməsi üzrə hüquqları təmin etmək;
- innovasiya təkliyinə rəqabətəqədərki fazasında inhisarçılığa qarşı tədbirlər görülməsini məhdudlaşdırmaq;
- iqtisadiyyatın özəl sahibkarlıq bölməsi üçün innovasiya menecmenti sferasında kadrlar hazırlamaq;
- elmi-tədqiqat və təcrübi-konstruktor işlərinin nəticələrinin istehsala tətbiqinə yardım göstərmək.

Vurğulamaq lazımdır ki, milli innovasiya sistemi ölkə iqtisadiyyatının tərəqqi səviyyəsini nəzərə almalıdır. Ancaq universitet və elmi-tədqiqat institutlarında elmi-tədqiqat təcrübə konstruktor işlərinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi nəticəsində milli iqtisadiyyatın innovasiyaya əsaslanan inkişaf mərhələsinə keçidini təmin etmək mümkün deyildir. Milli iqtisadiyyatın, xüsusilə sənayenin inkişafı müasir

texnologiyaların əldə olunması, mənimsənilməsi və yayılması sahəsində ölkənin sahib olduğu imkanlarından birbaşa asılıdır. İEOÖ-də innovasiya sistemi rəqabət qabiliyyətliliyin və iqtisadi artımın mövcud səviyyəsinin saxlanması və yaxud artırılmasına istiqamətlənirsə, İEOÖ səviyyəsinə görə geridə qaldığından müəyyən texnologiyanın firmaların tam sərəncamında olması üçün onun təkə fiziki cəhətdən əldə olunması deyil, eyni zamanda onun necə işləməsinin düzgün başa düşülməsi tələb edilir. Firmaların «nə üçün» deyil, ancaq «necə»ni bilmələri onlara, labüd texniki problemləri bilməyə və texnologiyayı yerli şəraitə uyğunlaşdırmağa imkan vermir. Bununla yanaşı, «necə»ni deyil, ancaq «nə üçün»ü bilmələri müəssisədə iş yerlərində əməliyyatları demək olar ki, mümkünsüz edir və əksər vaxt istehsalın səmərəliliyi ilə əlaqədar çətin vəziyyətin yaranmasına səbəb olur. Bu nöqteyi-nəzərdən, elm sahəsinin rolunu milli iqtisadiyyatın yenilikləri mənimsəmək imkanlarının yaradılması və artırılması çərçivəsində nəzərə almaq lazımdır. Braziliyalı alim E. Albukerke bildirir ki, «elm ilkin sənaye və texnoloji inkişafın sadə nəticəsi ola bilməz. Bu belə prosesin «təbii nəticəsi» deyildir. Bunun əksinə, elmi potensialın müəyyən səviyyəsi belə inkişafın əsasında dayanır. O cümlədən, belə inkişaf əldə edilərsə, bu elmin rolunu və onun texnologiyaya qarşılıqlı təsirini dinamik şəkildə dəyişir. Bu elmlə texnoloji innovasiya arasında belə tsiklik münasibəti 2 istiqamətdə görmək olar:

I - elm texnoloji inkişafın əsas istiqamətlərini müəyyən edən «fokuslaşdırıcı mexanizm» kimi xidmət edir ki, bu da aşağı inkişaf səviyyəli ölkələr üçün uyğundur.

II - elmi infrastruktur artıma təkan verən əsas sahələrə daxil olmaq üçün vacib bilikləri təmin edə bilər.

Müasir dünyada texnika və texnologiyalar nisbətən intensiv dəyişir. Bu cür şəraitdə məhsul və prosesləri milli şəraitə uyğunlaşdırmaq, məhsuldarlığı artırmaq və xərcləri ixtisar etmək üçün onların inkişaf etdirilməsi tələb edilir. Bu dəyişikliklərin müəyyən bir hissəsi elmi-tədqiqat laboratoriyaları ilə yanaşı iş yerlərində reallaşdırılır. Ölkənin iqtisadi durumunda məhsul və proseslərdə aparılan xırda dəyişikliklərin cəmi təsiri bəzi vaxtlarda yeni iri texnologiyanın təsirindən daha böyük ola bilər. Bu nöqteyi-nəzərdən, mövcud texnologiyaların yerli şəraitə uyğunlaşdırılması ilkin innovasiyalar səviyyəsində məhsuldar ola bilər. İEOÖ səylərini ETTKİ-də toplamalıdır. Bu

zaman, hökumət əsas etibarilə xarici ölkələrin istehsalı olan texnologiyanın əldə olunması, mənimsənilməsi, yerli şəraitə uyğunlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi üzrə vasitəçilik missiyasını üzərinə götürməli və eyni zamanda bu işlərə yardım etməlidir.

Milli iqtisadiyyatın innovasiyanın mənimsəməsi qabiliyyəti xeyli dərəcədə ölkədəki təhsil və peşə hazırlığı səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Əsas istehsal amili texniki məsələlərə qiymət verməklə qərar qəbul etmək qabiliyyətinə malik insan kapitalıdır. Bu, yaxşı inkişaf etmiş təhsil sistemi tələb edir ki, bu sistem də bütün səviyyələrdə zəruri əsasların formalaşdırılmasına səbəb olur. Bu mənada, ölkədə ali və peşə təhsili yönündə inkişafının innovasiya fəaliyyəti mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ali təhsil müəssisələri ölkədə, eləcə də, dünyada baş verən texnoloji, habelə digər başqa yenilikləri müşayiət və emal etmək qabiliyyətlindədir. Bu nöqteyi-nəzərdən, ölkədə elm və təhsilin təkmilləşdirilməsi innovasiyaların mənimsənilməsinin vacib şərtlərindən biridir. AR-da elmin tərəqqisi, habelə elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması istiqamətində müəyyən tədbirlər görülsə də, bu sahədə daha ciddi addımların atılmasına ehtiyac vardır. AR-da 2009-2015-ci illərdə elmin tərəqqisi üzrə Milli Strategiyada aşağıdakı istiqamətlər müəyyən edilmiş və icra olunmuşdur: 1) elmi tədqiqat prioritetlərinin dünya elminin inkişafı istiqamətlərinə və ölkənin vacib ictimai-mədəni məsələlərinin həlli üçün müəyyənləşdirilməsi; 2) biliklərə əsaslanan yeni tipli iqtisadiyyatı formalaşdırmaq; 3) elm sahəsində idarəetmə sistemini, elmi infrastrukturunu modernləşdirmək; elmi tədqiqat müəssisələrini və bütövlükdə elmin maliyyələşdirilmə mexanizmlərini təkmilləşdirmək; 4) yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlamaq, elmi məktəblərin qorunmasını və elmdə varisliyi təmin etmək; 5) elmin, təhsilin, istehsalın inteqrasiyasına nail olmaq; 6) elmi işçilərin sosial təminatını yaxşılaşdırmaq; 7) elmin normativ hüquqi bazasını və informasiya təminatını gücləndirmək və 8) Azərbaycan elmini beynəlxalq elm məkanına inteqrasiyasını təmin etmək. Bundan əlavə, Strategiyanın əsas məqsədləri sırasında növbətilər yer almışdır: 1) respublikanın alim və mütəxəssisləri tərəfindən təbiət, texnika, humanitar və ictimai elmlər kimi aparıcı istiqamətlərdə fundamental və tətbiqi araşdırmaların inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş yaradıcılıq səylərini birləşdirmək; 2) elmi-texniki tərəqqi üzrə yeni istiqamətləri seçmək və onları həyata keçirmək üçün elmi zəmin qurmaq; 3) sosial-iqtisadi inkişafın

vacib problemləri üzrə perspektiv tədqiqatlar aparmaq; 4) elm və texnikanın nailiyyətlərini təcrübədə istifadə etmək üçün tədbirlər hazırlamaq və 5) elmi müasir Azərbaycan cəmiyyətinin bərqərar olmasını təmin edən aparıcı amilə çevirmək. Strategiyada nəzərdə tutulan bu müddəalara uyğun tədbirlər 2009-2015-ci illərdə ölkədə elmin inkişafı ilə bağlı Milli Strategiyanın həyata keçirilməsinə dair Dövlət Proqramının əsasında icra edilmişdir. Proqramın icrası dövründə bu vəzifələrin reallaşdırılması istiqamətində ciddi addımlar atılmışdır: 1) beynəlxalq elmi-texniki əməkdaşlığı inkişaf etdirmək; 2) elm və təhsilin inteqrasiyasına nail olmaq; 3) milli innovasiya sistemini formalaşdırmaq və 4) elmi işçilərin statusunu, sosial təminatını və gəlirlərini artırmağa yönəlmiş qanunvericilik bazasını yaratmaq. Dövlət başçısının 2007-ci ilin 16 aprel tarixli sərəncamı ilə «2007-2015-ci illər ərzində ölkə gənclərimizin xarici ölkələrdə təhsil alması üzrə Dövlət Proqramı» təsdiq edilmiş və həyata keçirilmişdir. Bu proqramın maliyyələşdirilməsi məqsədilə Dövlət Neft Fondu tərəfindən 2008-2015-ci illərdə 156,8 milyon manat vəsait ayrılmış, 3417 nəfər tələbə xaricə oxumağa göndərilmişdir. 2018-ci ildə bu proqramın maliyyələşdirilməsi üçün fondan 7,2 milyon manat məbləğində vəsait ayrılmışdır [22, s. 63]. Proqram çərçivəsində təhsilini davam etdirən tələbələrin təhsilinə Dövlət Neft Fondu tərəfindən ayrılmış vəsaitin məbləği 2008-2018-ci illərdə 213 milyon manata yaxın olmuşdur [22, s. 64]. Bununla belə, göndərilmiş məzunların bir çoxu humanitar ixtisaslarda təhsil almışlar. Göstərilən müddətdə xaricdə təhsil alanların tərkibində texniki və təbiət elmləri yönümündə təhsil alanların payı xeyli az olmuşdur. Bununla yanaşı, dövlət başçısının 2009-cu il 22 may sərəncamına əsasən «2009-2013-cü illərdə AR-nın ali təhsil sistemində islahatların həyata keçirilməsi üzrə Dövlət Proqramı», 2007-ci il 3 iyulda verilən sərəncamı ilə isə «AR-da texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007-2012 -ci illər)» təsdiq olunaraq icra edilmişdir [1; 39]. Hazırda ölkədə ali təhsil istiqamətində islahatların başlıca hədəflərinə ali təhsilin məzmunu və tələb edilən biliklər arasındakı uyğunsuzluğun ləğv edilməsi, kadr hazırlığı strukturunun əmək bazarınının tələbatına uyğunlaşdırılması, ali məktəblərin mövcud kadr potensialının modern tələblər səviyyəsinə yüksəldilməsi üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi, ölkənin ali məktəbləri və dünyanın aparıcı ali təhsil ocaqları arasında

əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi məsələləri daxildir. Hesab edirik ki, elm və təhsilin inteqrasiyasını təmin etmək üçün ali təhsil müəssisələrinin nəzdində elmi-tədqiqat institutlarının, iri laboratoriyaların, konsialtinq və mühəndislik xidmətləri aparan bölmələrin yaradılması məqsədə müvafiqdir. Peşə təhsilinin, hazırlanmaqda olan fəhlə və ustaların mövcud səviyyəsi müəyyənləşdirilərkən ilk növbədə respublikada yeni texnologiyaların və texnikanın yayılması və tətbiqi şəraiti, iş yerlərində onların yerli mühitə uyğunlaşdırılması və təkmilləşdirilməsi imkanlarını, ümumən, heyətin texnologiya imkanlarının üstünlüklərindən yararlanma qabiliyyəti diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Hazırda milli iqtisadiyyatın inkişafının təmin edilməsinin mühüm zəminlərindən biri respublikada ixtisaslı fəhlələrin yetişdirilməsidir. Bu sahədə kadr hazırlığı istiqamətində texniki-peşə məktəbləri əhəmiyyətli rola malikdir. Hazırkı durumda ölkənin texniki peşə təhsili sistemində ciddi problemlər mövcuddur. Bu problemlərə aşağıdakılar aiddir [39]:

- peşə təhsili və təlimi müəssisələrinin maddi-texniki, habelə tədris bazası müasir beynəlxalq standartlara uyğun deyil;
- peşə təhsili və təliminin mövcud idarəçilik strukturunda bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə zidd olan bir çox məqamlar vardır, onun dövlət büdcəsindən maliyyələşmə alətlərində kifayət qədər qüsurlar mövcuddur;
- kadr hazırlığı sistemi əmək bazarının tələblərinə cavab vermir, peşə təhsili və təlimində kadr hazırlığının planlaşdırılması məsələləri müasir tələblər səviyyəsində qurulmayıb, iqtisadiyyatın inkişaf perspektivlərinə uyğun şəkildə, əmək bazarının tələbatları səviyyəsində uzunmüddətli, elmi baxımdan əsaslandırılmış proqnozlaşdırma sistemi mövcud deyil;
- peşə təhsili sistemi və təlimində istifadə edilən proqramlar, ixtisas fənləri ilə bağlı dərsliklər və dərs vəsaitləri indiki tələblərə uyğun gəlmir, peşə təhsili və təlimi müəssisələrinin fəaliyyətinin monitorinqi, eləcə də, qiymətləndirilməsi üzrə müasir mexanizmlər tam tətbiq olunmur;
- peşə təhsili və təlimi sistemində ixtisaslı kadrlar azlıq təşkil edir, mühəndis-pedaqoji heyətin mövcud hazırlıq səviyyəsi o qədər də qənaətbəxş deyildir.

Yuxarıda qeyd edilən problemlərin həll edilməsi və ölkədə peşə təhsilinin və

təliminin inkişaf etdirilməsi üçün 2007-2012 -ci illərdə «AR-da texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı» qəbul olunmuş və müvəffəqiyyətlə icra olunmuşdur. Eyni zamanda, ölkə prezidentinin müvafiq Fərmanı ilə təsdiqlənmiş “AR-da peşə təhsili və təliminin inkişafı ilə bağlı SYX”-nin icrasına uyğun olaraq müəyyən edilmiş 10 peşə təhsili müəssisəsindən 4-ü üzrə 2018-ci ildə əsaslı təmir və yenidənqurma işləri icra olunmuşdur.

Müasir dünyada texnika və texnologiyalar nisbətən sürətlə dəyişir. Belə şəraitlərdə məhsul və proseslərin yerli şəraitə uyğun hala gətirilməsi, məhsuldarlıq və məsrəflərin ixtisarı məqsədilə onların təkmilləşdirilməsi tələb edilir. Bu dəyişikliklərin bəzisi elmi-tədqiqat laboratoriyalarında yox, iş yerlərində edilir. Ölkə iqtisadiyyatında məhsul və proseslərdə kiçik dəyişikliklərin məcmu təsiri bir sıra hallarda yeni iri texnologiyaların təsiri ilə müqayisədə böyük ola bilər. Bu mənada, müvafiq texnologiyaların yerli şəraitə uyğunlaşması ilkin innovasiyalar kimi məhsuldar ola bilərlər. İnkişaf etməkdə olan ölkələr öz səyyələrini elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərində cəmləşdirməli olurlar. Bu zaman, dövlət əsasən ,xarici ölkələrdən aldığı texnologiyaları mənimsəmək, yerli şəraitə uyğunlaşdırmaq və təkmilləşdirmək üzrə vasitəçilik funksiyalarını öz üzərinə götürməli və həm də, bu cür işlərə kömək etməlidir.

Müasir dövrdə Azərbaycan modern tələblərə cavab verən texnologiyaları əldə etmək üçün bir çox yollardan istifadə edə bilər. Bunların arasında ilk olanı xarici texnologiyaların əldə edilməsidir. Xarici texnologiyaları tətbiq etməklə, birbaşa xarici investisiyanı cəlb etmək və xarici lisenziyalar almaq imkanları da vardır. Innovasiyaya əsaslanan xarici investisiyanı cəlb etmək müstəvisində mövcud uğurlu siyasəti ilə dövlət, bir çox vasitələrlə, o cümlədən, xarici lisenziya alınmasını tənzimləmək, intellektual mülkiyyət hüquqlarını qorumaq rejimini tətbiq etmək və yerli müəssisələrin xarici texnologiyaları əldə etməyi maliyyələşdirmək yolu ilə təsir edə bilər.

İnvestisiya tutumu baxımından yüksək qiymətləndirilən neft-kimya sənayesində investisiyalardan faydalanmaq üçün istehsal güclərinin genişləndirilməsindən əlavə, müəssisələrin özündə onların spesifik xüsusiyyətlərinə müvafiq innovasiya siyasətinin yaranması və bu siyasətin yeridilməsi vacibdir. Bu istiqamətdə üç məsələyə xüsusi

diqqət yetirilməlidir: 1) perspektiv dövrün müxtəlif mərhələlərində investisiyaların cəlb olunmasının fərqli formaları arasında nisbətən müəyyən olunması; 2) sahənin innovasiya-investisiya fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin müəyyən olunması və 3) neft-kimya müəssisələrinin ölkə ərazisində coğrafi yerləşməsinə nəzərə alaraq, innovasiya-investisiya fəaliyyətinin regional istiqamətlərinin müəyyən olunması. Bunlarla bağlı, belə hesab edirik ki, AR-nın əsas sənaye sahələrinin müəssisələrində səmərəli investisiya-innovasiya fəaliyyətini sərgiləmək üçün şaquli və üfüqi mövcud idarəetmə sisteminin inkişaf etməsi və daha mütərəqqi idarəetmə formasının tətbiqinə nail olunmalı, əsas diqqət marketinq fəaliyyətinin səmərəli təşkili və idarə edilməsinə yönəldilməlidir. Əldə olunmuş texnologiyalardan yararlanmaq üçün hökumət bu texnologiyalardan istifadə olunmasında və ölkə üzrə yayılmasında yerli müəssisələrə dəstəyi nəzərdə tutan siyasət yeritməlidir. Bu hədəfə yeni texnoloji sistemlərin əsasını təşkil edən biliklərin yayılmasını öz üzərinə götürən institut və şəbəkələrin yaradılması yolu ilə çatmaq olar. Bu şəbəkələr avtomatik şəkildə və dərhal yaranmırlar, ancaq onlar milli iqtisadiyyatda innovasiyaların mənimsəməsi qabiliyyətinin əsas hissəsini təşkil edirlər. Ölkədə innovasiya fəaliyyətinə dövlət tərəfindən stimül verilməsinə böyük ehtiyac duyulur. Araşdırmalardan məlum olur ki, ETTKİ-nin nəticələrinin qeyri-müəyyənliyi ilə bağlı olaraq İEÖ-də təşkilatlar tərəfindən bu işlərin maliyyələşməsinə istiqamətləndirilən pul vəsaitləri əsas etibarilə bölüşdürülməyən mənfəətin sayəsində maliyyələşdirilir. Belə hallarda isə daha çox iri və gəliri çox olan firmalar innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olmaq imkanlarına sahib olurlar. Bu səbəbdən də, bu aspektdə dövlətin innovasiya siyasətinin böyük əhəmiyyəti vardır. Hesab edirik ki, ölkənin inkişafının mövcud mərhələsində innovasiya siyasətinə önəm verilməsi məqsədə müvafiqdir. Ənənəvi elmi-texnoloji siyasətin iqtisadiyyatda istifadə olunub-olunmamasından asılı olmayaraq, yeni formalaşan biliklərin, innovasiya yönümlü siyasəti isə kommersiya nöqtəyi-nəzərindən gerçəkləşdirilə bilən və istehsalat tətbiq ediləcək biliklərin yaradılmasına istiqamətlənir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, elmi-texnoloji siyasətdən fərqli olaraq innovasiya siyasəti kontekstində dövlətin xərclədiyi vəsaitlərin səmərəsini dəyərləndirmək mümkün olur. Məhz innovasiya faktiki olaraq iqtisadi artımın başlıca mənbələrindən biri hesab edilir.

Vurğulamaq vacibdir ki, innovasiya elmi-texnoloji nailiyyətlərin bir hissəsidir [9, s. 18]. AR-da elmi-tədqiqat işlərinə sərf edilən xərclərin tərkibində fundamental elmlə tətbiqi elmin nisbətində baş verən dəyişiklik dövlətin potensial imkanlarından və milli iqtisadiyyatın tərəqqisindən asılı olur. Ölkənin maliyyə imkanları kifayət qədər olduqda, özəl bölmə isə innovativ fəaliyyəti maliyyələşdirmək imkanına sahib olduqda, dövlətin bu prosesdə iştirak səviyyəsi məhdudlaşa bilər. Təsərrüfat subyektlərinin innovasiya fəaliyyətini göstərmək imkanları məhdudlaşdıqda dövlət tərəfindən həmin prosesin təşkilatlanması və nizama salınması tədbirləri görülməlidir. İnnovasiya prosesinin maliyyələşdirilməsinin əsas təşkili prinsipləri aşağıdakılardır:

- innovasiyanın tətbiq müddətlərini minimumlaşdıraraq alınan effektin maksimallığını təmin etmək istiqamətini seçmək;
- innovasiya prosesində ayrı-ayrı mexanizm və mərhələlər üzrə müvafiq institusional-hüquqi normaların uyğunluğunu təmin etmək;
- innovasiyaların maliyyələşmə mənbələrinə uyğun maksimum geniş spektrini təşkil etməklə onların optimal əlaqələndirilməsini təmin etmək;
- innovasiyaları işləyib hazırlamaq və əməli surətdə reallaşdırmaq prosesində kompleksliliyə nail olmaq;
- innovasiya prosesinin yüksək çevikliyinə və dinamikliyinin əldə edilməsi.

Dövlətin innovasiya fəaliyyətini yerinə yetirə bilən təşkilatların yaradılması və bu firmaların innovasiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsində iştirakı mütləqdir. Bunun üçün ölkədə İnnovasiya Fondunun yaradılması məqsədəuyğundur. Bu fondun əsl məqsədi yerli firmalara öz maddi-texniki bazarlarını tərəqqi etdirmək, xarici ölkələrdən məhsul və proses innovasiyalarını əldə etmək, o cümlədən, innovasiya fəaliyyətini həyata keçirməklə əlaqəli maliyyələşdirmək olmalıdır. Bu zaman fond konkret layihələri maliyyələşdirmək məqsədilə təşkilatının və yaxud onun törəmə firmasının nizamnamə kapitalında payçı rolunu oynaya bilər. Vurğuladığımız kimi, innovasiya fəaliyyətində risklər çox yüksəkdir. Ancaq innovasiya layihəsi uğurla başa çatdıqda qazanılan səmərə iqtisadiyyat üçün böyük olur. Təcrübədən məlum olur ki, inovasiyanın (ixtiraların) sosial səmərəsi (cəmiyyətin yeni məhsul və texnologiyanın yaranmasından pul formasında qazandığı səmərə) ixtiraçının qazandığı səmərədən

təqribən 3 dəfə çoxdur.

Qeyd edək ki, İnvestisiya Fondunun fəaliyyət istiqaməti vençur maliyyələşmə mexanizminin formalaşması olmalıdır. İlk öncə qeyd edim ki, vençur kapitalı - xırda və yeni şirkətlərin, startapların apardığı elmi-texniki araşdırmalar, kəşflər, ixtiralar, hər hansı riskli, amma perspektivli xarakterə malik yeniliklər tətbiq edilməsi üzrə kreditləşmə və maliyyələşmə forması və müvafiq mexanizmin ünsürüdür. Sadə dildə ifadə etsək, vençur kapitalı, bazarda yeni yaranmış və özünə müvafiq yer əldə etmək uğrunda mübarizə aparan firmaları maliyyələşdirmək üçün nəzərdə tutulan vəsaitlərin sərmayədarlar tərəfindən yatırılmasıdır. Vençur kapitalı bəzi hallarda birbaşa özəl investisiylara qoyuluşlarda istifadə olunur və bir qayda olaraq sərmayədarlar tərəfindən icra edilir. Lakin, dövlət qurumları tərəfindən belə növ sərmayələr yatırılmaqdadır. Bu tip investisiyalar əsasən yeni və ya müflisləşmək təhlükəsi ilə qarşılalmış şirkətlərin inkişafı üçün qoyulur. Vençur sərmayəsi sonda həddən artıq yüksək qazanc gətirən investisiyalardır. Həm də, belə investisiyalar müəssisənin kapitalında paya sahiblik əldə etmək üçün də istifadə edilir. Vençur sərmayəçiləri əsasən, firmaların ilk fəaliyyətini maliyyələşdirməklə xarakterizə olunurlar. Lakin, şirkətlərin inkişafının ayrı-ayrı səviyyələrində də vençur investisiyalarının yatırılması ilə qarşılaşmaq olar. Onu da qeyd edək ki, hal-hazırda respublikada da "Khazar Ventures" və "Infipro" kimi vençur fondları mövcuddur ki, bunlar da informasiya texnologiyasına, internet və proqram təminatına görə ixtisaslaşan bizneslərin başlanğıc mərhələyə investisiya yığan vençur kapitalı şirkətləridir.

Azərbaycanda kiçik və orta müəssisələr tərəfindən həyata keçirilən innovasiya layihələrinin ənənəvi üsulla maliyyələşmə imkanları məhduddur. Ona görə ki, kredit təşkilatları və ənənəvi investorlar üçün belə layihələrin kommersiya riski çox yüksəkdir. Bununla belə, İnnovasiya Fondu ancaq maliyyələşmə qurumu kimi özünü göstərmir. O, eyni zamanda innovasiyaya aid investisiya qərarlarını qəbul edən qərar verici mərkəz kimi fəaliyyət göstərir. Bu fond təklif olunan innovasiya layihələrinin texniki-iqtisadi əsaslandırılmasını qiymətləndirilir, risklər, iqtisadi və texniki nöqteyi-nəzərdən gözlənilən nəticələr qiymətləndirilir. Bu qiymətləndirmə nəticəsində real riskli investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi haqqında qərarlar qəbul olunur.

Eyni zamanda, İnnovasiya Fondu maliyyələşdirdiyi innovasiya layihəsinin idarə edilməsində fəal iştirak edir. Nəticədə, ölkədə innovasiya fəaliyyətinin genişlənməsinə yönəldilmiş inkişaf institutlarının yaradılmasına böyük ehtiyac duyulur və bu institutlar milli iqtisadiyyatın innovasiyaya əsaslanan inkişafa keçid etməsi üçün əsasın formalaşdırılması ilə məşğul olmalıdırlar. Bununla belə, ölkədə təkmil innovasiya sisteminin təşkili yolu ilə ölkənin elmi potensialını istehsalat potensialı ilə əlaqələndirmək əsasında sosial-iqtisadi tərəqqini intensivləşdirmək mümkündür.

5.3. İntestisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi və investisiya potensialının effektivliyinin artırılması istiqamətləri

Dövlət idarəetmə orqanları xərclərə, risklərə və rəqabət səviyyəsinə təsir göstərməklə şirkətlər üçün imkanlar yaradır və stimullar formalaşdırır. Bu 3 amil ancaq şirkətlər üçün yox, həm də iqtisadi artımın və yoxsulluğun azaldılmasının təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir [246, s. 1]. Buna görə də, ölkə daxilində investisiya fəallığı ölkənin tənzimlənmə mexanizmindən asılıdır [312]. İntestisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi dedikdə, dövlət investisiyasının idarəedilməsi, investisiya fəaliyyəti mühitinin tənzimlənməsi və bu mühitə investisiya fəaliyyətinin bütün subyektləri tərəfindən riayət olunmasına nəzarət daxildir [113].

İntestisiya prosesinə dövlətin birbaşa və dolaylı yolla təsirləri mövcuddur. Birbaşa təsir dövlət büdcəsinin, büdcədən kənar fondların və dövlət müəssisələri üzrə investisiya qoyuluşlarını artırmaq yolu ilə aparılır. Dövlət iqtisadi subyektləri üzrə investisiya fəaliyyəti şərtlərini dəyişməklə investisiya qoyuluşlarının həcmələrinə və istiqamətlərinə dolaylı yolla təsir göstərir. Hökumət tərəfindən investisiya fəaliyyətinə təsir üsullarının seçilməsi onun investisiya siyasətinin həyata keçirilməsində hansı modelə üstünlük verməsindən asılıdır. İntestisiya siyasətində üç əsas model bir-birindən fərqləndirilir. Bu modellərin əsasında investisiyanın bu və ya digər tərəflərini stimullaşdırmaq prinsipi dayanır.

Birinci model özündə özəl investisiyanın vergi stimullaşdırılmasını ehtiva edir, dövlətin investisiya siyasətində əsas rol vergi vasitələrinə verilir. Bununla yanaşı, bazar vasitələrindən istifadə etməklə, qiymət və faiz dərəcəsinin sabitləşməsinə istiqamətləndirilən ardıcıl liberal makroiqtisadi siyasət aparılır. Həmin sistem kontekstində banklara tabeçilik rolu verilir. Investisiya resurslarının səmərəli bölgüsünə ciddi nəzarət mexanizmi fond birjası hesab olunur. Qiymətli kağızlar bazarını inkişaf etdirməklə bu modelin uğurla reallaşdırılmasını təmin etmək olar. Dövlət ölkə iqtisadiyyatının vəziyyəti və inkişafı proqnozu barədə keyfiyyətli iqtisadi informasiyanı yığmaq, təhlil etmək və yaymaq yolu ilə əlaqələndirmə probleminə yardım edir. Zəruri iqtisadi ilkin şərtlərin mövcudluğu şəraitində model investisiya resursları üzrə səmərəli bölgünü təmin edir. Investisiya qoyuluşlarına xüsusi stimulun olmaması və yığımın kəskin şəkildə artırılması imkanının olmaması modelin çatışmazlığıdır.

İkinci modeldə üstünlük əsasən, dövlət tərəfindən xüsusi layihələrin maliyyələşdirilməsi istiqamətinə verilir. Bu modeldə dövlətlə xüsusi investorların fəal əməkdaşlığı nəzərdə tutulur. Burada dövlətin bank sferası üzərində nəzarətdən istifadə edilir, əhalinin əmanətlərini müstəqil şəkildə səfərbərliyə alır və həmin vəsaitləri əməkdaşlıqla mübadilə edərək korporasiyalara güzəştli şərtlərlə çatdırır.

Üçüncü modelə görə xüsusi investorların qərarlarını uzlaşdırmaq məqsədilə mexanizmlərin yaradılması və əlaqələndirilməsi yönündə çatışmazlığın aradan qaldırılması nəzərdə tutulur. Dövlət ancaq zəruri infrastruktur yaradır və insan kapitalına sərmayə yatırmağı stimullaşdırır. Bu modelə görə başlıca məsələ dövlət tərəfindən investisiya qərarlarını əlaqələndirməklə xüsusi mexanizmlərin yaradılmasıdır. Deməli, investisiya siyasətinin səmərəli modelinin reallaşdırılması üçün əlverişli investisiya mühitini yaratmaqda zəruri olan bir çox institutları formalaşdırmaq vacibdir. Bununla bərabər hər hansı uğurlu fəaliyyətlə məşğul olan model milli iqtisadiyyatın güclü tərəflərindən daha tam şəkildə yararlanan bazar sistemə əsaslanır. Odur ki, fikrimizcə, üçüncü modelə üstünlük verməklə, digər 2 modelə xas olan çatışmazlıqları aradan qaldırmaq və ölkədə bu modelin tətbiqi ilə mövcud investisiya potensialından effektiv istifadəni təmin etmək olar.

Ölkədə investisiya fəallığına təsir göstərən mühüm makroiqtisadi amillərdən biri faiz dərəcəsinin səviyyəsidir. Belə ki, ölkədə investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi üçün cəlb edilən vəsaitlərin qiymətinə faiz dərəcəsi birbaşa təsir göstərir. Faiz dərəcəsi azaldıqca, investisiya fəallığı da artır. Hazırda ölkədə faiz dərəcəsinin səviyyəsi yüksək olaraq qalır. Belə ki, daxili bazarda uzunmüddətli kommərsiya kreditlərinin faiz dərəcəsi 20 faizdən yüksəkdir. 2018-ci ildə ölkə iqtisadiyyatına qoyulmuş kreditlərin həcmnin xalis artımının 1290,0 mln. manata, bankların daxili mənbələr hesabına formalaşan ümumi depozit bazasının (məliyyə təşkilatları istisna olmaqla) artımı isə 1658,6 mln. manata bərabər olmuşdur. Belə şəraitdə Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərinin nisbətən kiçik hissəsinin ölkə daxilindəki banklarda yerləşdirilməsi yolu ilə faiz dərəcəsinə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı salmaq olar. Fikrimizcə, Neft Fondunun vəsaitlərinin yerləşdirilməsi müəyyən tələblərə cavab verən bankların depozit sertifikatlarının alınması yolu ilə həyata keçirilməsi mümkündür.

Ölkədə bankların kredit imkanlarının artırılması özəl bölmənin investisiya qoyuluşlarının məliyyələşdirilməsini əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırma bilər. Belə ki, kiçik və orta müəssisələr arasında aparılmış sorğuda iştirak etmiş sahibkarların 73 faizi məliyyə vəsaitlərinə çıxışı biznes fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün əsas problem kimi qeyd etmişlər. Sorğu nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, sahibkarlıq subyektlərinin əsas kapitalla investisiya qoyuluşlarının məliyyələşdirilməsində bankların payı 4 faizə, dövriyyə kapitalının məliyyələşdirilməsində isə 7 faizə bərabərdir. Fikrimizcə, bankların əlavə vəsaitlər cəlb etməsi sahibkarların kredit almaq (məliyyə vəsaitlərinə çıxış) imkanlarının da artmasına səbəb olacaqdır.

Özəl bölmədə investisiya fəallığı baxımından dövlətin müəssisənin xalis pul axınlarına təsir etmə vasitələri mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dövlətin vergilər vasitəsilə investisiya fəallığına təsiretmə istiqamətlərini iki yerə bölmək olar. Birincisi, dövlət vergilər vasitəsilə məcmu qənaətin səviyyəsinə, müəssisələrin amortizasiya ayırmalarının və mənfəətinin məbləğinə, xalis pul axınlarına və investisiyanın məliyyələşdirilməsinin potensial mənbələrinin həcminə, ikincisi isə, dövlət vergi güzəştlərindən istifadə etməklə investisiya qoyuluşlarının həcminə və strukturuna təsir

göstərir. Fikrimizcə, hazırda ölkədə vergilərin ümumi səviyyəsinin azaldılması hesabına investisiya fəallığının artırılması imkanları məhduddur. Bununla belə, vergi güzəştlərinin tətbiqi hesabına investisiya fəallığını artırmaq imkanları mövcuddur və gələcəkdə vergi güzəştlərindən istifadənin genişləndirilməsinə ehtiyac vardır. Vergi güzəştləri kompensasiyaedici və stimullaşdırıcı funksiyaları yerinə yetirir. Kompensasiyaedici güzəştlərin verilməsi iqtisadi subyektlərin müəyyən sahədə və ya ərazidə investisiya mühitinin əlverişsizliyi hesabına əlavə xərclərinin tam və ya qismən ödənilməsinə, stimullaşdırıcı vergi güzəştləri isə iqtisadiyyatın prioritet istiqamətlərinin inkişafının təmin edilməsinə yönəldilir. Bu baxımdan, hazırda ölkədə milli iqtisadiyyatın ərazi və sahə strukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədilə vergi güzəştlərindən geniş istifadə edilməsinə ehtiyac vardır. Fikrimizcə, emal sənayesi müəssisələrinin mənfəətinin nizamnamə kapitalının artırılmasına yönəldilən hissəsinin müəyyən müddət ərzində vergidən azad edilməsi şəklində güzəştin tətbiqi məqsədə uyğundur. Belə güzəşt forması 2009-cu il yanvarın 1-dən 3 il müddətinə banklara, sığorta və təkrar sığorta şirkətlərinə şamil edilmişdir. Belə güzəştin verilməsi dövlət büdcəsinin gəlirlərinə əhəmiyyətli təsir göstərmir. Belə ki, emal sənayesi müəssisələrinin mənfəətlərindən verginin məbləği büdcə gəlirlərinin çox kiçik hissəsini təşkil edir.

İnvestisiya layihələrinin hazırlanması iri həcmli proqnoz məlumatlarının olmasını tələb edir. Bu proqnozlarda buraxılmış səhvlər investisiya qoyuluşu nəticəsində əhəmiyyətli itkilərin yaranmasına səbəb olur. Belə proqnozlarda işlənilib hazırlanması zamanı iki risk mənbəyi mövcuddur. Bunlardan birincisi, müxtəlif variantların baş vermə ehtimallarına əsaslanır, ikincisi isə, bu ehtimalların özlərinin düzgün hesablanmasında buraxıla biləcək səhvlərlə əlaqədardır. Buna görə də, həm makroiqtisadi, həm də sahədaxili parametrlər üzrə dəqiq proqnozlarda hesablanması nisbətən böyük vəsait və çoxlu sayda mütəxəssislər tələb edə bilər. Buna görə də, ölkədə investisiya layihələrinin tərtibinin asanlaşdırılması və bununla bağlı xərclərə qənaət edilməsi üçün həm makroiqtisadi proqnozlarda, həm də ayrı-ayrı sahələrdə istehsalın və bazarın həcmi, əmək haqqı, qiymət və tarif səviyyəsi, investisiya layihəsinin digər parametrlərinə dair dövlət orqanları tərəfindən nisbətən uzunmüddətli

proqnozların işlənilib hazırlanması və istifadəçilərin sərəncamına verilməsi məqsədə uyğundur. Hazırlanmış proqnozların həm dövlət, həm də özəl bölmə tərəfindən istifadə edilməsi onların fəaliyyətinin avtomatik əlaqələndirilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da dövlətin prioritet sahələrə özəl bölməni səfərbər etməsini asanlaşdırır. Belə əsaslandırılmış proqnozlar ölkədə investisiya layihələrinin hazırlanması xərclərinin azalmasına, proqnozların hazırlanmasında buraxıla bilən səhvlərlə bağlı risklərin aşağı düşməsinə səbəb olar.

Ölkədə investisiya ideyalarının reallaşdırılması üçün investisiya layihələrinin tərtibi sahəsində təcrübənin olması zəruridir. Son illərdə bir sıra beynəlxalq təşkilatlar (məsələn, ABŞ-ın Beynəlxalq İnkişaf Agentliyi tərəfindən maliyyələşdirilmiş «Dövlət İnvestisiya Siyasəti» layihəsi və «Ticarət və investisiya sahəsində islahatlara dəstək» layihəsi) ölkədə investisiya layihələrinin tərtibi sahəsində potensialın artırılması istiqamətində bir sıra tədbirlər görmüşlər. Lakin bu tədbirlərin əhəmiyyətli faydası olmamışdır. Təhsil Nazirliyi tərəfindən Dünya Bankının krediti əsasında «Dövlət investisiyaları üzrə kadr potensialının gücləndirilməsi Layihəsi (2009-2014)» həyata keçirilmişdir. Bu layihənin ümumi dəyəri 10 mln. ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu vəsaitin 8 milyon ABŞ dollarını Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasının Azərbaycana verdiyi kredit, yerdə qalan 2 milyon ABŞ dolları Azərbaycan Hökumətinin vəsaitləri təşkil edir. Layihənin icra müddəti 4 il olmaqla 2009-2013 cü illəri əhatə etmişdir. Layihənin əsas məqsədi prioritet sektorlarda, əsasən də infrastruktur sektorunda investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi, icra keyfiyyətinin artırılmasından ibarətdir. Layihə dörd komponentdən ibarətdir:

1. Ümumi mövzular üzrə potensialın gücləndirilməsi. Bu komponent layihə idarəetməsi, satınalmalar, maliyyə menecmenti, keyfiyyətin təmin edilməsi, ekoloji və sosial normalar sahəsində nazirliklərin və dövlət təşkilatlarının layihələrin həyata keçirilməsi üzrə potensiallarının artmasını əhatə etmişdir.
2. Konkret sektorlar üzrə potensialın gücləndirilməsi. Bu komponent kontekstində su, yol təchizatı və kanalizasiya xidmətləri sektorlarının tərəqqisi üçün müvafiq texniki bilik və bacarıqların təmin olunması əhatə olunmuşdur.
3. Kadr potensialının artmasına dəstək olacaq fəaliyyətlər. Bu komponent təlim və

kadr potensialının gücləndirilməsi tədbirlərinin səmərəliliyinin artırılmasına yönələcək və kadr potensialı ehtiyaclarının təhlili, sertifikatlaşdırma və akkreditasiya proqramlarının, kadr potensialı quruculuğu strategiyasının hazırlanması kimi fəaliyyətləri maliyyələşdiriləcək.

4. Layihənin icrası ilə əlaqədar məsrəflərin maliyyələşdirilməsi.

Layihənin komponentlərindən göründüyü kimi, investisiya layihələrinin tərtibi üzrə kadr potensialının artırılması əsasən, təlimlərin keçirilməsi hesabına təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Fikrimizcə, investisiya layihələndirilməsi sahəsində təlimlərin kütləvi halda keçirilməsi səmərə vermir. Buna görə də, bu sahədə ixtisaslı kadrların xaricdə təhsil almaları (müsabiqə əsasında seçilməklə), onlardan ibarət layihələndirmə qruplarının yaradılması və ya onların mövcud layihə təşkilatlarına cəlb edilməsi ilə bu təşkilatların kadr və maddi texniki bazasının inkişaf etdirilməsi və bu sahənin metodiki təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi lazımdır. Hazırda ölkədə Azərbaycan dilində investisiya layihələrinin tərtibini əhatə edən metodiki vəsaitlər yoxdur. Fikrimizcə, belə vəsaitlərin yaradılması yuxarıda qeyd edilən layihələrin əsas məqsədlərindən biri olmalıdır.

Ölkədə 18 iyun 2002-ci ildə "Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında" AR-nın qanunu qəbul olunmuşdur. Bu qanunda nəzərdə tutulmuş sığorta haqlarının dövlət tərəifndən ödənilən hissəsi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə müəyyən edilir. 2010-cu ildə hesablanmış sığorta haqqının dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilən qismi sığorta haqqının 50 faizi həcmində müəyyən edilmişdir [115]. Lakin son illərdə dövlət büdcəsindən aqrar sektorda əmlakın sığortalanması üçün vəsaitlər ayrılsa da, bu vəsaitlərdən demək olar ki, istifadə edilməmişdir. Araşdırmalar göstərir ki, kənd təsərrüfatında sığorta işi lazımi səviyyədə qurulmamışdır və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları bunun əhəmiyyətini lazımi səviyyədə qiymətləndirmirlər.

Ölkədə özəl və dövlət müəssisələrinin inkişafına kreditlərin cəlb edilməsi üçün dövlət zəmanəti mexanizmindən istifadə edilə bilər. Azərbaycanda dövlət zəmanəti üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün xüsusi büdcə hesabı (təminat hesabı) açılır. Bu hesab dövlət büdcəsinin vəsaitləri və dövlət zəmanətinin verilməsi

üçün əsas borcalandan alınan haqq hesabına yaradılır. Əsas borcalan dövlət zəmanəti ilə təmin edilmiş borc öhdəliyini icra edə bilmədiyi təqdirdə zəmanətçi verilmiş dövlət zəmanətinin müddəalarına uyğun olaraq öhdəliyi yerinə yetirir. Təminat hesabında toplanmış vəsait dövlət zəmanəti üzrə öhdəliyin yerinə yetirilməsi üçün kifayət etmədikdə, çatışmayan vəsait dövlət büdcəsinin ehtiyat fondundan ödənilir. Əsas borcalanın öhdəliklərini yerinə yetirmiş zəmanətçi (dövlət orqanı) ödədiyi məbləğin və digər xərclərin əvəzini əsas borcalandan mövcud qanunvericilikdə və onunla bağladığı müqavilədə nəzərdə tutulan həcmdə və qaydada ödənilməsini tələb edir [65]. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət yerli müəssisələrin cəlb etdiyi kreditin müəyyən həcmində dövlət zəmanəti verə bilər ki, bu da kreditlə bağlı risklərin azalmasına səbəb olur. Belə zəmanət isə riskin azalması hesabına kredit faizlərinin də aşağı düşməsinə səbəb olur. Fikrimizcə, milli iqtisadiyyatda yalnız iri layihələrin maliyyələşdirilməsinə kreditlərin cəlb edilməsində dövlət zəmanəti mexanizmindən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Çünki, bu mexanizm həm mürəkkəb, həm də müəyyən həcmdə transaksiya (sövdələşmə) xərcləri tələb edir. Bununla belə, dövlət emal sənayesi sahələrinin inkişafının prioritet istiqamətlərində həyata keçirilən iri həcmli investisiya layihələrinin reallaşdırılmasına dəstək üçün həyata keçirilən investisiyanın 50 faizə qədərində zəmanət verə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu forma milli iqtisadiyyata investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması vasitələrindən biridir və digər vasitələrlə əlaqəli şəkildə həyata keçirilə bilər.

Dövlət investisiya proqramı ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqramının tərkib hissəsi olmaqla, dövlət tərəfindən investisiya siyasətinin reallaşdırılmasının səmərəli vasitəsi kimi çıxış edir. Dövlət investisiya proqramına dövlət orqanları tərəfindən sifariş edilən və nəzarət paketi dövlətə məxsus olan müəssisələrin həyata keçirdikləri investisiya layihələri daxil edilir. Dövlət investisiya proqramının əsas məqsədinə nail olmaq və ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafını təmin etmək üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi qoyulmuşdur:

- sosial -iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi;
- dövlət və özəl investisiyalarının həcmnin artırılması;
- yeni iş yerlərinin yaradılması;

- xarici investisiyaların cəlb edilməsi və investisiya imkanlarının genişləndirilməsi;
- investisiya prosesinin maliyyə bazasının inkişaf etdirilməsi və onun informasiya bazasının təkmilləşdirilməsi;
- ölkədə beynəlxalq maliyyə təşkilatları tərəfindən həyata keçirilən investisiya proqramlarının səmərəli şəkildə əlaqələndirilməsi.

2015-2018-ci illərdə dövlət investisiya proqramına daxil edilmiş layihələr əsasında 27690,9 mlrd. manat investisiya qoyuluşunun həyata keçirilməsi planlaşdırılmış və həyata keçirilmişdir (cədvəl 5.3.1). 2015-2016-ci illərdə dövlət investisiya proqramı çərçivəsində infrastruktur sahələrin inkişafı ilə yanaşı sənaye müəssisələrinin yaradılması da nəzərdə tutulmuşdur.

Cədvəl 5.3.1

Dövlət Investisiya Proqramının tərkibi

İstiqamətlər	2015	2016	2017	2018	2019
İnfrastruktur layihələri	5109,6	5393,4	4670,8	3955,3	3468,5
Nəqliyyat	2240,4	2250,9	1838,6	1498,5	1866,7
Kommunal infrastruktur	1111,3	1480,0	1442,0	1485,8	630,6
Su ehtiyatları və irriqasiya	206,0	253,5	234,7	255,6	301,1
Energetika və sənaye	1290,0	1393,8	1077,9	656,2	495,2
Ekologiya	198,7	53,2	26,9	25,0	53,5
Kənd təsərrüfatı	63,2	61,6	50,7	34,2	121,3
Sosial layihələr	2691,6	1125,2	893,1	720,6	842,3
Təhsilə	183,8	274,0	244,1	252,2	251
Səhiyyəyə	210,2	262,1	186,8	63,8	74,6
Sosial təminat	17,2	35,9	27,7	24,2	31
Mədəniyyətə	435,5	389,1	299,5	243,6	46,9
Gənclər və idman sferasına	1516,9	128,1	104,6	97,7	201,2
Qaçqın və məcburi köçkünlərin sosial-yaşayış vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirləri maliyyələşdirməyə	27,6	6,1	0,0	5,1	33,6
Digər sosial	300,8	30,5	30,5	34,3	113,4
Müdafiə və hüquq-mühafizə orqanları	341,2	437,4	445,2	439,1	306
Ərazilərin bərpası, yenidənqurulması və fəvqəladə halların aradan qaldırılması yönümlü layihələr	3,3	4,7	6,0	6,0	5
Digər layihələr	282,6	172,1	172,4	101,6	211,6
Ehtiyat/Layihə-smeta sənədlərinin hazırlanması və ehtiyat	0	46,5	170,9	402,5	-
Cəmi	8428,2	7179,5	6458,2	5625,0	5813,7

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının 2015-2019-cü illər dövlət büdcəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

2015-2019-cu illər ərzində Dövlət Investisiya Proqramı üzrə investisiya qoyuluşu ölkədə həmin dövrdə həyata keçiriləcək cəmi investisiyaların 41 faizinə yaxın olacağı proqnozlaşdırılmış və həyata keçirilmişdir [41, s. 180-181]. Qeyd edilən dövrdə Dövlət

investisiya proqramı çərçivəsində milli iqtisadiyyata qoyulacaq cəmi investisiyanın 79,0 faizi dövlət büdcəsinin vəsaitləri hesabına, 16,9 faizi xarici kreditlər, 4,1 faizini isə Dövlət Neft Fonudunun vəsaitləri Hesabına maliyyələşdirilmişdir. Dövlət investisiyalarının həyata keçirilməsində infrastruktur sahələrin inkişafına üstünlük verilmişdir. Belə ki, 2015-2019-cu illərdə dövlət proqramı çərçivəsində həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarının 65 faizi nəqliyyat, kommunal infrastruktur, su ehtiyatları və irriqasiya və digər infrastruktur sahələrin inkişafına yönəldilən layihələrinin payına düşmüşdür. İnfrastrukturun inkişaf etdirilməsi özəl sektorun inkişafına da əlverişli şərait yaratmaqla məşğulluğun artmasına dolayı təsir göstərmişdir. Cədvəl 5.3.1-də Dövlət Investisiya Proqramının 2015-2019-cu illər üzrə təhlili verilmişdir.

Fikrimizcə, dövlət investisiya qoyuluşlarının milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sektorlarının və regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi vacibdir. Hazırda dövlət investisiya proqramının iqtisadi inkişafa təsiri qiymətləndirilmir. Dövlət investisiya qoyuluşlarının optimal dəstinin müəyyən edilməsi üçün, ilk növbədə, proqramın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasının hazırlanması vacibdir. Hazırda investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsində istifadə edilən xalis cari dəyər metodundan istifadə etməklə belə qiymətləndirmə aparmaq mümkündür. İstənilən layihədə maliyyə qiymətləri ilə investisiya xərclərini müəyyən etmək çətinlik törətmir. Lakin iqtisadi qiymətlərlə layihə xərclərini müəyyən etmək üçün çevrilmə əmsallarının hesablanması tələb edilir. Çevrilmə əmsalları maliyyə qiymətlərinin iqtisadi qiymətlərə çevrilməsi üçün istifadə edilir. Bu əmsallar qiymətlərin bazar tərifləri, dövlət tənzimlənməsi və s. amillərin təsiri ilə rəqabətli bazar şəraitində formalaşan qiymətlərdən kənarlaşmaları aradan qaldırmağa imkan verir və cəmiyyət baxımından layihənin gəlir və xərclərini dəqiq müəyyən etməyi şərtləndirir. Həmçinin hazırlanan metodika dövlət investisiya qoyuluşlarının iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin, eləcə də regionların inkişafına, muxtəlif zümrələrin rifahına təsirini müəyyən etməyə imkan verməlidir. Belə ki, Dövlət investisiya qoyuluşlarının təsirlərinin bölüşdürülməsinin təhlilinin bir neçə yolu var. Birincisi, layihənin təsirləri layihənin ayrı-ayrı iştirakçıları, adətən, təchizatçılar,

istehlakçılar, mülkiyyətçilər, kreditorlar, işçilər, istehsalçılar və hökumət arasında paylana bilər. İkincisi, layihələr üzrə gəlir və xərclərin, milli və xarici iştirakçılar arasında bölünməsinin təhlili ilə əlaqədardır. Belə təhlil investisiya layihəsinin ölkədə gəlirlərin artmasına və xaricə axınına təsirini qiymətləndirməyə imkan verir. Üçüncüsü, layihələr üzrə gəlir və xərclər dövlət və özəl bölmə arasında bölünə bilər. Belə təsirlərin qiymətləndirilməsi özəl bölmənin inkişafına əlverişli şərait yaradan infrastruktur sahələrin inkişafına dövlət investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Dördüncüsü, investisiya layihəsinin faydalarının onun ayrı-ayrı iştirakçılarının, o cümlədən gəlirləri müxtəlif olan iştirakçılar arasında paylanmasının müəyyən edilməsidir. Beşincisi, layihənin gəlirlərinin istehlaka və qənaətə bölünməsinin qiymətləndirilməsidir. Belə qiymətləndirmələrin aparılması investisiya qoyuluşlarının qarşıya qoyulmuş məqsədlərin əldə edilməsinə təkan verən daha səmərəli investisiya layihələrinin seçilməsinə imkan verir. Hökumət, infrastruktur sahələrin inkişaf etdirilməsi, təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi və s. istiqamətlərdə dövlət investisiya qoyuluşları ilə güzəştli kreditlərin verilməsini əlaqələndirməlidir. Belə ki, bu infrastruktur sahələrin inkişaf etdirilməsi, bu sahələrdə göstərilən xidmətlərin həcmi və keyfiyyətini artırır. Bununla yanaşı, bu xidmətlərdən istifadə edən qurumların da sayını artırmaq üçün özəl bölmənin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsinin artırılmasına ehtiyac vardır.

Hesab edirik ki, Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun verdiyi güzəştli kreditlərin həcmi və bu kreditin minimal həcmi artırılması mütləqdir. Tədqiqatlardan məlum olur ki, özəl sektorun maliyyə potensialının məhdudluğu respublikada investisiya fəallığına əngəl olan əsas amillərdən biri hesab edilir. Bununla yanaşı, 2004-2019-cu illər ərzində SİF tərəfindən 2,4 mlrd. manatdan çox güzəştli kredit verilmiş, 2019-cu ildə Azərbaycan İnvestisiya Şirkətinin nizamnamə kapitalı isə 90 mln. manatdan artıq səviyyədə qeydə alınmışdır. Lakin qeyd edilən vəsaitlərin cəmi müvafiq dövrdə ölkədə əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın 2,1 %-ni, dövlətin əsaslı vəsait qoyuluşlarının cəmi 5 %-ni təşkil etmişdir. Son dövrlərdə Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi bu təşkilat vasitəsilə daha iri miqyaslı investisiya layihələrinin, habelə dövlətin tərəqqi proqramlarında qeyd edilən

tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə imkan verir. Ölkə daxilində maliyyə bazarında əmələ gələn faiz dərəcəsi və real sektorda əmələ gələn mənfəət norması arasındakı kənarlaşma iqtisadi aktivliyi məhdudlaşdırır.

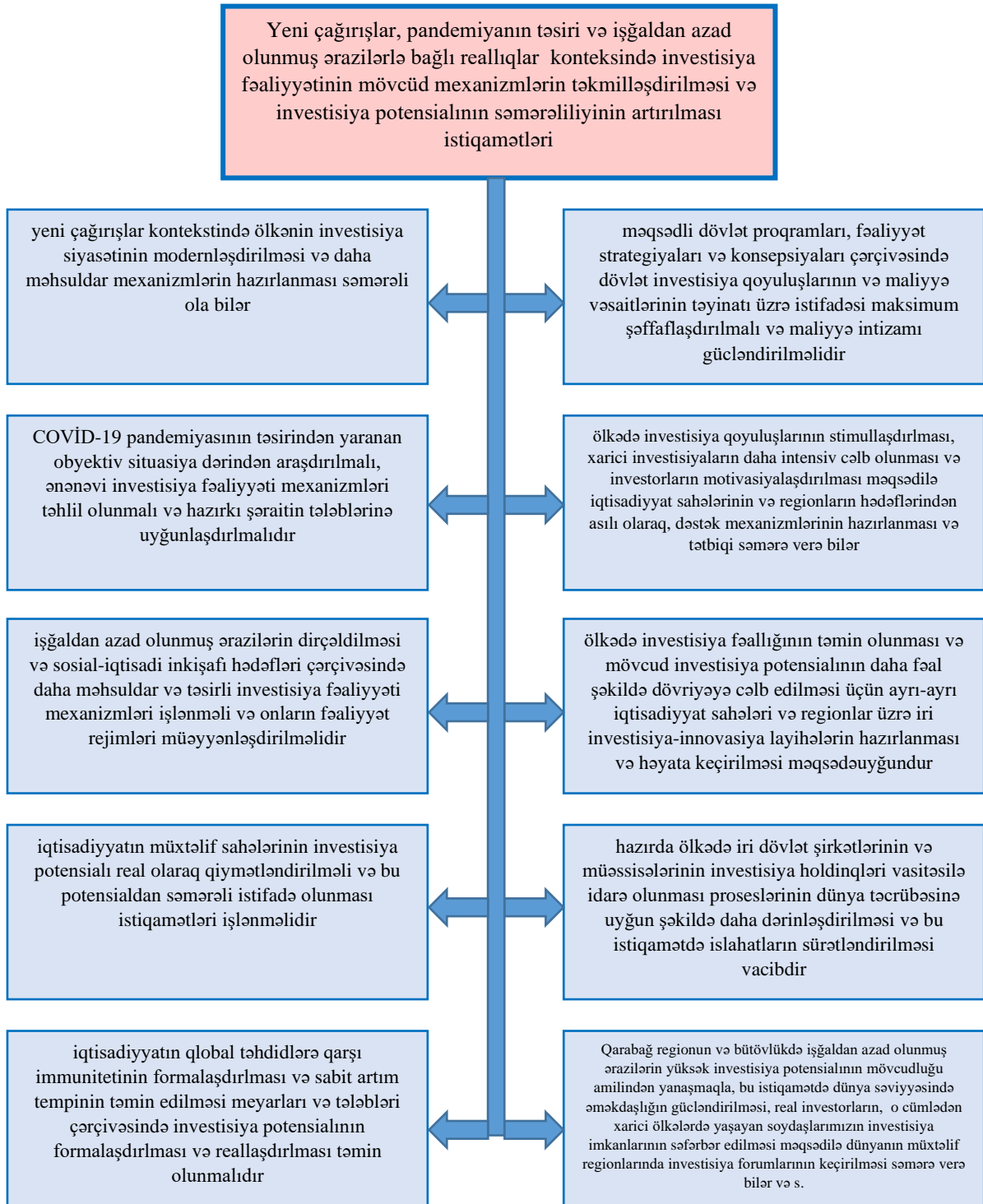
Biz bu dissertasiya işi üzərində tədqiqatlar apararkən dünyada bir sıra önəmli hadisələr baş vermişdir və həmin hadisələrin ölkə iqtisadiyyatına, o cümlədən ,iqtisadiyyatın investisiya potensialından daha səmərəli istifadə məsələlərinə təsiri qaçılmaz proseslər kimi diqqət çəkmişdir. Birincisi, 2008-ci ilin sonlarından başlayan dünya maliyyə böhranının mənfəət fəsadları hələ də hiss olunmaqdadır, xarici investisiyaların hərəkət intensivliyi nisbətən məhdudlaşmışdır və investisiyaların yönəldilməsində müəyyən risklər və problemlər ortaya çıxmışdır [304, s. 323]. Minlərlə maliyyə və investisiya qurumları bazardan çıxmalı olmuş, iflas səviyyəsinə düşmüşlər və transmilli kompaniyalar tərəfindən investisiyaların yönəldilməsi ilə bağlı yanaşmalarda da daha ehtiyatlı addımlar diqqət çəkməkdədir. Nəticədə, bütün dünyada olduğu kimi ölkəmizə də investisiyaların axını zəifləmişdir və bu özünü hətta xarici investorlar üçün kifayət qədər cəlbədar olan neft sənayesində də büruzə vermişdir. Qeyri neft sektoruna investisiyaların əhəmiyyətli və dinamik cəlbi problemi isə demək olar ki, həll edilməmiş, yeni bir global problem dünyanı cənginə almışdır. COVID-19 pandemiyasının mənfəət təsiri bütün dünyanı bürümüşdür, 10 milyonlarla insanlar ağır xəstəliklə mübarizə aparmağa məcbur olmuş, milyonlarla insanlar həyatını itirmişdir. İqtisadiyyatın əksər sahələrində ciddi problemlər yaşanmış, xidmət və turizm sektoru isə iflic vəziyyətinə düşmüşdür [80, s. 7]. Dünya səviyyəsində maliyyə itkiləri trilliyan dollarla ölçülür və dünya dövlətləri, eyni zamanda, Azərbaycan pandemiyasının iqtisadiyyata təsirinin nisbətən azaldılması məqsədilə, kompensasiya tədbirlərinin görülməsinə məcbur qalmış və ölkəmizdə bu tədbirlərin ümumi maliyyə yükü hazırda 5 milyard manata qədər qiymətləndirilə bilər. Amma bu tədbirlər hələ davam etməkdədir və pandemiya şəraitində, digər tərəfdən postpandemiya şəraitində maliyyə investisiya siyasətinin yeni yanaşmaların formalaşdırılması, xüsusilə, yatırılan investisiyaların iqtisadi səmərəliliyinin obyektiv qiymətləndirilməsi, neft-qaz sənayesi ilə bərabər iqtisadiyyatımızın digər önəmli və perspektivli sahələrində investisiya potensialından istifadənin səmərəlilik problemlərinin həll edilməsi təmin

olunmalıdır.

Qeyd edək ki, tarixi vətən qələbəsi - Böyük Qarabağ zəfərindən sonra ölkəmizdə yeni reallıqla yaranmışdır. Hər birimiz yaxşı bilirik və yaddaşımıza həkk olunmuşdur ki, Qarabağ və ona bitişik 7 rayon erməni vandalları tərəfindən işğal edilmiş və dağıdılmışdır. Şəhər, qəsəbə və kəndlərdən boz və boş ərazilər qalmışdır. 27 sentyabr 2020-ci ildən başlayaraq, 44 gün ərzində davam edən Böyük Qarabağ müharibəsində müzəffər Ali Baş Komandanın rəhbərliyi altında qalib ordumuz misilsiz şücaət nümayiş edərək erməni işğalcılarını torpaqlarımızdan “iti qovan kimi” qovdular və Ermənistan təslimçilik aktına qol çəkdi. Hazırda əsas məqsəd işğaldan azad olunmuş ərazilərin kompleks və sistemli şəkildə dirçəldilməsi, bərpa işlərinin səmərəli təşkili üçün maliyyə-investisiya təminatının gücləndirilməsi mexanizmlərinin yaradılmasından və tətbiq olunmasından ibarətdir. Biz əvvəldə Qarabağ regionun dirçəldilməsi ilə bağlı mühüm məsələlərə və prioritet istiqamətlərə dair material vermişdik. Bununla belə, bir daha qeyd etmək istərdik ki, dövlət başçısının bildirdiyi kimi, tezliklə Qarabağın dünyanın ən cəlbedici və dinamik inkişaf edən bir regionuna çevrilməsi təmin olunacaqdır. Bu ölkə Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”ndə öz əksini tapmışdır [13]. Burada Qarabağın yüksək texnologiyalar əsasında inkişafı və “yaşıl” iqtisadiyyatın tətbiqi prioritet təşkil edəcəkdir. Bu proseslərin məhsuldar formada reallaşdırılması məqsədi ilə maliyyə resurslarının məhsuldar mənbələrinin müəyyənləşdirilməsi, büdcə vəsaitləri ilə yanaşı, digər mənbələrdən maliyyə və investisiya resurslarının intensiv cəlbi tələb olunur. Ümumiyyətlə, maliyyə-kredit və investisiya təminatı problemlərinin regional səviyyədə həll edilməsi mexanizmlərinə prioritet yanaşma təmin olunmalıdır [11, s.124].

Bu qeyd olunanlar da nəzərə alınmaqla, yaxın perspektivdə ölkə iqtisadiyyatımızın investisiya potensialından effektiv istifadə edilməsi problemlərinin müasir dövrün çağırışlarına, xüsusilə, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə yeni investisiya potensialın formalaşması ilə əlaqədar reallıqlara adekvat olaraq cavab verilməsi, bunlarla əlaqədar fəaliyyət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin yenilənməsi istiqamətləri dərinlən təhlil olunmalı və

müəyyənləşdirilməlidir. Bunlar öz əksini şəkil 5.3.1-də tapmışdır.

Şəkil 5.3.1. Yeni çağırışlar, pandemiyanın təsiri və işğaldan azad olunmuş ərazilərlə bağlı reallıqlar kontekstində investisiya fəaliyyətinin mövcud mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi və investisiya potensialının səmərəliliyinin artırılması istiqamətlərinin blok-sxemi (müəllif tərəfindən hazırlanmışdır).

Dissertasiya işində qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrdən, bundan əlavə ortaya çıxmış yeni reallıqlardan yanaşmaqla, qeyd etmək istərdik ki, ölkə iqtisadiyyatının investisiya potensialından səmərəli istifadə olunması məsələləri daim

təkmilləşdirilmələri, yeni mexanizmləri tələb edir. Biz işdə bu problemləri müxtəlif şəpkilərdə və kontekstlərdə baxmağa səy göstərdik, mövcud problemlərin mahiyyətini açıqlamaqla, həlli yollarını axtaramağa çalışdıq. Şəkil 3.1.1-də verilmiş yanaşmalar, müddəalar, fikirlər və mexanizmlər əsaslı təkliflər, fəaliyyət istiqamətləri hesab edirik ki, dövlətin investisiya siyasətinin təkmilləşdirilməsində və real olaraq investisiya potensialının fəal şəkildə hərəkətə gətirilməsində müəyyən fayda verə bilər. Bununla belə, tədqiqatda baxılmış məsələlər və problemlər üzrə fikir və mülahizələrimizin bir hissənin ümumiləşdirilmiş formada nəticədə vermişik. Hesab edirik ki, bu istiqamətlərdə tədqiqatlar davamlı olmalı və daha da dərinləşdirilməlidir, bu baxımdan ümid edirik ki, əldə etdiyimiz elmi nəticələr və yanaşmalar elmi polemika və bu sahədəki fəaliyyətinin daha da gücləndirilməsi baxımından səmərəli olacaqdır və s.

NƏTİCƏ

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, tədqiqat işinin strukturuna, məqsəd və vəzifələrinə uyğun şəkildə dissertasiya işinin məntiqi yekunu olaraq, bir qrup nəticələri ümumiləşdirmişik. Ölkə iqtisadiyyatının investisiya potensialından səmərəli istifadə olunması, bunun üçün mövcud imkanların obyektiv araşdırılması və qiymətləndirilməsi, investisiya potensialının formalaşdırılması və istifadəsinin nəzəri və praktiki məsələlərinin tədqiqi əsasında elmi-praktiki əhəmiyyət kəsb edən bir sıra nəticələr əldə olunmuş və təkliflər irəli sürülmüşdür: 1) İnvestisiyanın təşviqi və mühitinin təkmilləşməsinə dair dövlət səviyyəsində xarici və daxili investisiya yönümlü tədbirlər hazırlanmışdır; 2) Azərbaycanlı alimlərin iqtisadi araşdırmalarında sahələrin inkişafına dair investisiyanın tələbatı və onun səmərəli istifadəsi istiqamətləri sahə elmi kimi qiymətləndirilir; 3) Biz bu sahə xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla və istifadə etməklə yanaşı, investisiya potensialın qiymətləndirilməsi imkanlarına baxırıq; 4) İnvestisiyanın idarə edilməsi bir sıra amillərdən asılıdır, təbii ki, bu amillərin tədqiqi və onların təsirini qiymətləndirmək üçün aparat olaraq istehsal və faydalılıq baxımından bir sıra funksiyalardan istifadə olunur; 5) Strateji yol xəritəsində istiqamətlər üzrə inkişafda investisiya layihələrinin əsas istiqamətləri verilir. Belə ki, kənd təsərrüfatı, turizm, infrastruktur layihələrinə uyğun prioritetlər və resursların istifadəsi mexanizmləri olaraq insan kapitalının artımı, bazarı daxildir; 6) Strateji yol xəritəsinin konseptual əsası olaraq makroiqtisadi hədəflər verilir. Bu hədəflər davamlı və tarazlı inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq artım templərini və struktur islahatların istiqamətlərini müəyyənləşdirir; 7) Strateji yol xəritəsinin sahə hədəfləri regional və sosial infrastrukturun hədəflərinə çatmaq üçün resurs potensialı olaraq investisiyanın mənbələri və istifadə mexanizmlərinə uyğun şəkildə investisiyanın planlaşması metodikası verilir; 8) Müqayisəli təhlil zamanı hər 5, 10 ildə dəyişmə dinamikasına üstünlük verilmişdir. Təbii ki, azalma və artım templərinin səbəblərini şərh edəndə qanunauyğunluqlardan uzaqlaşma meyilləri statistik baza və yaxud natural göstəricilərlə əsaslandırılır; 9) Bir sıra təhlillərdə 2015-ci ildə milli valyutanın 2 dəfə devalvasiyasının bütün göstəricilərə ötürülməsi görünür və buna görə də 2015-ci illə

müqayisələrə də yer verilmişdir. Onun orta statistik səviyyəsi və strukturu təhlil olunur. Struktur təhlil məhz kəmiyyət təhlili deyil keyfiyyət baxımından əsaslandırılır; 10) İntestisiyanın özəl sektora keçməsi investisiya risklərinin idarə edilməsində yeni mexanizmlərinin və fondların yaradılması bilavasitə investisiyanın perspektiv inkişaf tədbirləri baxımından əsaslandırılır. Daha çox investisiyanın səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları olaraq bu istiqamətlərə baxılır; 11) Dissertasiya işində investisiyanın səmərəliliyinin artırılması yolu olaraq innovasiyalı iqtisadiyyatın və yeni təsərrüfat formalarının təşkili və inkişafı məsələlərinə toxunulmuş və respublikada aparılan islahatların şəhrinə və nəticələrinin təhlilinə baxılmışdır.

Bunlarla yanaşı, bir qrup digər nəticələri veririk:

1. “İntestisiya potensialı” iqtisadi kateqoriyası onun ikili xarakteri ilə ölçülməlidir. Belə ki, investisiya potensialı bir tərəfdən, imkanın mövcudluğu ilə, digər tərəfdən, həmin imkanın reallaşdırılması ilə xarakterizə olunmalıdır. Birinci halda investisiya potensialı, müəyyən vaxt anında ölkənin malik olduğu investisiya resurslarının həcmindən ibarətdir, imkanın reallaşdırılması isə investisiya fəaliyyəti hesabına həyata keçirilir. Beləliklə, investisiya potensialı əlverişli bazar konyunkturunda investisiya prosesi iştirakçılarının iqtisadi maraqlarını və stimullarını reallaşdırmaqla real, maliyyə və intellektual kapitalın təkrar istehsalını və artımını təmin etməyə qabil investisiya resurslarının məcmusu ilə müəyyən olunur.

2. İqtisadiyyatın investisiya potensialından səmərəli istifadə edilməsi proseslərin və yanaşmalarının obyektiv qiymətləndirilməsi vacibdir və bunun üçün bir qrup göstəricilərdən istifadə edilməsini məqsədəuyğun sayırıq: 1) İstehsal potensialına görə: 1.1. - istehsalın fiziki həcm göstəricisi; 1.2. - əsas fondları istifadəyə verərkən sahənin xüsusi çəkisi; 1.3. - istehsal həcmnin artım sürəti və 1.4. - yeni açılmış ofislərin sayında sahənin payı; 2) Maliyyə potensialına görə: ziyanla işləyən müəssisələrin çəkdiyi zərərin ümumi məbləğində sahənin payı; sahədəki qiymət indeksi; 3) İntestisiya potensialına görə: investisiyanın artım sürəti; əsas kapitalla investisiyanın struktur göstəricisi və 4) İxrac potensialına görə: ixracın artım sürəti; ixracın ümumi həcmində sahənin xüsusi çəkisi. Bu göstəricilərdən istifadə edərək, iqtisadiyyatın sahələrinə görə investisiya potensialının qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir.

3. Sahələrin investisiya potensialının mühüm reyting göstəricisinə əsasən sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat sahələri ilk 3 yeri paylaşmışlar. Sənaye sahəsinin ilk yerdə olmasına yanacaq sahəsinin investisiya cəlbədiciyi təsir etmişdir. O cümlədən, ölkədə sənayenin, habelə kənd təsərrüfatı sahələrinin tərəqqisi başqa sahələrin tərəqqisi üçün imkanlar yaradır. Tədqiqatın aparılması kontekstində investisiya potensialının şərti olaraq 4 əsas komponentdən, yəni: 1) istehsal; 2) investisiya; 3) maliyyə və 4) ixrac potensiallarından ibarət bloklar qəbul olunmuşdur. Əldə olunmuş bir qrup nəticələrdən yanaşmaqla, sənaye sahələrinin investisiya imkanının etibarlı reytingini əldə etməyə imkan verən bir blok göstəricilər (indekslər) sistemindən istifadə etməyi lazım bilirik: 1) İstehsal potensialına əsasən: istehsalın fiziki həcm indikatoru; istehsal həcminin artım tempi; əsas fondların aşınma dərəcəsi və 2) Maliyyə potensialına əsasən: zərərli fəaliyyət göstərən müəssisələrin xüsusi çəkisi; məhsulların rentabellik səviyyəsi; müxtəlif sahələr üzrə qiymət göstəriciləri.

4. Hesablamalar əsasında qeyd etmək olar ki, məhsul buraxışı həcmiminin payına nisbətən yanacaq sənayesi, elektroenergetika, maşınqayırma və metal emalı sənayesi, yüngül sənaye kimi sahələrə daha çox investisiya yatırılmışdır. Əsas fondlara nisbətdə isə, ilk növbədə yanacaq sənayesinə, yüngül və yeyinti sənaye sahələrinə, həmçinin elektroenergetika sektoruna investisiyalar qoyulmuşdur. Yeyinti sənayesinə investisiya qoyulması onunla izah edilir ki, burada digər sahələrə nisbətən məhsulun fond tutumu daha azdır. O cümlədən, meşə, ağac emalı və sellüloz-kağız sənayesi, kimya və neft-kimya sənayesi, metallurgiya sənayesi kimi sahələr kifayət qədər investisiya ilə təmin olunmamışlar.

5. Azərbaycan böyük investisiya resursları ilə zəngindir, lakin təəssüf ki, həmin resursların müəyyən hissəsini əcnəbi sərmayədarlar, demək olar, mənimsəyirlər. Burada əsas səbəb təbii sərvətlərin birgə istismarı prosesində hasilatın pay bölgüsü metodunun geniş tətbiqidir. Təkcə neft sektoru yönümündə deyil, qızıl, dəmir filizi, alunit yataqlarının istismarı da xarici şirkətlərə belə müqavilələrlə verilir. Halbuki maliyyə baxımından imkanı olan dövlətlər hasilatın pay bölgüsü sazişindən bəzi hallarda istifadə edirlər. Təbii resurslara sahib olan və maliyyə cəhətdən potensialı olan dövlətlər üçün bu tip sazişlərin əhəmiyyəti yoxdur. Çünki hasilatın pay bölgüsü

əsasında sazişlər imkan yaradır ki, xarici şirkətlər öz mənafeələrini milli dövlətlərin mənafeələrindən üstün tuta bilsinlər. Məhz bu səbəbə görə Azərbaycan kifayət qədər maliyyə imkanlarına malik olan dövlət kimi artıq hasilat üzrə pay bölgüsü sazişlərindən öz imkanını daxilində imtina etməli, daha mühüm və global əhəmiyyətə malik müqavilələr istisna olmaqla, belə prinsiplərlə bağlanan müqavilələrin şərtləri yenidən nəzərdən keçirilməlidir.

6. İnvestisiya potensialından səmərəli istifadə olunmasında dövlət büdcəsi institutunun rolu böyükdür. Belə ki, dövlət büdcəsinin layihəsi ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının proqnozları, məqsədli proqramlar, inzibati rayonların, iqtisadiyyatın sahələrinin, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin cari və sonrakı il üzrə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin təhlili əsasında tərtib olunur. Belə qiymətləndirmələr nəticəsində milli iqtisadiyyatın əsas proporsiyaları, istehsalın həcminə dair proqnozlar, özəl investisiyaların həcmi və ölkə iqtisadiyyatının digər parametrləri müəyyən oluna bilər. Nəticədə, hökumətin büdcə xərclərini, xüsusilə Dövlət İnvestisiya Proqramı çərçivəsində investisiya xərclərini özəl bölmənin maliyyə, infrastruktur və digər tələbləri ilə əlaqələndirməyə imkanı olur.

7. Dövlət investisiya proqramlarının reallaşdırılması ilə bağlı tətbiq olunan büdcə mexanizmlərinin köklü sürətdə təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Belə ki, «Büdcə sistemi haqqında» qanunda bir sıra boşluqlar diqqət çəkir. Məsələn, mövcud qaydalara əsasən Maliyyə Nazirliyi tərəfindən dövlət büdcəsinin tərtib edilməsi üçün gərəkli əsaslandırıcı materiallar və hesablamalar mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti idarələrindən, onların struktur bölmələrindən, maliyyələşdirilən büdcə təşkilatlarından, lazım olarsa, mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq hüquqi şəxslərdən, bələdiyyələrdən və büdcədən kənar dövlət fondlarından tələb oluna bilər. Fikrimizcə, belə hüququn İqtisadiyyat Nazirliyinə də verilməsi zəruridir. Çünki İqtisadiyyat Nazirliyi zəruri əsaslandırıcı məlumatlar və qiymətləndirmələr olmadan ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqnozlarını və Dövlət İnvestisiya Proqramını lazımı tələblər səviyyəsində tərtib edə bilməz. Bu məlumatların əhəmiyyətli hissəsinin isə özəl bölmədən əldə olunması tələb olunur. Bununla belə, hazırda belə məlumatların əldə edilməsi ilə əlaqədar bir sıra çətinliklər mövcuddur. Ölkədə müəssisələrin

əksəriyyətində korporativ idarəetmənin və planlaşdırmanın səviyyəsinin aşağı olması onların perspektiv inkişafı ilə əlaqədar dəqiq məlumatlar əldə edilməsini çətinləşdirir. Bu isə bütövlükdə, tərtib edilən proqnozların dəqiqliyini azaldır.

8. «Büdcə sistemi haqqında» qanuna əsasən İqtisadiyyat Nazirliyi hər il aprel ayının 20-dən gec olmayaraq sifarişçi təşkilatlara növbəti büdcə ili və sonrakı 3 il üçün dövlət büdcəsi və digər mənbələr hesabına maliyyələşdiriləcək dövlət investisiya layihələrinin təqdim olunmasına dair təlimat məktubları göndərir. Dövlət Investisiya Proqramının layihəsini hazırlamaq üçün sifarişçi təşkilatlar iyun ayının 15-dək investisiya layihələrinə investisiya qoyuluşlarının həcmi (proqnozlaşdırılan investisiya xərclərinin məbləği) və icra müddətləri barədə əsaslandırılmış təkliflərini (layihə təklif sənədini), növbəti büdcə ili və sonrakı üç il üçün investisiya layihələrini Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinə təqdim edirlər. Fikrimizcə, belə qısa vaxt ərzində iri həcmli investisiya layihələrinin hazırlanması və təqdim edilməsi imkanları məhduddur. Bundan başqa, təqdim edilmiş investisiya layihələri İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən ekspertizadan keçirilməli və onların sosial-iqtisadi inkişafın prioritet istiqamətlərinə uyğunluğu müəyyən edilməlidir. Buna görə də, investisiya layihələrinin Dövlət Investisiya Proqramına daxil edilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır.

9. Ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafının şaxələndirilməsi, əlavə dəyər potensialı güclü olan sahələrin yüksək texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi üçün lazımı struktur, institusional, habelə digər zəruri əsaslar yaradılmalı, o cümlədən, əmtəə və pul bazarlarının inkişafı təmin edilməli, bu sahələr üzrə zəruri ixtisaslardan olan səriştəli, müasir bilikləri və təcrübəsi olan mütəxəssislər hazırlanmalı və yaxud cəlb olunmalı, güclü sahibkarlıq təbəqəsi, səmərəli inzibati sistem formalaşdırılmalıdır. Emal sənayesinin əksər sahələrində bir qədər mürəkkəb sahələrarası əlaqələrin mövcudluğu, risk səviyyəsinin yüksək olması, bir qayda olaraq, bu sahələrin ölkədə özəl sahibkarlıq sayəsində inkişaf etdirmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Buna görə də, ölkədə hökumət tərəfindən emal sənayenin inkişaf etdirilməsi üçün nisbətən uzunmüddətli dövrü əhatə edən kompleks və sistemli tədbirlərin reallaşdırılmasına ehtiyac vardır.

10. Yüngül və qida sənayesi məhsulları istehsalında iri dövlət müəssisələrinin açılması, elektroenergetika, neft hasilatı, kimya, maşınqayırma və i.a. sahələrdə mövcud dövlət müəssisələrinin inkişafının genişləndirilməsinə zərurət yaranmışdır. Belə müəssisələrin inkişafında optimal investisiya qərarlarının verilməsi ilə əlaqədar təkmil mexanizmin yaradılmasına rəvac verilməlidir. Eyni zamanda, belə qərarların əsaslandırılması dərəcəsinin qənaətbəxş olmaması ehtimalı böyükdür. Buna görə də, bu problemlərin adekvat həlli yolları müəyyənləşdirilməli və inkişaf institutu formalaşdırılmalıdır. Dövlətin ayrı-ayrı sahələrdə fəaliyyətdə olan müəssisələrin nizamnamə kapitalındakı payı bu inkişaf institutunun sərəncamına verilir və bu şirkət onun idarəetməsində olan müəssisələrin restrukturizasiyası və inkişafı, yeni müəssisələrin cəlb edilməsi, zəruri tərəfdaşların yaradılması, xarici və yerli tərəfdaşlarla strateji əməkdaşlığın həyata keçirilməsini təmin edir.

11. Bazar münasibətləri şəraitində mülkiyyət münasibətlərinin reallaşdırılması mexanizmləri mürəkkəbləşir. Belə şəraitdə müəssisələrin çoxsaylı təşkilati-hüquqi formalarının yaradılmasında hüquqi əsasların, mülkiyyət hüququnun bir şəxsdən başqasına keçidin, daşınmaz əmlak, qiymətli kağızlar və s. qeydiyyatına alınmasının səmərəli mexanizminin formalaşdırılmasının əhəmiyyəti artır. Hazırda müəssisələrin təşkilati hüquqi formaları Mülki Məcəllədə öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, Mülki Məcəllədə tam və komandit ortaqlıqları yaratmaq və fəaliyyətini tənzimləmək mexanizmi tam şəkildə əks olunmamışdır. Müəssisələrin təşkilati-hüquqi formalarına aid məhdud məsuliyyətli cəmiyyət, əlavə məsuliyyətli cəmiyyət və səhmdar cəmiyyətlərinin yaradılması, habelə fəaliyyətinin tənzimlənməsi ilə əlaqəli qanunvericilikdə boşluqlar mövcuddur.

12. Hesab edirik ki, ölkədə sahibkarlığın inkişafı sahəsində mövcud təcrübənin azlığı, iqtisadi subyektlərin hazırkı kommersiya sazişləri, birgə fəaliyyət, mülkiyyət hüquqlarının reallaşdırılması və bu kimi sahələrdə təcrübələrin məhdud olduğu şəraitdə mövcud qanunvericilik iqtisadi fəaliyyəti daha ətraflı tənzimləsə yaxşı olardı. Belə ki, adətən xarici ölkələrdə bir çox situasiyalarda müəyyən sahədə fəaliyyət göstərən sosial təşkilatlar tərəfindən davranış normaları hazırlanır, müəyyən sahədə və yaxud bazarda fəaliyyət göstərən peşəkar iştirakçı qruplar bu normalara tabe olurlar. AR-da özünü

tənzimləmə institutlarının zəif inkişaf etdiyi şəraitdə mövcud qanunvericilik hüquqi aktlarında iqtisadi fəaliyyətin daha müfəssəl tənzimlənməsi nəzərdə tutulmalıdır.

13. Ölkədə korporativ idarəetmənin mövcud aşağı səviyyəsi kapital bazarının inkişafına birbaşa mənfi təsir göstərir. Belə ki, səmərəli fəaliyyətə malik olan, habelə sərmayədarların maraqlarının qorunmasını qarşılayan firmaların azlığı şəraitində adətən, maliyyə bazarlarında korporativ alətlərin təklifi, eləcə də, onlara tələb aşağı olur. Belə hal isə investisiya resurslarının səmərəli bölgüsündə baryerə çevrilir. Buna görə də, ölkədə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasının əsas istiqamətlərindən biri korporativ idarəetmənin səviyyəsinin yüksəldilməsindən ibarətdir və bu istiqamətdə müvafiq dünya təcrübəsinin fəal tətbiqinə ciddi diqqət yetirilməlidir.

14. Dövlətin vergilər vasitəsilə investisiya fəallığına təsiretmə istiqamətlərini iki yerə bölmək olar: 1) Dövlət vergilər vasitəsilə məcmu qənaətin səviyyəsinə, müəssisələrin amortizasiya ayırmalarının və mənfəətinin məbləğinə, xalis pul axınlarına və investisiyanın maliyyələşdirilməsinin potensial mənbələrinin həcmində və 2) Dövlət vergi güzəştlərindən istifadə etməklə, investisiya qoyuluşlarının həcmində və strukturuna təsir göstərir. Fikrimizcə, hazırda ölkədə vergilərin ümumi səviyyəsinin azaldılması hesabına investisiya fəallığının artırılması imkanları məhduddur. Bununla belə, vergi güzəştlərinin tətbiqi hesabına investisiya fəallığını artırmaq imkanları mövcuddur və yaxın perspektivdə, xüsusilə, işğaldan azad olunmuş ərazilərin investisiya potensialının formalaşdırılmasında vergi güzəştlərindən istifadənin genişləndirilməsinə ehtiyac vardır. Vergi güzəştləri kompensasiyaedici və stimullaşdırıcı funksiyaları yerinə yetirir. Kompensasiyaedici güzəştlərin verilməsi iqtisadi subyektlərin müəyyən sahədə və ya ərazidə investisiya mühitinin əlverişsizliyi hesabına əlavə xərclərinin tam və ya qismən ödənilməsinə, stimullaşdırıcı vergi güzəştləri isə iqtisadiyyatın prioritet istiqamətlərinin inkişafının təmin edilməsinə yönəldilir. Bu baxımdan, hazırda ölkədə milli iqtisadiyyatın ərazi və sahə strukturunun təkmilləşdirilməsi məqsədilə vergi güzəştlərindən geniş istifadə edilməsinə ehtiyac vardır.

15. Fikrimizcə, emal sənayesi müəssisələrinin mənfəətinin nizamnamə kapitalının artırılmasına yönəldilən hissəsinin müəyyən müddət ərzində vergidən azad edilməsi

şeklinə güzəştin tətbiqi məqsədə uyğundur. Belə güzəşt forması 2009-cu il yanvarın 1-dən 3 il müddətinə banklara, sığorta və təkrar sığorta şirkətlərinə şamil edilmişdir. Hazırda isə bu kateqoriyadan olan güzəştlər texnoparklara, sənaye parklarına, sənaye məhəllələrinə, aqroparklara şamil olunur və belə güzəştlər 10 illik müddətə verilir. Bir məsələni də qeyd edək ki, analoji vergi güzəştlərinin verilməsi dövlət büdcəsinin gəlirlərinə heç də əhəmiyyətli təsir göstərmir. Belə ki, emal sənayesi müəssisələrinin mənfəətlərindən verginin məbləği büdcə gəlirlərinin çox kiçik hissəsini təşkil edir.

16. İnvestisiya layihələrinin hazırlanması iri həcmli proqnoz məlumatlarının olmasını tələb edir. Bu proqnozlarda buraxılmış səhvlər investisiya qoyuluşu nəticəsində əhəmiyyətli itkilərin yaranmasına səbəb olur. Buna görə də, ölkədə investisiya layihələrinin tərtibinin asanlaşdırılması və bununla bağlı xərclərə qənaət edilməsi üçün həm makroiqtisadi proqnozların, həm də ayrı-ayrı sahələrdə istehsalın və bazarın həcmi, əmək haqqı, qiymət və tarif səviyyəsi, eləcə də investisiya layihəsinin digər parametrlərinə dair dövlət orqanları tərəfindən nisbətən uzunmüddətli proqnozların işlənilməsi və istifadəçilərin, ilk növbədə potensial investorların sərəncamına verilməsi məqsədə uyğundur. Hazırlanmış proqnozların həm dövlət, həm də özəl bölmə tərəfindən istifadə edilməsi onların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsinə gətirib çıxarır ki, bu da dövlətin prioritet sahələrə özəl bölməni səfərbər etməsini asanlaşdırır, “dövlət–özəl sektor”un sıx əməkdaşlığı isə, iqtisadiyyatın investisiya potensialından daha səmərəli istifadəyə imkan verir.

17. Hazırda dövlət investisiya layihələrini qiymətləndirmək və ekspertizasını aparmaq sahəsində problemlər yaşanır. Belə ki, mövcud şəraitdə Dövlət İnvestisiya Proqramına daxil olunan layihələrin, SİF və AİŞ-in maliyyələşdirdiyi layihələrin müəyyənləşdirilməsi və ekspertizası aparılır. Fikrimizcə, son illərdə getdikcə artan çoxsaylı layihələrin belə qeyri-mərkəzləşdirilmiş formada dəyərləndirilməsi səmərəli layihələrin seçilməsi imkanlarını bir qayda olaraq məhdudlaşdırır. Buna görə də, hesab edirik ki, İqtisadiyyat Nazirliyi nəzdində “İnvestisiya layihələrinin və iqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi üzrə Ekspertiza Mərkəzi”nin yaradılması məqsədə uyğundur. Bu Mərkəz əsasən hazır layihələrin qiymətləndirmə sənədini tərtib etməklə məşğul olmalı və son qiymətləndirmə ekspertizasına əsasən mühüm qərarlar qəbul olunmalıdır.

18. Dövlət Neft Fondunun vəsaitlərindən ölkədə özəl bölmənin investisiya yatırımlarının maliyyələşdirilməsində istifadə istiqamətlərindən biri də AİŞ-in vasitəsilə mümkündür. Belə ki, ixrac yönümlü, habelə milli iqtisadiyyatın strukturunu təkmilləşdirməyə imkan verən sahələrdə müəssisələrin təşkilinə, mövcud olanların inkişaf etdirilməsinə sərmayə qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi məqsədəuyğundur. Fikrimizcə, bu şirkətin təkcə portfel investisiyaları qoymaqla deyil, habelə birbaşa investor kimi yeni şirkətlərin yaradılmasında iştirak etmək üçün hüquqlarının və maliyyə imkanlarının genişləndirməsi, həmçinin emal sənayesinin inkişaf proqramının işlənməsi və reallaşdırılmasına cəlb edilməsi səmərəli ola bilər.

19. Kənd təsərrüfatında sığortalanmanın əhəmiyyəti ilə əlaqədar aqrar təsərrüfatı istehsalçıların maarifləndirilməsi, bu təsərrüfat sahəsinin məhsullarının sığortalanmasını reallaşdıra bilən ixtisaslaşmış sığorta şirkətinin yaradılmasının vaxtı çatmışdır. Bundan əlavə, aqrar sahədə sığorta haqqının, ilk dövrlərə bütöv, sonra isə tədricən azalan hissənin (50 faizini) dövlət büdcəsi sayəsində ödənilməsi daha çox faydalı olar. Fikrimizcə, bu böyük vəsaitlərin sərfinə səbəb olmayacaq, ikincisi isə, aqrar sahə istehsalçıları bunun səmərəsinə əmin olduqdan sonra sığortanın miqyası və ona maraq artacaqdır.

20. Dövlət investisiya qoyuluşlarının milli iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin və regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi müasir dövrün aktual məsələsinə çevrilmişdir. Belə ki, hazırda dövlət investisiya proqramının iqtisadi inkişafa təsiri qiymətləndirilmir. Dövlət investisiya qoyuluşlarının optimal paketinin müəyyən edilməsi üçün, ilk növbədə, proqramın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodikasının hazırlanması vacibdir. Həmçinin hazırlanan metodika dövlət investisiya qoyuluşlarının iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin, regionların inkişafına və ayrı-ayrı qrupların rifahına təsirini müəyyən etməyə imkan verməlidir.

21. Hökumət, infrastruktur sahələrinin inkişaf etdirilməsi, təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərində dövlət investisiya qoyuluşları ilə güzəştli kreditlərin verilməsini əlaqələndirməlidir. Belə ki, infrastruktur sahələrinin inkişaf etdirilməsi bu sahələrdə göstərilən xidmətlərin həcmi və keyfiyyətini artırır. Eyni zamanda, bu xidmətlərdən istifadə edən qurumların da sayını artırmaq üçün özəl

bölmənin dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsinin artırılmasına ehtiyac vardır. Fikrimizcə, Sahibkarlığın İnkişafı Fondu tərəfindən təqdim edilən güzəştli kreditlərin həcmnin, eləcə də verilən kreditin minimal həcmi artırmaq gərəkdir. Hesab edirik ki, Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun verdiyi güzəştli kreditlərin həcmnin və bu kreditin minimal həcmnin artırılması mütləq şərt kimi hazırkı qüvvədə olan qaydalara əlavə olunmalıdır.

22. Tədqiqatlardan belə bir nəticə formalaşır ki, özəl sektorun maliyyə potensialının məhdudluğu ölkəmizdə investisiya fəallığına əngəl olan əsas amillərdən biri kimi qiymətləndirilir. Son dövrlərdə SİF-nun fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi bu təşkilat vasitəsilə daha iri miqyaslı investisiya layihələrinin, habelə dövlətin tərəqqi proqramlarında qeyd edilən tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə imkan verir. Ölkə daxilində maliyyə bazarında əmələ gələn faiz dərəcəsi və real sektorda yaranan mənfəət norması arasındakı kənarlaşma iqtisadi fəallığı məhdudlaşdırır.

23. İnnovasiya sahəsində ölkə daxilində və xarici ölkələrlə əlaqələndirməni təmin etmək üçün məlum olmayan səbəblərdən gecikdirilən MİM-in yaradılması zəruridir. MİM yeni texnologiyaların yaradılması, idxalı, modifikasiyası və diffuziyası üzrə fəaliyyət göstərən və qarşılıqlı əlaqəyə girən dövlət və özəl bölmə institutları şəbəkəsini əks etdirir. MİM-in yaradılması zəruriliyi insanlar, müəssisələr, institutlar arasında texnologiya və informasiya axınının innovasiya prosesi üçün həlledici əhəmiyyət kəsb etməsi ilə əlaqədardır. İnnovasiya mərkəzləri şəbəkəsinin yaradılması və texnoloji mərkəzləri ölkədə investisiya potensialının formalaşdırılmasında və ondan səmərəli istifadə olunmasında önəmli şücrayışa imkan verir.

24. Hesab edirik ki, İnnovasiya Fondu təkcə maliyyələşmə qurumu kimi çıxış etmir. Bu fond həm də, innovasiyaya dair investisiya qərarlarını verən qərarverici mərkəz kimi fəaliyyət göstərir. Fond tərəfindən təklif edilən innovasiya layihələrinin texniki-iqtisadi əsaslandırılması, eyni zamanda, mövcud risklər, həm iqtisadi, həm də texniki baxımdan gözlənilən nəticələr qiymətləndirilir. Belə qiymətləndirmə nəticəsində real riskli investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi haqqında qərarlar qəbul edilir. Həmçinin, İnnovasiya Fondu maliyyələşdirdiyi innovasiya layihələrinin idarə olunmasında fəal iştirak edir. Buna görə də, qeyd olunan Fondun fəaliyyətinin

genişləndirilməsi və xüsusilə, regional səviyyədə, ilk növbədə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə məqsədli və perspektivli layihələrin maliyyələşdirilməsi və investisiyalar yatırılması tədbirləri maksimum səviyyədə intensivləşdirilməlidir.

25. Ölkədə investisiya siyasətinin və fəaliyyətinin analitik informasiya bazasının formalaşdırılması üçün investisiya layihələrinin vahid reyestrinin təşkili və aparılmasının təmin edilməsi, rəqəmsal texnologiyalar əsaslı VEB-portalın yaradılması faydalı ola bilər. Bu halda investisiya layihələrinin daha prioritet olanları və səmərəlilik baxımından fərqlənənləri potensial investorlar tərəfindən tez bir zamanda qiymətləndirilə bilər və onları vacib investisiya qoyuluşu qərarlarının verilməsinə sövq edər. Eyni zamanda, dünyanın müxtəlif ölkələrində fəalliyət göstərən investisiya-innovasiya kompaniyaları, maliyyə-sığorta şirkətləri bu layihələrlə operativ olaraq tanışlıq imkanına malik olurlar.

26. Ölkəmizdə investisiyaların stimullaşdırılması və təşviqinin sahə maraqları çərçivəsindən bütövlükdə ölkə səviyyəsində koordinasiya edilməsi, bu sahədəki fəaliyyətin daha da genişləndirilməsi və dövlət investisiya siyasətinin gücləndirilməsi məqsədilə “Azərbaycan Dövlət Investisiyalar Agentliyi”nin yaradılması məsələsinə baxılmalıdır. Belə bir agentliyin yaradılması müxtəlif hökumət və özəl strukturları, həmçinin xarici şirkətlər və maliyyə institutları ilə daha sıx əlaqələrin formalaşdırılmasına, investisiya layihələrinin səmərəli təşviqinə və reallaşdırılmasına daha çox töhfələr verə bilər.

27. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə geniş həcmli investisiya layihələri imkanları qiymətləndirilməklə, ölkəmizdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin mövcud investisiya potensialının real olaraq dəyərləndirilməsi və səmərəli istifadə olunması istiqamətlərini müəyyənləşdirilərək reallaşdırılması məqsədilə “Azərbaycan Respublikasında 2021-2030-cu illərdə milli iqtisadiyyatın investisiya potensialından istifadənin səmərəliliyinin artırılması üzrə Dövlət Proqramı”nın hazırlanması və həyata keçirilməsi bu istiqamətdə daha yüksək nəticələrin əldə edilməsinə imkan verərdi və s.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

Azərbaycan dilində

1. 2009-2013-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı. / – AR Prezidentinin 22 may 2009-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. 2014-2016-cı illərdə Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı. / – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 17 yanvar tarixli, 232 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
3. 2014-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının ali təhsil sistemində islahatlar üzrə Dövlət Proqramı. / – AR Prezidentinin 27 fevral 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
4. Abbasov, İ.M., Əliyev T.N. Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı. Bakı, “Elm və Təhsil”.– 2017.– 501 s.
5. Ağıllı şəhər (Smart City) və Ağıllı kənd (Smart Village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. / – Bakı şəhəri, 19 aprel 2021-ci il.
6. Alıyev, İ.H. Milli iqtisadiyyat: modernləşmə və davamlı inkişaf / İ.H.Alıyev, S.Y.Hüseynov, A.M.Əsədov Bakı, Avropa, 2012.– 475 s.
7. Allahverdiyev, Ə.Q. Bazar iqtisadiyyatının təşəkkülü prosesində makroiqtisadi dinamik və struktur dəyişikliklərinin tənzimlənməsi problemləri. İ.e.d. Avtoreferatı. Bakı, 2004. -45 s.
8. Antiinhisar fəaliyyəti haqqında. / – Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 4 mart 1993-cü il.
9. Aslanzadə, İ.A. Dövlət innovasiya siyasətinin formalaşması və sənaye sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin yüksəldilməsi problemləri: / İqtisad elmlər doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2013. – 56 s.
10. Ataşov, B.X. Maliyyə bazarları. / B.X. Ataşov – Bakı, “Kooperasiya nəşriyyatı”, 2016. – 456 s.
11. Ataşov, B.X. Maliyyə nəzəriyyəsi / B.X. Ataşov, N.A.Novruzov, E.Ə.İbrahimov – Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı, – 2014. – 648 s.

12. Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası. / – Dövlət başçısının 29 dekabr 2012-ci il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. – 39 s.
13. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. / – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir: [Elektron resurs] / URL: <https://president.az/articles/50474>.
14. Azərbaycan beynəlxalq hesabatlarda. 18.12.2020: [Elektron resurs] / URL: <https://www.economy.gov.az/article/international-reports/21565>.
15. Azərbaycan İnvestisiya Holdinginin Nizamnaməsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 7 avqust tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
16. Azərbaycan İnvestisiya Holdinginin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 7 avqust 2020-ci il.
17. Azərbaycan global rəqabət reytingində 11 pillə irəliləyib: [Elektron resurs] / URL: <https://report.az>.
18. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu: [Elektron resurs] / URL: <https://www.oilfund.az/report-and-statistics/recent-figures>.
19. Azərbaycan Respublikası dövlət sərhəddinin buraxılış məntəqələrindən keçirilən mal və nəqliyyat vasitələrinin yoxlanılması prosesində «bir pəncərə» prinsipinin tətbiq edilməsi haqqında AR Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 11 noyabr 2008-ci il.
20. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun 2017 illik hesabatı. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2018.– 53 s.
21. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2020-ci ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı: 2021.– 455 s.
22. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı: 2016.– 455 s.
23. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2018-ci ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2019.– 435 s.
24. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2019-cu ildə fəaliyyəti haqqında icmal hesabat. Bakı: 2020, 108 s.
25. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyinin tabeliyində İnnovasiyalar Agentliyinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası

Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 06.11. 2018-ci il.

26. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi. / – Bakı, 2016. – 177 s.
27. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2015-ci il 26 oktyabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş Sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların dayandırılması haqqında. / – Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2015.
28. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı./ – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 fevral 2014-cü il tarixli 118 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı: 2014, –151 s.
29. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı. / – Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 29 yanvar 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir, №500.
30. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər). / – Bakı: “Nurlar”, 2004, 160 s.
31. Azərbaycan Respublikası Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun vəsaitinin istifadəsi qaydaları. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2006-cı il 28 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
32. Azərbaycan Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur.
33. Azərbaycan Respublikasında antiinflasiya tədbirlərinin gücləndirilməsi haqqında. / – Bakı. – AR Prezidentinin 31 may 2005-ci il tarixli fərmanı.
34. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı malları istehsalı üzrə Strateji Yol Xəritəsi. AR Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
35. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur.
36. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol

Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixi Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2016.– 59 s.

37. Azərbaycan Respublikasında sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə dövlət dəstəyi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında. / – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı: – 15 sentyabr 2017-ci il.
38. Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 26 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. – Bakı: – 2014, – 28 s.
39. Azərbaycan Respublikasında texniki peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2007-2012-ci illər). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 iyul 2007-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
40. Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuşdur.
41. Azərbaycan Respublikasının 2019-cu il dövlət büdcəsinin icrası haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanun layihəsinə və dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabatla Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının Rəyi. Bakı – 2020.– 225 s.
42. Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 29 dekabr 2020-ci il: [Elektron resurs] / URL: <https://president.az/articles/49859>.
43. Azərbaycan Respublikasının investisiya mühiti haqqında: [Elektron resurs] / URL: <https://www.economy.gov.az>.
44. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. / – Bakı, 2015.
45. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
46. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı: "Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı". – 2001.

47. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi (Azərbaycan Respublikasının 11 iyul 2000-ci il tarixli 905-IQ nömrəli Qanunu ilə təsdiq edilmişdir).
48. Azərbaycan sektorunda neft yataqlarının hasilatın pay bölgüsü haqqında Sazişə dair Protokollar: [Elektron resurs] / URL: <https://www.taxes.gov.az>.
49. Azərbaycan sənayesi. Statistik məcmuə. Bakı, 2020.–166 s.
50. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı bazarlarının tədqiqi. Yekun hesabat. Dünya Bankı, 2015-ci il.
51. Azərbaycanda nəqliyyat. Statistik məcmuə. Bakı: 2020 – 86 s.
52. Azərbaycanın Daxili Resurs Dəyərinin təhlili. Yekun hesabat. USAID. 18 mart 2009-cu il.
53. Azərbaycanın ərzaq balansları – 2020. Statistik məcmuə, Bakı, 2021.– 142 s.
54. Azərbaycanın investisiya mühiti dünyada yüksək qiymətləndirilir. 2020: [Elektron resurs] / URL: <http://xalqqazeti.com/az/news/33873>.
55. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı: 2020. – 653 s.
56. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı: 2021. – 772 s.
57. AzPromo Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu. <http://www.azpromo.az/>.
58. Azərbaycanın xarici ticarəti, 2020. Bakı. – 220 s.
59. Babayev, Ə.P. Milli iqtisadi inkişaf modelinin nəzəri-metodoloji tədqiqi. Azərbaycan. -2011.-23 yanvar.-S.5. – <http://www.anl.az>.
60. Bayramov, Ə.İ. İqtisad elminin fəlsəfəsi: zaman, həqiqət və azadlıq / Ə.İ.Bayramov. – Bakı: Gənclik. – 2016. – 460 s.
61. Bayramov, V.İ. Azərbaycanda iqtisadiyyatın diversifikasiyasının maliyyə təminatının gücləndirilməsi məsələləri/ V.İ.Bayramov. – Bakı: Qanun. – 2018.– 352 s.
62. Bərdə-Ağdam dəmir yolu xəttinin layihələndirilməsi və tikintisi ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 24 noyabr 2020-ci il.
63. Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında. / – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.

Bakı, 2 sentyabr 2002-ci il, № 782.

64. Bütçə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikası qanunu. / – Bakı: 2 iyul 2002-ci il.
65. Dövlət borcu haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. / – 22.05.2007-ci il.
66. Dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası Qaydaları. / – Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 24 may 2004-cü il tarixli qərarı.
67. Dövlət vəsaiti hesabına idxal olunan mineral gübrələrin güzəştli şərtlərlə buğda istehsalçılarna satılması qaydaları. / – Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2008-ci il 22 sentyabr tarixli nömrəli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.
68. Eminov, E.H. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi artımın keyfiyyət məsələləri: / İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2012, – 23 s.
69. Ermənistan Respublikasının hərbi təcavüzünün nəticələri: [Elektron resurs] / URL: <https://mod.gov.az/az/ermenistanin-herbi-tecavuzunun-neticeleri-statistika-412/>.
70. Əhmədov, B.S. «İnvestisiya» və «kapital» anlayışlarının mahiyyəti: mikroiqtsadi və makroiqtisadi yanaşmalar // Bakı: Azərbaycanın Vergi Xəbərləri. 1/2011. – c. 69-84.
71. Əhmədov, B.S. İnvestisiya resursları və onların formalaşdırılması yolları// Bakı: İqtisad elmləri: nəzəriyyə və praktika. – № 1. – 2011. – s.35-46.
72. Əhmədov, M.A. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları / M.A Əhmədov, A.C. Hüseyin. – Bakı: “İqtisad Universiteti”, – 2011, – 120 s.
73. Əhmədov, M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. – Bakı: Azər nəşr, – 2003. – 520 s.
74. Ələkbərov, Ə.Ə. Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-bütçə parametrlərinin tənzimlənməsi / – Bakı: Elm. – 2007. – 448 s.
75. Ələsgərov, A.K. Qloballaşma mühitində milli iqtisadi inkişaf modelinin formalaşması və inkişafı problemləri / A.K.Ələsgərov, A.N. Muradov. – Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu. – Bakı: – 2010. – 258 s.
76. Əlirzayev, Ə.Q. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf problemləri, konseptual

- yanaşma, maliyyə-büdcə və sahələrarası proqnozlaşma mexanizmləri. Bakı, 2012.-584 s.
77. Əliyev, Ş.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. / Ş.T.Əliyev. – SDU, 2018. – 384 s.
78. Əliyev, Ş.T. Azərbaycanda maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi problemləri və maliyyə-kredit sisteminin inkişafının müasir aspektləri // Audit, – 2017. № 03, – s. 26-40.
79. Əliyev, Ş.T. Xüsusi iqtisadi zonaların tətbiqi problemi. Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2012.-360 s.
80. Əliyev, Ş.T. Pandemiya və postpandemiya dövründə Azərbaycanda iqtisadi təhlükəsizliyin aktual məsələləri // Ş.T.Əliyev. – “Xəbərlər”, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, №5, 2020. - s.5-12.
81. Əliyev, T.N. Azərbaycanın işğaldan azad edilən ərazilərində sahibkarlığın inkişaf istiqamətləri. 28.12.2020: [Elektron resurs] / URL: <http://economics.com>.
82. Əliyev, T.N. Klasterlər: beynəlxalq təcrübə və innovativ inkişaf. Monoqrafiya. Bakı, “Elm və Bilik”, 2019 - 536 s.
83. Əliyev, Ü.Q. Keçid dövrünün milli iqtisadi problemləri / Ü.Q.Əliyev. – Bakı: – Azərənşr. – 2008. – 358 s.
84. Əmək Bazarı. Statistik məcmuə. Bakı, 2020. – 172 s.
85. Əsas makroiqtisadi göstəricilər. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı. [Elektron resurs] / 2020. – URL: <https://cbar.az/>.
86. Əzizova, G.A. Dövlətin investisiya-innovasiya siyasəti. Bakı, İqtisad Universitetinin nəşriyyatı, 2012. 212 s.
87. Gülləliyev, M., Həsənzadə F. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yeni aqrar təsərrüfat modeli. 23.01.2021: [Elektron resurs] / URL: <http://economics.com>.
88. Hacıyev, C.C. Regionalarda xidmət sahələrinin (nəqliyyat və rabitə) işinin təşkili və qiymətləndirilməsi metodları: / İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoteferatı. / – Bakı, 2012. – 31 s.
89. Həsənov, R.T. Müasir Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf modelinin xüsusiyyətləri //Azərbaycanın vergi jurnalı, 2-2012. -s.103-118.
90. Hüseyn, R.Z. Aqrar sahədə rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı: qloballaşmanın

- çağırışları və inkişaf imkanları. Bakı, “Avropa” Nəşriyyatı, 2018.– 408 s.
91. Hüseyinov, E.Z. İqtisadi artımın dinamik tarazlı səviyyəsinin Domar modeli əsasında müəyyən edilməsi // Bakı: Azərbaycan vergi jurnalı. – 2012. №6. – s. 169-180.
 92. Hüseyinov, T.H. Azərbaycan Respublikasında investisiyaların iqtisadi və sosial səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri. / İqtisad üzrə elmlər doktoru dis. avtoteferatı. / – Bakı, 2005. – 46 s.
 93. Hüseyinov, T.H. Azərbaycanda investisiyalar: gəlirlər, investisiyalar, sənayeləşdirmə, məşğulluq. 2009. (Monoqrafiya). Bakı: Elm. – 380 s.
 94. Hüseyinov, T.H. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika, Monoqrafiya. Bakı: Elm, 2015. – 466 s.
 95. Hüseyinova, A.D. Azərbaycanda innovasiya potensialının idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi: / İqtisad elmləri doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 2015. – 54 s.
 96. Hüseyinova, X.M. Azərbaycanda regional inkişafın idarə olunması problemləri: / iqtisad üzrə elmləri doktoru dis. avtoreferatı. / – Gəncə, 2011. – 48 s.
 97. Hüseyinova, X.M. İşgaldan azad edilən ərazilərin bərpası iqtisadiyyatımızı gücləndirəcək. 02 Fevral 2021: [Elektron resurs] / URL: <http://www.azerbaijan-news.az/view-204513/isgaldan-azad-edilen-erazilerin-berpasi-iqtisadiyyatimizi-guclendirecek>.
 98. Xarici investisiyanın cəlb olunması üçün potensial sahələr. İqtisadiyyat Nazirliyi. 18.07.2019: [Elektron resurs] / URL: <https://www.economy.gov.az/article/potensial-investisiya-saheleri/21339>.
 99. Xarici investisiyanın qorunması haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 15 yanvar 1992-ci il. № 57.
 100. Xasbulatov, R.İ. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər (rus dilindən tərcümə). Bakı, “Zərdabi LTD MMC”, 2015. – 808 s.
 101. İbrahimov, E.Ə. İqtisadiyyatın davamlı inkişafının maliyyə-büdcə tənzimlənməsi və stimullaşdırılması problemləri / E.Ə.İbrahimov. – Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı, – 2018. – 320 s.

102. İbrahimov, İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. (Monoqrafiya). Bakı, 2016, 655 s.
103. İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoformatda müşavirə keçirilib. 06 yanvar 2021: [Elektron resurs] / URL: <https://president.az/articles/49933/print>.
104. İnnovasiya fəaliyyəti haqqında bir sıra stimullaşdırıcı mexanizmlər. İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu. AR İqtisadiyyat Nazirliyi. Bakı: 2017.– 36 s.
105. İnvestisiya fəaliyyəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 13 yanvar 1995-ci il. № 952.
106. İnvestisiya fəaliyyətinin təşviq edilməsi və xarici investorların hüquqlarının qorunması ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 18 yanvar 2018-ci il.
107. İnvestisiya fondları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 22 oktyabr 2010-cu il. № 1101-IIIQ.
108. İpoteka haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 15 aprel 2005-ci il.
109. İsayev, S.Z. İnvestisiya qoyuluşunun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri (Azərbaycan Respublikası neft sənayesinin materialları əsasında). / İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoteferatı. / – Bakı, 2005. – 22 s.
110. İşğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına nə vəd edir? 31.10.2021: [Elektron resurs] / URL: http://www.iqtisadiislahat.org/news/isgal_olunmus_erazilerin_azad_edilmesi_azərbaycan_iqtisadiyyatına_ne_ved edir-1059.
111. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa olunan enerji üzrə dəqiq potensialın hesablanması sahəsində görülməli işlər müzakirə edilib. 08-12-2020. AR Energetika Nazirliyi: [Elektron resurs] / URL: <https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/isgaldan-azad-edilmis-erazilerde-berpa-olunan-enerji-uzre-deqiq-potensialin-hesablanmasi-sahesinde-gorulecek-isler-muzakire-edilib.>].
112. İşğaldan azad olunmuş rayonlarda inventarlaşdırma işləri davam etdirilir. 31.01.2021: [Elektron resurs] / URL: <https://www.economy.gov.az/article/i-shgaldan-azad-olunmush-rayonlarda-inventarlashdirma-ishleri-davam->

113. Kazımlı, X.H. Qiymətləndirmənin əsasları/ Bakı: İqtisad Universiteti. – 2008. – 430 s.
114. Kəlbəyev, Y.A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri (monoqrafiya). Bakı: Elm, 2005, 468 s.
115. Kənd təsərrüfatında sığortanın stimullaşdırılması haqqında AR-nın qanunu. Bakı, 18 iyun 2002-ci il.
116. Kərimli, İ.A. “Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlərin müasir problemləri” Bakı, “Çaşıoğlu” Nəşriyyatı, 2006. - 304 s.
117. Kərimova, T.İ. Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin maliyyə təminatı / “Sosial-İqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində maliyyə nəzarətinin rolu” Beynəlxalq elmi-praktik konfrans, Bakı. – 2006. – s. 140-142.
118. Kərimova, T.İ. Azərbaycanda neft strategiyasının formalaşmasında qiymət amili // İqtisadiyyat və audit, Bakı. – 2002, № 7(25).– s. 33-36.
119. Kərimova, T.İ. Azərbaycanın uzunmüddətli iqtisadi inkişafına investisiya fəallığının təsiri // AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. Elmi əsərlər, Bakı. – 2011. – №-2. – s. 46-60.
120. Kərimova, T.İ. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində kapital rentabelliyyənin təhlili // “Çoxmülkiyyət şəraitində kooperasiyanın inkişafının sosial-iqtisadi problemləri” Elmi-praktik konfransın materialları, Bakı. – 2003. – s. 150-154.
121. Kərimova, T.İ. Əlverişli investisiya mühitinin formalaşması və xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb olunması imkanlarının reallaşması səviyyəsinin tədqiqi // İqtisadiyyat və audit, Bakı. – 2008, № 6(96). – s. 37-41.
122. Kərimova, T.İ. Xarici investisiyaların cəlb edilməsinin və səmərəli istifadəsinin strateji prioritetləri // “Qloballaşma və regional iqtisadi inkişaf”, Beynəlxalq konfransın materialları, Bakı. – 2004. – S. 94-98.
123. Kərimova, T.İ. İqtisadiyyatın investisiya potensialı: formalaşması və istifadə mexanizmləri // Monoqrafiya, Bakı. – 2008. – 223 c.
124. Kərimova, T.İ. İqtisadiyyatın investisiya potensialının formalaşdırılması və səmərəli istifadəsi problemləri. Monoqrafiya, Bakı, – 2017. – 371 s.

125. Kərimova, T.İ. İqtisadiyyatın prioritet sahələrinə investisiya axınlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi // Odlar yurdu universitetinin elmi-pedoqoji xəbərləri, Bakı. – 2009. – № 27. – s. 66-69.
126. Kərimova, T.İ. İnnovasiya yönümlü iqtisadi inkişaf siyasəti və milli innovasiya siyasətinin formalaşması məsələləri // AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu innovasiyalı inkişafın sosial-iqtisadi problemləri mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı. – 2010. – s.157-161.
127. Kərimova, T.İ. Investisiya fəallığı və onun iqtisadiyyatın investisiya potensialından istifadə səviyyəsinə təsiri // İqtisad Elmləri: nəzəriyyə və praktika, Bakı. – 2011. – № 3 / 2010. – s. 84-95.
128. Kərimova, T.İ. İnvestisiya qərarlarının əsaslandırılmasında səhmdar kapitalın bazar dəyərinin qiymətləndirilməsi metodları // İqtisadiyyat və audit, Bakı. – 2007, №7 (85). – s. 19-23.
129. Kərimova, T.İ. İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsinin mütərəqqi formaları // Böhrandan sonrakı iqtisadiyyatda maliyyə resurslarının səmərəli idarə olunmasında şəffaflığın rolu (Beynəlxalq elmi-praktik konfrans). – Bakı. – 2009. – s. 225-228.
130. Kərimova, T.İ. İnvestisiya mühitinin formalaşmasına elmi-nəzəri yanaşmanın zərurəti / “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişaf problemləri “Elmi-praktik konfransın materialları, Bakı.– 2003. – s. 97-99.
131. Kərimova, T.İ. İnvestisiya potensialından istifadənin mikroiqtisadi aspektlərinin qiymətləndirilməsi // İqtisad Elmləri: nəzəriyyə və praktika, Bakı. – 2011. – №3. – s. 90-100.
132. Kərimova, T.İ. Investisiya potensialından istifadənin səmərəliliyinin artırılmasından milli innovasiya siyasətinin rolu // Odlar yurdu Universitetinin Elmi və pedoqoji xəbərləri, Bakı. – 2011. – № 32. – s. 91-95.
133. Kərimova, T.İ. İnvestisiya potensialının optimal istifadənin reallaşması davamlı iqtisadi inkişafın əsas amili kimi // Qloballaşma şəraitində davamlı inkişafın aktual problemləri. Beynəlxalq konfransın materialları. – Bakı, 2011. – s. 152-155.

134. Kərimova, T.İ. İnvestisiya potensialının reallaşdırılmasının büdcə-vergi mexanizminin təhlili // İqtisad Elmləri: nəzəriyyə və praktika, Bakı. – 2012. – № 4. – s. 101-112.
135. Kərimova, T.İ. İnvestisiya prosesi və struktur cəhətdən yenidənqurmanın əsas istiqamətləri // Odlar yurdu universitetinin elmi-pedoqoji xəbərləri, Bakı. – 2009. – № 27. – s. 63-65.
136. Kərimova, T.İ. İnvestisiya prosesi və struktur yenidən qurmanın əsas istiqamətləri // İqtisad Elmləri: nəzəriyyə və praktika, Bakı. – 2011. – № 1 / 2010. – s. 122-117.
137. Kərimova, T.İ. İnvestisiya resursları bazarının tənzimlənməsində investisiya siyasətinin təsirinin qiymətləndirilməsi // AMEA İqtisad iyyat İnstitutu. Elmi əsərlər, Bakı. – 2010. – № 1. – s. 254-257.
138. Kərimova, T.İ. İnvestisiya risklərinin sistemli idarə olunması // Odlar yurdu Universitetinin Elmi və pedoqoji xəbərləri, Bakı. – 2012. – №33. – S. 68-71.
139. Kərimova, T.İ. Kənd təsərrüfatının inkişafı və investisiya amili / “Aqrar islahatların ilkin nəticələri və prespektivlər”, Beynəlxalq elmi-praktik konfrans, Bakı. – 2003. – s. 197-201.
140. Kərimova, T.İ. Milli iqtisadiyyatda sahəvi bölümdə investisiya imkanlarının qiymətləndirilməsi // «Azərbaycan iqtisadiyyatının strateji yol xəritəsi: hesabatlılıq və şəffaflyq problemləri», Beynəlxalq Elmi praktik konfrans, Bakı, 2017. – s. 366-368.
141. Kərimova, T.İ. Milli iqtisadiyyatda sahəvi bölümdə investisiya potensialının qiymətləndirilməsi // «Gənc alimlərin II Beynəlxalq konfransı», Gəncə. – 2017. – s. 104-106.
142. Kərimova, T.İ. Milli innovasiya sisteminin inkişaf problemləri / “Azərbaycan Respublikasında İnnovasiya yönümlü iqtisadi inkişafın problemləri və onların həlli yolları” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları Sumqayıt. – 2010. – s. 87-88.
143. Kərimova, T.İ. Mineral-xammal resursları yataqlarının iqtisadi qiymətləndirilməsi investisiya cəlbediciliyinin yüksəldilməsi amili kimi //

- AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun elmi əsərləri, Bakı. – 2010. – № 4. 09. – s. 243-246.
144. Kərimova, T.İ. Müəssisənin investisiya potensialının inkişafı istehsal artımı amili kimi // AMEA-nın xəbərləri, Bakı. – 2010. – №3. 09. – s. 122-126.
145. Kərimova, T.İ. Ölkədə investisiya mühitinin formalaşması və xarici kapitalın cəlb olunma imkanlarının təhlil // Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Respublika elmi-praktiki konfransının materialları, Bakı. – 2010. – s. 265-267.
146. Kərimova, T.İ. Ölkənin investisiya cəlb ediciliyinə pul-kredit siyasətinin təsiri / “Keçid iqtisadiyyatı ölkələrində auditin inkişaf problemləri” Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı. – 2004. – s. 109-111.
147. Kərimova, T.İ. Regional investisiya risklərinin sistemli idarəetmə modelinin nəzəri-metodoloji əsaslandırılması // AMEA-nın xəbərləri, Bakı. – 2010. – № 4. – s. 74-78.
148. Kərimova, T.İ. Regionun investisiya potensialının qiymətləndirilməsi məsələləri // AMEA-nın xəbərləri, Bakı. – 2010. – № 4 .09 – s. 43-47.
149. Kərimova, T.İ. Səmərəli investisiya siyasətinin reallaşmasına əlverişli investisiya mühitinin təsiri // İqtisadiyyat və audit, Bakı . – 2007. – № 9(87). – s. 33-39.
150. Kredit Zəmanəti Fondunun yaradılması haqqında” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı // Bakı: –15 sentyabr 2017.
151. Qarabağ Dirçəliş Fondunun strateji və fəaliyyət planları hazırlanacaq. 12 Mart 2021: [Elektron resurs] / URL: <https://report.az/daxili-siyaset/qarabag-dircelis-fondunun-strateji-ve-fealiyyet-planlari-hazirlanacaq/>.
152. Qasımlı, V.Ə. Qarabağ Azərbaycanda iqtisadi artımın yeni drayveri olacaq. 24 noyabr 2020: [Elektron resurs] / URL: <https://vergiler.az/news/economy/10954.html>.
153. Qasımlı, V.Ə. İqtisadi modernizasiya/ Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. – 2014. – 312 s.
154. Qənbərov, F.Ə. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanda iqtisadi artımın təmin edilməsinin xarici iqtisadi amilləri. / İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı.

/ – Bakı, 2014. – 60 s.

155. Qulyev, T.Ə., Qafarov Ş.S. İqtisadi şüur və iqtisadiyyat // UNEC Elmi xəbərləri, İl 5, Cild 1, 2017. s. 4-12.
156. Mahmudova, L.F. İnnovasiya yönümlü inkişaf strategiyasının formalaşması istiqamətləri // AMEA-nın Elmi əsərləri. – Bakı: – 2013. № 3, – s. 25-30.
157. Menkyu, N.Q. Ekonomiksin prinsipləri. 2-ci nəşr – “Ali məktəblər üçün dərslik” - seriyası / rus dilindən tərcümə. Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2009. – 697 s.
158. Məmmədov, E.Y. Milli iqtisadiyyatın müasir problemləri və onların həlli yolları. // AMEA-nın Xəbərləri, İqtisadiyyat seriyası. – Bakı: 2017 (mart-aprel) s. 4-7.
159. Məmmədov, R.M. Ölkə regionlarında klasterlərin yaradılması və inkişafı məsələləri. İ.ü.f.d. diss-nın Avt-tı. Bakı, 2011, 24 s..
160. Məmmədov, Z.F. Pul. Kredit. Banklar. Z.Məmmədov, Z.İbrahimov. – Bakı: Qanun, – 2009. – 220 s.
161. Məmmədova, E.B. Maliyyə / E.B.Məmmədov. – Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı, – 2018. – 464 s.
162. Musayev, A.F. İnnovasiya iqtisadiyyatı və vergi stimullaşdırması. Bakı: Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 2014, 184 s.
163. Musayev, A.F. Qarabağın bərpası və inkişafı prosesində xarici dəstək mühüm amildir: [Elektron resurs] / 27.01.2021. // A.Musayev, M.Zeynalov URL: www.science.gov.az/news/open/15789.
164. Musayev, A.F., Qarayev, İ.Ə. Sosial siyasət və iqtisadi inkişaf // Azərbaycanın Vergi Jurnalı, 1/2013.-S. 67-86 .
165. Müzəffərli, N.M, İsmayılov E. Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar. Bakı, Qafqaz nəşriyyat evi, 2010. - 270 s.
166. Nadirov, A., Muradov Ş., Ələsgərov A., Nuriyev Ə., Hüseynov T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı, “Elm”, 2003. -344 s
167. Nadirov, A.A. Azərbaycan iqtisadiyyatının daim yüksələn müstəqillik dövrü. Bakı: Elm. – 2012.– 360 s.
168. Namazova, C.B. İntegrasiya mühitinin təhlili və onun vergi siyasətinin rolu. /

- İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoteferatı. / – Bakı, 2011. – 51 s.
169. Novruzov, V.T. Heydər Əliyevin iqtisadi inkişaf konsepsiyası fəaliyyətdədir //«İqtisadiyyat və həyat», –2002. № 1-3, – s.69-88.
170. Nuriyev, Ə.X. Davamlı və tarazlı regional inkişaf / Bakı: Avropa.– 2017.–240 s.
171. Orucova, M.Ş. Xarici investisiyaların Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin təhlili və modelləşdirilməsi. / İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoteferatı. / – Bakı, 2012. – 24 s.
172. Sadıqov, E.M. İnvestisiyaların maliyyələşdirilməsinin səmərəliyinin yüksəldilməsi. / İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoteferatı. / – Bakı, 2013. – 26 s.
173. Sadıqov, M.M. Maliyyə / M.M.Sadıqov, S.M.Məmmədov – Gəncə: – 2010. – 568 s.
174. Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun illik hesabatı 2020. [Elektron resurs] / URL: http://edf.gov.az/uploads/Statistik_melumatlar/Illik_hesabatlar/%C4%B0llik%20Hesabat%202020.pdf.
175. Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətində “bir pəncərə” prinsipinin təşkilini təmin etmək tədbirləri haqqında AR Prezidentinin 2007-ci ilin 25 oktyabr tarixli Sərəncamı.
176. Səmədzadə, Z.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri. Bakı, 2010. – 982 s.
177. Səmədzadə, Z.Ə. Dinamik inkişaf edən bir ölkədə şəffaflığın və maliyyə intizamının təmin olunması vacib şərtidir. [Elektron resurs] / URL: <http://www.samedzade.az/az/pages/183>.
178. Sənaye parkları haqqında nümunəvi Əsasnamə. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 aprel 2013-cü il 865 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
179. Sığortalanmasına maliyyə yardımı göstərilən kənd təsərrüfatı əmlakının və sığorta hadisələrinin novlərinin və sığorta haqqının budcə vəsaiti hesabına ödənilən hissəsinin müəyyən edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 4 mart 2004-cü il tarixli Qərarı.

180. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 21 dekabr 2011-ci il, № 548.
181. Süleymanov, Q.S., Quliyeva G.N., İsmayılova A.B. Sənayenin innovativ inkişafında beynəlxalq təcrübə və Azərbaycan sənayesinin inkişaf perspektivləri // İpək yolu, – 2018. №3, – s. 55-66.
182. Süleymanov, V.E. Dövlətin investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi məsələləri. / İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoteferatı. / – Bakı, 2009. – 25 s.
183. Şahbazov, F.H. Azərbaycanda makroiqtisadi proporsiyaların tənzimlənməsinin investisiya amili. / İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoteferatı. / – Bakı, 2018. – 28 s.
184. Şəkəreliyev, A.Ş. Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. – Bakı: Turxan NPB, –2016. – 536 s.
185. Tağıyev, A.H., Səfərov Q.Ə. İnnovasiya layihələrinin menecmenti. – Bakı: Təknur, – 2013. – 272 s.
186. Texnoparkların yaradılması üzrə beynəlxalq təcrübə. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu. Bakı – 2017.– 69 s: [Elektron resurs] / URL: <http://ier.az>.
187. Vəliməmmədov, M.Ş. Azərbaycanda investisiya mühiti və dövlət tənzimlənməsinin müasir vəziyyəti// Azərbaycan İqtisadi və Sosial Araşdırmalar Jurnalı. Volume 4, Number 4/İl 4, Say 4, 2017.- P. 25-34.
188. Vəliyev, P.A. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasının maliyyə-investisiya mənbələri / P.A.Vəliyev. – Bakı: Şərq-Qərb. – 2015. – 214 s.
189. Karimova, T.İ. Azərbaycanda yatırım potansiyelinin gelişmesinin bölgesel özellikleri // TURAN Stratejik Araştırmalar Merkezi. TURAN-CSR: TURAN Center for Strategic Researches TURAN-SAM Uluslararası Bilimsel Hakemli Dergisi; Yıl: 2017; Cilt: 9/İLKBAHAR – 2017. – № 34.

Rus dilində

190. Абдукаримов, И.Т. Мониторинг и анализ инвестиционной деятельности предприятия на основе бухгалтерской (финансовой) деятельности //

- Социально-экономические явления и процессы. 2013. №11 (057). – С. 7-14.
191. Алиев, А.Б. Формирование и развитие экономической и национальной безопасности Азербайджанской Республики в совершенных условиях: / автореферат дисс. д-ра экон. наук. / – Баку, 2014. -59 с.
192. Антипина, Н.И. Особенности национальной инновационной системы Германии. – Москва, Дрофа: – 2013. – 358 с.
193. Арташина, И.А. Модернизация инвестиционной политики регионального развития: монография/ И.А.Арташина, Ю.Н.Жулькова. – Н.Новгород: НИУ РАНХиГС, 2012. – 180 с.
194. Ахмадеев, А.М., Сагатгареев Э.Р. Сущность и экономическое содержание инвестиций и процесса инвестирования: [Электронные ресурсы] / URL: <http://www.bagsurb.ru>.
195. Бажутов, А.В., Ильяшенко В.В. Взаимосвязь темпов инфляции и инвестиционных вложений в экономике // Journal of new economy. 2010. №2 (28). – с. 38-44.
196. Бакеева, Й.Р., Козлова А.А. Управление рисками при реализации инвестиционных проектов // Вестник Академии знаний. 2018. №3 (26). – с.51-56.
197. Балабанов, В.С., Дмитриева Е.В. Оценки рисков инвестиционных проектов промышленных предприятий // Модернизация. Инновации. Развитие. 2013. №14. – С. 26-29.
198. Басов, А.И. Финансово-кредитное регулирование инвестиционного процесса в России // Москва: Финансы и статистика. – 2012. – 208 с.
199. Бирман, Г., Шмидт С. Капиталовложения: Экономический анализ инвестиционных проектов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2013 - 631 с.
200. Борисова, Л.М., Таран Е.А., Титенко Е.А. Инновационное предпринимательство. Томск.– 2013.– 235 с.
201. Бочаров, В. В. Инвестиции /В. В. Бочаров. – СПб.: Питер, 2009. – 384 с.
202. Бригхэм, Ю. Финансовый менеджмент/ – Ю.Бригхэм, М.Эрхардт. Санкт-Петербург: Питер, 2009. – 960 с.

203. Булатов, В.В. Новая архитектура фондового рынка и проблемы привлечения инвестиций в современных условиях // Экономика в промышленности. 2009, (3) – с. 22-28.
204. Булочников, П.А., Лавров В.В. Повышение конкурентоспособности регионов как основа эффективного социально-экономического развития // Известия СПбГЭУ. 2019. №5-1 (119). – с. 99-105.
205. Варламова, О.А. Особенности зарубежного опыта экономической оценки инвестиционных проектов // Экономика: вчера, сегодня, завтра. 2016. № 7. С. 47-57.
206. Васюков, Е.А. Сравнительный анализ факторов привлекательности для ПИИ в развивающихся и развитых странах // Финансы и управление. – 2020. – № 1., С. 38–52.
207. Вахрин, П. Инвестиции. М.: «Дашков и К», 2003, 384 с.
208. Вишняков, А.И., Герасина О.Н. Формирование инвестиционного климата региона // Проблемы экономики и юридической практики. 2012, С.298-300.
209. Волков, И.М., Грачев М.В. Проектный анализ: М.:ИНФРА-М, 2011, 495 с.
210. Вологдин, Е. В. Методические и практические аспекты оценки инвестиционной привлекательности региона. Автореф. дис. канд. экон. наук / Новосибирск, 2006.– 21 с.
211. Газеев, М.Х. Показатели эффективности инвестиций в условиях рынка: учебник / М.Х. Газеев, А.П. Смирнов, А.Н. Хрычев - М.: ВНИИОЭНГ, 2011. – 354 с.
212. Гергаулов, И.Э. Финансирование проектов: основные формы привлечения инвестиций // Научные труды Московского гуманитарного университета. 2018. № 5. – С. 58-64.
213. Герзелиева, Ж.И. Развитие подходов к определению, классификации и управлению рисками инвестиционных проектов // Российское предпринимательство. 2016. №19. – с. 2495–2506.
214. Глущенко, М.Э. Методологические подходы к оценке инвестиционной привлекательности // Экономический анализ: теория и практика, 2009, №

2. – с. 49-57.
215. Голещихин, О.С. Прямые иностранные инвестиции и экономическое развитие // Российское предпринимательство. – 2012. – Том 13. – № 24. – с. 21-26.
216. Гольдштейн, Г.Я. Стратегический инновационный менеджмент. – Москва. ИНФРА-М, – 2008. – 286 с.
217. Гольман, Т.И., Волкова Т.В., Апсите М.А. Управление рисками в современных социально-экономических условиях // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. 2018. №4. – С.51-59.
218. Гордеев, О.И., Гордеев С.О. Теоретические и методологические основы экономического роста на этапе становления инновационной экономики // РППЭ, – 2016. №1 (63), – с.77-82.
219. Горяева, К.А. Финансовое обеспечение инвестиционной деятельности энергосбытовых компаний // Инновационная наука. 2015. №6-1. – С. 69-71
220. Государственный долг стран в 2019 году: [Электронные ресурсы] / URL: <https://svspb.net/danmark/gosudarstvennyj-dolg-stran.php>.
221. Гурнович, Т.Г. Оценка и анализ рисков. Москва: КНОРУС, 2019. - 252 с.
222. Гюльалиев, М. Динамика и отраслевая структура иностранных инвестиций, направленных в экономику Азербайджана / М.Гюльалиев, Р.Алиев // Экономический Вестник Донбасса: – 2015. №3 (41), – с. 67-74.
223. Дворецкая, А.Е. Деньги, кредит, банки / А.Е.Дворецкая. – Москва: Юрайт. – 2014. – 638 с.
224. Дежинов, Д.В. Инвестиционная привлекательность инновационных проектов как фактор развития экономических систем: / дисс. канд. экон. наук. / – Волгоград, 2006. – 161 с.
225. Доклад о мировых инвестициях 2019. Конференция Организации Объединенных Наций по Торговле и Развитию. – ЮНКТАД. – Организация Объединенных Наций, 2019. – 51 с.
226. Доклад о мировых инвестициях 2020. Конференция Организации Объединенных Наций по Торговле и Развитию. – ЮНКТАД. – Организация

- Объединенных Наций, 2020. – 71 с.
227. Досужева, Е.Е. Модели оценки коммерческой эффективности инновационно-инвестиционных проектов // Науковедение. 2015. Т. 7. № 3 С. 2-33.
228. Друкер, П.Ф. Бизнес и инновации. – Москва: Вильямс, – 2007. – 432 с.
229. Заернюк, В.М., Черникова Л.И. Функции финансовой системы и показатели ее развития // Сервис – 2012. №3, – с.92-100.
230. Инвестиции / под ред. Л.И. Юзвович, С.А. Дегтярева, Е.Г. Князевой. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, – 2016. – 543 с.
231. Кармов, Р.А. Инвестиционный процесс в современной России // Актуальные социально-экономические проблемы развития России. Москва: МФЮА. – 2011. – с. 71-77.
232. Кашкарева, Е.А. Влияние прямых иностранных инвестиций на рост экономики: / дисс. канд. экон. наук. / – Красноярск, 2007.– 239 с.
233. Керимова, Т.И. Вопросы совершенствования инвестиционной политики в системе социально – экономического развития страны // Потребительская кооперация: теория, методология, практика «Российский Университет Кооперации».– Москва. – 2010. – с. 202-207.
234. Керимова, Т.И. Институциональные концепции развития // Экономика и предпринимательство. – 2016. – № 6. – с. 973-975.
235. Керимова, Т.И. Направления повышения привлекательности инвестиций в России // Экономика и предпринимательство. – 2017. – № 5. – с. 1057-1060.
236. Керимова, Т.И. Основные направление инвестиционной политики в Азербайджанской Республике // Санкт – Петербург: Глобальный научный потенциал, – 2012. № 5 (14), – с.86-89.
237. Керимова, Т.И. Пути активизации инвестиционного процесса на региональном уровне // Глобальный научный потенциал, Санкт – Петербург. 2012. – № 9 (18). – с. 79-82.
238. Керимова, Т.И. Пути повышения привлекательности инвестиций в России // European Applied Sciences: challenges and solutions. Hosted by the ORT Publishing and The Center For Social and Political Studies “Premier” Conference

papers, May 25-26, 2016. – № 7. – s. 57-61.

239. Керимова, Т.И. Теоретико–методологические вопросы оценки инвестиционного климата Азербайджана // Перспективы науки. – Тамбов. – 2012. – № 5.(32). – с. 422-425.
240. Киселёва, О.В. Инвестиционный анализ / О.В. Киселёва, Ф.С. Макеева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: КНОРУС, 2016. — 208 с.
241. Ковалев, В.В. Инвестиции в вопросах и ответах (методы оценки инвестиционных проектов). – Москва: ООО "Перспектива", 2014 – с. 188-198.
242. Коломыйц, О.Н. Инвестиционный климат страны и ее регионов на современном этапе: сущность и критерии оценки // Вестник СГУТ и КД. 2011. № 2 (16) 64 – с. 64-67.
243. Курилова А.А., Полтева Т.В. Влияние инфляции на показатели эффективности инвестиционного проекта // Экономические науки. Вектор науки ТГУ. Серия: Экономика и управление. 2015. № 4(23), с.56-58.
244. Котлер, Ф., Армстронг Г., Сандерс Дж., Ванг В. Основы маркетинга. М., Вильямс, 2004, 1152 с.
245. Кулиев, Р.А. Инвестиционные проблемы формирования национальной экономики Азербайджана: / дисс. д-ра экон. наук. / – Баку, 2004. – 304 с.
246. Лавров, Е.И., Капогузов Е.А. Экономический рост: теории и проблемы. Омск: Изд-во ОмГУ, 2016. – 214 с.
247. Лейзина, О.П. Методы управления рисками // Царскосельские чтения. 2012. №XVI. – с. 176-179.
248. Липсиц, И.В. Экономический анализ реальных инвестиций / И.В. Липсиц, В.В. Коссов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2011. – 347 с.
249. Лысоченко, А.А., Гизгизов А.А. Инвестиционная стратегия развития региона в современных экономических условиях // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. 2018. №4.- с. 210 -213.
250. Лытнев, О.Н. Оценка рисков инвестиционного проекта малого бизнеса с использованием электронных таблиц // Управление финансовыми рисками. 2017. №4. – С.290–312.

251. Ломакин, В.К. Мировая экономика. М.: Финансы, Изд. объединение ЮНИТИ, 2019.– 687 с.
252. Лукасевич, И.Я. Финансовый менеджмент / И.Я.Лукасевич. – Москва; Эксмо, – 2010. – 768 с.
253. Лютый, И.А. Инвестиционная деятельность/ И.А.Лютый, Р.А. Кулиев. – Баку. – 2019. – 400 с.
254. Макконнел, К.Р. Экономикс // К.Р.Макконнел, С.Л.Брю, Ш.М.Флинн / Москва. ИНФРА – Москва, 2011, 1009 с.
255. Малышевский, А.Б. Оценка экономической эффективности инвестиционных проектов промышленных предприятий:/ дисс. канд. экон. наук. / – М., 2011. 149 с.
256. Мамедов, З.Ф. Денежно-кредитная система Азербайджана // Общество и экономика. – 2009. №3, – с.82-106.
257. Маршалл, А. Принципы экономической науки / А. Маршалл. – Т.1. Москва: Прогресс, – 1993. – 350 с.
258. Матвеева, Т.Ю. Макроэкономика./ Т.Ю. Матвеева. – Москва: Изд. дом Высшей школы экономики. – 2017. – 124 с.
259. Международная экономика / Ф.З. Мичурина [и др.]; под ред. Ф.З. Мичуриной. – Пермь: Изд-во ФГБОУ ВПО Пермская ГСХА.–2012. – 501 с.
260. Мирзаджанзаде, А.Х., Алиев Н.А. и др. Фрагменты разработки морских нефтегазовых месторождений, Баку, Елм -1997. – 408 с.
261. Молчаненко, С.А. Оценочные характеристики функционирования предпринимательских структур // Приоритетные научные направления: от теории к практике. 2015.– № 15. с.105–109.
262. Мурадов, А.Дж. Интеграция переходной экономики в систему мирового хозяйства: (На прим. Азербайджана): / автореферат дисс. д-ра экон. наук. / – Киев, 1998. – 32 с.
263. Мусиенко, С.А., Мусиенко А.А. Анализ проблем привлечения иностранных инвестиций и пути их решения // Инновационная наука, 2017, №4-1, С.39-48.

264. Мякшин, В.Н. Управление межотраслевыми финансовыми потоками на основе механизма инвестиционной самоиндукции: / дисс. д-ра экон. наук. / – Архангельск – 2016. 435 с.
265. Национальные счета. Нью-Йорк: Организация Объединенных Наций, 2006, 176 с.
266. Новицкий, Н.А. Современные проблемы инвестирования инновационной индустриализации России // Вестник Московского университета имени С.Ю. Витте. Серия 1: Экономика и управление. 2013. – №1 (3). – с. 18-23.
267. Овчинникова, Н.Н. Влияние прямых иностранных инвестиций на экономический рост: модель потока капиталовложений в промежуточное производство. Дисс. канд. экон. наук. Москва, 2013. – 46 с.
268. Пантюхина, Л.П. Количественная оценка инвестиционного потенциала территориального образования.// Реальный сектор экономики: теория и практика управления. - Ижевск: Изд-во ИжГТУ, 2006, №1, с. 192-202.
269. Питерская, Л.Ю. Инвестиционная деятельность реального сектора экономики (теоретические и методологические аспекты). Монография/ Л.Ю.Питерская. - Ставрополь, 2005, 160 с.
270. Поликарпов, К.И., Тимофеев Д.Г. Обзор методов оценки инвестиционной привлекательности капитальных вложений // European research. 2017. №1 (24). – С.48-52.
271. Поморцева, И.М. Управление рисками инвестиционных проектов: проблемы идентификации и алгоритмы реагирования // Вестник РГГУ. Серия «Экономика. Управление. Право». 2011. №4 (66). с. 129-143.
272. Портер, М. Конкурентное преимущество: Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость / пер. с англ. Е. Калининой. — М.: «Альпина Паблицер», ООО «Альпина Паблицер», 2016. – 1020 с.
273. Пронин, А.С. Управление процессом привлечения инвестиций в регионе. — М.: РАГС, 2011. – 207 с.
274. Разгуляева, Л.Н. Региональная инвестиционная стратегия // Предпринт, СПб: Изд-во СПбГУАП, 2007.

275. Рейтинг стран мира по уровню прямых иностранных инвестиций. The World Bank: Foreign Direct Investment 2019. <https://gtmarket.ru/ratings/foreign-direct-investment-index>.
276. Рязанова, О.Е., Левченко Л.В. Инвестиционный климат как условие для развития инновационной экономики // Экономические Науки, №5(114), 2014 - с.14-28.
277. Садыгов, Ш.М. Приоритетная развития ненефтяного сектора экономической политики Азербайджана// Журнал «Інвестиції: практика та досвід», №15, 2014. -с. 94-99.
278. Самуэльсон, П.Э. Экономика: / Самуэльсон, П.Э., Нордхаус, В.Д. Пер.с англ.– Москва: И.Д.Вилиямс, 2012. – 1360 с.
279. Седаш, Т.Н., Бирюков А.В. Использование зарубежного опыта для повышения конкурентоспособности и инвестиционной привлекательности российских регионов // Финансы и кредит. 2013. №38 (566), С. 59-65.
280. Семилякова, К.В., Луганская Ю.В., Баранова И.В. Современные проблемы инвестиционной политики промышленного комплекса Ростовской области // Научно-методический электронный журнал «Концепт», 2017, Т. 39. – С. 2136–2140.
281. Сенчагов, В.К. Современные системы развития финансовой системы в условиях глобализации // Современные технологии управления. – 2015. №9 (57), – с.38-58.
282. Сергеев, И.В. Инвестиции / И.В. Сергеев, И.И. Веретенникова, В.В. Шеховцов. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательство Юрайт, 2014. — 314 с.
283. Смит, А. Исследование о природе и причинах богатства народов./ – Издательская группа ЭКСМО, 2019. –1056 с.
284. Стоянова, Е.С. Финансовый менеджмент: теория и практика / Е.С.Стоянова. 6-е изд. – Москва; Изд-во Перспектива, – 2010, – 656 с.
285. Тихомиров, А.Л. Трансформация структуры инвестиционных ресурсов российских промышленных предприятий // Журнал «Экономические

- науки», №8, 2011. – С.59-68.
286. Трацевская, Л.Ф., Янчук, В.А. Национальная экономика, нестабильность и макроэкономическое равновесие. Л.Ф. Трацевская, В.А. Янчук. – Витебск: УО «ВГУ им. П.М. Машерова», 2011. – 49 с.
287. Тхакушинов, Э.К. Теоретические основы управления региональными инвестиционными рисками. Майкоп: Качество.– 2007. – 80 с.
288. Тхакушинов, Э.К. Формирование системы оценок инвестиционных рисков в регионе / Э.К. Тхакушинов // Вестник Южно-российского государственного технического университета (Новочеркасского политехнический институт). № 4.– Новочеркасск, 2010. – с. 29-39.
289. Уткин, Э.А. Финансово-промышленные группы / Э. А. Уткин. – М.: ЭКМОС, 2012. – 352 с.
290. Фахтиев, А.М. Экономические отношения формирования инвестиционного климата // Экономические науки. № 3, 2008, С.114-117.
291. Фомичев, А.Н. Риск-менеджмент. ИТК «Дашков и К°». - 2016. - 372 с.
292. Хмелев, И.Б. Мировая экономика. Москва: ЕАОИ. – 2009. – 360 с.
293. Цогоева, М.И., Цоков З.Б. Прямые иностранные инвестиции и экономический рост.// Экономические науки, 1, 2016.- С. 35-42.
294. Цурелин, А.В. Формирование и реализация инвестиционного потенциала предпринимательства в сфере производства: / автореферат дисс. канд. экон. наук. / – Москва. – 2007.– 24 с.
295. Черняк, В.З., Эриашвили Н.Д., Барикаев Е.Н. Управление предпринимательскими рисками в системе экономической безопасности. Теоретический аспект: монография. ЮНИТИ-ДАНА – 2015. – 159 с.
296. Чувахина, Л.Г. Особенности глобальной инвестиционной политики: современные тенденции и перспективы // Вестник АГТУ. Серия: Экономика. 2019. №2. – с. 142-148.
297. Шимширт, Н.Д, Копилевич В.В., Холодова Е.И. Современная инвестиционная и инновационная политика государства. Томск: Издательский Дом ТГУ, 2016.- 104 с.

298. Щербаков, В.С. Экономическое развитие регионов на основе интенсификации инвестиционных процессов: / дисс. канд. экон. наук. / – Москва, 2017. – 269 с.
299. Экономическая теория / И.В. Новикова и др.; под ред. И.В. Новиковой. – Минск: Тетралит, 2014. – 352 с.
300. Экономическая теория. – Москва: ИНФРА-М, –2010. – 747 с.
301. Экономический рост: факторы эффективного развития. Монография. Пенза, МЦНС «Наука и просвещение», – 2017, – 110 с.
302. Эмир-Илясова, Э.И. Внешнеэкономические связи Азербайджанской Республики в условиях интеграции в мировую экономику: / автореферат дисс. д-ра экон. наук. / – Баку, 2013. – 48 с.

İngilis dilində

303. Albuquerque, E. Scientific Infrastructure and Catching-Up Process: Notes about a Relationship Illustrated by Science and Technology Statistics / RBE, №4, 2011, с. 545-566.
304. Aliyev, Sh.T. Economics of Azerbaijan: upgrading and implementation of effective instruments // Life Science Journal - Acta Zhengzhou University Overseas Edition, 2014, Vol.11, №.5, p. 321-326.
305. Allahverdiyev, D.I. Azerbaijan's Economic Policy Is A Sustainable Person From Capital To Human Progress / Proceedings Of The 7th International Conference On Control And Optimization With Industrial Applications, Vol Ii. 2020. – P. 92-94.
306. Atherton, J., Graham, E.L., Steedman, I. The Practices of Happiness: Political Economy, Religion and Wellbeing, Routledge Frontiers of Political Economy, Routledge, Taylor & Francis Group, London. 2010 – 298 p.
307. Frenkel, R. From the Boom in Capital Inflows to Financial Traps//Capital Market Liberalization and Development. New York: Oxford University Press, 2008, pp. 101-119.
308. Graham, C. The pursuit of happiness: an economy of well-being / C. Graham. - Washington D.C.: Brookings Institution Press, – 2011. – 164 p.

309. Guliyeva, A.E. Problems of financial and investment support modelling of the regional social and economic development // WSEAS Transactions on Business and Economics, Volume 17, 2020, Greece, Art. #72, p. 741-752.
310. Hacche, G. The Emergence of Modern Growth Theory - The Harrod-Domar Models // London: The Theory of Economic Growth. Palgrave.–1979.–p.3-19.
311. Harrod, R.F. An Essay in Dynamic Theory // Economic Journal. – 1939. (№ 49). – c.14–33.
312. Hickey, R; Lozej, M; Smyth, D. Financing government investment and its implications for public capital: A small open economy perspective. Economic Modelling. (93). 2020. - C.620-641.
313. Hnatkovska, V., Norman A.L. Volatility and Growth // Washington: World Bank Policy Research Working Paper Series. – 3184, 2004. – p.1077-1094.
314. Joh, Sung Wook. Corporate Governance and Firm Profitability: Evidence from Korea before the Economic Crisis. Journal of Financial Economics 68(2). 2004. – p. 287–322.
315. Karimova, T.I. Assessment the attractiveness of countries for investment by expert knowledge compilation // Advances in Intelligent Systems and Computing, 2020. – 1095 AISC. – p. 331–339.
316. Karimova, T.I. Efficiency Indicators Use for Estimating of the Azerbaijan Agrarian Sector Investment Potential in the Modern Period // American – Eurasian J.Agric. & Environ. Sci., 14 (4). – 2014. – №14 (4). – p. 352-357.
317. Karimova, T.I. Evaluation of Food Security in the Region Within the Framework of the FAO UN Cooperation Program Using the Fuzzy Inference Elkhana Aliyev, Tarana Karimova, and Galib Hajiyev // 13th International Conference on Theory and Application of Fuzzy Systems and Soft Computing — ICAFS-2018 Springer (Web of Science - Clarivate Analytics, Scopus). – 2019. – №896. – s. 609-618.
318. Karimova, T.I. Ways to increase the attractiveness of investments in Azerbaijan/ Urbanizasiyalı sənayeləşmə şəraitində mədəni irsin və biomüxtəlifliyin qorunması. Beynəlxalq elmi-praktiki konfrans II hissə, Gəncə.–2017.– S. 89-90.
319. Keynes, J.M. The General Theory of Employment, Interest and Money. Palgrave

- Macmillan. – 2007, – 472 p.
320. Kuznets, S.S. Population, Capital, and Growth: Selected Essays / Norton, 1973 –356 p.
321. Kweh, Q.L., Lu, W.M., Tone, K., Nourani, M. Risk-adjusted banks' resource-utilization and investment efficiencies: does intellectual capital matter? // Journal Of Intellectual Capital. 2- 2021. – p. 238-253.
322. Li, Guoxiang; Guo, Fanyong., Di Danyang. Regional competition, environmental decentralization, and target selection of local governments // Science Of The Total Environment. 7-2021.-p.1231-1245.
323. Lu, W.C; Kasimov, I; Karimov, I; Abdullaev, Y. Foreign Direct Investment, Natural Resources, Economic Freedom, and Sea-Access: Evidence from the Commonwealth of Independent States // Sustainability. (12). 8. – 2020. P. 198-214.
324. Modigliani, F. The Cost of Capital, Corporation Finance, and the Theory of Investment / F.Modigliani, M.H.Miller // American Economic Review. – 1958. Vol. 48. June. № 3, p. 261 – 297.
325. Obst, T., Onaran, O., Nikolaidi, M. The effects of income distribution and fiscal policy on aggregate demand, investment and the budget balance: the case of Europe // Cambridge Journal Of Economics. 44 (6), 2020. – P. 1221-1243.
326. Oishi, Sh., Kesebir S. Income Inequality Explains Why Economic Growth Does Not Always Translate to an Increase in Happiness. University of Virginia and London Business School // Psychological Science 2015, Vol. 26(10). – p. 1630–1638.
327. Paez, L. Liberalizing Finance Services and Foreign Direct Investment. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011.– 276 c.
328. Porter, M.E. Building the Microeconomic Foundations of Prosperity: Findings from the Business Competitiveness Index/ Boston: Harvard Business School. – 2003. – 154 p.
329. Present environment and sustainable development. (14)-1.2020. – p. 243-254.
330. Schumpeter, J.A. Business Cycles. Theoretical, Historical and statistical Analysis

- of Capitalist Proces. N. Y., – 1939. Vol. 1.2. – p. 147-169.
331. Schumpeter, J.A. History of Economic Analysis Oxford University Press, – 1954-1260 p.
332. Shafizade, E. The Dynamic Model Of The Optimal Trajectory To Achieve The Desired Level Of GDP For Azerbaijan / Proceedings of the 7th international conference on control and optimization with industrial applications, Vol. II. 2020. – P. 353-355.
333. Solow, R.M. A Contribution to the Theory of Economic Growth // The Quarterly Journal of Economics. – 1956. Vol.70, No.1. – p. 65-94.
334. Stiglitz, J.E., Charlton Andrew. Fair Trade For all. How trade can promote development. Oxford University Press, – 2005, – 315 p.
335. Stiglitz, J.E., Ocampo J.A. Capital Market Liberalization, Globalization, and the IMF // Capital Market Liberalization and Development. New York: Oxford University Press, 2008, pp. 76-100.
336. TACIS policy advice - European Expertise Service: [Electronic resources] / URL: <https://cordis.europa.eu/article/id/6799-tacis-policy-advice-european-expertise-service>.
337. Tkachenko, V. Recursive and convergence methodology of the investment managementof the enterprise digitalization processes // V.Tkachenko, M.Klymchuk, I.Tkachenko / Management systems in production engineering. (29)1, – 2019. – p. 14-19.

İnternet resurslari

338. www.azstat.org
339. www.economy.gov.az
340. www.customs.gov.az
343. www.maliyye.gov.az
344. www.nba.az
345. www.sahibkar.biz